

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

HALİDE EDİB ADIVAR'IN SİYASETE İLİŞKİN
GÖRÜŞLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Mehtap TANAR GÜL
2502110184

TEZ DANIŞMANI
PROF.DR. Ayşegül KOMSUDOĞLU

İstanbul- 2024

ÖZ

HALİDE EDİB ADIVAR'IN SİYASETE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Mehtap TANAR GÜL

Bu çalışmada Halide Edib Adıvar'ın yazın hayatına başladığı 1908'den 1964'deki ölümüne değin, var olduğu siyasi düşünce ortamındaki yeri ve bir siyasi figür olarak aktif siyasetteki etkinliği değerlendirilmeye çalışılmıştır. Halide Edib, Osmanlı- Türk Siyasal hayatının yakın dönemine tanıklık etmekle kalmamış, her bir önemli dönüm noktasında farklı şekillerde etkili olmuş bir entelektüeldir. Sürecin aktif bir parçası oluşu aynı zamanda yakın dönem Türk siyasal hayatına da Halide Edib'in gözünden bakabilmeye olanak sağlamaktadır. Karmaşık düşünce dünyası ve süregelen muhalif kimliği politik yönünün arkaplanda kalmasına ve ağırlıklı olarak edebiyatçı kimliği ile tanınır olmasını getirmiştir. İlk olarak II. Meşrutiyet sonrası iktidarda gitgide otoriterleşen İttihad ve Terakki'ye karşı, daha sonra ise keskin değişimlerden yana olan Kemalist rejime karşı eleştireldir. II. Dünya Savaşının da etkisiyle iyiden iyiye otoriterleşen İnönü yönetimine ve demokratikleşme sloganıyla gelip zamanla otoriter eğilim sergilemeye başlayan Demokrat Parti yönetimine ve son olarak da 1960 Darbe yönetimine karşı eleştirilerini belirtmekten geri durmamış ve tüm bu muhalif duruşu kendisini resmi anlatının dışına itmiştir. Diğer taraftan bu durum yakın dönem Türk siyasal hayatına eleştirel bir gözün penceresinden bakabilme olanağını da beraberinde getirmektedir.

Çalışmamız dört ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler Halide Edib'in Hayatının dönüm noktalarını oluşturabilecek tarihi dönemeçler baz alınarak oluşturulmuştur. İlk Bölümde yazın hayatında boy gösterdiği 1908'den I. Dünya Savaşı sonuna kadar geçen dönemdeki düşünsel faaliyetleri ve eyleme geçtiği konulara değinilirken; ikinci bölümde Milli mücadelenin hazırlık safhasından “gönüllü sürgün” e çıktığı 1926 yılına kadarki süreç ve bu dönemde cephe gerisinde ve cephedeki faaliyetleri ile hızla

değişen Türkiye’deki bu değişime yönelik tepkisi ele alınmış; üçüncü bölümde özellikle ABD ve Hindistan olmak üzere yurtdışındaki akademik faaliyetleri ve ikinci bir savaşa sürüklenen dünyaya yönelik değerlendirmelerine yer verilirken son bölümde ise yurda dönüşü ardından yürüttüğü sessiz muhalefet ve nihayet parlamentoda kendisini göstermesi üzerinde durulmuştur. Çalışmamız genel bir değerlendirme ile son bulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Halide Edib, Osmanlı, Modernleşme, Feminizm, Siyasi Düşünce, Demokrasi

ABSTRACT

**AN EVALUATION ON HALİDE EDİB ADIVAR'S VIEWS ON
POLITICS**

Mehtap TANAR GÜL

This study aims to evaluate Halide Edib Adivar's position in the political thought environment and her active involvement in politics as a political figure, from the beginning of her literary career in 1908 until her death in 1964. Halide Edib not only witnessed the recent period of Ottoman-Turkish political life but also had varying degrees of influence at each important turning point, making her an influential intellectual. Her active presence throughout this process also provides the opportunity to view recent Turkish political life through the lens of Halide Edib. However, she did not have a prominent political presence. She is primarily known for her literary identity, and the underlying reason for this is undoubtedly her persistent opposition to the ruling power in almost every period. She has never refrained from expressing his criticisms against the increasingly authoritarian Committee of Union and Progress (CUP) that emerged after the Second Constitutional Era then the Kemalist regime, which favored sharp changes, the İnönü administration that became increasingly authoritarian due to the impact of World War II, the Democratic Party government that came with the slogan of democratization but eventually exhibited authoritarian tendencies, and finally the 1960 coup government. All these critical stances have pushed him outside the official narrative. On the other hand, this situation also provides the opportunity to look at recent Turkish political life through a critical lens.

Our study consists of four main chapters. These chapters are constructed based on historical milestones that could shape Halide Edib's life. The first chapter focuses on her intellectual activities and speeches during the period from 1908, when she emerged in the literary world, until the end of World War I. In the second chapter, we discuss

the period from the preparation phase of the National Struggle to the year 1926 when she became a 'voluntary exile,' highlighting her activities both in the rear and on the frontlines, and her reaction to the rapidly changing Turkey during this period. The third chapter examines her academic activities abroad, particularly in the United States and India, as well as her evaluations of the world heading towards a second war. In the final chapter, we emphasize her silent opposition during her return to the country and her presence in the parliament. Our study concludes with a general assessment.

Keywords: Halide Edib, Ottoman Empire, Modernization, Feminism, Political Thought, Democracy

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmas Halide Edip üzerine yapılan farklı çalışmalarda, Halide Edib Adıvar'ın fazla ön plana çıkmamış olan siyasi düşüncesi üzerine bir analiz yapma çabasıyla ayrılmaktadır. 1908 yılından 1964'e kadar geçen süreçte Osmanlı- Türk siyasal yaşamındaki gelişmeleri nasıl değerlendirdiği ve kendisinin de bu süreç içinde nerede konumlandırıldığı gerçekleştirilmeye çalışılan değerlendirmenin temel çatısını oluşturmuştur. Dolayısıyla bu çalışmanın sınırlarını çizen de Halide Edib'in 60 yıla yakın kariyeri olmuştur.

Tez yazım süreci her öğrenci için kuşkusuz, inişleri çıkışları ile kendine has maceralar barındırır. Yaşamın hayatıma getirdikleri tez yazım sürecini soluksuz bir akışın çok ötesine taşımıştır. Hayatımın birçok dönüm noktasını içeren ve yaklaşık 12 yıla yakın süren yazım süreci ile bu çalışma da sayısız maceradan geçmek durumunda kalmıştır. Öncelikle bu uzun soluklu macerayı başlatan, hiç akılda yokken Halide Edib konusunu ellerime bırakan çok kıymetli hocam Prof. Dr. Fatmagül Berktaş olmuştur. Benim için roman yazarı kimliği dışındaki yönleri son derece belirsiz olan Halide Edib'i çalışma fikrinin başlangıçta son derece yabancı ve korkutucu olduğunu belirtmek zorundayım. İlerleyen süreçte Fatmagül Hoca'mın emekliliği nedeniyle yollarımız ayrılmış olsa da "bilge bir cadının" büyüsi asla kaybolmayacağı için bu çalışmayı başlatan ilk sihirli dokunuş sonrasında yazılan her bir cümlemin en önemli motivasyonu olmuştur.

Tez danışmanı, hiç şüphesiz tavşana tilkiyi alt ettirebilecek doktora tezini yazdıran danışmanı aslan hikayesinde olduğu gibi akademik hayattaki en önemli rehber. Benim rehberim ise önce tez izleme komitesinde bulunmayı, sonraki süreçte ise bizzatı tez danışmanı olmayı kabul eden değerli hocam Prof. Dr. Ayşegül Komsuoğlu oldu. Belki de en kötü alışkanlıklarımdan biri olan "yumurta kapıya gelene kadar" beklememe; tüm çalışma disiplinine rağmen sabır gösterdiği, her panik anında ve kafa karışıklığında "nokta atışı" tespitleri ile düğümleri açarak güvende hissettirdiği,

motive edici tavrı, samimiyeti ve kıymetli akademik dokunuşları için Ayşegül Hoca’ma ne kadar teşekkür etsem azdır.

Uzun tez süreci boyunca kapılarını aşındırdığım izleme komitemdeki değerli hocam Prof. Dr. Namık Sinan Turan’ın önerileri, katkıları ve yol göstericilikleri çok önemliydi. Öğrencisi olmanın hem akademik hem dostane paylaşımlarından faydalanma fırsatı verdiği Namık Sinan Hoca’nın aransa bulmakta güçlük çekilecek ve belki hiç akla gelmeyecek kaynakça katkılarını tüm samimiyetiyle paylaşması çok büyük bir şanstı. Tez sürecinde tanışma şansı yakaladığım için “son anda “öğrencisi olabildiğim ve gene tez izleme jürimde olan Ateş Hoca’nın değerlendirmeleri, yazım diline ilişkin kafa karışıklığı ve kaygıları gideren çözümlerinin sağladığı kolaylık ise başka bir şansım oldu. Katkılarından ve bu süreçte her zaman desteklerini hissettirdiklerinden dolayı çok teşekkür ederim.

Tez yazım sürecinde arkadaş desteği alabilmek oldukça önemliydi. Bana bu şansı veren arkadaşlarımdan başta Bülent Akkuş, çalışmanın her bir safhasında gerek okumaları gerek teknik destekleri ve tüm zamansızlıklara rağmen ayırdığı vakti için çok büyük bir teşekkürü hak ediyor. Doktora sürecini her anlamda bir kaderdaşığa çevirdiğimiz Nuray Göl başta olmak üzere tüm doktora dönem arkadaşlarıma; konuyla uzaktan yakından ilgileri olmasa da beni dinlemekten asla şikâyet etmeyen ve desteklerini her an hissettiren “mahşerin üç atlısı” Ali İzzet Keçeci, Mustafa Özkan ve Ömer Kudu’ya dostlukları, sabırları ve destekleri için minnettarım.

İster istemez içine çekildikleri bu süreçte ailem her zaman yanımda oldu. Tez yazım sürecinin yorucu her anına sükûnetle karşılık veren eşim Mehmet Akif Gül, tezle beraber büyüyen oğlum Ömer Alperen Gül ve huysuz kedimiz Fincan’ın oluşturduğu minik aile ekibim her zaman beni yüreklendirdi ve itici gücüm oldular. Doktora tezimin nihayete ermesini kendisine dert edinen ve öğrencilik hayatım boyunca en büyük destekleyicim olan babam Mustafa Tanar sırf bu telaşı için bile teşekkürlerin en büyüğünü hak ediyor. Elbette annem Mürvet Tanar, kardeşlerim Müge Cefa ve Mertcan Tanar aile olmanın kucaklayıcılığını ve sevgi ortamını sunma konusundaki cömertliklerinin ve sadece doktora sürecinde değil tüm öğrencilik hayatım boyunca kıymetli hissettirmelerinin, bu çalışmanın ortaya çıkış serüveninde payı büyük. Tüm aileme en içten, en sevgili teşekkürler.

Son olarak 2003 yılında kapısından adım attığım İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde, lisans, yüksek lisans ve doktora süreçleri ile beraber 20. Yılımı doldurmuş bulunuyorum. Tüm bu süreçte katkıda bulunan değerli hocalarıma emekleri için çok teşekkür ederim. Ayrıca kantininden, çay ocağına, öğrenci işlerinden, kütüphanesine ve elbette Veysel Abisine kadar tüm fakülte çalışanlarına da teşekkürlerimi sunmalıyım. SBF’li olmak bir ayrıcalık ve büyük şanstı.

Mehtap Tanar Gül

İstanbul, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİDE EDİB'İN II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNE İLİŞKİN FAALİYET VE DEĞERLENDİRMELERİ

1.1. Halide Edib'in "Karanlık Bulutlar" Ardından Ortaya Çıkışı: Meşrutiyet'in İlanı, Kadın Eğitimi, Özgürlük Tartışmaları.....	14
1.2. 1.2. İnfaz Listelerinden Taziye Mektuplarına: Halide Edib Cephesinde 31 Mart ve Adana Olayları.....	31
1.2.1. Acıyı Paylaşmak: "Ölenlerle Öldürenler".....	33
1.3. 1.3. Balkan Savaşları Etkisi ile Halide Edib'in Düşünce Dünyasında Milliyetçiliği Yükselişi	38
1.3.1. Yeni Turan: Kucaklayıcı Bir Ütopya	38
1.3.2. Düşünce Dünyası'ndan Cephe Gerisine; Halide Edib'in Militarize Olan Milliyetçi Düşüncesinde Kadının Görünürlüğü.....	47
1.4. 1.4. I. Dünya Savaşı Başlarken Halide Edib'deki Değişim: Ermeni Tehciri Sürecinde "Tenkid"den "Müdafaa"ya	65
1.5. 1.5. Öğretmen Kimliğinin Öne Çıkışı: Halide Edib'in Suriye ve Lübnan'daki Eğitim Faaliyetleri	78

İKİNCİ BÖLÜM

HALİDE EDİB'İN MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDEKİ DEĞERLENDİRME VE FAALİYETLERİ

1.6. 2.1. Türkiyecilik-Turancılık Tartışmalarından "Anavatan Anadolu"ya	101
2.1.1. Köycülük Düşüncesinde İlk Adımlar: Halide Edib ve Köycüler Cemiyeti	111
1.7. 2.2. Wilson İlkelerinin Yarattığı Umuttan Mondros Bunalımına	116

2.2.1. Halide Edib'in Kurtuluş Umudu Olarak Wilson İlkeleri.....	117
2.2.2.Mondros Mütarekesi'nin İmza Edilmesi ve Yarattığı Etki	124
2.2.3.Kurtuluş İçin Çare Bulma Çabası: Wilson Prensipleri Cemiyeti ve Kurucuları Arasında Halide Edib.....	126
1.8. 2.3.İşgaller Başlarken Kamuoyu Oluşturma Çabaları ve Mitinglerde Halide Edib	133
2.3.1.Fatih- Kadıköy- Sultanahmet: Halide Edib Kürsüde	138
1.9. 2.4.Milli Mücadelenin Ön Safhaları: Kongreler ve Amerikan Mandası Tartışmaları 144	
1.10. 2.5.Halide Edib'in Eski Defterine Yeni Sayfalar: “Yeni bir Türkiye”	153
1.11. 2.6.Milli Direniş: Halide Edib'in Yeni faaliyet Sahası Anadolu	160
2.6.1.Millî Mücadelenin “Kabesi” ne Doğru- Halide Edib'in Anadolu'ya Geçiş.....	163
2.6.2.Halide Edib'in “Ateşle İmtihani”: Batı Eleştirisi, Milliyetçi Sorgulamalar, Asker Kadınlar.....	165

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HALİDE EDİB'İN ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNE İLİŞKİN DEĞERLENDİRME VE FAALİYETLERİ: MUHALEFET-İNKILAPLAR-AYRILIK

1.12. 3.1.Millî Mücadele Sonrası Siyasal Ortam	188
3.1.1. Hızlı Kuruluş Süreci ve Halide Edib'in Kadro Dışı Kalması: Saltanatın Kaldırılması- Seçimler- Lozan Antlaşması	188
3.1.2.Sıradan İnsanların Millî Mücadelesi: Ateşten Gömlek Sinemalarda	202
3.1.3.Bağımsızlık Sonrası İlk Seçimler: Kadınların Siyaset Arayışı.....	206
1.13. 3.2. CUMHURİYET İLAN EDİLİRKEN HALİDE EDİB'İN DEMOKRASİ ARAYIŞI VE “HAKİMİYET-İ MİLLİYE”	209
3.2.1. Halifeliğin Kaldırılması Tartışmaları Ekseninde Halide Edib'e Göre Dünyevi Yönetici Olarak Halife	217
3.2.1.Cumhuriyetin İlk Muhalefet Denemesi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Parti Programında Halide Edib İmzası.....	230
1.14. 3.3.Cumhuriyet Devrimlerinin Değerlendirilmesi	243

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HALİDE EDİB'İN 1926-1939 YILLARI ARASI “GÖNÜLLÜ SÜRGÜN” DÖNEMİ DEĞERLENDİRME VE FAALİYETLERİ: TÜRKİYE'DEN UZAKTA 13 YIL

1.15.	4.1.Atatürk'ün Büyük Nutku Üzerine	250
	4.1.1.Halide Edib'in Millî Mücadelesi: Turkish Ordeal	253
1.16.	4.2.Amerika'da Bir Türk Mütefekkir: Halide Edib	261
1.17.	4.3.Paris Yılları	266
1.18.	4.4. Halide Edib'in Gözünden Hindistan: Özgürlük İçin Pasif Direniş	268
1.19.	4.5.Savaşa Doğru Giden Dünya'da Barış Umudu	272
1.20.	4.6.Savaşa Yürüyen Dünyada Makineleşen İnsanlar: Maske ve Ruh	275

BEŞİNCİ BÖLÜM

HALİDE EDİB'İN 1939-1964 YILLARI ARASI DEĞERLENDİRME VE FAALİYETLERİ: YURDA DÖNÜŞ, DEMOKRASİ/ ÖZGÜRLÜK ARAYIŞI

1.21.	5.1.Pasif Muhalif Halide Edib.....	280
	5.1.1.Sinekli Bakkal: Doğu- Batı Arasında Ahenk Arayışı	287
1.22.	5.2. Halide Edib Milletvekili Olarak Aktif Siyasete Girişi.....	290
	5.2.1.Atatürk'ü Koruma Kanunu Üzerine.....	300
1.23.	5.3.Siyasete Veda.....	303
	5.3.1.6-7 Eylül Olayları.....	304
	5.3.2.1960 Darbesi Sonrası 147'likler Olayı Üzerine.....	305

SONUÇ.....	309

KAYNAKÇA	321

ÖZGEÇMİŞ	356

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
TpCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
İTC	: İttihad ve Terakki Cemiyeti
DP	: Demokrat Parti
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

GİRİŞ

“Bu kadının pek kuvvetli, bence bir kadın için fazla kuvvetli bir şahsiyeti olmalı.”¹

Bu cümle Halide Edib’in 1912 yılında kaleme aldığı *Handan* romanından, romana da adını veren Handan karakterine yönelik söylenmiş bir ifade. Her ne kadar Halide Edib bu cümleyi Handan için yazmış olsa da dönemin erkek egemen toplumunda “bir kadın için fazla kuvvetli” bir karakterle var oluş mücadelesi veren kendisini de tanımlamaktaydı. Bir bakıma bu “kuvvetli şahsiyetin” uzantısı olan, Osmanlı Devleti’nin son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundaki etkin rolü ve tüm bu süreci yorumlayışındaki, çoğu zaman eleştirel olan tavrı 1908’den 1960’lara kadarki süreçte Türk siyasal hayatına önemli ve farklı bir bakış açısı sunmuştur.

Halide Edib’in doğduğu ev, ailesi, aldığı eğitim, evlilikleri ve yakın çevresi düşünsel hayatının şekillenmesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Aldığı kararlar ve düşünsel tavrını daha sağlam bir zemine oturtabilmek adına oldukça hareketli ve her bir dönemi ayrıntılarla dolu hayatına, hemen çalışmamızın girişinde kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Halide Edib, 1884 yılında son dönem Osmanlı İmparatorluğu’nun İstanbul’unda bir konakta dünyaya gelmiştir. Annesi İstanbullu bir ailenin kızı olan Fatma Bedrifem Hanım; babası, padişah II. Abdülhamid’in hazine kâtipliğini yapan Mehmet Edib Bey’dir. Annesi, Halide Edib küçük yaşta vefat etmiş bu nedenle Halide Edib’in yetiştirilme görevi, babasıyla birlikte, anneannesi Nakiye Hanım tarafından üstlenilmiştir. Halide Edib’in çocukluğu, dönemin Batılılaşmalı atmosferinin etkisinde olan ve İngiliz kültürüne hayran olan babası ile geleneksel kültüre sıkı sıkıya bağlı ve oldukça dindar bir kadın olan anneanne Nakiye Hanım’ın arasında, iki farklı kültürel

¹ Halide Edib Adıvar, **Handan**, 12.bs., İstanbul: Can Yayınları, Kasım 2007, s.17

yapıyı bir arada tutma çabası içerisinde geçmiş, Halide Edib'in sonraki yaşantısındaki muhafazakâr-Batıcı tavrının da temelleri bu zamanlarda atılmıştır.

Halide Edib'in eğitiminde de geleneksel-batıcı ikilik devam etmiştir. Bir taraftan Eyüplü bir Mevlevi olan anneanne Nakiye Hanım'ın evinde Kur'an-ı Kerim ve Arapça eğitimi alırken, diğer taraftan Eleni isimli bir Rum tarafından idare edilen ve Halide Edib dışındaki tüm çocukların gayri müslim olduğu bir yuvaya devam etmiştir. Halide Edib'in aldığı çok katmanlı dini eğitim ilerleyen yaşantısında da hoşgörü temelli, bir inanış geliştirmesine, İslamiyet ve moderniteyi devamlı surette buluşturma çabasına zemin hazırlamıştır.

Halide Edib yedi yaşına geldiğinde, on bir yaşından küçükler okula alınmadığı için yaşı büyütülmek suretiyle Üsküdar Amerikan Kız Kolejine kayıt olmuştur² fakat bu dönemde Müslüman çocuklarının yabancı okullara gitmesi sarayca pek hoş karşılanmamaktadır. Bu durum altında yatan neden ise yabancı okulların çocukların zihinlerine liberal fikirler sokacağı varsayımıdır. 1876 yılında yürürlüğe giren anayasa askıdaydı ve II. Abdülhamid'in istibdat dönemi yaşanmaktaydı ve bu dönemde özgürlükçü fikirlere yer yoktu. Nitekim çok geçmeden, bir öğrencinin jurnali ile durumdan haberdar olan padişah II. Abdülhamid, çıkardığı bir irade ile Halide Edib'in okuldan ayrılmasına karar vermiştir. Halide Edib, kolejden ayrılmakla beraber, eğitimine ara vermemiştir. Rıza Tevfik'ten edebiyat, Fransızca, felsefe dersleri alırken, Salih Zeki'de matematik dersi, farklı hocalardan da piyano dersi alır.³

Kolejde aldığı İngilizce eğitiminin neticesinde çeviri yapmaya başlayan Halide Edib'in *Mader* [Ana] ismiyle çevirdiği çocuk kitapları yazarı bir Amerikalı olan Jacob Abbott'un *Mother* adlı eseri 1897 yılında basılmış ve bu çeviri nedeniyle 1899 yılında, II. Abdülhamid tarafından Şefkat Nişanı⁴ ile ödüllendirilmiştir. Bu dönemde okula

² Halide Edib Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, 21. bs., İstanbul: Can Yayınları, 2017, s.120

³ İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 680, 1989, s. 6

⁴ II. Abdülhamid tarafından, 1878 yılından itibaren savaş zamanlarında, deprem, yangın ve su baskını gibi olaylarda devlete ve millete hizmeti dokunan kadınlara verilmeye başlanan "Şefkat nişanı" başlangıçta sadece Osmanlı olan gayrimüslim kadınlara verilmiş sonrasında Müslüman Osmanlı kadınlarına da verilmeye başlanmıştır.

dönmesine izin verilen Halide Edib, kolejın yüksek sınıfına geri dönerek⁵ Üsküdar Amerikan Kız Koleji'ni lisans derecesi olarak bitiren ilk Müslüman kadın olmuştur.

Halide Edib, kolejdeyken matematik dersleri almaya başladığı Salih Zeki Bey ile okuldan mezun olmasının akabinde, 1901 yılında evlenir.⁶ 1903 yılında ilk oğlu Ayetullah, ondan on altı ay sonra da ikinci oğlu Hasan Hikmetullah Togo dünyaya gelir.⁷ Halide Edib, evliliklerinin ilk zamanlarında bir taraftan Salih Zeki'nin çalışmalarına yardım etmiş diğer taraftan Sherlock Holmes romanlarının çevirileri ile ilgilenmiştir.⁸ Siyasal ve düşünsel olarak Halide Edib'in yazın hayatında ortaya çıkışı ise 1908 yılında, Meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesiyle olur. Bu dönemde Tanin başta İmak üzere Aşyan, Resimli Kitap, Demet, Musavver Muhit gibi dergi ve gazetelerde yazmıştır. Bir kadın olarak siyasi yazılar kaleme alışından rahatsız olan tutucu çevrelerce tehdit edilen Halide Edib, 31 Mart Olayının hemen akabinde önce Mısır ardından da Londra'ya gitmek durumunda kalmıştır. Olayların durulmasının

⁵ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s.148-149

⁶ İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi**, 3.bs., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007, s.35

⁷ Halide Edib'in ikinci çocuğuna Togo ismini vermesinin nedeni ise, 1904-1905 yılları arasında gerçekleşen Japon- Rus Savaşı'ndan galip ayrılan Japon General Togo'ya olan hayranlığından kaynaklanmıştır. Söz konusu dönemde Japon hayranlığı sadece Halide Edib'e özgü değil, tüm Osmanlı toplumunda yaygındı. Nitekim 93 Harbi olarak da adlandırılan Osmanlı-Rus Savaşı'nın akabinde Rusların Yeşilköy'e kadar ilerleyişinin ve Osmanlı aleyhine şartlarla imzalanan Berlin Antlaşmasının üzerinden çok zaman geçmemiştir. Dolayısıyla Osmanlı'da Ruslara karşı oldukça olumsuz bir yargı söz konusuydu ve henüz tarih sahnesinde kendini gösteren Japonya'nın Ruslara karşı kazandığı bu zafer "Doğu"nun zaferi olarak görülmüştü. Öyle ki 1908 yılında yazdığı Barbaros Hayreddin'in Haleflerine isimli makalesinde de bu zaferi övmüş ve Osmanlı denizcilerinin de Batı'nın yenilebilir olduğunu göstermek istemiştir:

"...Bende bahriyelilere karşı bir vâlide zaafı, bir vâlide şefkati vardır. Niçin, bilir misiniz? Hakkın haksızlığa karşı açtığı büyük muhârebelerden biri olan Rus-Japonya seferinde büyük [pur-artorda] toplarıyla sahne-i harbi küşad ettiği gün yani 1904 senesi Şubatının sekizinde kollarımın arasına âciz, üryân bir nîme-i beşerriyet atmışlardı. Bunun da adı Doğu'dur. Bu gözleri ziyâdan korkar, vücûdu hevâ-yı nesîmiden müteessir, muhtâc-ı Şefkat ve muâvenet hayât-ı ibtidâsının o silsile-i muzafferiyeti ilân eden top sesleriyle dünyâya adım atışını fâl-i hayr ad etmiştik. Küçük Doğu gül yapraklarından daha nermîn pembe avuçlarını semâyâ kaldırarak haklı galebesini istemeye mi gelmişti, yoksa engin denizlerin azgın dalgaları beyaz köpükleri üstünde Osmanlı bayrağını yükseltecek Osmanlı gemicilerine iltihâka mı?"

Halide Edib, "Barbaros Hayreddin'in Haleflerine" (Vatan Piyesi Hakkında), **Tanin**, nu. 37, 24 Ağustos 1324- 6 Eylül 1908

⁸ Enginün, **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde...**, s.37

ardından ülkeye dönen Halide Edib, sorunlu devam eden evliliğini sonlandırma kararı almış ve Salih Zeki'den ayrılmıştır.

Esasen daha ziyade ikinci evliliği bilinse de Halide Edib'in kişiliğini şekillendiren belki de en dramatik travması ayrılıkla biten bu ilk evliliği olmuştur. Annesinin ölümü ardından birkaç kez evlilik yapan babasının ve evlendiği kadınların, aynı evde beraber yaşadıklarına ve bu sırada çektikleri sıkıntılara tanık olan Halide Edib, çok eşlilik konusunda derin bir hassasiyet geliştirmiştir. Tabiri yerindeyse tüm bunlara “tuz biber” eken ise asistanı Mina Urgan'ın anılarında da belirttiği üzere⁹ büyük bir aşkla evlenmiş olduğu Salih Zeki'nin ikinci evliliğini yapmak isteyişidir. Halide Edib için bu durum trajik bir yıkım olmuş, mizacı daha sert bir hal almıştır. Dönemin önemli matematikçilerinden olan ve aynı zamanda Jön Türk hareketinin önemli isimlerinden bir olan Salih Zeki'ye bir eş olmanın yanında adeta bir asistan olarak yardımcı olan Halide Edib'in evliliğin bitmesi tam zamanlı “asistanlık” görevinden azline ve akabinde tamamıyla kendi varoluşuna yönelmesininim yolunu açacaktır. Belki de bu evliliğin bitişi tanıdığımız Halide Edib'in ortaya çıkışının ilk aşaması olmuştur. Bu döneme rastlayan Balkan Savaşları'nda cephe gerisinde destek kampanyaları yürütmüş ya da bizatihi yaralı askerlerin bakımı ile ilgilenmiştir. I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve İttihad Terakki Partisi'nin Ermeni politikasını sert bir biçimde eleştiren Halide Edib, konu hakkında kendi alanında faaliyete geçebilmek adına 1916 yılında, Cemal Paşa'dan aldığı teklifle eğitim alanında gönüllü olarak faaliyet göstermek adına Suriye'ye ve Lübnan'a gitmiş ve Lübnan'da Türk, Arap ve Ermeni yetim çocukların barındığı Ayn Tura adında bir yetimhanede çalışmıştır.

1917 yılına gelindiğinde Doktor Adnan Bey'le evlenen Halide Edib, I. Dünya Savaşı akabinde verilen Kurtuluş Savaşı'nda da Mustafa Kemal Paşa'nın yanında onbaşı rütbesi ile bizatihi bir ordu mensubu olarak yer almıştır. Bu dönemde Batı Anadolu'da araştırma yapan ve savaş sırasında ve sonrasında olanları raporlayan Halide Edib hem yurtiçi hem de yurtdışı haberleşme kanalı olarak, Ankara Hükümeti'nin resmi haber ajansı Anadolu Ajansı'nın kurulmasına öncülük edecektir. Millî mücadele ardından

⁹ Mina Urgan, **Bir Dinozorun Anıları**, 89.bs., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Mayıs 2018, s.204-205

cumhuriyet ilan edilmesi ve Türkiye'nin kuruluşunda rol oynayacak olan ekip ile fikir ayrılıklarına düşmesi ise Halide Edib'in muhalif yönünü tekrar ortaya çıkarmıştır. Kurucuları arasında eşi Adnan Adıvar'ın da bulunduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası deneyimi ile "kurumsal" muhalefet girişiminde, resmîyetle olmasa da parti programının hazırlık aşamasına destek vermek suretiyle yer almış ve partinin kapatılmasıyla yurt dışına çıkmak durumunda kalmıştır.

Yurt dışında geçen on üç yılın ardından 1939 yılında Türkiye'ye dönüş yapan Halide Edib, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümünü kurarak başına geçmiştir. Akşam, Yenigün gibi gazetelerde de düzenli olarak yazıları yayımlanan Halide Edib, 1950 yılında Demokrat Parti'den milletvekili olarak meclise girse de 1954 yılında kendi isteği ile siyaseti bırakmış, tamamen edebiyata yönelmiştir. 1964 yılında hayatını kaybeden Halide Edib, çok sayıda roman, tiyatro oyunu ve hikâye yazmış bir edebiyatçı, birçok gazetede yazmış bir köşe yazarı ve siyasette aktif olarak bulunan bir milletvekili olarak Osmanlı son dönemi ve erken cumhuriyet dönemine ışık tutan önemli bir figürdür.¹⁰

Yaşam serüveninden de anlaşılacağı gibi modern Türkiye'nin kuruluş sürecindeki hemen hemen tüm köşe taşlarında önemli bir konumda bulunan Halide Edib, sadece biyografisi ile bile yakın dönem Türkiye tarihine önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Buna karşılık Halide Edib'in yaygın olarak edebiyatçı kimliği ile bilinirliği olan bir entelektüel olması, önemli bir figürü tanımamız açısından bir eksiklik teşkil etmekle beraber bu eksikliği kapatabilmek adına akademik olarak yapılan çalışmalar da son dönemde çeşitlilik kazanmıştır.

1995 yılında basımı yapılmış olan *Halide Edip ve Amerika*¹¹ isimli çalışmasında Frances Kazan, manda tartışmaları çerçevesinde Halide Edib ve Amerika bağlantısına

¹⁰ Halide Edib'in yaşam öyküsünün önemli bir kısmına otobiyografik çalışması Mor Salkımlı Ev ve Türk'ün Ateşle İmtihanı'ndan ulaşmak mümkündür. Bu çalışmadaki yaşam öyküsü derlenirken bahsi geçen eserlerle birlikte İpek Çalışlar'ın, Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın ve İnci Enginün'ün Halide Edib Adıvar ve Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi isimli çalışmalarından yararlanılmıştır. İpek Çalışlar, **Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın**, İstanbul: Everest Yayınları, Mayıs 2010; Enginün, **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde...**, b.a.

¹¹ Frances Kazan, **Halide Edip ve Amerika**, (Çev.) Bernar Kutluğ, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995

değinirken 2001 yılındaki *Halide*¹² kitabıyla ise genel çerçevesiyle Halide Edib'in biyografisini ele almıştır. 2000 yılında yayımlanan *Halide Edib- Türk Modernleşmesi Ve Feminizm*¹³ isimli kitap ise Ayşe Durakbaşı'nın detaylı akademik araştırmalarının ürünüdür. Ayşe Durakbaşı, önemli başvuru kaynaklarından biri olan çalışmasında Halide Edib örneği üzerinden Türk Modernleşmesinde kadının rolü ve feminizm etkisi üzerinde durmuştur. Yine aynı yıl basımı yapılan *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*¹⁴ isimli çalışması ile İnci Enginün, ağırlıklı olarak romanları üzerinden Halide Edib'in dilemması "doğu- batı" sentezi çerçevesinde oldukça detaylı olan çalışmasını yayımlamıştır.¹⁵ 2004 yılında yayımlanan *Halide Edip Adıvar*¹⁶ isimli kitabında ise Halide Edib'in eserleri üzerine kısa değerlendirmelere yer verilmiştir. Son olarak, İnci Enginün, 2019 yılında yayımlana *Halide Edip Adıvar: İnci Enginün Bütün Eserleri*¹⁷ isimli çalışmasında Halide Edib üzerine yazmış olduğu makalelerini bir kitap altında toplamış ve Halide Edib'e ait mektuplara da yer vermiştir. 2008 yılında yayımlanan *Halide Edib Adıvar ve Eğitim*¹⁸ isimli çalışmasında Kelime Erdal, Halide Edib'in eğitimci kişiliği üzerinde durarak bu alanda yaptığı faaliyetler ve kaleme aldığı yazı ve romanlar üzerinden bir değerlendirme kaleme almıştır. 2010 yılına gelindiğinde ise Halide Edib'i popüler anlamda yeniden konuşulur hale getiren İpek Çalışlar'ın kaleme aldığı, *Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın*¹⁹ isimli biyografik çalışma yayımlanmıştır. İpek Çalışlar'ın yarattığı roman kurgusuna karşılık kullanmış olduğu belge, mektup ve diğer materyaller ile yapmış olduğu söyleşiler çalışmasının akademik olarak da önemli bir kaynak haline gelmesini sağlamıştır. Hülya Adak, ilk baskısı 2016 yılında yayımlanan *Halide Edib ve Siyasal Şiddet Ermeni*

¹² Frances Kazan, **Halide**, (çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: Galata Yayınları, 2001

¹³ Ayşe Durakbaşı, **Halide Edib, Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, 5.bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2012

¹⁴ Enginün, **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde...**, b.a.

¹⁵ Önemli bir edebiyat kuramcısı ve tarihçisi olan Prof. Dr. İnci Enginün, Halide Edib külliyyatı hususunda üzerinde ayrıca durulması gereken önemli bir isimdir. Halide Edib özelinde yaptığı çalışmalar ve Halide Edib'in çalışmalarına ilişkin oluşturmuş olduğu bibliyografya, kendisinden sonraki çalışmalar için de çok değerli bir katkı sağlamıştır.

¹⁶ İnci Enginün, **Halide Edip Adıvar**, İstanbul: Toker Yayınları, 2004

¹⁷ İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019

¹⁸ Kelime Erdal, **Halide Edip Adıvar ve Eğitim**, Bursa: Ezgi Kitabevi, 2008

¹⁹ İpek Çalışlar, **Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın**, İstanbul: Everest Yayınları, Mayıs 2010

*Kırımı Diktatörlük ve Şiddetsizlik*²⁰ isimli çalışmasında ise muhalif Halide Edib'i Ermeni tehciri ve Hindistan'da gözlemlemiş olduğu Gandhi'nin pasif direnişi özelinde ele almış; Halide Edib'in şiddet karşısındaki tavrı hususunda önemli bir çalışma ortaya koymuştur. 2017 yılında ise Feyza Hepçilingirler'in çalışması *Büyük Mecmua (1919) ve Yedigün (1936-1939)*²¹'de yayımlanan Halide Edib yazılarını günümüz harfleri ile Halide Edib Adıvar ismi ile yayımlanmıştır. Abdülkadir Hayber'in 2018 yılında yayımlanan *Halide Edip Yakup Kadri ve Reşat Nuri'nin Romanlarında Nesil Çatışmaları* başlıklı çalışmasında ise modernleşme süreci ile beraber yaşanan değişimlerin romanlardaki izdüşümü karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. ²²Emel Kefeli'nin hazırladığı *Halide Edib Adıvar*²³ kitabı ise Halide Edib üzerine yazılmış değerlendirme yazılarını içeren bir armağan çalışması olmakla beraber fotoğraf arşivi açısından da kıymetli belgeler içermektedir. Son olarak 2020 yılında yayımlanan *Muharrir Hanım- Halide Edip Adıvar'ın Gazete ve Dergi Yazıları*²⁴ isimli doktora çalışmasında Merve Balcı, Halide Edib'in 1908'den 1925 yılına kadar yayımlanmış gazete ve dergi yazılarını günümüz harflerine çevrilmiş şekliyle tek bir kitap altında toplayarak, Feyza Hepçilingirler'in çalışmasında da olduğu gibi alanda önemli bir katkı sağlamıştır.

Elbette yukarıda sayamadıklarımız dışında Halide Edib özelinde yazılmış tiyatro oyunları, romanlar, biyografi çalışmaları ve yayımlanmamış akademik çalışmalar mevcuttur. Bu noktada akıllara çalışmamızın bu denli zengin bir alana yapacak olduğu katkının ne olduğu sorusu gelmektedir. Umberto Eco, *Tez Nasıl Yazılır?* isimli çalışmasında kendisinden önce çalışmalar yapılmış bir alanda yeni bir çalışma ortaya konulmak istendiğinde “tekerlek yeniden keşfedilemeyeceği “için yazarda oluşacak kaygıya, Antik Dönem düşünürlerini gözlerinde devleştiren Orta çağ ya da Yeniçağ düşünürlerinden örnek vererek cevap verir. Kendilerini devler karşısında birer cüce

²⁰ Hülya Adak, **Halide Edib ve Siyasal Şiddet Ermeni Kırımı, Diktatörlük ve Şiddetsizlik**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016

²¹ Feyza Hepçilingirler, **Halide Edib Adıvar, Halka Doğru Büyük Mecmua (1919) ve Yedigün (1936-1939) Yazıları**, İstanbul: Can Yayınları, 2017

²² Abdülkadir Hayber, **Halide Edip Yakup Kadri ve Reşat Nuri'nin Romanlarında Nesil Çatışmaları**, Ankara: Kurgan Yayınevi, 2018

²³ Emel Kefeli, **Halide Edib Adıvar**, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019

²⁴ Merve Balcı, **Halide Edip Adıvarın Gazete ve Dergi Yazıları**, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2020

olarak gören Orta çağ ya da Yeniçağ düşünürleri, devlerin omuzlarına çıkarak yaptıkları çalışmaları ile daha geniş bir alanı görme şansı yakalamışlardır. Dolayısıyla “akıllı bir cüce mütevazı bir boy ölçüsüne sahip olsalar da bazı devlerin ya da başka cücelerin omzuna” çıkarak daha geniş bir alanı görme şansı yakalayabilir. Bu çalışmada da kendinden önce yapılan çalışmaların da yol göstericiliğinde daha geniş kapsamlı bir analiz yapılmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Halide Edib'in tarih sahnesinde kendisini göstermesi ardından ölümüne kadarki sürecin, siyasi yönüyle ele alınması açısından çalışmamız politik bir biyografi çerçevesi ortaya koymaktadır. 17. yüzyıla kadar biyografi ve tarih arasında bir ayrım söz konusuydu. Ancak 17. Yüzyılın başında Francis Bacon bireysel yaşamların tarihin bir parçası olarak görülmesi gerektiği fikrini ortaya atmıştır.²⁵ Bunun dayanağı ise insanların kendi tarihlerini bunu kendi seçtikleri değil verili olan, geçmişten aktarılan koşullarla ilintili olarak yaratmalarıdır.²⁶ Başka bir ifade ile zamanın ruhu bireysel tarihler üzerinden de rahatlıkla okunabilir zira insanların düşüncelerine yön veren, değiştiren ya da dönüştüren toplumsal dinamikler içinde bulunduğu tarihi sürecin hem yaratıcısı hem de ürünüdür.²⁷ Çalışmamız açısından da Halide Edib, içinde bulunduğu toplumsal sürecin içinde sivrilmiş bir isimdir. Diğer taraftan yaşadığı dönem de Halide Edib'in parlamasında önemli bir etkiye sahiptir. Kadınların yeni yeni görünür olduğu bir dönemde sayılı kadın aydınlardan biri olarak öne çıkması elbette tarih sahnesinde önemli bir figür olarak var olmasını sağlamıştır. Bir bakıma Gibbon'un da sıkça referans verilen sözü gibi” zamanın üstün kişilere uygun olması gerektiği, apaçık bir gerçektir; Cromwell ve Retz'in dehası bugün belki de karanlıkta yitip giderdi.”²⁸ Dolayısıyla Halide Edib'in politik sürecine yönelik bir çalışma, ele alınan dönemin atmosferine de ışık tutmaya çalışacaktır.

²⁵ Barbara Caine, **Biyografi ve Tarih**, (Çev.) Müge Sözen, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 11-12

²⁶ Caine, **a.g.e.**, s.23

²⁷ Edward Hallett Carr, **Tarih Nedir?** 10, bs., (Çev.) Misket Gizem Gürtürk, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s. 63

²⁸ Edward Gibbon, *Decline and Fall of Roman Empire*, bl.19; aktaran Carr, **a.g.e.**, s. 62

Siyaset biliminin de bir alt dalı olarak kabul edilen²⁹ Politik biyografi, bir kişinin yaşam süreci içindeki tarihi olayları ve olayları incelemek için kullanılan araçlardan birini sağlamaktadır. Bu, tarihi süreci bir kişinin gözünden, tarihsel bağlamı içinde keşfetmeye olanak sağlar. Resmi kayıtlar, yapılan konuşmalar, arşivlere bırakılan bazı mektuplar ve başkaları tarafından yazılmış kişisel anılar zengin bir kaynakça olanağı sağlasa da kişi üzerine yapılan çalışmaların barındırdığı sorunlar vardır; önyargı ve nesnelliği kaybetme.³⁰ Bu noktada belirtmek gerekir ki elbette sorulan sorular, yapılan dönemlendirme ve öne çıkarılan konular bile başlı başına öznel bir tutumdur. Örneğin Halide Edib'in çocukken aldığı müzik eğitime detaylı biçimde yer vermek, çalışmamızın konusu açısından herhangi bir sonuç doğurmayacağı için bu kısım bilinçli bir biçimde dışarıda bırakılmıştır. Dolayısıyla salt siyasi kariyerini etkileyen konular çerçevesinde bir analiz gerçekleştirilmeye çalışılacak, sorulacak sorular ya da yapılacak dönemlendirme, öne çıkan hususlar da bu çerçevede şekillenecektir. Görüleceği gibi kaçınılmaz olan bu öznellik durumu, bir ismi yüceltmek ya da aksine yermek sonucu doğurmadığı sürece bir sorun teşkil etmeyecektir.³¹

İşin politik boyutunun ele alınıyor olması kişisel tarihten bütünüyle uzaklaşıldığı anlamına gelmemelidir. Bu anlamda bir ayrımın yapıldığı çalışmalar olmakla beraber bu çalışmada Halide Edib'in özel hayatına ilişkin bazı nüvelere yer verilmiştir. Örneğin Halide Edib'in ilk evlilik sürecinde yaşadığı çalkantılı durum tüm yaşantısını etkileyen bir ruh halinin temelini atmış olduğu için özel hayatına ilişkin olması nedeniyle bu kısmın dışarıda bırakılması çalışma açısından önemli bir boşluk bırakırdı. Bu sebeple yukarıda da belirtildiği gibi politik kariyerine yön veren her bir ayrıntıya, özel hayatına ilişkin olsa da yer verilmeye çalışılacaktır.

Son olarak çalışmanın öznesi olan ismin etkileşimde olduğu kimselerin de önemli şahsiyetler olması nedeniyle aralarındaki ilişkiyi verirken diğer isimlerin asıl ismin önüne geçme durumunu gözden kaçırmamak gerekir. Bu çalışmada da Halide Edib'in

²⁹ Tracey Arklay, "Political Biography: Its Contribution to Political Science ", **Australian Political Lives**, (Ed.) Tracey Arklay, John Nethercote and John Wanna, Canberra: ANU E Press, 2006, s.12

³⁰ Arklay, a.g.m., s.21

³¹ Terrell Carver, "Methodological Issues in Writing a Political Biography", **Journal of Political Science**, Vol. 20, No. 1, Article 2, Kasım 1992

Atatürk ile olan ilişkisinde, Türk siyasal hayatının en önemli isminin öne çıkararak çalışmanın konusu olan ismini arka planda riskini bertaraf edebilmek için Halide Edib ekseninde bir sınırlandırma yapılarak aralarındaki ilişkiye de ağırlıklı olarak Halide Edib'in gözünden bakılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın Planı

Çalışmamızda, ilk olarak Osmanlı- Türk siyasal düşüncesine katkı sunmaya başladığı 1908 yılından 1964 yılındaki vefatına kadar takip edilebilen faaliyetleri üzerinden Halide Edib'in söz konusu tarihsel süreci nasıl değerlendirdiği ele alınmaya çalışılacaktır. İkinci vurgu ise edebiyatçı kimliği ön planda olan ya da belirli başlıklar çerçevesinde ele alınan Halide Edib'in siyasi bir figür olarak nasıl konumlandığı yaşamını ve yazılarını takip ederek bütünlüklü biçimde ortaya konulmaya çalışılacaktır. Türkiye'nin kuruluşundaki her bir aşamada farklı şekillerde etkinlik göstermiş olmasına karşılık politik bir figür olarak fazlaca görünür olmayan Halide Edib'in aslında bu anlamda sırf yaşam öyküsü üzerinden bile bir erken dönem Türkiye tarihi okuması yapılabilecek kadar önemli bir pozisyonda olduğunu ortaya koymaya çalışmak ise bu tezin temel amacı olacaktır. Ancak hemen başlarken belirtmek gerekir ki, yine Eco'ya referansla, bir isim üzerine yapılan çalışmalar “onu fetiş haline getirmek, ona büyük bir hayranlık beslemek, söyledikleri üzerine yemin etmek anlamına” gelmez. “Hatalarını ve sınırlarını göstermek için” de bir isim üzerine çalışma yapılabilir.³² Buradan hareketle Halide Edib'in siyasal yaklaşımı değerlendirilirken, kendisine yönelik eleştirilere de yer verilip bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Çalışmamızın sınırlarını belirleyen temel unsur ise elbette Halide Edib'in kendisi olmuştur. Osmanlı- Türk modernleşme sürecine denk gelen hayatındaki gelişmelere Halide Edib özelinde değinilecektir. Bu yönüyle çalışmada her ne kadar Türkiye tarihindeki dönüm noktalarına değinilecek olsa da çalışmamızın asıl kaygısı söz konusu gelişmelerin akışı veya eleştirisi değil, süreçte Halide Edib'in nasıl konumlandığı ya da ne yönde değerlendirmeler yaptığı olacaktır.

³² Umberto Eco, **Tez Nasıl Yazılır?**, 3.bs, (Çev.) Betül Parlak, İstanbul: Can Yayınları, 2018, s.48

Halide Edib, gerek erken yaşta girmiş olduğu politik ortamda neredeyse vefatına kadar önemli bir figür olarak bulunması, gerekse tüm bu süreci hemen hemen hiç ara vermediği yazın hayatı ile paralel götürmesi nedeniyle üzerinde çalışılacak son derece zengin bir kaynakça sunmaktadır. Buna karşılık bu zengin kaynak denizinde boğulmamak için de bir sınırlandırma yapılma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle politik düşüncesi hususunda belirgin nüveler içeren romanları haricindeki edebi eserleri çalışmada kullanılmayacaktır. Esasen Halide Edib'in tüm romanlarında döneminin sosyo- politik atmosferine yönelik göndermeler, betimlemeler ve analizler mevcuttur ancak tekrara düşmemek adına Halide Edib'in politik düşüncesinin daha fazla öne çıktığı çalışmaları kaynak olarak seçilmiştir. Bunlardan Yeni Turan, Halide Edib'in milliyetçi- Türkçü tarafını nerede konumlandığı konusunda en önemli referanslardan biri olurken; *Ateşten Gömlek* ve *Vurun Kahpeye* milli mücadele dönemindeki milliyetçi düşüncesinin ne tarafa evrildiğini ve kadını milliyetçilik içinde nereye konumlandığı ve yine bu bağlamda iktidar- otorite ile olan çetrefilli durumunu ortaya koymakta; daha geç dönemlerinde kaleme aldığı *Sinekli Bakkal* ise medeniyet- kültür ikilemine sunduğu uzlaşi yolunu ve son olarak *Maske ve Ruh* ise modern dünya eleştirisi, ideolojilere yönelik göndermeleri ile çalışmamızın sınırları dâhilinde başvurulacak kaynaklar olacaktır.

Benzer şekilde son derece zengin bir köşe yazısı külliyyatında da bazı yazılar çalışmamızın kapsamı dışında bırakılacaktır. Yazın hayatının her evresinde sanata ve gündelik yaşama ilişkin yazılar da kaleme alan Halide Edib'in, bu yazıları çalışmamızın konusu çerçevesinde dışarıda bırakılacaktır.

Ağırlıklı olarak Halide Edib'in gazete ve dergi yazıları üzerinden yapılan değerlendirmelere ilaveten dönemin diğer tanıklarının Halide Edib'e yönelik gazete yazıları ve biyografileri de ilk eden kaynaklar olarak kullanılacaktır. Böylelikle sadece Halide Edib'in kendi düşüncesi değil aynı zamanda Halide Edib'in dönemin önemli figürleri tarafından da nereye konulduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

Kaynak kullanımı hususunda son olarak değinilmesi gereken bir diğer husus ise çevirilerdir. Halide Edib'in 1908 yılından itibaren ülke dışına çıktığı 1926 yılına kadarki süreçteki yazıları Osmanlıca harflerle kaleme alınmıştır. Online veritabanları, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi arşivleri

kullanılarak ulaşılan Halide Edib başta olmak üzere döneme ait kullanılan kaynakların latin harflerine çevirileri bu çalışmanın hazırlık sürecinin başladığı 2012-2016 yılları arasında çalışmanın yazarı tarafından yapılmıştır. İngilizce olarak kullanılan kaynaklarda da çeviriler yine yazara aittir. Bu sebeple oluşabilecek hatalar ve gözden kaçan detayların tüm sorumluluğu tarafıma aittir.

Kişiler üzerine yapılan akademik çalışmalar kavramlar üzerinden ya da tarihsel gelişmeler çerçevesinde yapılabilir. Çalışmamızda ise Halide Edib'in düşünsel hayatının temelinde duran demokrasi ve özgürlük kavramlarına sıklıkla vurgu yapılacak olmakla beraber ana çerçeveyi kronolojik bir süreç oluşturacaktır. Bu bağlamda beş ana bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Halide Edib'in 1908 yılından başlayarak Millî Mücadele başlangıç dönemine kadarki faaliyetleri ele alınacaktır. Meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesi ile yazın hayatına başlayan Halide Edib'in, kısa süreli bayram havasının ardından art arda gelen savaşlar, eğitim konusundaki faaliyetleri, Anadoluçuluk hareketi ile Suriye ve Lübnan'daki eğitim çalışmalarını kapsayan bu bölüm kuşkusuz Halide Edib'in de hayatındaki en hareketli döneme denk gelmiştir.

İkinci bölümde ise Millî Mücadeleye katılmak için Ankara'ya geçişi ile Cumhuriyet ilanına kadarki süreçteki Halide Edib değeriendirilmeye çalışılacaktır. Söz konusu süreç, Millî mücadelenin ana kadrosunda bulunduğu, bizatihi cephede görev aldığı ve yaşadığı meşakkatli sürecin sonunda kendisini birdenbire dışarıda bulduğu, Halide Edib için son derece sancılı bir dönem olmuştur.

Kurtuluş kadrosundaki isimlerden biri iken kuruluş kadrosunda dışarıda kalışı ve devrimsel değerişikliklere karşı tavrı ile muhalif yönünün ortaya çıkışı ise Cumhuriyet ilanından yurt dışına çıktığı 1926 yılına kadarki süreç çerçevesinde üçüncü bölümde ele alınacaktır. Açıktan olamasa da dolaylı yoldan muhalefete destek verdiği, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda önemli bir rol oynadığı görünürde köşesine çekilmiş olsa da sessiz muhalefetini başlattığı bu dönemdeki Halide Edib'in her kelimesine ve hareketine yansıyan kırgınlığı da üçüncü bölümde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Dördüncü bölümde Avrupa, Amerika ve kısa bir kısmı Hindistan'da geçen 13 yıllık süre içerisinde Halide Edib'in "gönüllü sürgün" yıllarında Türkiye'deki devrimleri değerlendirdiği ABD konferansları, yeni bir savaşına sürüklenen dünya karşısındaki endişesi ve Hindistan seyahati ile beraberinde gözlemlediği pasif direniş hareketine yönelik tutumu dördüncü bölümün temel tartışma konularını oluşturacaktır.

Beşinci ve son bölümde ise 1939 yılında Türkiye'ye dönüşün ardından akademik kariyerinin başlayışı, devam eden sessiz muhalefeti, demokrasi arayışı, nihayetinde parlamentoya girişi ve bu deneyimin ardından siyaset sahnesinden "olaylı" çekilişi üzerinde durulacaktır.

Nihayetinde yukarıda da belirtildiği gibi kronolojik bir süreç takip edilerek Halide Edib'in hızla değişen dönem koşullarına paralel olarak bazı yönleri ile dönüşüm gösteren düşünce yapısı ya da tam aksine her koşul altında savunmaktan geri durmadığı kavramlar, dönemin siyasi atmosferi eşliğinde sunulmaya çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİDE EDİB'İN II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNE İLİŞKİN FAALİYET VE DEĞERLENDİRMELERİ

1.1. Halide Edib'in “Karanlık Bulutlar” Ardından Ortaya Çıkışı: Meşrutiyet'in İlanı, Kadın Eğitimi, Özgürlük Tartışmaları

1876 yılında ilan edilen meşrutiyet, yürürlüğe girmesinden hemen üç ay sonra, Padişah II. Abdülhamid'in anayasayı askıya alması ile otuz yıl süren bir “erteleme” evresine girmişti. Anayasanın askıya alınması ardından gittikçe siyasete yönelik baskısı artan II. Abdülhamid'in politikaları bir huzursuzluk yaratmaktaydı. Baskının yarattığı korku toplumun, yazan, çizen, düşünen kesiminin de önünde bir engel teşkil etmekteydi. 1889 yılında Padişah II. Abdülhamid'in yönetimine muhaliflerin Paris'te kurduğu ve daha sonra taşrada örgütlenmeye başlayan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin girişimleri neticesinde 1908 yılında anayasa yeniden yürürlüğe girmiş ve meşruti devrim ile beraber devletin bekası ve meşrutiyetin muhafazası telaşına kapılan, otuz yıllık baskı sonrasında kendini ifade etme şansı bulan herkes bir hürriyet histerisi ile kitap ve gazete çıkarmaya başlamıştı.³³

Revue du Monde Musulman isimli derginin 1909 yılının Mayıs-Ağustos sayısında, 29 Temmuz 1908 tarihinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda yayımlanan süreli yayın sayısını 739 olarak vermektedir. Diğer taraftan hürriyetin ilanından hemen önce, İstanbul'da yayımlanan bütün dillerdeki gazetelerin toplam sayısının 51; tüm Osmanlı taşrasında yayımlanan gazete ve dergilerin toplam sayısının ise 100 olduğu göz önünde

³³ Tanık Zafer Tunaya, **Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s.20

bulundurulursa toplumdaki kendini ifade etme hissiyatının ne denli büyük bir ölçüye ulaştığı daha açık bir biçimde kendini gösterecektir.³⁴

Meşrutiyet öncesi sadece edebi meselelerle ilgilenen Halide Edib'in de sosyo-politik olaylara ilgisinin ilk örneği olan yazısı, Tevfik Fikret'in çıkardığı Tanin³⁵ gazetesinde, anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinin hemen ardından, Salih Zeki ile evliliğinden dolayı, Halide Salih imzasıyla yayımlanır. Yazısının başlığı, Tevfik Fikret'in Sis şiirinden bir dizedir: "Kaç nâsiye vardır çıkacak pâk ü dırahşân?"³⁶. Halide Edib yazısında tıpkı esinlendiği Sis şiirinde olduğu gibi "karanlık bulutlar" altında gördüğü Meşrutiyet öncesindeki dönemi betimleyerek, "vatan" ve "hürriyet" kelimelerini kullanmanın mümkün olmadığı, oldukça karamsar bir tablo çizer. Meşrutiyetin ilanını ise büyük bir coşkuyla karşılayan Halide Edib, 23 Temmuz'u, Amerikalıların 4 Temmuz'u, Fransızların 14 Temmuz'u gibi milli bir bayram olarak görür.

Halide Edib'in yazısında dikkat çeken husus, Meşrutiyet öncesinde baskıcı rejimi yaratan ve yürüten "siyah alınlı zalim"lerden bahsedilirken, Meşrutiyeti bahşedenin ise eleştirilen rejimin padişahı II. Abdülhamid olmasıdır.

"...Çocuklarımız büyüdüğü onlara karşı insâniyet, istikâmet, hakkâniyet, hâsılı bütün hasâil-i insâniye ve milliyeyi ağızımıza almaya utanıyorduk. Çünkü milletin çocuğuna bile insanlık öğretmekten men eden zâlimleri vardı.

³⁴ Uygur Kocabaşoğlu, "Hürriyet'in Basması Kadar Basını da Ünlüdür", **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, (Ed.) Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, , Ekim 2010, s.166-167

³⁵ Uygur Kocabaşoğlu, Tanin'i II. Meşrutiyet döneminin en afacan çocuğu olarak adlandırır. Meşrutiyetin ilanından hemen dokuz gün sonra kurulmuş (1 Ağustos 1908), kapatıldıkça yeni adlarla çıkma konusunda rekora koşarak 1925 yılına kadar küçük aralar dışında kesintisiz yayımlanmıştı. Kurucuları Hüseyin Kâzım Kadri, Tevfik Fikret ve Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'lerdi. Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 188

³⁶ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s.178; Halide Edib, *Conflict of East and West in Turkey*'de Sis şiirine ayrıca yer ayırır: "Sis. İstanbul'daki ahlaki çöküş ve mutsuzluğun bir tablosudur. Şair bu tabloya şehrin ve Boğaz'ın üzerine bazen çöken o güzel beyaz sisin içinden bakar. Yukarıdan zorbalığı görür, sefahatı, mutlakiyet tahtının etrafındaki zenginlerin lüksünü, aşağıdakilerin yılgınlığı ve fakirliğin öfkeyle kaynadığını ve bunların birbirine zıt görüntüler oluşturduğunu görür. Onun için İstanbul Bizanslaşmış Türkiye'dir... Tevfik Fikret'in güce karşı hakkın daha yüksek ahlaki değerleri için, siyasi köleliğe karşı özgürlük için duruşu kahramancadır. Şiir Abdülhamid'in saltanatı sırasında yazılmış ve o zamanlar yayımlanamadığı için kopyaları elden ele dolaşmıştır. Abdülhamid'in çöküşünde gerçekten bir rol oynamıştır." Halide Edib, **Conflict of East and West in Turkey**, Delhi: Jamia Press, 1935, s.165; Türkçe metin için Halide Edib Adıvar, **Türkiye'de Şark, Garb...II**, (Çev.) Can Ömer Kalaycı, İstanbul: Can Yayınları, 2015, s.227

Fakat Şimdi! Çocuklarımız bize “Devletimizin müesseseleri kime benzerdi?” diye sorsalar gösterecek bir padişahımız, ordumuz var, bizi çiğneyecek, evladımızı ezecek bir Padişah, bir ordu değil; öz babamız milletin medâr-ı iftârı, bize Temmuzun on birinci günü milli bir bayram, binlerce sene ahfâdımızı ve cedd-i şükran, istiğrâk-i iftihâr ile ağlatacak bir millî bayram bahşeden babamız!”³⁷

Halkın büyük bir kısmında -özellikle taşrada- anayasanın ihyasının padişah eliyle olduğu düşüncesi yaygındır. Öyle ki 27 Temmuz 1908 tarihinde Edirne’de hürriyetin ilanını kutlamak amacıyla yapılan törende halk; “Padişahım çok yaşa” diye bağırınca, törene katılmak için Edirne’ye gelen birkaç İttihad Terakki subayı, bu sloganın kesilmesini, zira meşrutiyetin ilanının padişah değil İttihad ve Terakki vasıtasıyla olduğunu söylemişlerdir.³⁸ Ancak belirtmek gerekir ki Halide Edib, pek ala baskıcı rejimin ana unsurunun II. Abdülhamid, hürriyeti getirenin İttihad ve Terakki olduğunun farkındadır. Nitekim Mor Salkımlı Ev’de bu dönemi anlatırken, padişahın mecbur kalarak Meşrutiyeti ilan ettiğinden bahseder.³⁹ Yazısında padişaha karşı takındığı yüceltici tutum ise şaşırtmamalıdır zira anayasa henüz yürürlüğe girmiştir ve aydınların üzerindeki korku ve çekincenin tam anlamıyla kaybolduğu söylenemek mümkün değildir. Başka bir ifadeyle Halide Edib’in temkinli davranması şaşırtıcı olmamalıdır. Öyle ki Mor Salkımlı Ev’de halkın “gökten iner gibi tebliğ edilen” meşrutiyete karşı tereddütle yaklaştığını, gizlice toplanıp, bu durumun bir tuzak olup olmadığını “alçak sesle” birbirlerine sorduklarını anlatır.⁴⁰ Nitekim dönemin yazarlarından Halit Ziya Uşaklıgil de, istibdadın yaydığı korku üzerine inşa ettiği Nesli-i Ahir isimli romanında, memleket içinde muhalif olsun ya da olmasın insanları bunaltan bir yönetim portresi çizer. Öyle ki yönetimin yaydığı korku, toplumu korkaklaştırmış, sindirmiş, içine kapatmış ve olabildiğince mutluluktan uzaklaştırmıştır.⁴¹ Dolayısıyla korkunun hüküm sürdüğü sosyo-politik ortamda,

³⁷ Halide Salih, “Kaç Nasiye Vardır Çıkacak Pâk-u Dırâhşan”, **Tanin**, nu. 1, s.2, 19 Temmuz 1324- 1 Ağustos 1908

³⁸ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, (Çev.) Ayda Erbal, 6. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s.143

³⁹ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s.175

⁴⁰ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s.175

⁴¹ Soner Akpınar, **Türk Romanında II. Abdülhamit**, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2015, s.72

toplumun diğer üyeleri gibi Halide Edib'in de hürriyetin gelişine şüpheyle yaklaşması olağan bir tutumdur. Meseleye bir başka taraftan bakacak olursak da, II. Abdülhamid iktidarına muhalif olan Osmanlı aydınları, bizatihi II. Abdülhamid'in açtığı okullarda devlet eliyle yetişmiş, temel sorunları devletin kurtulması olan kimselerdir. Padişah da devletin başıydı ve dolayısıyla doğrudan bir muhalefet Halide Edib gibi babası ve eşi devlet kademesinde bürokratlar olan, temel kaygısı devlet ve devletin kurtulması olan bir aydından beklenemezdi. Zira Halide Edib, özgürlük adı altında yapılacak taşkınlıkların Meşrutiyet'i muhafaza edecek zihniyete zarar verdiği görüşündeydi. Bu bakış açısı yaşamının farklı devrelerinde de sürecelecektir. Bu doğrultuda, yine Tanin'de yayımlanan "Bir Hükûmet-i Meşrutanın Ahlâkı" başlıklı yazısında meşruti yönetimin kalıcı olması için halkın bilinçlenmesine vurgu yapar.

"...Ne olursa olsun, bugün meşrutiyet -zannettiğimiz kadar- teessüs etmemiştir. Onu tesis için evvelâ eski usulün tesirini izaleye, sonra yetişen çocuklara bundan on sene sonra meşrutiyet hiçbir şart dâhilinde fena bulamayacağını öğretmeye azmedeceğiz ki hiçbir vakit bir eser-i cehalet, ne de bir istidat-ı irsî ile eski idareye avdet etmeyelim. Meşrutiyet katıyasın; millet-i Osmaniye ancak hükûmet-i meşruta ile idare edilir bir cemiyet olduğunu ve milletin selâmeti için bu hakikati bir hamaldan, bir çiftçiden bir kundura boyacısına kadar anlatmalı ki bir idâre-i meşrutanın pâyidâr olması için milletin ahlâkında, efkârında, ihtirâsında, ihtisâsâtında yeni hasâil teşekkül ve taammüm etmeye başlasın, o zaman meşrutiyet idâreyi idâmeye hâdim fezâil kesb-i kuvvet eder ve idâre-i müstebidenin bir netîce-i gayr-i müfârakası olan hafiyelek, zulm ve müsâviye galebe çalınır."⁴²

Yazıda dikkat çeken bir diğer unsur ise, Halide Edib'in, dönemin Osmanlı düşünce dünyasında etkili olan sosyal Darwinizimin⁴³, "güçlü olan hayatta kalır", "yaşamak

⁴² Halide Salih, "Bir Hükûmet-i Meşrutanın Ahlâkı", **Tanin**, nu. 4, 22 Temmuz 1324- 4 Ağustos 1908, s.2

⁴³ Son dönem Osmanlı düşünce dünyasında oldukça önemli bir yer tutan Sosyal Darwinizm, İngiliz Bilim insanı Charles Darwin'in 19. yy'ın ortalarında ortaya koyduğu; özetle biyolojik türlerin verdikleri mücadele sonrasında en güçlü olanın hayatta kalarak türler arasında doğal bir seçim gerçekleştiğini ve bu seçimin yıllara yayılan uzun bir süreç içerisinde, en güçlü türü yarattığını ileri süren teorisinin toplumsal alana uyarlanması sonucunda kendini göstermiş olan bir düşünce akımıdır. Sosyal Darwinizm çerçevesinde, Osmanlı aydınları da "devleti nasıl kurtarabiliriz?" sorusuna, toplumsal evrim basamaklarında ilerleyerek, devletlerarası mücadeleden başarıyla çıkarak yanıtını vermeye başlamışlardır. Bir dönem Halide Edib'e özel ders veren, Rıza Tevfik, Sosyal Darwinist düşüncenin Osmanlı'daki önemli temsilcilerindendir. Dolayısıyla Halide Edib'in sosyal Darwinist düşünce ile tanışmasının, Rıza Tevfik vasıtasıyla, öğrencilik yıllarına denk gelmesi kuvvetli bir ihtimaldir. Halide Edib'in sosyal Darwinist düşüncenin nüvelerini kendi düşünce dünyasına yerleştirmesinde,

için mücadele” şiarları ile toplumsal evrime yaptığı atıflardır. Halide Edib’in toplumsal evrilme sonucu ulaşmak istediği ise daha özgür, zihniyet olarak haklarının bilincinde olan toplumdur. Halide Edib, bir toplumun gelişmişliğinin tabi olduğu yönetim şekli ve özgürlüğü ile ilişkili olduğunu ifade eder:

“İlm-i ahlâk denilen şey mutlak olmayıp insanın bulunduğu cemiyete, tâbî’ olduğu hükûmetin derece-i tekâmülüne göre gerek hükûmetin gerek efradın etrafındaki tesir ve Şerâite nazaran tahavvül eder. Nasıl azayı insandan her birinin Şekli, vazîfesi vücûd-ı beşerin ihtiyâcâtına, bekâsına hâdim olmak üzere teşekkül etmişse, ahlâkın esasları da içinde bulunulan cem’iyyetin, hükûmetin ihtiyâcât ve devamına göre teessüs eder. Cem’i yetin en ilk en bedevî şeklinden en medenî şekline kadar cârî olan iki büyük kanun-i tabii vardır ki hiçbir zaman tahavvül etmez: 1- Yaşamak için mübareze; 2- Bu mübareze arasında en kavi en lâyük olanların payidar olması.”⁴⁴

Halide Edib’e göre “Zenci Kavmi” olarak adlandırdığı Afrikalı toplulukların aşiret halinde kalmış olmaları nedeniyle yönetimlerine vahşet hâkim olmuştur. Buna karşılık İran ve Rusya gibi devletler mutlak monarşi ile yönetildikleri için bu ülke halkları ezilmeye mahkûm olmuşlardır. Bunların yanında, Halide Edib’e göre eğitim konusunda gelinebilecek en iyi noktada bulunan Amerika ve Fransa gibi cumhuriyetle yönetilen ülkelerde hızlı bir gelişme, ilerleme durumu söz konusudur. İngiltere ve Almanya gibi meşruti monarşi ile yönetilen ülkelerde de ilerleme vardır ancak cumhuriyet rejimleri kadar hızlı değildir. Son iki yönetim şekli örneğinde de yine yönetim şeklini belirleyen toplumun kendisidir:

“...Binâberin her tarz-ı hükûmete tâbî’ olan insanlar teşkilat-ı maddiye ve zihniyeleri o tarz hükûmet-i muhafazaya en lâyük, en muktedir olanlardır.”⁴⁵

Bu noktada Halide Edib’in özgürlük, gelişmişlik ve yönetim şekilleri arasında kurduğu ilişki oldukça yüzeysel kaldığını belirtmek gerekir. Toplumların gelişmişlik düzeyinin yönetim şekillerini etkilediği düşüncesi, toplumsal evrim teorileri çerçevesinde ele alınabilecekken verdiği örneklerdeki ülkelere Fransa’nın gelişmişlik düzeyinin

hatıralarında övgüyle bahsettiği Rıza Tevfik’ten etkilendiğini ileri sürmek yanlış bir çıkarım olmayacaktır.

⁴⁴ Halide Salih, “Bir Hükûmet-i Meşrutanın Ahlâkı”, s.2

⁴⁵ Halide Salih, “Bir Hükûmet-i Meşrutanın Ahlâkı”, s.3

yazının kaleme alındığı 20. yüzyılın başlarında Almanya'dan ya da İngiltere'den daha ileride olduğunu iddia etmek, doğruluğu tartışılır bir durumdur zira dönemin İngiltere'si ve Almanya'sı, eğitim, teknoloji ve gelir düzeyi olarak dünyadaki başat güçlerdi. Dolayısıyla Halide Edib'in verdiği örneklerin, argümanını desteklemekten ziyade üstü kapalı bir biçimde cumhuriyet rejimine övgü niteliği taşıdığını ileri, sürmek yanlış bir çıkarım olmayacaktır.

Halide Edib ayrıca yazısında, Osmanlı meşrutî monarşisi ve İngiltere'yi kıyaslar. Her iki devletin de parlamentoları ve parlamentodan ayrı olarak bir hükümdarı vardır. Fakat aynı benzer yönetim şekline sahip olan bu iki devlet toplumlarında gelişmişlik düzeyi aynı değildir. Zira benzer yönetim şekilleri olmakla beraber İngiltere'de yönetim hakkı parlamentonun elindedir. Öyle ki hükümdar da parlamentodan çıkan kararlara uymak zorundadır. Ancak Osmanlı'da padişahın parlamentoda da üstünlüğü devam etmektedir. Meclisi açma kapama yetkisine sahip olan padişah, aynı zamanda yürütmenin de başındadır. Bu noktada Halide Edib, İngiltere parlamentosunun güçlenmesinin de hemen olmadığını, 1215 yılında Magna Charta Kral Yurtsuz John'a imzalatıldıktan sonra parlamentonun yönetimde hâkim olması 1689 yılında Haklar Kanunu [Bill of Rights] yayınlamasıyla olduğunu ve bu durumun İngiltere'de de meşrutî yönetime geçilmesinin bir anda ilerleme basamaklarını çıkarmadığını göstergesi olduğunu ifade eder.⁴⁶

“Hükûmet-i meşrutalarda hususiyle İngiltere'de idâre-i meşrûta hükümdarını vahdet-i milliye'nin vücûd bulmuş bir timsâli diye kabûl ederler. İngiltere Kanûn-i Esasî'sinin ezeli bir esâsı olan şu şurût bizim Kânûn-i Esâsî'mizde dâhil değildir. Bizim padişahımız yalnız mukaddes olmakla kalmaz, hem mukaddes hem de gayr-i mesuldür.

İngilizlerde meşrutiyetlerinin şu esasını onu aldıkları gün mü mevki tatbîke koymuşlar? Hayır! İngiltere meşrutiyeti yani [Magna Carta] onlara Arslan Yürekli Richard'ın birâderi John tarafından verilmiştir. Hâlbuki o zamandan beri İngiltere [Estvartların, Teodorların] mezâlimi altında ezilmiş,

⁴⁶ İngilizlerin daha çok ihtilale dayanan radikal devrimlere şüpheyile yaklaştıklarını ifade eden Halide Edib, 1908 İngiltere'sinin Jön Türklere karşı mesafeli yaklaştığını, onların dostluk arayan vaziyetlerini görmezden geldiklerini belirtir. Bunun altından yatan en önemli gerekçe ise; ihtilallerin kanlı geçmişinden çok çeken İngilizlerin ihtilale bağlı ani değişimlere tedrici değişimleri tercih etmeleridir. Nitekim İngilizler yıllar içine yayılan tedrici gelişmeleri ile dünya çapında bir örnek telakki etmişlerdir. Halide Edib Adivar, **Türkiye'de Şark, Garb ve Amerikan Tesirleri**, İstanbul: Can Yayınları, 2009, s.122

parçalanmıştır. Fakat nihâyet idâre-i meşrutayı idâme edecek fezâil ve hasâil-i milliye teessüs etmiş; bütün İngilizlerin -kral da dâhil olduğu hâlde- kanlarında yerleşmiştir. Bir yerde mazbut ve muharrer bir hukûk-ı milliye olmadığı halde hiçbir İngiliz hakdarı bu asırda İngiliz kavminin hukûkıyye kıl kadar tecâvüz etmez.”⁴⁷

Osmanlı toplumu da yavaş yavaş ilerleyerek, amacı sadece toplumun refahı olan, adaletli bir idare teşekkül edecektir. Osmanlı Devleti’nin de adil ve refah “iyi yönetim”e kavuşmak için ilerleyebilmesi, jurnalcılık, hafiyelik gibi eski yönetim unsurları barındıran zihniyet yapısının temizlenmesiyle mümkün olabilecektir.

“Yeni idâre bir inkılâb idâresi şeklinden çıkıp da ciddi, müteennî, âmâlî ekseriyetin refâhı olan bir meşrutiyet idâre şekline girmek için eski unsurun tazyîkinden kurtulmalı. Teşekkül ve tekâmül etmek için biraz nefes almalı. Eski idâre taraftarınının içlerinde samîmî ve muhterem olanları, padişahına kollarını açan gençlerin hissiyât-ı ulviyyelerini, hürriyet terânelerini zehirlememeli, bizlere bunu söyleten kudret, bu esâsları pâyidâr etmek için kadın erkek bilâ-havf ölümlere yürümeye hazırlayan cesaret meşrutiyet idârenin bekâsı için elzem olan fezâilin arasında bir de doğruluk olmasıdır.”⁴⁸

Halide Edib daha sonraki yazılarında da jurnalcılık zihniyetinden yakını. “Hafiyeler-Gazeteciler” isimli yazısında meşrutiyet öncesinde “kırmızı fesliler” olarak adlandırdığı hafiyelerin jurnalleri ile evlerinden, işlerinden olan insanlarla dolan gazete sütunlarında artık hedef gösterilenin, dünün hafiyeleri olduğunu belirtir. Sadece hafiyeler değil, meşrutiyet öncesi yönetimin paşaları ya da devlet memurları da gazetecilerin suçlamasından korkarak onların “esiri” haline gelmişlerdi. Halide Edib’e göre, yeni rejim için tehlike arz eden istibdat döneminin zihniyeti sadece şekil değiştirmiştir:

“Dün İttihâd ve Terakki Cemiyeti dikti, bugün gazeteciler biçiyor.

Dün İttihad ve Terakki Cemiyeti bizi hafiyelerin elinden kurtardı, bugün gazetecilerin diline düşürdü.”⁴⁹

Halide Edib, eski zihniyetin devam eden yönleri konusunda rahatsızlığını daha sonraki yazılarında da dile getirmeye devam eder. “Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları” isimli yazısında gazetecilerin “jurnalci” zihniyetinin sakıncalarından bahsetmektedir.

⁴⁷ Halide Salih, “Bir Hükûmet-i Meşrutanın Ahlâkı”, s.2

⁴⁸ Halide Salih, “Bir Hükûmet-i Meşrutanın Ahlâkı”, s.2

⁴⁹ Halide Salih, “Bugün – Dün: Hafiyeler- Gazeteciler”, **Tanin**, nu. 11, 29 Temmuz1324, s.2

Meşrutiyet öncesinde mağdur olanların, meşrutiyet sonrasında eski iktidar sahiplerine karşı “zalim”ce davranmalarının istibdatçı zihniyetten farklı olmadığını düşünür. Meşrutiyetle beraber istibdatçı iktidarı deviren yapının, düşünüş ve yaşayış tarzında fark yaratması ile Halide Edib’in hayalini kurduğu toplumsal ilerleme gerçekleşecektir. Bu noktada Halide Edib’e göre istibdat döneminin eziyetini çeken toplumun, eski idare mensuplarına ya da destekleyicilerine karşı öteleyici değil kucaklayıcı olması gerekir.

“...Sefiller ellerinde kudret varken bizim hukûkumuza tecavüz etmişler, fakat onlar o esaslara hizmet eden bir hükûmetin âleti idiler. Fakat hiçbir kudretin âleti olmayan bizlerin elimize kudret geçer geçmez onları taklide kalkışmamız, onların seviyesine inmek olmaz mı!”⁵⁰

Halide Edib, meşrutiyetin ilanı ile beraber toplumda oluşan özgürlük havasının özellikle eski idare yöneticilerine karşı girişilen bir linç özgürlüğüne ya da başkalarının haklarını gasp etme özgürlüğüne dönüşmesini oldukça olumsuz karşılar:

“Vaktiyle belini bir vaiziyle inmemiş, dâimâ vakâr-ı şahsîsini muhafaza ederek âdâb-ı muaşeretin manayı hakikisini anlayanlar etvârını bozmadı. Fakat ötekiler! Hürriyetin manası umûm-ı efrâdın birden hükûmet edip bir sadrâzama, bir nâzıra vazîfesini telkîn etmek, yâhûd başkalarının hukûka tecavüz etmek diye anlayanlara garîb bir tavır geldi.”⁵¹

Halide Edib için artık toplumun yegâne ilgisinin eğitim sisteminde, sanayi ve ticarete olması gerekmektedir. Ayrıca Halide Edib, “matbuat hafiyesi” olarak gördüğü gazetecilerin istibdat yöneticilerine ya da memurlarına karşı takınılan suçlayıcı ve yargılayıcı tavrını terkedilmesi gerektiğini zira bu görevin adil mahkemelere ait olduğunu belirtir. Halide Edib için yasalara uygun davranılması ve toplumda adalet duygusunun gelişmesi oldukça önemlidir:

“...Hâyır, memurlar bizim aylıklı hizmetkârlarımız değildir. Onlar tecessüm etmiş kânundurlar. Onların şahıslarına değil tecessüm ettirdikleri şeye hürmet

⁵⁰ Halide Salih, “Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları”, **Tanin**, nu. 13, 31 Temmuz 1324 - 13 Ağustos 1908

⁵¹Halide Salih, “Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları”

etmeye borçluyuz. Bu hürmet derecesi meşrutiyetin ilanı ile eksilmez artar. İngiltere’de bir polis bir insan tufanı gibi akan o vâsı’ caddelerde araba insan alaylarını elini kaldırır kaldırmaz durdurur. Ufak parmağıyla on, on beş bin kişilik bir izdihamı durduran kânuna hürmet hissi işte İngilizler gibi metîn âdil bir millet yetiştirir.”⁵²

Eski rejimin unsurlarına karşı herkes Halide Edib kadar bağışlayıcı değildir. Örneğin Ahmet Mithat Efendi Jön Türk isimli romanında, hafiyelikten, kötülük mesleği anlamına gelen “meslek-i menhusa” olarak bahseder. Romanında, Hareket Ordusu’nun İstanbul’a gelişi ile söz konusu hafiyeler, yaptıkları jurnallerle millete çektirdikleri eziyetin aynısı ile karşılık bulur. Dolayısıyla Ahmet Mithat, hafiyeleri yaptıklarının aynı ile karşılık vererek cezalandırmış olur.⁵³ Diğer taraftan Halide Edib’in affedici tutumunun, istibdatçı paşaları ya da hafiyeleri büsbütün bağışlanması anlamına gelmediğini belirtmek gerekir. Halide Edib, cezalandırmanın keyfi değil, yasalar çerçevesinde gerçekleşmesini savunarak, meşruti devrimle gelen özgürlüğün yasalardan daha üstün olmadığını vurgulamaktadır.

Özgürlüğün sınırlılığı konusunda, Halide Edib’in yazısında üzerinde durduğu bir diğer husus da ahlaki sınırlardır. Mizah gazetelerinin özgürlük adı altında müstehcenlik sınırlarını zorladıklarını ifade eder.

“Bugün Karagöz ve Boşboğaz çıktı. Ahlâk-ı umûmiyeyi telmihler, istihzâlarla tashîh edebilmek iktidârını hâiz görünen bu gazetelerde bile bir iki şey var ki ahlâk-ı umûmiye nâmına bahsedilmeden geçilse daha iyi olurdu. Bî-edebâne elfâz kullanılıyor diye tiyatrolara göndermediğimiz çocuklarımıza öyle müstehcen şakaları bir gazete sahîfesinde göstermeyi tecvîz edemeyiz.”⁵⁴

Mizah yayınlarının ayrılmaz bir parçası olan karikatür çizimi hoş karşılanmadığı için II. Abdülhamid’in tahta çıkışı sonrasında, yönetimi tam olarak kontrolü altına aldığı 1878 yılından 1908’e kadar, yurt dışına kaçan Jön Türklerin çıkardığı yayınlar haricinde, mizah alanında yapılan yayınlara rastlamak mümkün değildir.⁵⁵ Ancak

⁵² Halide Salih, “Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları”

⁵³ Ahmet Mithat, **Jön Türk**, Ankara: Akçağ Yayınları, 1999, aktaran Akpınar, **a.g.e.**, s.79

⁵⁴ Halide Salih, “Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları”, s.2

⁵⁵ Orhan Koloğlu, “Karikatürümüze Kadının Girişi”, **Toplumsal Tarih**, C.XX, No.122, Şubat 2004, s.81

Meşrutî Devrim ile beraber mizah basınında da büyük bir patlama olmuş⁵⁶, esen hürriyet rüzgârları ile çıkan yayınlarda dönemin ahlaki kodları göz önünde bulundığında müstehcen denebilecek karikatürlere de yer verilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla muhafazakâr vurguları kimliğinde barındıran Halide Edib'in, söz konusu yayınlara reaksiyon göstermesi oldukça olağan karşılanmalıdır. Diğer taraftan yapılan müstehcen göndermelerin kadın bedeni üzerinden yapılması da Halide Edib'in rahatsızlığını arttırmış bir diğer unsur olabilir. Fakat Halide Edib yazısında, mizah yayınlarında, onu rahatsız eden müstehcenliklerin ne olduğuna ilişkin açıklama getirmediği için, müstehcenlikten kastının ya da müstehcenlik sınırlarının ne olduğu ancak varsayım düzeyinde kalmaktadır. Nitekim Halide Edib'in örnek olarak verdiği Karagöz ve Boşboğaz isimli yayınlar incelendiğinde ve diğer yayınlarla karşılaştırıldığında müstehcen biçimde resmedilen karikatürlere ya da müstehcen yakıştırmalar içeren hiciv yazılarına rastlandığını söylemek güçtür. Bu nedenle mizah konusunda daha dar bir kalıbı ve daha keskin sınırları olduğu varsayılabilir.

Halide Edib'in özgürlük kavramına yaklaşımı konusunda daha geniş bir parantez açacak olursak; kavrama yaklaşımının genel düşünce yapısına ilişkin ipuçları verdiğini ileri sürebiliriz. Halide Edib, gerek ahlaki anlamda gerekse yasal olarak özgürlük mefhumunun sınırlılığı üzerinde durur. Halide Edib'in yasal olarak sınırlandırılmış özgürlük ile üzerinde durduğu, Rousseau'cu "toplumsal sözleşme" kuramında olduğu gibi doğal durumdaki sınırları olmayan bir özgürlük değil, belirli yasalar ile çerçevelenmiş bir özgürlüktür. Buna karşılık özellikle mizah gazeteleri örneğindeki ahlaki sınırlama istediği özgürlük ise sözleşmecî kuramların tam da karşısında bulunan muhafazakâr düşüncenin ahlak ve gelenek ögesiyle kısıtlanan özgürlük yorumuna denk düşmektedir. Başka bir ifade ile Halide Edib, bir taraftan yasalarla şekillenen, evrensel, soyut bir özgürlük anlayışı geliştirmişken, diğer taraftan Osmanlı toplumunun ahlaki kodlarına göre şekillenen, Osmanlı toplumuna özgü, somut bir özgürlükten bahseder. Burada ortaya çıkan ikiliğin dönemin Osmanlı aydınlarından

⁵⁶ II. Meşrutîyet döneminin en önemli mizah dergileri arasında şunlar sayılabilir: Karagöz (1908- 1950), Kalem (1908-1911), Boşboğaz İle Gülâbi (1908), Geveze (1908-1909), Davul (1908-1909), Eşref (1909), Laklak (1909), Eşek (1910), Cem (1911-1912), Cadalo (1911), Hande (1916-1917). Turgut Çeviker, "Ana Çizgileriyle Osmanlı Karikatürü", **Toplumsal Tarih**, C.XX, No.122, Şubat 2004, s.74

biri olan Ziya Gökalp'in hars ve medeniyet⁵⁷ ayırımına denk düştüğünü ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Ziya Gökalp'e göre medeniyet, herkesin kolayca paylaşabildiği bilimsel düşünce, yapıt ve değerlerden oluştuğu için ortak olarak paylaşılabilir. Buna karşın kültür tabii ve millidir; her milletin maddi ve ruhsal özlerine göre farklılaşır; yine Gökalp'in ifadesiyle "...hars milî olduğu halde, medeniyet beynelmileldir."⁵⁸ Her ne kadar söz konusu dönemde Halide Edib ve Ziya Gökalp'in tanışıklığı konusunda herhangi bir bilgi olmasa da, sonraki dönemde işleneceği üzere birçok konuda fikir birliği halinde olacakları için Halide Edib'in ortaya koyduğu özgürlük anlayışında da durum benzer şekilde açıklanabilmesi şaşırtıcı olmamalıdır. Aynı zamanda her ne kadar Ziya Gökalp'in ifadeleri ile somutlaşmış olsa da, ilerleme için Batı medeniyetlerin modern kurumları örnek alınırken, kültürel özün muhafaza edilmesi düşüncesi dönemin özellikle sağcı- muhafazakâr Osmanlı aydınlarında oldukça yaygın bir düşünceydi.⁵⁹ Bu durumu yaratanın ise, Batı karşısında alınan askeri yenilgilerin yarattığı tepkiye ilaveten, devleti bir arada tutacak olan, toplumu birleştirici kodlara sahip çıkma arzusunun olduğunu ileri sürmek yanlış bir çıkarım olmayacaktır.

Halide Edib, konu ekonomiye geldiğinde ise özgürlük üzerindeki sınırları kaldırır. "Bazı Endişelerim" isimli yazısında, meşrutiyetin ilanı akabinde gelen özgürlüğün ekonomiye yansımamasından yakınır:

⁵⁷ Ziya Gökalp'e göre her şeyi Batı'da görmek yanlıştır, çünkü bu durum kişiliğin yok olmasına neden olur. Diğer taraftan milli şuurun kendi içine kapanması da medeniyet ile bağların kesilmesine sebep olur. Böylelikle Gökalp, bir kültür- medeniyet ikiliği yaratır., dolayısıyla ne paylaşılabilir ne de başka bir kültürle değiştirilebilir. Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 9. bs., İstanbul: Ülken Yayınları, 2010, s.326; Kemal H. Karpat, "Ziya Gökalp'in Korporatifçilik, Millet-Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, C.I, 8. bs., (Ed.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 330

⁵⁸ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, 7. bs., İstanbul: Varlık Yayınları, Mayıs 1968, s. 27.

⁵⁹ "Kültürel özcü" tez olarak da adlandırılan bu durum, özellikle Tanzimat sonrasında Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin durdurulması ya da ilerlemenin sağlanması için topluma yabancılaşmış "aşırı" Batıcı bir grup aydın tabakanın, çareyi salt Batıyı kopyalamakta görmesine verilen bir tepki olarak da nitelendirilmektedir. Zira Batıyı olduğu gibi kopyalamak topluma daha da yabancılaşma sorununu doğuracağı için otantik kültürün korunması gerektiği bu düşüncenin temel dayanağını oluşturur. Mahmut Mutman, "Şarkiyatçılık/Oryantalizm", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık**, C.III, 4.bs, (Ed.) Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s.205

“...Halkımız ne yapıyor? Böyle toprağı müsbet; madenleri, ormanları zengin; ticâret ve sanâyii hiç başlamamış; biraz teşebbüs, biraz say ve vukufla her cihette servetini, bereketini dövmeye hazır bu memlekette ne yapıyorlar?..”⁶⁰

Halide Edib, özellikle eğitim, ulaşım gibi kamusal hizmetlerde devletin yükünü hafifletmek ve rekabet piyasası yaratabilmek adına şahsi teşebbüslerin olması gerektiğini savunur. Böylelikle ekonomi canlanacak, yapılan yatırımlarda çalışmak üzere işçi istidam edilecek ve işsizlik oranı da düşecektir. Halide Edib’in ekonomide serbest girişimleri savunmasının altında, liberal düşünceye yakın olmasının yanında, pratikte devletin eğitim, ulaşım gibi kamusal hizmet veren alanlarda bile yatırım yapabilecek ekonomik güce sahip olmaması yatmaktadır. Sanayi ve ticarete gelişme sağlanamaması ve dolayısıyla ekonomide yaşanan darboğaz toplumsal ilerlemenin de önündeki en önemli engeldir. Sosyo- ekonomik gelişmenin sağlanması ile toplumdaki şikâyet ve huzursuzluk azalacak; meşruti yönetimi güçlendirecek refah ortamı yaratılabilecektir. Ancak bu şekilde toplumsal ilerleme mümkün olacak ve dolayısıyla meşruti yönetim- tıpkı İngiltere örneğinde olduğu gibi- yerleşebilecektir.

Halide Edib, dönemin diğer Osmanlı aydınları gibi devletin geleceği konusunda endişeliydi. Yazılarında hürriyetin gelişiyiyle beraber büyük bir coşku yaşayan toplumun, bu şevklerini düşünsel ve ekonomik ilerleme çabalarına aktarmaları gerektiğini telkin ediyordu. Halide Edib’e göre meşrutiyetin ilanı ile beraber değişen, sadece yönetim şekli değil zihniyet de olmalıydı. Bu durum yukarıda da değinildiği gibi kültürel özden uzaklaşmadan Batılı düşünce şeklini, zihin dünyasına yerleştirilmesi ile mümkün olabilirdi. Aksi halde meşruti yönetimin kalıcılığı tehlikeye gireceği gibi, ekonomik, teknolojik ve bilimsel olarak çağının gerisinde kalan devletin toparlanması da mümkün olamayacaktı.

“Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder” başlıklı makalesinde Halide Edib, “bir milletin kendisine en medenî bir çehre vermesi onun bekâsı için kâfi” olmadığını; adil, çalışkan ve dürüst bir toplum terbiyesi oluşmadığı müddetçe gelişmiş Batı medeniyetleri arasında yer alınamayacağını belirtir. Halide Edib’e göre, Batılı

⁶⁰ Halide Salih, “Bazı Endişelerim”, **Tanin**, nu. 42, 29 Ağustos 1324 - 11 Eylül 1908

düşünme şeklinin ve öz kültürel değerlerden ödün vermeden benimsenecek Batılı yaşam terbiyesinin, yeni yetişmekte olan kuşağa öğretecek olanlar ise anneler ya da potansiyel anne adayları olarak tüm kadınlardı. Ancak Halide Edib Türk kadınlarının, Batılı modernleşmiş dünyayı yakalamaya hazır olmadıklarını düşünmektedir.⁶¹

“...Bu terbiyeyi kimler yapar? Kadınlar. Fakat biz Türk kadınları bunu yapamaz. Onu yapacak hâle gelmek için şekil ve kıyafet hâricimizle değil, terbiye-i dimâğîyye ve ahlâkımızla da akvâm-ı mütemeddine kadınları arasında ahz-ı mevki etmeliyiz.”⁶²

Özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde yabancı ve yerli kız mektepleri açılmıştı. Diğer taraftan özellikle idadi ve üzeri seviyedeki okullar söz konusu olduğunda kız mekteplerinin sayısı talebi karşılayamayacak kadar azdır.⁶³ Halide Edib, sayının yanında, kadınların eğitimin nitelik olarak da yetersiz olduğunu düşünür.

⁶¹ Tanin’de yayımlanan “Besa Oyununda” isimli makalesinde, tiyatroya izlenimlerinde yaptığı göndermeler Halide Edib’in, kadınların neden zihnen “yetersiz” olduğunu düşündüğü hakkında ipuçları vermektedir. Tiyatroya giderken yolda özgürce dolaşan kadınları gören Halide Edib, kadınların ilerlemesine yönelik olumlu düşüncelere kapılır. Ancak tiyatro izlenirken kadınların kendi arasında sohbet dalarak oyunu izlememesi ve ortaya çıkan yoğun gürültüden sahnedeki oyuncunun duyulmaması, Halide Edib’in olumlu düşüncelerini bir anda yok eder.

“Tiyatrodan çıkarken kendi kendime. “Tiyatro kırık, sahne levâzımı eksik olabilir, bunlar zamanla düzelir, fakat aktörlerin o kadar hüsn-i niyetiyle severek oynadıkları milli bir parçanın en vatanperver parçalarında hissiz lakâydi ile yemişçileri çağırışlar...Bunlar düzelir mi?” dedim.

Dönüşte memleketimiz, kadınlarımız için gelirken daldığım tatlı hayâlâta dalmaya cesaret edemedim. Rûhumda garîb bir kessel-i fitûr vardı.”

Halide Salih, “Besa Oyununda”, **Tanin**, 12 Ağustos 1908, nu.25, s.3. Görüleceği gibi Halide Edib’in vurguladığı maddi gelişmişlikten ziyade zihniyetin gelişmesi, ilerlemesidir. Ancak eğitim konusunda geri kalmış ve kamusal alanda kendini gösterişi oldukça geciktiği için toplumun diğer üyeleri ile etkileşime geçmesi de gecikmiş olan Osmanlı kadınlarının, toplumun ilerlemesine sağlayacak dinamizm unsuru olmak için henüz yetersiz olduklarını düşünmektedir.

⁶² Halide Salih, “Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder”, **Tanin**, nu. 6, 24 Temmuz 1324- 6 Ağustos 1908

⁶³Sıfatlarından biri “Maânîpver” olan II. Abdülhamid’in dönemi, her düzey okul sayısında ve okullaşma oranında -cemaat ve yabancı okullar da dahil olmak üzere- en fazla artışın meydana geldiği dönemdir. Mehmet Ö. Alkan, “Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutîyet’in Birikimi**, C.I, 8. bs., (Ed.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s.386-387; diğer taraftan kızlar için ilk idadi, II. Abdülhamid döneminde Münif Paşa’nın nazırlığı sırasında, 1880 yılında açılmıştır. 1906-1907 yıllarının Maarif İstatistiğinde ise Manastır’da 1 özel kız idâdisi, İstanbul’da karma eğitim veren 3 özel idâdi bulunmaktadır. Şefika Kurnaz, **Osmanlı Kadının Yükselişi (1908-1918)**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, Mayıs 2013 s.103

“Bizdeki tahsîl pek gösteriş için yapılmış, pek esassız, pek sathîdir. Evvelâ bize öğretilen lisândan ve yalnız edebiyâtta ibâret olan ilim iyi giyinmiş kadına bir süs diye öğretilmiştir.

...Artık kadınlara idadi tahsili çoktur, cebir öğrenmek neye yarar, teşrih okuyup doktor mu olacaklar, Şöyle sathî bir malumatla dikiş diksinler, yemek pişirsinler, denilecek zaman geçti. Fi-l-vaki bu ulûm ve fûnûn ayrı ayrı alınır sa hiçbir işe yaramaz. Hususiyle idadi tahsîli görmüş bir insanın okuduğu cebir, fizyoloji, hikmet.... onları ne âlim eder, mütebahhir fakat onların heyet-i umumiyetinden kazanacağı mümârese-i zihniye, dimağlarını muhâkemeye, tahlîle, hakîkate, güzellikle alıştırır ve bütün hayatlarında verecekleri karârda, evlerinde kocalarına tesirlerinde çocuklarına verecekleri terbiyede görünür ve görünüyor.”⁶⁴

Halide Edib, kadınların da eğitim olarak geri kaldıklarının farkında olduklarını düşünmekteydi. Kamusal hayata aktif katılım gösterme çabası gütmemelerinin altında da bu durum yatmaktaydı. Osmanlı Devleti’nin eğitim olarak Batılı devletlerden geri kalmış olmasını mutlakiyetçi yönetimin aşırılığına bağlayan Halide Edib, bu dönemde hem kadınların hem de erkeklerin eğitim alamadığını ve böylelikle kadınların eğitimsizlikten yakıncak bir eksiklik duymadığını ifade eder. Buna karşılık daha önce de belirtildiği gibi II. Abdülhamid döneminde açılan Batılı tarzdaki okullarla, erkekler yüksek eğitim alabilmiş ve kadınlarla aradaki fark açılmıştır. Dolayısıyla kadınların öncelikle aradaki farkı kapatmak adına eğitim alabilmeleri gerekmektedir.

“...Bizde hükûmetin çoktan beri şedîd, mutlak bir şekilde olması erkekleri her husûsta terakkîden, tekâmülât-ı tahsîliyyeden geri bırakılmıştı. Fakat onların çok ileri gidememesi, bütün vesâit-i tahsilden mahrûm olan kadınları pek geçmemelerini mûcib oluyordu ki bu da kadınlarca pek de Şikâyeti mûcib bir şey değildi.

Son senelerde bütün istibdâdın şiddetiyle berâber zarûrî olarak garbla temâsımız netîcesiyle ufak bir akliyetin gözleri açılmaya başladı. Erkekler kadınları geride bıraktılar. Hürriyet ilân edilir edilmez büyük, âmâlî, mübâlağakâr mütâlibi olmayan ve bir mevki’-i siyâsi istemeyi hatırına getirmeyen hanımların yegâne maksadı erkeklerle aralarındaki mesâfe-i fikriyeyi kat etmek oldu.”⁶⁵

⁶⁴ Halide Salih, “Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder”.

⁶⁵ Halide Salih, “Kadınlar İçin”, **Tanin**, nu. 7, 13 Teşrinisani 1908.

Halide Edib'e göre kadınlar, modern tarzda ve sayıca daha fazla okul ve yükseköğretim kurumlarına devam edebilirlerse daha sağlıklı nesiller yetiştirebilecekleri gibi eğitilmiş erkekler, modern eğitim görmüş "ecnebi" kadınlarına yönelmek yerine, eğitilmiş Türk kadınına tercih edecekti. Bu durumu bir hemcinsinin ağzından şöyle aktarıyordu: "Biz onların istihkâr etmeyeceği tarzda zevceler ve nesl-i müstakbelin hürmet edeceği anneler olmak isteriz."⁶⁶ Görüleceği gibi, Halide Edib, her ne kadar kadınların siyasal alanda haklar talep etmeyişlerini eğitim eksikliklerine bağlasa da eğitim almanın sonucunda bir hak talebi dile getirmiyordu. Bu durumun Halide Edib'in düşüncesinde bir tutarsızlık gibi görünmekle beraber esasen tam olarak dönemin kadının içinde bulunduğu hali ifade ettiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Sadece Halide Edib değil, toplumsal hayatta söz sahibi olmak isteyen diğer kadınlar da, meşrutiyetle beraber gelen özgürlük ve eşitlik rüzgârından yararlanmak istiyordu ancak dönem söz konusu olduğunda bunu yapabilmek için erkeklerin desteklerine ihtiyaçları vardı ve söz konusu desteği alabilmek için, erkeklerin egemen olduğu toplumda, bu egemenlik alanına tehlike arz etmemeleri gerektiğinin farkındalardı.⁶⁷ Dolayısıyla Halide Edib'in de yaptığı gibi, kadınların tek yapabildikleri eğitim hakkı talep etmek olmuştu.

"... Bizi râfa konulup bakılacak, gözlerimizin hazzı için imal edilmiş bilirlir yahut evinizde istirahat-ı maddiyenizi temîn edecek hizmetkârlar sırasına koymayınız, siz, âmâlinizi kuvveden file getirecek düşünür, kavî, irâdâtlı, mesul kadınlar olmak isteriz. Biz bugün daha kadın imzâlı âsâr-ı nefise vücûda getirebiliriz iddiâsında değiliz. Bu devr-i iştihar, gösteriş devri değil, bu devir çalışmak devri. Bize mekteb, bize on senelik bir himmet, bize kadınların anlayacağı ve onlara çalışmak, erkekler kadar çalışmak lüzumunu anlatacak tarzda âsâr yazınız..."⁶⁸

⁶⁶ Halide Salih, "Kadınlar İçin".

⁶⁷ Fatmagül Berktaş, **Tarihin Cinsiyeti**, 4 bs. İstanbul: Metis Yayınları, Nisan 2012, s. 94 yazı aynı zamanda Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce serisinin ilk cildinde de yer almaktadır. Fatmagül Berktaş, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, C.I, 8. bs., (Ed.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009

⁶⁸ Halide Salih, "Beşiği Sallayan El..."

Halide Edib, sadece yazıları ile değil kadın eğitimi konusundaki faaliyetleri ile de dikkat çekiyordu. II. Meşrutiyet'in özgürlük havasıyla, Osmanlı kadınları, Batı'daki feminist hareketle uyumlu bir biçimde kendi hareketlerini başlatmışlar, çeşitli dernekler kurmuşlardı.⁶⁹ Halide Edib de bu hareketin bir parçası olarak Teal-i Nisvan Cemiyeti isimli bir derneğin kuruluşuna öncülük etmiştir. Cemiyetin en dikkat çeken faaliyeti ise Osmanlı gelenek ve göreneklerini muhafaza etmek koşulu koyarak kadının eğitimine verdiği destektir.⁷⁰ Söz konusu gelenek ve göreneklerin işaret ettiği ise kadının aile içindeki anne ve eş vazifesi olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Dönemin zihniyet kodları ile şekillenen bu düşünce, esasen sadece Teal-i Nisvan özelinde değil dönemin genel aydın zihniyetinin kadına bakışına da hâkimdi.⁷¹ Halide Edib, hürriyetin ilanı ile beraber yönetimde söz sahibi olan, ordu-aydın- bürokrasi üçlü sacayağının aydın kısmında yer alıyordu. Söz konusu üçlü, tepeden inmeceli bir modernleşme algısıyla toplumu şekillendirme yoluna gitmişti. Kadın da modernleşme sürecindeki toplumun vitrini görevindeydi, geleneksellik ve modernlik arasındaki köprüyü kurma görevi kadınlara verilmişti. Kadın modern bir eğitim hakkına sahip olmakla beraber bu eğitimi iyi bir eş ve anne olmak için

⁶⁹ II. Meşrutiyet döneminde kadın faaliyetleri açısından oldukça renkli bir dönemdir. Bu faaliyetler arasında yardım toplamak, kadın eğitimine destek olmak ve kadın haklarını savunmak adına çeşitli dernekler kurulmuştur. Bunlar: Cemiyet-i İmdadiye, İttihad ve Terakki kadınlar Şubesi, Teal-i Nisvân Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i hayriyesi, Esirgeme Derneği, Osmanlı Cemiyet-i Hayriye-i Nisvâniye, Teali-i Vatan-ı osmanî Hanımlar Cemiyeti, Mâlumat-ı DâhiliyeKadınlar Cemiyet-i Hayriyesi, OsmanlıHilal-i Ahmet CemiyetiHanımlar Heyet-i Merkeziyesi, Müdafaa-i Millîye Osmanlı Hanımlar Cemiyeti, Müdafaa-i Hukuk Nisvan CemiyetiŞehir Ailelerine Yardım Birliği, Asker Ailelerine Yardım Hanımlar Cemiyeti, Bilgi Yurdu, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi, Mûsiki Muhibbi Hanımlar Cemiyeti, Bıçki Yurdu, İnâs Dârülfünûnu Mezûneleri Cemiyeti. Şefika Kurnaz, **Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923**, 2. bs., İstanbul: Ötüken Neşriyat, Şubat 2015, s.155-173

⁷⁰ Zafer Toprak, **Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm 1908 – 1935**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s.25

⁷¹ Örneğin dönemin Batıcı aydınlarından Rıza Tevfik, kadınların çocukları yetiştiren ilk öğretmenler olduğunu belirtiyor, bu nedenle iyi bir eğitim almaları gerektiğini savunuyordu. Kadınların kamusal alanda görünür olmalarının ise toplumsal dengeyi bozmadan yavaş yavaş gerçekleşmesinin gerekliliğini savunuyordu. Rıza Tevfik, "Kadın Meselesi Etrafında", **İttihad**, nu.94, 20 Şubat 1329, s.2097-2101; aktaran Şefika Kurnaz, **Osmanlı Kadınının Yükselişi**, s. 45 Elbette ki söz konusu toplumsal dengenin korunmasından kasıt, kadınların erkeklerin sahiplendiği alanlarda kendini göstermek için acele etmemesiydi. Bu noktada verilecek örnekler çoğaltılabilir. Ancak Rıza Tevfik'in Halide Edib'in zihin dünyasını etkileyen bir isim olması dolayısıyla ve Halide Edib'in de benzer savları ortaya koyması açısından bu örneğin çarpıcı olacağını düşünülebilir.

kullanmalıydı. Zira toplumun en küçük yapı taşı olan aileydi ve bu bakış açısına göre kadın da, anne ve eş olarak bu yapı taşını bir arada tutan en önemli unsur haline geliyordu. Dolayısıyla toplumun ilerleyişi de çöküşü de kadın ile ilişkilendiriliyor ve kadının eğitimi, Halide Edib ve diğer Osmanlı aydınlarına göre toplumsal ilerleme için elzem görülüyordu. Bununla birlikte kadının aile içindeki konumu ayrı bir önem arz etse de, kadınlar özellikle Meşrutiyet sonrasında kendilerine aile dışında da bir rol biçtiler. 1908 sonrasında kadınlar gerek bireysel gerekse kurdukları dernekler aracılığı ile Osmanlı Devleti'nin hem sosyo- ekonomik hem de askeri olarak güçlendirme mücadelesinde yerlerini almak istediklerini açıkça ifade etmekteydiler.⁷² Halide Edib de bu durumu gazetedeki köşesinden açıkça dile getirmekteydi:

“Osmanlılığın cinsi tefrik edilmiyor, nîçin kadınları edilsin. Her cemiyet-i mütemeddine gibi Osmanlılık da âilelerden mürekkeb bir heyet-i ictimâiyedir. Bu heyet eczasının ayrı ayrı vazîfesi var ve âileleri iki kuvvetten müteşekkildir: Kadın, erkek! Erkekler bu milleti adam edecek, fakat erkekleri de kadınlar adam edecek. Bize Mekteb! Mekteb! Mekteb!”⁷³

Halide Edib'in kadın eğitimi ilişkin görüşleri İngiltere'de de ilgi uyandırmıştır. Konu ile ilişkili kaleme aldığı “Türk Kadınının İstikbali” isimli yazısının Londra'da çıkan Nation dergisinde yayımlanmasının ardından⁷⁴, eğitimde yeni metotlar üzerine

⁷²Nicole A.N.M. Van Os, “Osmanlı Müslümanlarında Feminizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C.I, 8. bs., (Ed.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s.336

⁷³ Halide Salih, “Beşiği Sallayan El...”

⁷⁴ Ekim 1908’de Londra’da yayınlanan *The Nation* dergisi Halide Edib’den, imparatorluktaki kadınların durumunu anlatan bir yazı istemiş; “Türk Kadınının İstikbali” başlıklı yazı bu talebe istinaden yazılmıştır. *The Nation* dergisi bir süre sonra *New Statesman* adını alarak yayın hayatına devam etmiştir. İpek Çalışlar, **Halide Edib...**, s.56

çalışmalar yapan Isabel Fry⁷⁵'in ilgisini çekmiş, ikili arasında yapılan mektup yazışmaları sonraki yıllarda da sürecek olan bir dostluğun da temelini atmıştır.⁷⁶

1.2. 1.2. İnfaz Listelerinden Taziye Mektuplarına: Halide Edib Cephesinde 31 Mart ve Adana Olayları

Halide Edib'in gerek kadınlarla ilgili ortaya koyduğu yazılar ve giriştiği faaliyetler gerekse bizzat bir kadın olarak ekseri erkeklerin egemen olduğu Osmanlı basınında kendine önemli bir yer edinmiş olması, bir süre sonra muhafazakâr çevrelerce tepki çekmeye başlamıştı. Kadınların bir figür olarak modernleşme serüveninin taşıyıcılarından olduğu düşünüldüğünde yeniliklere karşı duruşun hedefi olmaları da kaçınılmazdı. Diğer taraftan Halide Edib tamamı devrim taraftarı olan Tanin ekibine dâhildi ve Tanin gazetesi de eski rejim yanlılarının eleştiri oklarından nasibini almaktaydı. Zamanla bu eleştirilerin şiddetlenmesi ve ölüm tehditlerine kadar varması Halide Edib'in siyasi yazılarına ara vermesine sebep olmuştur.⁷⁷ Bu sebeple edebi yazılara yönelen Halide Edib'in ilk romanı Heyula'nın yayımlanması da bu döneme rastlar.⁷⁸

Halide Edib'i tedirgin eden toplumdaki rejim karşıtı hareketlenme 1909 yılıyla beraber kendini iyiden iyiye hissettirmeye başladığı söylenebilir zira 23 Temmuz 1908 tarihinden itibaren arzu edilen daha demokratik bir düzenin getirilmesi olsa da Halide Edib'in de sıklıkla üzerinde durduğu gibi halk, gerekli düşünsel zeminde değildi.

⁷⁵ Isabel Fry, 1869-1958 yılları arasında yaşamış olan İngiliz aktivist ve eğitimcidir. Türkiye ve İran'daki politik reformlar ve sosyal ilişkiler ilgi alanlarından bazılarıdır. Mss Fry'ın Halide Edib'e gösterdiği yakınlığın, ilgi alanları ile doğrudan etkili olduğunu ileri sürebiliriz. 'Uninitiated' (1895), 'The Day of Small Things' (1901) and 'A Key to Language: A Method of Grammatical Analysis by Means of Graphic Symbols' (1925) ismini taşıyan çocuklara ve eğitim metotlarına yönelik üç kitap yazmıştır. Isabel Fry ile ilgili daha ayrıntılı bilgi, fotoğraf ve günlük notları için ayrıca Bkz. (çevrimiçi) <https://isabelfry.omeka.net/exhibits>, 1 Aralık 2018 Ayrıca bir Hristiyan tarikatı olan Quaker'lara mensup olan Fry, inancı gereği oldukça sade ve düz renk kıyafetler giyer. Halide Edib'in Yeni Turan romanındaki bir grup kadın da benzer biçimde giyinmektedir. Ayrıca ritüellerden ziyade tasavvufi yönü ağır basan bu inanış, benzer şekilde İslami tasavvufa ilgisi olan Halide Edib'i oldukça etkilemiştir. Anlaşılabacağı üzere Isabel Fry, birçok yönden Halide Edib üzerinde etkili olmuş bir isimdir.

⁷⁶ Isabel Fry bir süre sonra İstanbul'a gelerek, okulları gezer ve kadınların eğitimi konusunda bir makale yazar. Bu makale "Kız Mektepleri Hakkında bir Mütalaa-i Mühimme: Mss Fry'ın Raporu" başlığı ve Halide Edib çevirisi ile 1909 yılının ocak ayında Tanin'de yayımlanır. Aktaran Enginün, "**Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde...**", s.39

⁷⁷ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s.182

⁷⁸ Çalışlar, **Halide Edib...** s.65

Meşrutiyet tartışmaları küçük bir grup aydın etrafında dönmekteydi. Halkın bir kısmı istibdat sonrası oluşan özgürlükçü havadan kendi çıkarlarına göre yararlanmaya çalışırken, bir kısmı da bu durumdan oldukça rahatsız olmaya başlamıştı.

İttihad ve Terakki'nin meşrutiyeti ilan ettirmelerine karşılık devlet yönetimine doğrudan doğruya katılmaması, bir yandan cemiyete karşı halk arasındaki tepkiyi arttırırken, diğer taraftan söylentiler ve olayları birbirleri ile ilişkilendirerek kamuoyu tahrik ediliyordu.⁷⁹ İttihad ve Terakki güçlenmeye çalışırken, muhalif kesim de boş durmamış gericiler olarak adlandırılan bir grup, 1909 yılını Nisan ayında İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ni kurmuş, cemiyetin yayın organı gibi çalışan Volkan gazetesi de muhalif yayınlar yapmaya başlamıştır.⁸⁰ Volkan gazetesinin başını çektiği bazı dergi ve gazetelerde yayımlanan “şeriat elden gidiyor” haberleri, Halide Edib'i de hedef gösteren, kadınlara yönelik ahlaki suçlamaları da içermektedir. Nihayetinde halkı kışkırtarak galeyana getirmiş ve bu olayların birikimi sonucunda 31 Mart 1909 tarihinde meşrutî yönetime karşı bir ayaklanma baş göstermiştir.⁸¹ Ayaklanmayı başlatanların “kara listesi”nde bulunduğunu öğrenen Halide Edib, öncelikle Özbekler Tekkesi ve Amerikan Koleji'ne sığınmış, akabinde çocuklarını alarak İskenderiye'ye gitmiştir. Halide Edib gibi birçok İttihadçı da saklanmak durumunda kalmıştır.

⁷⁹ Necdet Aysal, “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 37-38, Mayıs-Kasım 2006, s. 17; Ayrıca Meşrutiyet'in ilanının ardından İttihad Terakki Cemiyeti ilginç bir biçimde karşısına aldığı padişahı tahttan indirmemiş ve yönetimi büsbütün eline almamıştı. İttihad ve Terakki liderleri padişaha her ne kadar güvenmeseler de onu tahtan indirebilecek güce sahip olduklarını da düşünmüyorlardı zira II. Abdülhamid, kamuoyunda meşrutiyetin ilanının kendi iradesi sonucunda olduğu imajı yaratmayı başarmıştı. Diğer taraftan Osmanlı toplumunda yaş ve kıdemin önemli bir otorite sembolü olması yaşları çok genç olan İttihad ve Terakki mensuplarının yönetici unsur olarak otorite kurma heveslerini kıran bir başka durum olmuştur. Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 7. bs., (Çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s.140-141

⁸⁰ Feroz Ahmad, **İttihad ve Terakki 1908-1914**, 11. bs., (Çev.) Nuran Yavuz, İstanbul: Kaynak Yayınları, Şubat 2017, s.72

⁸¹ 31 Mart Ayaklanması İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ile beraber akla gelmesinden dolayı, olayların kaynağı bütünüyle dinsel olarak nitelendirilmiştir. Buna karşılık söz konusu gericilik olduğunda Ahrar Fırkası'nın da hedef olabileceği göz önünde bulundurulursa isyancıların sadece İttihadçılara saldırmaları, yabancı- gayrimüslim vatandaşa zarar gelmemesi yaşananların farklı bir boyutu olduğunu da akıllara getirmektedir. Feroz Ahmad, din temelli başlayan ayaklanmanın ilk etapta, en çok liberallerin işine yaradığından bahseder. Buna karşılık İttihad ve Terakki ordunun müdahalesi ile gericilerle beraber liberalleri de büyük oranda etkisiz hale getirmiştir. Ahmad, **İttihad ve Terakki 1908-1914**, s. 75-77

Olayların iyice büyümesi ardından Selanik'ten gelen Hareket Ordusu, 23-24 Nisan tarihlerinde duruma el koymuş ve kısa süre içerisinde sıkıyönetim ilan edilerek asayiş sağlanmış ve 27 Nisan 1909 tarihinde II. Abdülhamid hal edilmesi ile tahta V. Mehmet Reşad tahta çıkarılmıştır. 31 Mart ayaklanması ya da başka bir ifadeyle “karşı devrim” sonucunda, siyasilerin “beceriksiz” davranmasından ötürü ordunun duruma müdahale etmesi, Türk siyasi hayatında tekrar edecek “düzen sağlamak” adına ordu müdahalesi düşüncesini yerleştirmesi açısından bir milat olmuştur. İttihad ve Terakki'deki yüksek rütbeli subayların da sayısının artması ile ordunun yönetimde söz sahibi oluşu istibdat dönemini andıran başka bir baskı döneminin başlangıcı olmuş, bu durum devam eden süreçte Halide Edib'in, İttihad ve Terakki'ye karşı tutumunda da olumsuz yönde bir değişmeye yol açmıştır.

1.2.1. Acıyı Paylaşmak: “Ölenlerle Öldürenler”

31 Mart Olaylarının başlamasının hemen ardından Adana bölgesinde de şiddetli bir karışıklık yaşanmaya başlamıştır. İstanbul'daki olaylarla bağlantılı olmakla beraber Adana'da yaşananlar Ermeni ve Türk Osmanlı vatandaşları arasındaki çatışmalardır. Adana'daki olayların patlak vermesinin ardında yerel bazı nedenler olmakla beraber İstanbul'da olduğu gibi İngiliz yanlısı liberallerin de faydasına olacak bir sonuç beklentisi de Adana'da çıkan karışıklıklarda etkili olmuştur. Feroz Ahmad'ın ifade ettiği gibi liberaller Adana'daki karışıklıklara deniz yolundan gerçekleştirebilecek bir yabancı müdahalesi umuyorlardı. Nitekim Fransız gemileri de şiddet olayları sırasında Adana'ya çok yakın olan Mersin limanına ilerlemekteydi.⁸² Selanik'ten gelen 3. Ordu'nun ayaklanmaları bastırmasının ardından Osmanlılık fikrinin sürdürülebilirliği açısından Adana'da yaşananlara yapılacak müdahale oldukça önemliydi. Zira üç gün süren şiddet olaylarında Adana'daki Ermeni Mahallesi ve bazı misyoner kurumları yakılmıştı. Ermeni Patrikliğinin şikâyetleri, basına yansıyan eleştiriler neticesinde Ağustos 1909'da Osmanlılık fikirlerine bağlı ve “devr-i sabık” kalıntısı olmayan Cemal Bey, Adana valiliğine atanmıştır.⁸³ Cemal Bey bölgede

⁸² Ahmad, **Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler**, s. 20

⁸³ Nazan Maksudyan, “1909 Adana Olayları Ertesinde Cemal Bey'in Adana Valiliği ve Osmanlılık İdeali”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 174, Haziran 2008, s.22

düzeni tesis etmek ve Osmanlıcılık ideallerini devam ettirmek için bir dizi önlem almış olmakla beraber, ilerleyen kısımlarda bahsedeceğimiz Ermeni Tehcirinin de göstereceği gibi- uzun vadede, yapılan faaliyetlerin sonuç vermediği anlaşılabacaktır. Cemal Paşa, bölgedeki Ermeni yetimlerini oldukça önemsemiştir. Sadık birer Osmanlı vatandaşı olarak yetişmeleri için Dârü'l-Eytâm-ı Osmânî isminde bir yetimhane açılması, bölgenin ileri gelen gayrimüslim ve Müslüman vatandaşlarının bir araya gelip kaynaşması planlanan Barış Ziyafeti, her milletten vatandaşın bulunduğu jandarma örgütlenmesi ve yine her milletten Osmanlı vatandaşlarından oluşan heyetlerin yapacağı Avrupa seyahatleri Cemal Bey'in bölgeye yönelik faaliyetlerini oluşturmaktaydı.⁸⁴

Adana olayları, sonrasında bakış açısı değişmekle beraber, Halide Edib'in düşünce dünyasında oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Ayaklanmalar sırasında hayati tehlikesi nedeniyle İskenderiye'ye gitmek zorunda kalan Halide Edib, bir süre siyasi ve düşünsel yazılarına ara vermekle beraber Adana'da meydana gelen ve birçok Ermeni vatandaşın ölümüyle sonuçlanan olaylar karşısında suskunluğunu bozarak, Ermeni vatandaşlarına ithafen bir mektup kaleme alır. Tanin'de yayımlanan "Ölenlerle Öldürenler" başlığını taşıyan mektup bir özür niteliğindedir.

Halide Edib, mektubunda II. Abdülhamid'in 30 yıllık istibdat rejimi süresinde benimsemiş olduğu milliyetçi düşüncelere karşı baskılayıcı politikalarından Ermenilerin oldukça mustarip olmalarına gönderme yaparak yaşanan olaylardan II. Abdülhamid yönetimini sorumlu tutar.⁸⁵ Bu noktada belirtmek gerekir ki Halide Edib'in yazısında II. Abdülhamid ve istibdat yönetimi ile ilgili açık ifadeler kullanması dikkat çekicidir. Elette ki 31 Mart hadisesinin hemen ardından padişah II.

⁸⁴ Maksudyan, "1909 Adana Olayları...", s.23-26, Tüm bu faaliyetler, ilerleyen kısımlarda da üzerinde duracağımız Cemal Paşa'nın Osmanlıcılığı hakkında da fikir vermektedir. Bahsi geçen Osmanlıcılık fikri çok dilli, çok kültürlü ve âdem-i merkeziyetçi bir yapıdan ziyade merkeziyetçi, homojen bir Osmanlı kimliğini hedeflemekteydi.

⁸⁵ Halide Edib, *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri* isimli kitabında II. Abdülhamid'in el altından idare ettiği ileri sürülen gerici hareketlerin 31 Mart ayaklanmasını tetikleyen unsurlardan biri olduğunu ifade eder. Benzer şekilde Hüseyin Cahit Tanin'de yayımlanan yazısında, Adana Olaylarını II. Abdülhamid'in bir eseri olarak görür. Olayları kimin başlattığının ya da hangi milletten kaç kişinin öldüğünün önemi olmadığını, kayıpların oldukça üzücü olduğunu da yazısında ifade eder. Hüseyin Cahit, **Tanin**, nu.259, 23 Mayıs 1909

Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin de bu konuda Halide Edib'i cesaretlendiren bir durum olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır.

“Otuz senelik bir kâbus havasının, bir kâbus ki ölüm kanatlarını kırdığı vatanın göğsünü kadid eliyle didikleyerek, tırnaklayarak parçalıyordu. Bir kâbus ki kara gölgesini aks ettiği yerlerden daima kan daima kırmızı gözyaşı akıyordu.

... Zavallı Ermeni vatandaşlarım, sizler kâbus-u Hamidinin en masumları, en sahipsiz kurbanlar! Şimdi ebediyyen teessüs eden hürriyet-i mukaddeseye karşı ruhumda uynana galeyan-ı meserret, sizin kararmış sinmiş memleketiniz, kanlı naaşlarınız, bikes, yersiz, yurtsuz tali-i giryani karşısında yaşlı bir handeye benziyor.”⁸⁶

Yazısının şaşırtıcı olan bir diğer yönü ise, Halide Edib'in, daha sonrasında kimliğinin önemli bir ayağı olan milliyetçi tutum göz önünde bulundurulduğunda oldukça anti-militarist ve hümanist nüveler barındırmasıdır. Halide Edib, yaşananlardan dolayı büyük üzüntü duyduğunu ifade ederek yaşadığı üzüntüyü sıklıkla vurgular.

“Türklüğün, bütün insaniyetin kızardığı bu baştanbaşa mezar olan Anadolu viranelerinin önünde, öldüren kısma mensup olmak yeis ve hicabıyla beraber ruhum sizin için bir ana elemi ıstırap ve mahrumiyeti ile sızlıyor, inliyor!

...Bu haile-i faciada sevgililerini gömmüş olanlarını ayrı ayrı paylaşmak, biçare mezarlardan en küçüğünden en büyüğüne kadar başında diz çökerek mensup olduğum kavim namına ruhumun yaşlarıyla ağlamak ihtiyacını hissediyorum.”⁸⁷

Halide Edib'in yazısında dikkat çeken bir diğer unsur yaptığı Osmanlılık vurgusudur. Osmanlılık fikri özellikle Tanzimat sonrasında Namık Kemal tarafından, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan farklılıkların bir arada devam etmesini savunurken, her grubun ayrı bir devleti olamayacağı ve bu nedenle Osmanlı Devleti yönetimi altında bulunmaları ideali olarak ortaya atılmıştı. Fakat Türk, Rum, Arnavut, Ulah ve Arap, Müslüman, Yahudi, Katolik ve Gregoryenden oluşan, her dil ve diyalektin geçerli olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda bu idealin bir parça yapay kaldığı zamanla ortaya

⁸⁶ Halide Salih, “Ölenlerle Öldürenler”

⁸⁷ Halide Salih, “Ölenlerle Öldürenler”

çıkılmıştır.⁸⁸ Her ne kadar 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonrasında Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının azalmasıyla Osmanlılık vurgusu etkisini yitirmeye başlasa da İttihad ve Terakki Cemiyetine destek veren azınlık milletlerinin etkisiyle II. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber yeniden öne çıkmıştı. Öyle ki Meşrutiyet devriminin sloganı haline gelen "hürriyet, musavvat, uhuvvet", üçlüsünden eşitlik ve kardeşlik anlamına gelen musavvat ve uhuvvet kelimeleri ile ırkları ve dinleri ne olursa olsun Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan tüm halkın merkezî devletin eşit vatandaşları olduğu ve milletler arasındaki "kardeşlik" de ima edilmekteydi.⁸⁹ Bu nedenle Halide Edib, Meşrutiyeti yeniden ilan ettirmek için çabalarken destek aldıkları Ermenilere karşı İttihad ve Terakki Cemiyetini sorumluluk alması gerektiğini vurgulamaktaydı.⁹⁰

"Şimdi siz Türklüğün namusunu kılıcınız üzerinde tutuyorsunuz. Silah arkadaşlarınızın intikamını almak ve Meşrutiyeti saklamak için nasıl bir savlet-i ahenin ile koca bir tahtı devirdiniz ise, Türklüğün, Osmanlılığın elinde kalan Ermeni vatandaşlarımızın kanını da sizin pak kılıçlarınız yıkayabilir.

İleri vatandaşlarım, Ermeni kardeşlerimiz hürriyet için kan döken silah arkadaşlarınızın kardeşleridir. Binlerce vatandaş kanı, kül olmuş bütün bir mamure, baştanbaşa makber olan bir memleket. Çocuklarla, kadınlarla yere geçirilen bu Osmanlıların intikamını almazsanız, insanlıktan utanmayarak komşunuzu inleyen bu canileri teeddüb etmezseniz, zannediyorum ki genç Türklüğün üzerinde ebedi bir nokta-i cehalet kalacaktır."⁹¹

⁸⁸ Şerif Mardin, "19. yy 'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", (Ed.) Murat Belge, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 349

⁸⁹ İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşunun ardından, kurucu kadronun iki acil hedefi vardı: İlki II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ya da despotizminin bir şekilde ortadan kaldırılması, ikincisi ise meşruti rejimin yeniden ihyası idi. Bu hedefe ulaşmak için Osmanlı uyruğu olan bütün yurttaşların ortak mücadelesi şart görülmekteydi. Ancak bu durum II. Meşrutiyeti ilan eden kadro tarafından başlarda benimsenmiş gibi görünse de Balkan Savaşları ve kaybedilen Avrupa toprakları ile beraber bu fikrin devamı gelmemiş ve İttihad Terakki Cemiyeti Türk Milliyetçiliği fikrine kaymıştır. Suavi Aydın, "İki İttihad-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 8. bs., C.I, (Ed.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s.118

⁹⁰ Olaylar sırasında İstanbul'da kontrolü ele alan Hareket Ordusu, Adana'daki olaylara da müdahale etmek için hemen harekete geçmiştir. Olaylar bastırıldıktan sonra kurulan komisyonlarca gerekli tahkikatlar yapılmış, sonrasında görülen mahkemelerce Müslümanlardan 37, Ermenilerden 6 kişi idam edilmiştir. Konu ile ilgili yapılan tahkikat, komisyon raporları ve rakamlar için ayrıca Bkz. Yusuf Sarıay, Recep Karacakaya, **1909 Adana Ermeni Olayları**, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012

⁹¹ Halide Salih, "Ölenlerle Öldürenler"

Halide Edib yazısının yayımlanmasının ardından, Sirpuhi Markaryan ve Baydzar Torkomyan isimli iki Ermeni kadından teşekkür mektubu almıştır. Bu mektuplardan Sirpuhi Markaryan'ınki 26 Mayıs 1909'da Tanin'de, Torkomyan'ın mektubu ise Yeni Gazete'de yer almıştır.⁹² Buna karşılık İttihad ve Terakki camiasınca Halide Edib'in tavrının hoş karşılanmadığı hatta kimi cemiyet üyelerinin selamı kestiği ifade edilmektedir.⁹³

Halide Edib, tehdit mektupları almaya başladığı 1909 yılının başından itibaren siyasi yazılarını azaltmakla beraber 31 Mart Vakası ile birlikte neredeyse hiç siyasi yazılarına tamamen ara vermiş, bu tarihten sonra gazete ve dergilerde sanat, edebiyat ya da seyahat yazıları yayımlanmıştır. Halide Edib bu süre zarfında Mısır'dan, daha önce İstanbul'da misafir etmiş olduğu Isable Fry daveti ile Londra'ya geçer. Halide Edib için, Bertrand Russell gibi isimlerle vakit geçirdiği Londra günleri önemli bir deneyim olur. Halide Edib'in İstanbul'a dönüşü 1909 Ekim ayında olur. İstanbul'a dönüşünün ardından edebiyat çalışmalarına devam eden Halide Edib'in romanı Seviye Talib bu dönemde basılır.⁹⁴

Halide Edib, 31 Mart Vakasından Balkan Savaşlarına kadar geçen sürede siyasi ve fikri tartışmalardan uzak durmayı tercih etmiştir. Bu durumda Dar-ül-muallimat'da öğretmenliğe başlaması, yeni romanı üzerinde çalışması ve eşi Salih Zeki ile boşanma süreçlerinin etkin olduğu ileri sürülebilir.

Halide Edib fiiliyatta fikri tartışmalardan uzak görünmekle beraber Türk Ocağı çevresi ile yakınlaşması ve Türkçü fikirlerin düşünce dünyasında etkin bir hal alması da bu döneme rastlar.

Halide Edib'i bu dönemde en çok etkileyen isim ise, Mor Salkımlı Ev'de kaleme aldığı hatıralarında; "İttihad ve Terakki'nin belki de büyük mütefekkeri ve Parti'nin

⁹² Çalışlar, **Halide Edib...**, s. 75

⁹³ Murat Belge, **Edebiyatta Ermeniler**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s.64

⁹⁴ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s.206, 1910 yılında basımı yapılan Seviye Talib, Halide Edib'in İngiltere'de geçirdiği dönemin bir değerlendirmesi niteliğini taşır. Romanın karakterlerinden Avrupai eğitim almış İngiltere'de yaşayan Fahir ve oldukça geleneksel biçimde yetişmiş olan kansı Macide üzerinden İngiltere- Türkiye kıyaslaması yapar. Görünürde değil, nitelik olarak da gelişmiş, çocuğunun ilk öğretmeni Türk kadını olarak Macide'nin gelişimi romanın en ilgi çekici yönünü oluşturmaktadır. Halide Edib Adıvar, **Seviye Talib**, İstanbul: Atlas Kitabevi, 1973

felsefesini kendisine göre tespit etmiş bir şahsiyet”⁹⁵ olarak nitelendirdiği Ziya Gökalp⁹⁶ olmuştur. Hatta Halide Edib, bu dönemde kaleme aldığı Yeni Turan romanı üzerinde de Ziya Gökalp’in etkisi olduğunu belirtir.⁹⁷ Bu bahiste Yeni Turan üzerinde kısaca durmak Halide Edib’in Türkçü yönünü anlama konusunda bize yardımcı olacaktır.

1.3. 1.3.Balkan Savaşları Etkisi ile Halide Edib’in Düşünce Dünyasında Milliyetçiliği Yükselişi

1.3.1. Yeni Turan: Kucaklayıcı Bir Ütopya

Halide Edib’in 1912’nin hemen başlarında Londra seyahati sırasında kaleme alınan Yeni Turan⁹⁸, 7 Ekim 1912 tarihinde de Tanin’de tefrika edilmeye başlanmıştır. Yeni Turan’ın ele alacağımız siyasal düşünce yönünün yanı sıra Türk Edebiyatında da ilk ütopya örneklerinden birini teşkil etmesi de Halide Edib’in çalışmasını önemli kılan bir diğer unsurdur.

Yeni Turan, Meşrutiyet’in ilanından yirmi yıl sonra, 1932 yılında İttihad ve Terakki Partisi ve Osmanlı Muhafazakâr kesiminin bir devamı olan olarak kurgulanmış, sırasıyla Yeni Turan Partisi ile Yeni Osmanlı Partisi arasında gerçekleşen çekişmenin çevresinde şekillenen bir olay örgüsüne sahiptir. Halide Edib, iktidar yarışındaki bu partilerden Yeni Osmanlı Partisi ile yenileşmeye kapalı köhneleşmiş bir zihniyetin resmini çizerken, onun için Yeni Turan Partisi değişimin, özgürlüğün, ilerlemenin

⁹⁵ Adivar, **Mor Salkımlı Ev**, s.215

⁹⁶ Ziya Gökalp, 1910’da Selânik’te İttihad ve Terakki Partisi genel merkezi üyesi olarak görev yapmaya başlamış ve 1918’e kadar yani Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar görevini yürütmüştür. Parti okulunda sosyoloji dersleri veren Gökalp, partinin gençlik kollarını da yönetmiştir. Bu dönemde Ali Canip ve Ömer Seyfettin ile beraber çıkardıkları Genç Kalemler dergisinde dil, siyaset ve Turancılık ideali üzerine yazılar yazar. 1912’de İstanbul’a yerleşen Ziya Gökalp aynı yıl İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü başkanlığına getirilir. 1912-1914 arasında yayımlanan Türk Yurdu dergisinde kaleme aldığı yazılarla Gökalp, dönemin diğer iki önemli akımı olan Panislâmizm ve Osmanlıcılığa karşı Türkçülük ve Batıcılığı vurgulamıştır. Kerem Ünüvar, “Ziya Gökalp”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, 3.bs., (Ed.) Tanıl Bora, C.IV, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s.29

⁹⁷ Adivar, **Mor Salkımlı Ev**, s.216

⁹⁸ Halide Edib, **Memoirs of Halide Edib**, London: John Murray, 1923, s.331

tezahürü olmuştur. Zorlu bir mücadelenin sonunda iktidarı ele alan Yeni Turan Partisi'nin savunduğu ve ortaya koyduğu idealler Türk milli bilinç ve gururunun yükseltilirken, diğer etnik unsurların kucaklaması, kadın eğitimi başta olmak üzere eğitim konusunda iyileştirici adımlar atılması, eşitlik ve özgürlük vurguları içerir. Bunu yaparken bütünüyle yüzünü Batıya dönmese de Osmanlının dogmalaşmış değerlerine de mesafeli durur. Bu anlamda Yeni Turan Partisi, Halide Edib'in II. Meşrutiyet sonrası fikir hayatının temel meselelerini ön planda tutarak, bir bakıma Halide Edib'in meşrutiyet sonrası beklentilerini de ortaya koymaktadır.

Balkan Savaşı öncesinde İttihad ve Terakki Cemiyeti, Türkçülük akımı açıktan desteklemese de oldukça benimsemişti. Diğer taraftan farklı milletten vatandaşları bulunan devletin sınırları da korunmak zorundaydı. Dolayısıyla bu durum milliyetçi bir tavır takınmayı güçleştiriyordu. Bu noktada Prens Sabahattin'in ortaya attığı adem-i merkeziyet fikri dikkat çekmiştir.⁹⁹ Prens Sabahaddin'in, âdem-i merkeziyetten kastı idari olarak merkeziyetsizliktir. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklarını göz önüne aldığımızda, merkezi otorite tarafından yeterince yürütülemeyen yerel yönetim, mali işler, adalet gibi konuların ilgili bölgede yaşayan halk tarafından üstlenilmesi anlamına gelmektedir.¹⁰⁰ Böylelikle yönetime katılacak olan tebaa ile daha etkin bir yönetim sağlanabilecektir. Nitekim Prens Sabahaddin'e göre, imparatorluk içindeki milliyetçi eğilimleri durdurmanın tek yolu adem-i merkeziyettir.¹⁰¹

⁹⁹ "I. Osmanlı Liberalleri Kongresi, Prens Sabahaddin'in siyasal bir iddiayla ortaya çıkışına vesile oldu, bu kongrede benimsenen program ilkeleri şunlardı:

1- Şahsî teşebbüsü geliştirmek ve netice itibarı ile idari sistemde "adem-i merkeziyet" yolunu tutmak için Türk halkı arasında İctimaî eserler okumak zevkini uyandırmak.

2- Osmanlı imparatorluğunu teşkil eden muhtelif kavimler arasında bir "anlaşma zemini" uyandırmak.

3- Daha ileri medeniyete sahip ülkelerde "Osmanlılar hakkını korumak" ve bu memleketlerde "umumî efkârı Osmanlı lehine çevirmek." Cenk Reyhan: "Prens Sabahattin", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 8. bs., C. I, (Ed.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s.146. Ayrıca Halide Edib, *Memoirs*'de İttihad ve Terakki muhalifleri içinde Prens Sabahattin'in yararlı fikirlere sahip olduğunu ifade eder. Halide Edib, **Memoirs of Halide Edib**, s.229

¹⁰⁰ Kaan Durukan, "Prens Sabahaddin ve İlm-i İctima Türk Liberalizminin Kökenleri", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 8. bs., C. I, (Ed.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s.153

¹⁰¹ Ali Erkul: "Prens Sabahattin", **Türk Toplumbilimcileri**, (Ed.) Emre Kongar, C.I, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982, s.127; aktaran, Durukan, a.g.m., s.154

Halide Edib de imparatorluğu ayakta tutma kaygısı ile beraber aldığı anglo- sakson eğitiminin de yarattığı yakınlıkla Yeni Turan romanında da adem-i merkeziyet düşüncesi savunulur ve bu düşünce dönemin etkili siyasi akımı Turancılık ve Türkçülük ile birleştirilir.¹⁰² Romanın adı olan Yeni Turan da bu sentezin bir tezahürüdür. Nitekim söz konusu “turan”, Ziya Gökalp’in kullandığı “turan” kavramından farklıdır. Ziya Gökalp ve dönemin Türkçülerine göre “turan”; Türkiye dışındaki Türkleri de içine alan bir birliktir¹⁰³, buna karşılık Yeni Turan’ın “turan”ı, Balkan Savaşı öncesindeki mevcut Osmanlı sınırları içerisinde Türklerin önderliğinde kurulmuş, farklı etnik unsurları barındıran âdem-i merkeziyetçi bir yapıdır.

Romandaki Yeni Turan Partisi’nin başında bulunan Oğuz, bilinen ilk Türk hakanı Oğuz Kaan’ın adını taşımakla beraber, Osmanlı’nın ilk başkenti Bursa’da doğmuştur. Bu bağlamda Oğuz’un, Türk önderliğinde bir Osmanlı devamlılığının metaforik ifadesi olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Oğuz, Yeni Osmanlı Partisi ile yapılan iktidar mücadelesi sırasında, devletin bir arada tutulmasının tek çaresinin adem-i merkeziyet olduğunu yaptığı konuşmalarda sürekli olarak ifade eder.

“19. ve 20. Asrın millet hissi son derece-i kuvvetinde. O kadar kuvvetli ki hatta aynı dine mensup olanlar ile ırk meselesinde birbirinden ayrılıyorlar. Mesela Trablusgarb Muharebesi’nde Türk’le Arab’ı din kucak kucağa birleştirdiği halde, aynı tarihte Müslüman Arnavutlar’ın dünyada yegâne Müslüman hükümeti olarak kalan vatanlarını Avrupa’nın paylaşacağı, yağma edeceği bir ülke haline koyacaklarını düşünmeyerek bu tehlikeli zamanda isyan ettiklerini görüyoruz. Halbuki Arnavut da Türk de mensup oldukları dini muhafaza etmek için neler feda etmezler... Demek ki bugün memleketimizi bina ederken Türk’ü Arab’ı, Ermeni’yi, Rum’u vesaireyi birbirine bağlayacak müşterek bir muhabbet ve menfaat bulmalı.”¹⁰⁴

¹⁰² Enginün, **Halide Edib Adivar’ın Eserlerinde...**, s.125

¹⁰³ Ziya Gökalp, Turan kavramını şu şekilde açıklar: “*Turan kelimesi, Turlar yâni Türkler demek olduğu için, münhasıran Türkleri ihtiva eden câmiavî bir isimdir. O halde, Turan kelimesini bütün Türk şubelerini ihtiva eden büyük Türkistan’a hasretmemiz lâzım gelir. Çünkü, Türk kelimesi bugün yalnız Türkiye Türklerine verilen bir unvan hükmüne geçmiştir. Türkiye’deki Türk harsına dahil olanlar, tabii bu ismi alacaklardır. Benim itikadımca, bütün Oğuzlar yakın bir zamanda bu isimde birleşeceklerdir. Fakat Tatarlar, Özbekler, Kırgızlar ayrı harslar vücuda getirdikleri taktirde, ayrı milletler halini alacaklarından, yalnız kendi isimleri ile anılacaklardır. O zaman bütün bu eski akrabaları kavmi bir camia halinde birleştiren müşterek bir unvana lüzum hissedilecek. İşte bu müşterek unvan Turan kelimesidir.*” Gökalp, **a.g.e**, s.24

¹⁰⁴ Halide Edib Adivar, **Yeni Turan**, İstanbul: Can Yayınları, 4.bs., 2017, s.41-42

Oğuz'un konuşmasında "din" olgusunun bile bağlayıcılığını yitirdiğini vurgulaması oldukça önemli bir ayrıntıdır. Esasen bu durum Halide Edib için milliyetçi akımın ne kadar merkezi bir konuma geldiğinin bir göstergesidir. Diğer taraftan Halide Edib'in romanda İslamiyeti bir kenara bıraktığını söyleyemeyiz. Tersine daha tasavvufi ve saf haliyle dinin varlığının çizdiği turan sınırları içindeki Türkler üzerindeki etkisini oldukça önemser. Bu bağlamda akıllara ilk olarak Gökalp'in "Türkçüler, tamamiyle Türk ve Müslüman kalmak şartıyla Garp medeniyetine tam ve kat'i surette girmek isteyenlerdir."¹⁰⁵ cümlesi gelmektedir. Nitekim Halide Edib de *Yeni Turan*'da Gökalp'in bu cümlesini destekleyen bir tablo çizmektedir:

"Medeniyet, aile ocağının kudsiyetini, kadınların cemiyetteki mevki-i muhteremini ve müessesat-ı medeniyyeyi kabul, değil mi? Peki, işte yanı başımızda ocağımızın asıl bekçileri, anaları, bütün hayat ve mesaimizin arkadaşları kadınlarımız; işte mektep ve hastahanelerimiz; işte yollar ve fabrikalarımız; işte bütün ihtiyacât-ı medeniye ve içtimaiye ve ilmiyesini temin eden ulema, mütefennin, sanatkâr, mühendis, makinist, tüccar, her şey, her şeyimiz. Bunları yapmağa, görüyorsunuz ya İslamiyet hiç mâni olmadı. Bakınız Yeni Turan çocukları medeniyeti nasıl taassub ve riya manialarına galebe çalarak fakat İslamiyet'i muhafaza ederek yaptılar."¹⁰⁶

Yeni Turan Partisi'ne göre merkezi yönetim şekli nedeniyle Türkler yönetici unsur olmakla beraber devletin yükünü de omuzlayan taraf olmuş; askere gitmiş, vergi vermiştir. Bundan muaf olan diğer tebaa ise kendini ve nüfusunu geliştirecek imkâna sahip olabilmiştir. İşte tam da bu nedenle adem-i merkeziyet ile Türklerin üzerinden bir yük kalkacak ve onlar da kendilerini geliştirebilecek ortama kavuşacaklardır.

"Nasıl her unsura, her millete yaşamak, temeddün etmek, büyüme hakkı verildiyse bunu Türkler de alacaklar, Türkler de yaşayacaklardır. Onun için bu milliyetperver Türk fırkası siyasi noktânazardan öteki anasıra- artık önüne geçemeyeceği kanlı tecrübelerden sonra- verdiği ırkı temayülât ve kabiliyetlerine göre terakki ve idareyi kendisini dağılmaktan ve bitmekten kurtulmak için veriyor."¹⁰⁷

¹⁰⁵ Gökalp, **a.g.e.**, s. 41

¹⁰⁶ Adıvar, **Yeni Turan**, s.110-111

¹⁰⁷ Adıvar, **Yeni Turan**, s.95

Halide Edib böylelikle adem-i merkeziyet fikrine karşı gelecek eleştirilerin önüne geçmeye çalışmaktadır zira “herkes(in) kendi, ayrı ve küçük memleketini ve ırkını müşterek vatan fikri etrafında idareye çalış(tığı)” bir devletin “güçsüzleştiği” fikri ortaya çıkabilecektir. Benzer bir şekilde romanda Yeni Turan Partisi’nin fikirleri de bu bağlamda eleştirilirken, parti temsilcisi tarafından verilen cevap şu şekilde olmuştur:

“Neden korkuyorsunuz? Farz ediniz ki âdemimerkeziyet bir dereceye kadar dağıtsın, bunu Türk kanının, faaliyetinin, hayatının büyük bir kısmını zaten vererek dağıtmaktan iyi değil mi? Bu olmayacağına emin olunuz, kendi parlamentosu, memleketi ve hükümeti fena bile olsa kendi kendini idare etmeyi Arap, Kürt, Ermeni vesaire elbet başka isimler ve milletlerin bir lokması, ikinci derece tabiisi olmaya tercih edecektir.”¹⁰⁸

Yeni Turan’ın bir diğer önemli yönü ise romanda kadınların ele alınış biçimidir. Halide Edib’in “Yeni Turan” kadınları; milliyetçi söylem ile örtüşen, erkeklerle yan yana, ülkesi için en az onlar kadar çalışan ve üst sınıf Osmanlı (harem) kadınından farklı olarak, otantik “milli” karakteri baskın karakterlerdir.¹⁰⁹ Halide Edib’in ana kadın karakteri Kaya, yeni milli kimliğin ideal Türk kadınının simgesidir. Yeni Turan Partisine muhalif olan Asım’ın, Kaya’yı verdiği bir konferansta dinlerken yaptığı betimleme ideal Türk kadınının simgesel anlatımıdır:

“Tarih-i İslam’da emsali çok fakat Türk tarihinde görülmemiş bir şey, bir kadın numunesi karşılarındaydım. Kadın ilerlerken kıyafeti, o kadar İslâmın rivayat ve itikadıyla mütenasip görünüyordu ki, bu misalsiz hadise huzzar arasında beklediğim bir küçük isyan yahut hayret hasıl etmedi. Arkasında, ta ayaklarına kadar inen ve bol, uzun kolları elleri örten, dizlerine düşen yumuşak, kurşuni bir yün cübbe vardı. Etrafında uyandıracağı her türlü hisse karşı kudretli fakat sade şahsiyeti, bihis gibi, kati adımlarla yürürken ince, uzun ayaklarında bazı Turan kadınları gibi yumuşak deriden, fakat tamamen Türk köylüsü gibi yapılmış, bir çift çarık olduğuna kaniydim. Kadının bütün evza’ı gibi ayaklarında da tabiattan, iki bin sene evvelki asıl Turan’dan gelen gürültüsüz, tabii bir kudret vardı.”¹¹⁰

¹⁰⁸ Adıvar, **Yeni Turan**, s.96

¹⁰⁹ Türkan Gözütok, “Yeni Turan’da Kimlik Sorunu”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 5/2, Spring 2010, s.426

¹¹⁰ Adıvar, **Yeni Turan**, s. 31

Görüldüğü gibi Yeni Turan Partisi'ne muhalif olan Osmanlı Partisi taraftarı kadınları süslü ve renkli kıyafetler içinde betimlerken, Kaya'nın dış görünümü üzerinden yapılan bu simgesel anlatım, Halide Edib'in ideal Türk kadını, erkeklerin arzu nesnesi ya da bir süs unsurundan çok daha ötede olduğunu ifade etme şeklidir. Aynı zamanda romanda Yeni Turancı kadınların, Halide Edib'in yakın dostu olan Isabel Fry'ın da bağlı olduğu Quaker mezhebindeki kadınların giydikleri kıyafetlere benzer giyinmeleri dikkat çekicidir.¹¹¹ Söz konusu kıyafetler beyaz- gri tonlarında desensiz ve sadedir. Halide Edib'in kendi olarak var olabilen, ayakları yere basan, gerektiğinde ülkesi için savaşabilecek kadını makbul göstermiş olması da Türkçü düşüncede kadının yeri açısından önemli bir çıkıştır.

“Yeni Turan’ı en çok göze çarptıran şeyi, belki de “Türk kadını müessesatıydı. Yeni Turan, kadınlarını da okutuyor, kadınlarını erkeklerinin yanı başında çalıştırıyordu. Yeni Turan kadınlarının kıyafeti de sadeleşmiş, değişmiş, modaya hiç muvafık değil fakat yarattıkları Türk ve İslam âlemiyle pek münasebettar bir şekil almıştı.[...] Bir süsten, kıymetli bir biblodan birdenbire müfit, çalışkan bir uzv-ı cemiyet, bir ana, bir arkadaş, bir her şey olan bu kadınları itiraf ederim ki takdir ediyorum. Arkalarında eski Tatar Türklerini hatırlatan bazen kurşuni uzun manto, başlarında beyaz, yumuşak bir örtü, ayaklarında sade, kalın ayakkabılar, ellerinde iş torbaları ile vatan ve çocuklarından başka bir şey duymayan bu kadınlarda, Yeni Osmanlılar Partisi kadınlarının cazibesini bulamıyordum. Fakat Yeni Turan’la beraber, bence, muzır olan politikalarını halka hoş gösterenler bu kadınlar değil miydi?”¹¹²

Halide Edib'in Yeni Turan Partisi politikaları üzerinden kendi ideallerini ortaya koyduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Nitekim Balkan Savaşları'nın ayak

¹¹¹ Quakerlar 1650'lerde İngiltere'de ortaya çıkan dini bir topluluktur. Her varlığın içinde Tanrıdan bir parça olduğunu bu nedenle dini ritüeller için bir aracı olan dini kitaplara ve rahip- rahibe gibi dini otoritelerin varlığına karşıdırlar. Aynı zamanda Tanrının herkesin içinde bulunması sebebiyle insan öldürmeye de karşıdırlar.

(çevrimiçi 07.03.2016)

https://www.bbc.co.uk/religion/religions/christianity/subdivisions/quakers_1.shtml

Bu anlamıyla Quaker mezhebi, İslamiyet'teki tasavvuf düşüncesi ile büyük benzerlik taşımaktadır. Halide Edib'in tasavvuf düşüncesine yakınlığı göz önünde bulundurulduğunda İngiltere'de bulunduğu dönemde yakından tanıma fırsatı olduğu Quakerlardan etkilenmiş olması da şaşırtıcı olmayacaktır. Aynı zamanda Türk kadınının Quaker benzeri kıyafetler içinde betimlenmesi Halide Edib'in Hristiyan öğelerden de beslendiğinin bir göstergesidir. Bu anlamda Yeni Turan düzeni Türkçü düşüncenin doğu-batı sentezi içerisinde yeniden şekillenerek kendisini göstermesi açısından çağına göre oldukça “ilerici”dir.

¹¹² Adivar, **Yeni Turan**, s.18-19, Yukarıda da belirtildiği gibi Yeni Turan kadınlarının kıyafetlerini betimlerken Halide Edib, Quaker mezhebinin giyim tarzından esinlenmiştir.

seslerinin duyulmaya başladığı bir dönemde Halide Edib, Yeni Turan ile Osmanlı Devleti'nin yaklaşmakta olan “kötü” akıbetine bir kurtuluş reçetesi sunmaya çalışmış, bunu yaparken de dönemin etkin siyasal akımı Türkçülük ile âdem-i merkeziyetçiliği birleştirme yoluna gitmiştir. Esasen hayatının her evresinde etkili olan farklı fikirlerin sentezi burada da kendini göstermiş, Yeni Turan'da ortaya koyduğu “Türk kimliği” düşüncesini üç temel fikir üzerine kurulmuştur. Bu üç temel fikir; Türkçülük ve Türkçü ütopya arayışı, Batı'dan gelen değerler ve Batıcılık, ayrıca İslam çerçevesinde modern bir din anlayışı olarak özetlenebilir.¹¹³ Türkçülük söz konusu olduğunda İslamiyet öncesi, ancient Türk gelenekleri üzerinde durulmasına karşılık, Halide Edib'in zaman zaman Hristiyan geleneklere dahi atıfta bulunan bir Türk kimliği çizmesi, dönemin Batıcı- modernleşmeci ruhunun bir göstergesi olduğu gibi Türkçü ideoloji için de alışlagelmişin dışında, yeni bir kimlik algısının ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Yeni Turan, Türkçü düşüncenin kültürel alandaki söyleminin siyasal alana taşınması –âdem-i merkeziyetçi, Anadolu ile sınırlı bir “turan”- ve Doğu- Batı sentezi içinde yeni bir Türk kimliği sunması bağlamında gerek Halide Edib'in düşünce dünyasında gerekse Türkçü düşüncenin gelişiminde oldukça önemli bir köşe taşı olmuştur.¹¹⁴

¹¹³ Gözütok, a.g.m., 414

¹¹⁴ *Yeni Turan*'ın yayımlanması Türkçü camia tarafından oldukça önemsenmiş ve benzer çalışmaların önünü açmıştır. Örneğin Müfide Ferid (Tek) tarafından yazılmış olan *Aydemir* de turancı bir ütopya özelliği taşıması açısından *Yeni Turan*'ın ne denli etkili olduğunun bir göstergesidir. Bu noktada *Aydemir*'den kısaca bahsedecek olursak; romanda, Hazin ve Demir isimli karakterlerin aşk öyküsü etrafında kültürel bir Türk birliği ve insancıl, barışçıl bir Panturanist bir ütopya anlatılmaktadır. Müfide Ferid'in *Aydemir*'deki turanı Anadolu'dan Türkistan'a uzanan kültürel bir birliktir. Bu anlamda Ziya Gökalp ile yakın çizgidedir. Buna karşılık Halide Edib ise Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde bir turan tahayyül ederek, Müfide Ferid ve Ziya Gökalp'ten uzaklaşmaktadır. Halide Edib'in ütopyasında din – uhrevi saf haliyle- oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Buna karşılık Müfide Ferid, din ögesini ütopyasının dışında tutmuş, hatta bir adım daha ileri giderek semavi dinler yerine Budist felsefeyi koymuştur. Esasen bu durum İslamiyet'i Türkçü felsefen uzak tutan Yusuf Akçura'nın etkisinden kaynaklanmaktadır. Müfide Ferid ve Halide Edib'in ayrıldıkları bir diğer önemli nokta ise romanlarındaki baş kadın karakterlerdir. Kadın karakterleri işleyiş şekilleri Halide Edib ve Müfide Ferid'in kadın meselesine bakışları konusunda önemli bir ipucu vermektedir. Halide Edib'in, sert, kendi ayakları üzerinde durabilen, son derece idealist Kaya karakterinin karşısında, Müfide Ferid'in naif, âşık olduğu Demir yanında silik kalan, erkeğe bağımlı Hazin'i son derece kırılgan kalmaktadır. Son olarak kaleme alındığı I. Dünya Savaşı yıllarındaki “milli iktisat” politikalarının bir yansıması olarak, her ne kadar kitapta Osmanlı Devleti'nin coğrafyası ile sınırlı kalmasa da Pantürkist bir sermaye birikiminden, Türk burjuvası yaratma hedeflerinin kitabın önemli bir parçasını oluşturması, dönemin gelişmelerini takip etmek açısından *Aydemir*'i ilgi çekici bir kaynak haline getirmektedir. Müfide Ferit Tek, **Aydemir**, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008. *Yeni Turan* ve *Aydemir* romanları ile ilgili karşılaştırma

Yeni Turan'ın ortaya koyduğu ütopya, başta Türkçü düşünce olmak üzere dönemin siyasal atmosferi içinde de oldukça heyecan verici karşılanmış olsa da kitabın yayımlanmasından kısa bir süre sonra çıkan Balkan Savaşları Yeni Turan'ın tabanını oluşturan âdem-i merkeziyet düşüncesini tamamen geçersiz kılmış, Halide Edib'in Türkçü düşünce yapısı ise kapsayıcılığını yitirmeye başladığı gibi sınırları oldukça keskin hatta zaman zaman militer bir hal almıştır. Öyle ki, Yeni Turan'dan yıllar sonra kaleme aldığı Türkiye'de Şark Garb ve Amerikan Tesirleri isimli çalışmasının ikinci cildinde, düşünce hayatındaki geçişkenliğin hep farkında olarak, Osmanlı vatandaşı yaratma fikrinin zaman içinde etkisini yitirdiğini açıkça ifade etmiştir.

“Batı’daki ideal milliyetçi devlet, hepsi aynı dili konuşan ve aşağı yukarı aynı ırktan insanlardan oluşur. Böyle bir idealin, dil ve ırkın büyük toprak parçalarıyla belirlendiği batı Avrupa’da gerçekleştirilmesi nispeten daha kolaydı; ancak dillerin, ırkların ve dinlerin bazı bölgelerde bir insan mozaigi gibi coğrafi olarak birbirine geçtiği bir ülkeye uygulanması o kadar basit değildi.

Yalnızca büyük Hristiyan azınlıklar değil küçük azınlıklara da milliyetçilik ruhu aşılandı. Bu nedenle onları Batılılaştırmak kolay olsa da, demokratikleştirmek yani onları Osmanlı vatandaşı haline getirmek olanaksızdı.”¹¹⁵

Halide Edib, İttihad ve Terakki'nin bu süreç içinde yönetimi iyiden iyiye ele aldığını ve eğitim başta olmak üzere, maliye ve hukuk alanlarında iyileştirmeci reformlara gittiğini belirtir.¹¹⁶ Halide Edib bu durumun Avrupa'nın ölmesini beklediği “hasta adam”ın ölmeye niyeti olmadığını bir göstergesi olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle Halide Edib, Avrupa devletlerinin hâlihazırda iç meseleleri ile meşgul olan Osmanlı Devleti'ni zayıf bir halde yakalayarak, istediklerini koparmak arzusunda olduklarını ifade eder. Bu bahiste gerçekleşen olayları ise şu şekilde sıralar:

“... Evvela Avusturya, 1876'dan beri himayesinde bulunan Bosna- Hersek'i ilhak etti; Yunanlılar Girit'de aynı şeyi yaptılar. İtalya Trablusgarp'ı işgal etti.”¹¹⁷

için ayrıca bakınız: Birgül Koçak, Aytül Tamer, “II. Meşrutiyet Döneminde İki Milliyetçi Kadın: Halide Edib ve Müfide Ferid”, *Doğu Batı, II Meşrutiyet (100.yıl)*, C. I, Mayıs- Haziran Temmuz 2008

¹¹⁵ Adıvar, *Türkiye’de Şark, Garb...II*, s.67

¹¹⁶ Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, s. 210

¹¹⁷ Adıvar, *Türkiye’de Şark-Garb ve Amerikan Tesirleri*, s.122

Halide Edib, özellikle Trablusgarp'ın işgalinin Osmanlı'da oldukça yıkıcı bir etki yarattığını belirtir. Trablusgarp'ı müdafaa etmek için, oraya giden yetenekli subayların eksikliğinin de hemen akabinde patlak veren Balkan Savaşları'nda olumsuz etki yaratması da Halide Edib için Trablusgarp işgalinin bir başka olumsuz tarafı olmuştur.¹¹⁸

Balkanlar'daki yeni ulus devletlerin aralarında anlaşabildikleri pek az konudan biri Osmanlı Devleti'ni Avrupa'dan atma isteğiydi. 1911 Martında Sırbistan ve Bulgaristan, 1912 yılının Mayıs ayında da Bulgaristan ve Yunanistan; Ekim ayında da Sırbistan ve Karadağ ittifak yapma yoluna gitmişlerdi. Görünürde savunma amacı taşıyan bu ittifaklar esasen Osmanlı'nın Avrupa topraklarını ele geçirme amacı güdüyordu.¹¹⁹ Nitekim 1912 yılının Ekim ayında önce Karadağ akabinde diğer Balkan Devletleri Osmanlı'ya karşı savaş açtıklarını ilan ettiler. Balkan Savaşı Osmanlı Devleti için oldukça travmatik sonuçlar doğurmuştur. Balkanlardaki topraklarını kaybeden Osmanlı Devlet'i Midye-Enez hattına kadar çekilmek zorunda kalmıştır. Diğer taraftan Balkan Savaşları'nda kaybedilen sadece "Avrupa-ı Osmanî" denilen topraklar değildir, imparatorluk, aynı zamanda çok ulusluluğundan da çok şey kaybetmiştir. Bu durum II. Meşrutiyet döneminde canlanan Osmanlılık fikrinin de tamamen çöküşünü beraberinde getirmiştir.¹²⁰ Zira Balkan Savaşları'nda her millet kendisi için savaşmış, Osmanlı'daki "biz" vurgusunun Türkler dışında kimseyi bağlamadığı görülmüştür. Bu nedenle yapılması gerekenin Türklerin kendi milliyetçiliği peşinden giderek devleti güçlendirmesi olduğu fikri, yönetici kesim ve büyük bir kısım Osmanlı aydınınca benimsenmeye başlamıştır.¹²¹

Balkan Savaşları sırasında Teal-i Nisvan Cemiyeti çatısı altında, savaşta yaralanan askerlere hasta bakıcılık yapan ve bu nedenle savaşın yarattığı travmayı ilk elden hissedebilen Halide Edib'in de Balkan Savaşları'nın hemen öncesinde düşünce

¹¹⁸ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s.210-211

¹¹⁹ Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s.157-158

¹²⁰ Şükrü Hanioglu, "Osmanlılık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.V, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.1393

¹²¹ Hanioglu, a.g.m., s.1393

dünyasında etkili olmaya başlayan Türkçü düşüncenin önde gelen isimlerinden biri haline geldiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

1.3.2.Düşünce Dünyası’ndan Cephe Gerisine; Halide Edib’in Militarize Olan Milliyetçi Düşüncesinde Kadının Görünürlüğü

Balkan Savaşları, dönemin diğer birçok Osmanlı aydını gibi Halide Edib’in de unutamadığı ve düşünce dünyasını derinden etkileyen bir tecrübe olmuştur.¹²² Savaşların devam ettiği sırada, Osmanlı ordusunun ardı ardına hezimetler alması sonucunda Balkanlardaki Müslüman halk akın akın İstanbul’a göç etmeye başlamıştır. Bulgar ordularının Çatalca’ya kadar ulaşması ile İstanbul sakinleri de Anadolu’ya kaçmaya başlamışlar, Halide Edib de çocuklarını Bursa’da bulunan babasının yanına göndermiştir. Kendisi ise bu dönemde Teal-i Nisvan Cemiyeti bünyesinde, cemiyet üyelerinden Mihri Pektaş’ın hibe ettiği Fatih’teki bir konakta yaklaşık 30 kişilik bir hastane kurulmasına öncülük eder. Bu hastanede bakımını yaptıkları yaralı Balkan Savaşı neferlerinin hikâyeleri Halide Edib’i oldukça sarsacaktır.¹²³

Balkan Savaşları’nın yarattığı tek dram savaşta yaralanan askerler üzerinden gelişmez. Savaşta hayatını kaybeden askerlerin ailelerinin yaşadığı güçlükler ve kaçarak İstanbul’a sığınan, pek çoğu maddi yetersizlikler nedeniyle sokaklarda kalmış ve camii avlularına sığınmış olan muhacirler de savaşın siviller üzerindeki yıkıcılığını açık bir biçimde gözler önüne sermiştir. Bu kötü koşulların bir sonucu olarak şehirde kolera salgını da baş gösterir. Bunun üzerine muhacirlerin durumlarına dikkat çekmek ve asker ailelerine yardımcı olabilmek maksadıyla Türk kadınları çeşitli toplantılar düzenlemeye başlarlar. Halide Edib’in de konuşmacı olarak katıldığı bu toplantıların

¹²² Balkan Savaşları ile ilgili tecrübelerini *Memoirs ve Mor Salkımlı Ev*’de, aynı zamanda *Turkey Faces West*’de uzun ve ayrıntılı bir biçimde yazmıştır.

¹²³ Halide Edib’in 1917 yılında *Yeni Mecmua*’da tefrika edilen *Mev’ud Hüküm* adlı eseri, Balkan Savaşları sırasındaki tecrübelerinin etkilerini göstermektedir. Romanın başkahramanı olan Avrupa’da tahsil görmüş Doktor Kazım Şinasi’nin, Balkan Savaşı’na katılmasıyla daha önceki düşünsel yanı ağır basan roman karakterlerinden farklı olarak mücadelenin içinde faal olarak bulunduğunu görürüz. Esasen bu durum Balkan Savaşları sonrasında Halide Edib’in de düşünsel alanın yanında sahada da aktif bir biçimde kendisini göstermesinin bir yansımasıdır. Halide Edib Adıvar, **Mev’ud Hüküm**, İstanbul: Atlas Kitabevi, 1976

yapılmasındaki motive edici etkenlerden biri de Halide Edib'in Türk Yurdu dergisinde yayımlanan "Padişah ve Şehzadelerimize" başlığı taşıyan yazısı olur.¹²⁴

Söz konusu yazıda Halide Edib, Padişah V. Mehmed ve şehzadelerine seslenir:

"Padişahım!

Dünkü bahçıvanlarımızın çamurlu ayakları tarihin, altıyüz senelik tarihin şan u şerefini, din ü izzetini çiğnemek üzere kalkmış, Türk askerinin topunu, tüfeğini alıyor ve kendisinden büyük ordusunu, altıyüz senelik mertliğini, erkekliğini yeniyor! Bu yenilişi, en zayıf olduğu zamanlarda bile dünyanın hürmet ettiği bu izzetin, Türk izzetinin düştüğünü evvelâ hayretkâr seyreden Avrupa şimdi istihfaflât ve memnun küçük Bulgarların mazisiz, tarihsiz Bulgarların izzetli ve cesur Türkleri mağlûb edişine müttefikan el çırpıyor. Bulgar yeni ve yaldızlı bir tarih yapıyorlar, biz tarihimizi gömüyoruz."¹²⁵

Yazının içeriği de oldukça ilgi çekici olmakla beraber Halide Edib'in tarih olgusuna yaptığı vurgunun önemli olduğu burada açıklıkla görülmektedir. Halide Edib, Bulgarların tarihlerini küçümserken karşısında Osmanlı geçmişini yücelterek "biz" in tarih bilincini yaratmanın ilk adımını atmaktadır. Tarih, milli birimin kendini meşrulaştırma aracıdır ve bu araç, "biz" ve "bizim" olanın tanımlamakta kullanılır.¹²⁶ Halide Edib, yakın döneme kadar Osmanlı Devleti tebaası olan Bulgarlar'ın, üzerindeki hâkimiyet dönemine, "dünkü bahçıvanlarımız" benzetmesi ile gönderme yaparak Osmanlı tarihini yüceltirken diğer taraftan Bulgarlar için farklı anlamlar ihtiva etmektedir. Bu açıdan, Halide Edib'in bu kısa pasajı inşa etmekte olduğu milliyetçi tarih anlayışına örnek teşkil etmiş olur.

Halide Edib padişaha seslenirken, Osmanlı Devleti'nin asr-ı saadet dönemine ve kazanılan zaferlere değinerek geçmişin birleştiriciliğinden; milli bilinci yaratabilme gücünden yararlanma yoluna gider.

¹²⁴ Ümmü Gülsüm Kemalova, Meryem Pataşova, Rukiye Yunusova, Meryem Yakubova ismindeki dört Rusya Türk kadını, Müdafaa-i Milliye bünyesinde bir kadınlar heyeti kurulmasına öncülük eder ve Halide Edib'in makalesinden etkilendikleri, heyetin kurulması için verdikleri dilekçede mevcuttur. Şefika Kurnaz, **Balkan Savaşı'nda Kadınlarımız**, İstanbul: Ötüken Yayınları, Nisan 2012, s.15-16

¹²⁵ Halide Edib, "Padişah ve Şehzadelerimize", **Türk Yurdu**, Yıl 2, C. III, nu. 2, 2 Teşrinievvel 1328-15 Kasım 1912, s. 33

¹²⁶ İnci Kerestecioğlu, "Milliyetçilik: "Uyuyan Güzeli Uyandıran Prensten" Frankeştayn'ın Canavarına", **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, (Ed.) H. Birsen Örs, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s.312

“Padişahım, bugünün bitmez kâbusundan kurtulmak, başımızdaki hüküm-i zillet ve hacaletten kurtulmak için bir mucize bekliyoruz. Bu mucizeyi tarih, batan milletlerde bazan yaptırdığı vâki olmuştur. Fakat bizim için bu mucizeyi, topu, tüfeği, askeri bol, fakat kalblerinin Türklük izzetini taşıyan köşesi kapanmış görünen ordu için ancak Âl-i Osman yapabilir. Bak padişahım! Bu kadar senedir namusun ve şecaatin en yüksek kuvvetli şerefini millete aşlamış büyük ve mukaddes padişahlarımız için Türk kulların ellerini en evvel Âl-i Osman'a kaldırıyor! Bu durmuş orduya Fatih'in celâdetini, Muradların samedanî fedakârlık ve gayretini aşlamak için bir an fevt etmeden padişahımızı ve şehzâdelerimizi bekliyoruz.”¹²⁷

Padişahın ordunun başına geçmesinin önemi, büyük bir komutan, güçlü bir savaşçı ya da önemli bir savaş stratejisti olmasından kaynaklanmıyordu. Padişah Halide Edib için anahtar bir semboldü; başarılarla dolu “şanlı” tarihi hatırlatan bir sembol. Makus talihin değişiminde bir lider arayışı bu beklentinin merkezinde yer almaktadır. Padişah V. Mehmed, İstanbul’u fetheden Padişah II. Mehmed ile aynı adı taşıyordu. Dolayısıyla Halide Edib, Osmanlı tarihinde olduğu gibi dünya tarihinde de önemli bir yere sahip olan, hükümdarlığı süresince verdiği savaşlardan başarıyla çıkmış bu padişahın soyunun devamı olan V. Mehmed’in varlığının da sivil halk ve askerde geçmişin hatırlanması gereken “şanlı” kısmını hatırlatacak bir motivasyon kaynağı olması beklentisini taşıyordu.

“Padişahım, işte ben büyük sevgili hakanımız Sultan Mehmed'in sesini her gün ruhumda duyuyorum. Memleket elden giderken uyuyan bu Bizans şehrinde kurduğu minareler ve muazzam mabedlerin üstünden gizli ve büyük sesinin bütün dargın ihtişamıyla, kadınlarıyla bile İstanbul halkını, hepimizi çağırıyor ve ben onun önünde ruhum yerlere geçiyor! Hayır, İstanbul'u çiğnetecek padişahın ismi Sultan Mehmed olamaz. Padişahım! Türklüğün altıyüz senelik ruhu seni çağırıyor. Tarih seni çağırıyor ve büyük uluları seni çağırıyor. Onların çarı ve prensleri var. Ordumuzun asırlardan beri en hakikî babası padişahı idi. Cesur şehzâdeleri büyük ve hakiki zabitleri idi. Niçin ordumuz öksüz padişahım?”¹²⁸

Yazının milliyetçi tarih anlayışının bir örneğini teşkil etmesinin yanında içeriği de dikkat çekici noktalar içermektedir. Balkan Devletlerinin saldırıları ve yarattıkları

¹²⁷ Halide Edib, “Padişah ve Şehzadelerimize”

¹²⁸ Halide Edib, “Padişah ve Şehzadelerimize”

yıkım karşısında Avrupalı Devletlerin ilgisiz kalması hatta gelişmeleri “memnuniyetle” takip etmelerinin yarattığı hayal kırıklığının Halide Edib’in Batı’yla arasındaki mesafeyi açtığı da hissedilmektedir.¹²⁹ Sadece bu durum özelinde değil, yazının geneline bir çaresizlik ve hayal kırıklığı belirgin bir biçimde kendisini göstermektedir. Bulgarların neredeyse İstanbul’a gelip dayanması sadece Halide Edib ya da Osmanlı aydınlarında değil, yukarıda da belirtildiği gibi halkta da büyük bir endişe ve korku yaratmıştır. Halide Edib bir bakıma bu karmaşayı yumuşatacak ümidi yaratabilmek adına “şanlı” tarihe sığınmıştır zira “küçük düşmanlarımız” Bulgarlar’ın İstanbul’a girmeleri durumunda ancak bir milli ruhun varlığı, “acizce” teslim olmak yerine, milleti topyekün savaşıma teşvik edebilecektir. Halide Edib’in son bir hamle ile yazısının sonunda kadınlar ve namus üzerinden yaptığı vurgu ise, hiçbir şey olmasa bile namus mefhumunun uyanışı gerçekleştireceğine olan inancını gözler önüne sermektedir.

“Hiçbir şey için değilse bile kadınların namusu için padişahım, eğer Bulgar çizmesi altında kalacaksak, mukaddes ve pak namusumuzu ordu müdafaa etmeyecekse ölürken son Âl-i Osman namuslarımızı muhafaza için padişahıyla ve şehzadeleriyle düşmanlarıyla son dakikaya kadar döğüştü tesellisi ile Allah'a gidelim!”¹³⁰

Namus olgusunun yanında esasen bu durum, Halide Edib’in, milliyetçi düşüncesinde “kadın”ı nerede konumlandığına da bir işaretidir. Zira namus ve kadın, milliyetçi yazının önemli bir bölümünde yanyana konumlandırılmış nesnelerdir. Kadın, milliyetçi söylemde “öteki” erkekler tarafından ele geçirilmemesi gereken, ulusun korunacak sembolleri olarak ele alınır zira kadının namusu, mensup olduğu ulusun da namusunu temsil eder. İlgili yazının kadınların saflığının kusursuz, lekesiz olması ise erkeklerin sorumluluğunda olduğuna vurgu yaptığı görülür. Aksi halde kadının yaşayacağı “utanç”; ailesinin, o ailenin oluşturduğu ulusun ve onu koruyamayan

¹²⁹ Halide Edib, Balkan Savaşları’ndan yaklaşık 25 sene sonra kaleme aldığı Turkey Faces West isimli çalışmasında da Avrupalı büyük devletlerin “Doğu Sorunu” adı altında Osmanlı üzerindeki planlarının bir parçası olarak Balkanlardaki savaşı destekledikleri, esas arzu edilenin Osmanlı Devleti’nin zayıflaması olduğunu ifade etmiştir. Halide Edib, **Turkey Faces West, A Turkish View of Recent Changes and Their Origin**, New Haven: Yale University Press, 1930, s. 52

¹³⁰ Halide Edib, “Padişah ve Şehzadelerimize”

erkeğin utancıdır.¹³¹ Halide Edib'in padişaha seslenecek kadar aktivist bir kadın olarak, "kadın"ı konumlandığı ve anlamlandığı durum dönemin şartları içinde oldukça olağandır. Kadınların kamusal alanda, aktif olarak henüz varlık gösterdiği bu dönemde Halide Edib'in kadını tartışmanın bir parçası olarak görmesi bile önemlidir. Diğer taraftan kadınların nesne olarak olsa bile görünür hale gelmesi önemlidir.¹³² Bu durum aynı zamanda kadınların, kamusal alanda var olabilmelerinin de önünü açan bir vurgudur.

Yeni Turan'ın yarattığı etki akabinde Türk Yurdu'nda yayımlanan yazıları ile Halide Edib, Türkçü-milliyetçi düşüncenin önde gelen isimlerinden olmaya başladığı bu dönemde Balkan Savaşı'nın doğurduğu olumsuz sonuçlara dikkat çekmek, yardım toplayabilmek adına düzenlenen toplantıların da önde gelen isimlerinden olur.

Balkan Savaşları ile alakalı olarak Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kadınlar kolunun düzenlediği iki toplantıdan¹³³ ilkinde konuşmacı olarak bulunan Halide Edib'in "millet olma" üzerine yaptığı vurgu konuşmasının ana fikrini oluşturmuştur.

"Evet, haysiyetini, dinini, hakkını ve tarihini muhafazaya azmetmiş bir millet olmak istiyoruz. Bunların hepsini muhafaza etmek için, bu aziz parmakları kesmeden elimizen, bu ulvîana toprağının hayalini göğsümüzü parçalamadan kalbimizden çıkartamayacak kadar mevcudiyetimizi muhafaza etmek için dindar, haysiyetli, çalışkan olmakla beraber başka bir şey daha lazımdır. O da her şeyden evvel şiddetle Türk olmaktır. Bir millet, millet halinde kalmak, öteki milletlere karşı mevcudiyetini muhafaza etmek için mutlak milliyetperver olmalıdır. Bu milliyetperverliktir ki, Türk milletini evvela büyük bir millet yapmış, bu hissin bizden gitmesi de tarihi şerefimizi eksiltmiş, bizi kuvvetten düşürmüştür. Yine düşmanlarımızı da bu milliyetperverliktir ki, onları yarım

¹³¹ Joane Nagel, "Masculinity and Nationalism: Gender and nationality in the making of nations", **Ethnic and Racial Studies**, Mart 1998, vol.21, No.2, s. 254

¹³² Ayşe Durakbaşı'nın belirttiği gibi Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar tüm modernleşme projelerinde, kadınların bedenleri, istenilen modernlik ve gelenekselliği bir arada gerçekleştirmek için ana nesneler olarak seçilmişlerdi ve milli kimliğin ahlaki kodları ve sembolleri de bu bedenler üzerinden işaretlenmişti. Durakbaşı, **a.g.e.**, s.128

¹³³ Dârülfünûn Konferans Salonunda gerçekleşen konuşmaların ilki 8 Şubat 1913 tarihinde yapılmıştır. Konuşmacılar; Fatma Aliye, Ümmü Gülsüm Kemalova, Fehime Nüzhet, Nakiye Hanım, Firdevs Hanım, Zehra Hanım, Naciye Hanım'lardır. Konuşmalar daha sonra Dârülfünûn Konferans Salonunda Kadınlarımızın İçtimaları ismiyle kitaplaşacaktır. Konuşmacıların her biri dikkat çeken isimler olmakla beraber konuşmalara bir bütün olarak bakıldığı takdirde Halide Edib'in milliyetçi nüvelerin ön plana çıktığı konuşması oldukça dikkat çekmektedir. Öteki taraftan Halide Edib'in konuşması milliyetçi düşünce sisteminin teorik altyapısından da beslenirken, diğer konuşmalar (Fatma Aliye Hanım'ın konuşması ayrı tutularak- Konuşma kısa olmakla beraber İslami göndermeler ve felsefi bir altyapıyla diğer konuşmalardan ayrılmaktadır.) gündelik pratik ihtiyaçlar üzerinde şekillenmiştir.

asır evvel hâlâ bugün sütçülerimiz, bilmem daha nelerimiz diye tahkir ettiğimiz Bulgarları bir millet, Avrupa'nın hatırı sayacağı bir millet haline getirmiş, Fatih'lerin, Selim'lerin hüküm sürdüğü Türk ülkelerini onlara çiğnetmiştir.”¹³⁴

Halide Edib modern öncesi dönemde Türklerin milliyetçiliğinden bahseder ve sözkonusu “milliyetperverlik” yitirildiği için aciz duruma düşüldüğünü iddia eder. Esasen bu durum milliyetçi düşüncenin millete yüklediği asrilikten ileri gelmektedir. Bu noktada Halide Edib’in milleti verili bir kavram olarak ele alması dikkat çekicidir. Onun düşüncesine göre Türk milleti – üstelik milliyetçi bir Türk Milleti- tarihin eski dönemlerinde vardı ancak büyük bir hata yapıldı ve bu milliyetperver ruh kaybedildi, unutuldu. İşte bu durum iyi bir milliyetçi tarih yazını örneğidir. Bu anlamda Halide Edib, her ne kadar iyi bir hatip ve edebiyatçı olarak tanınsa da milliyetçi tarih yazımına da önemli katkılar sunmaktadır.

"Büyük dedelerimiz Türkistan'dan buraya, bu memleketlere ilk geldikleri vakit, birkaç yüz kişilik bir kabile idiler. Fakat yüreklerinde hamiyetli ve azimkâr bir Türklük vardı. Bir avuç adamın yüreğinde Türklüğün tuttuğu yüksek yer o kadar büyük ve metin idi ki, o kadar şan ve şerefi izzeti muhafaza eyleyerek bir millete mensubiyetlerini hissediyorlardı ki bu hisleriyle, bu güzel gururları, temiz ahlâkları ve kabiliyetleriyle kendilerinden yüzlerce defa büyük milletler arasında devlet kurdular. Yüz elli senedir paylaşılmakla bitmeyen bu muazzam memleketi zaptettiler. Biz onların evlatları ne kadar azimli ve büyük adamların evlatları olduğumuzu unuttuğumuzdandır ki, milletine güvenen daha küçük milletler milletlerini ileri götürmek için kadın-erkek dişleri tırnaklarıyla otuz senede birer Avrupa milleti olan olan, küçük milletler geldiler, bizi yeniyorlar.”¹³⁵

Konuşmanın yukarıdaki pasajında da açıkça görüldüğü gibi Halide Edib, Orta Asya’dan gelen ataların ne denli milliyetperver olduklarını, Türk olmanın verdiği şan ve şerefi hissettiklerini belirterek geçmişteki başarıları Türk olmaya başka bir ifadeyle Türklük fitratına bağlamaktadır. Tam da bu şekilde bir milletin sahip olduğu özellikleri “hatırlatarak”, o milletin yaratılmasına öncülük etmektedir. Bu anlamda Ernest

¹³⁴ Halide Edib, “Dârülfünûn Konferans Salonunda Yapılan Konuşma”, **Darülfünun Konferans Salonunda Kadınlarımızın İhtimaları**, İstanbul: Tanin Matbaası 1328- 1912, s. 2-16

¹³⁵ Halide Edib, “Darülfünun Konferans Salonunda Yapılan Konuşma”, s.12

Gellner'ın milletleri yaratanın milliyetçilik olduğunu ileri sürdüğü gibi Türk milletini de yaratan ya da inşa edilmeye çalışılan Türk milliyetçiliği olmaktadır.

Gellner ayrıca milliyetçiliğin, siyasi birimi ve ulusal birimi örtüştüren bir siyasi ilke olduğunu ve milliyetçi duygunun, bu ilkenin ihlal edilmesi nedeniyle ortaya çıkan öfke ya da bu ilkenin yerine getirilmesinden kaynaklanan memnuniyetten türediğini öne sürmektedir..¹³⁶ Esasen tam anlamıyla Gellner'ın savları ile açıklamamız mümkün olmamakla beraber Halide Edib'in milliyetçi düşüncesinin gelişimi büyük orada Gellner'ın ifadelerine denk düşmektedir. Nitekim Halide Edib'in fikirlerinin keskinliği, milliyetçi duygularının coşkunlaşması siyasal sınırların çiğnenmesi ile paralel bir ivmede olmuştur.

Halide Edib'in milliyetçi düşüncesi her ne kadar keskin ya da daha militer bir hal alsa da konuşmasında vurguladığı sadece savaşta değil, sosyo-ekonomik alanda da vatan için çalışmak, düşüncesinde milliyetçilik ve vatanseverliğin kol kola gittiğini göstermektedir.

“Türklük şerefini duyan, Türklüğünü seven erkekler yalnız göğsünü vatanına siper yapmakla kalmaz, vatanını kendi sevgili yurdu, yuvası, evi gibi imar etmeye, güzel yapmaya, faydalı, zengin yapmaya çalışır. Yolları, fabrikaları, köprüleri, şimendiferleri, vapurları, mektepleri, her şeyiyle mamur, güzel bir vatan görmek ister, yapmaya çalışır ve yapar.”¹³⁷

Bir adım ileri giderek vatanseverlik kavramının çok uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı'da, hala birarada kalmanın Halide Edip için bir umut olduğunu takip ederek, düşünce akışında Osmanlıcılık fikrinin de beslendiği bir kavram olduğunu iddia edebiliriz. Bu anlamda milliyetçilikten daha kapsayıcı bir içeriğe yöneldiği de aşîkârdır. Halide Edib'in öncesinde 1908 Adana Olayları'nda Ermenileri gözetan tavrıyla esasen homojenliği merkeze almayan vatansever tarafını daha ön plana çıkarırken, Yeni Turan'da öteleyici olmayan daha ılımlı bir milliyetçilik, Balkan Savaşları ile beraber ise sertleşmiş vatanseverliği de içine almış bir milliyetçi

¹³⁶ Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, (Çev.) Büşra Ersanlı Behar, Günay Göksu Özdoğan, İstanbul: İnsan Yayınları, 1992, s.19

¹³⁷ Halide Edib, “Darülfünun Konferans Salonunda Yapılan Konuşma”, s.13

düşünceye geçtiği görülmektedir. Bu örnekler Halide Edib özelinde olmakla beraber, devletin izlediği ideolojik seyir de bundan çok farklı değildir. Bu anlamda Halide Edib'in düşünce tarzının 1908 sonrası egemen ideolojik değişimlerle paralel gittiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Halide Edib, konuşmacı olarak katıldığı tek toplantı Müdafaa-i Milliye kadınlar kolunun düzenlediği toplantı olmayacaktır. Yine Dârülfünûn Konferans Salonunda yapılan bir konuşması “Felaketlerden Sonra Milletler” başlığı ile Türk Yurdu ve Tanin’de yayımlanır. Oldukça uzun ve çarpıcı olan konuşma metni Halide Edib’in düşünce dünyasını anlayabilmek açısından da son derece önemli örnekler içermektedir.

Kadınların memleket meseleleri konuşmak için toplantı düzenlemeleri, vatanın “anaları” ya da “bacıları” olarak olsa bile görünür hale gelmeleri Halide Edib’in konuşmasına da hissedilebilir bir coşku olarak yansımıştır.

“Eskiden böyle millî felâketlerde "Kadınlar büyük işlere karışmaz." diye câri olan bir fikir ve cehalet sebebiyle böyle şeylere bî-gâne kalırlarmış. ... Hâlbuki bugün biz millî felâketimizi tâ kalbimizde, benliğimizde hissediyoruz. Bu felâketin verdiği acı, korku ve uzak bir hayret değil. Bu acı kalbimize, çocuklarımıza, yuvamıza, dahilî, haricî bütün sevdiğimiz insanlara ve yurdumuza aittir. Bugün bu felâketi bir evlât, bir baba kaybetmişler, hân ü mânları sönmüş, ocakları yıkılmışlar gibi duyuyoruz, değil mi? Bundan dolayıdır ki, Osmanlı tarihinde görülmemiş olan bir safha gösteriyoruz. Milletın kadınları da ilk defa milletin hakikî anası ve efradı gibi bu felâkete müşterek, bu felâketle mütehassis oluyor, onu konuşmak, ona çare bulmak için bir araya toplanıyor. Demek ki, bugün millet felâketini kalbinde taşıyor. Bugün vatan bizden hariç bir toprak, bir kale, bir memleket değil.”¹³⁸

Halide Edib, kadının kamusal alandaki görünürlüğünden bahsederken diğer taraftan da kadını cinsiyetinden bağımsız toplumdaki anonim bir birey olarak resmetmektedir. Esasen Halide Edib’in ifadelerinde bu durum ilk değildir. Örneğin Yeni Turan’daki Kaya karakteri de adeta “kadınlık” kısmı, duygusal tarafı bastırılmış bir karakterdir. Esasen bu durum erkek egemen dünyada söz sahibi olabilmek, feminen kimliği törpüleyerek daha maskülen bir tavırla mümkün olabilir düşüncesinden

¹³⁸ “Felaketlerden Sonra Milletler” (Konferans) (Umumi Konferanslar Cemiyeti’nin kadınlar için düzenlediği konferanstaki konuşmasıdır.), **Türk Yurdu**, C.V, nu. 16, 16 Mayıs 1329-29 Mayıs 1913, s.520-529; **Tanin**, nu. 1568, 12 Nisan 1913, s.5

kaynaklanmaktadır. Dönemin eğitimli, yazar-çizer kadın sayısının azlığı ve siyasal ve entelektüel alanda erkeklerin baskınlığı göz önüne alındığında Halide Edib'in bu dünyada var olabilmek adına kadınları daha cinsiyetsiz, ya da anne, eş, kardeş olarak konumlandırması onların kamusal alanda görünürlüğüne sağlamayı kolaylaştırmaktadır.

Halide Edib, konuşmasındaki temel vurgusu yine millet olmak üzerinedir. Milli bilincin varlığı, her ne felakete uğrarsa uğrasın, o milleti ayağa kaldıracak yegâne şeydi. Bu savını desteklemek adına Halide Edib, Roma-Kartaca örneğine başvurmuştur.

“Önceleri Kartaca Roma'yı daima eziyordu. ...Kartaca Roma'yı döğdükten veyahut Roma'ya döğüldükten sonra muharebe aralarında memleketini tekrar imar ederken Roma'yı unutuyordu, Kartaca'nın kalbinde yalnız para, yalnız sefahet, yalnız rahatça yaşayıp ölmek fikri vardı. Fakat Romalılar unutmuyorlardı. Onların kalbinde sefahetten, paradan, her şeyden ziyade Roma yaşıyordu ve Roma'nın yaşaması için yanındaki Kartaca tehlikesi kalkmalı idi. Roma senatosunda Katon isminde bir âza, büyük bir Romalı birgün senatoya taze bir incir getirerek, "Bu inciri yetiştiren toprak Roma'ya üç gün mesafededir. Ben şu fikirdeyim ki, Kartaca mahvedilmelidir." demiş ve ondan sonra her ne vesile ile olursa olsun her nutkunun sonunda "Kartaca mahvedilmelidir." cümlesini tekrar etmişti. "Kartaca mahvedilmelidir." ...Kartaca hâk ile yeksân olmuş. Roma onun enkâzı üzerinde büyümüştü. Niçin? Çünkü Romalılar Roma'yı her şeyden çok severlerdi. Çünkü bu muhabbet birkaç akıllı ve büyük Romalıda değil, en âciz ve mütevazı Romalıda da vardı. Çünkü Roma'nın şan ve şerefi şahsî şan ve şereflerinden büyüktü. Çünkü Roma'nın düşmanları, mahvetmeye yemin ve ahdettikleri düşmanlardı! Roma'nın her neferi Roma için döğüşürdü. Her Romalı Roma derdemez vatandaşları ile o mukaddes fikir etrafında birleşirdi. Hâlbuki Kartacalının parası, şahsî, zevki Kartaca'dan daha sevgili idi. Kartaca'yı müdafaa için döğüşen Kartacalılar değil, paralı askerler, Kartaca'yı kalbinde taşımayan askerlerdi. Aralarında Annibal gibi büyük ve vatanperver kumandanlar vardı; Fakat ne fayda ederdi? Bu gibi uzun muharebelerde bir galibiyet, bir harp, bir kişi nedir? Bunda seneler, nesiller ve ordular döğüşür ve sonunda kazanan düşman kapıya geldiği dakika hazırlanan lâkaydlar değil hergün, her an vatanını kalbinde taşıyarak vücuduyla, ruhuyla hazırlananlardır.”¹³⁹

¹³⁹ Halide Edib, “Felaketlerden Sonra...”, s.6

Verilen örnekte de açık bir biçimde görüldüğü gibi Halide Edib, milli bilincin, millet olma olgusunun bir toplumu ya da milletin dâhil olduğu siyasi birim olarak devleti ayakta tutabilecek her şeyden daha üstün olduğu görüşündeydi. Bununla birlikte Romalıların milli bilincinin yüzyıllarca değişmemesi, Romalılık durumunun devamlılığı ilgi çekici bir diğer nokta diyebiliriz.¹⁴⁰ Zira yukarıda da belirtildiği gibi benzer şekilde Türklerin de Orta Asya'daki göçten bu yana (bir dönem unutulmakla beraber) Türklük milli bilincini taşıdıklarını ileri sürmüştür.

Halide Edib için milli bilincin varlığının önemi vatan savunması konusunda da devreye girmektedir. Bu noktada belirtmek gerek ki Halide Edib'in milliyetçi düşüncesi ırksal vurgudan ziyade vatanseverliği kapsayan bir eğilim halindedir. Elbette ki bu durumda hâlihazırda savaşmakta ve topraklarını kaybetmekte olan bir devletin vatandaşı olması etkilidir ancak diğer taraftan vatan algısı milletle beraber şekillenmektedir. Başka bir ifadeyle her ikisi birbirinden ayrılmayacak şekilde Halide Edib'in düşüncesinde yer bulmuştur. Halide Edib için kurtarılması gereken devlet, sadece idari siyasi bir yapı değil aynı zamanda "kan dökülerek kazanılmış", aidiyet duyulan, "bizim" olan "vatan"dır. Milli bilincin artması, vatana duyulan aidiyet ve sevgi ile doğru orantılıdır. Halide Edib, yazısının devamında Kartaca ve Roma karşılaştırması yaparak aidiyet duygusunun önemini ifade etmeye çalışır zira bir ferдин vatanı için koşulsuz fedakârlık yapması, vatanına duyduğu sevgi ile doğrudan ilişkilidir ve önce Trablusgarb daha sonra Balkanlarda alınan yenilgilerle büyük darbe almış vatanın kurtuluşu buna bağlıdır.

"Zannetmeyiniz ki, yarın musâleha etmekle bizim Bulgar'la kavgamız bitmiş olsun. Hayır, bu Roma ve Kartaca kavgası gibidir. Hangi taraf vatanını kalbinde taşır, düşmanlarına kinini evlâttan evlâda verir ve vatanını kuvvetli, şevketli ederse neticede o kazanır. Ben de bugün, vaktiyle Roma'da Katon'un dediği gibi, size "Bulgaristan Türkiye'ye birkaç saatlik mesafededir. Bulgaristan mahvedilmelidir." diyeceğim ve bunu ölünceye kadar her münasebetle söyleyeceğim: "Bulgaristan mahvedilmelidir." Bunu siz yüreğinizde hatta senelerin ve ölümün söndüremeyeceği bir ateş gibi üfleyiniz ve memelerinizin sütüyle evlâdınızın damarlarına akıtınız! Bulgaristan mahvedilmelidir. Bu felâketten sonra ilk dersiniz, ilk tarih dersiniz budur,

¹⁴⁰ P. J., Geary, **The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe**, Princeton ve Oxford: Princeton University Press, 2002. s.118

hanımlar, Bulgaristan mahvedilmelidir! Bunu yaşayınız. Ve torunlarınız bunu bugünkü kuvveti ve ebediyeti ile ansın!”¹⁴¹

Balkan Savaşları, ötekinin inşasında önemli bir rol oynamıştır.¹⁴² Nitekim Halide Edib de “biz” in sınırlarını çizecek olan “öteki”yi yukarıda da görüldüğü gibi açık bir biçimde ortaya koymuştur: Bulgarlar. Bulgarlar üzerinde somutlaşan “öteki” kininin devamlılığı Türk olma bilincinin de devamlılığını besleyecektir. Görüldüğü gibi Halide Edib, milliyetçi düşüncedeki “öteki” varlığının “biz” olabilmek adına ne kadar da elzem olduğunu açık bir örnekle bizlere sunmaktadır.

“Öteki”ye karşı devam ettirilen öfkenin aktarıcısı olma görevi ise kadınlara verilmiştir zira çocukların yetiştiricileri kadınlar, bir “vatandaşlık görevi” olarak ve “Türklük bilinci”nin verdiği motivasyonla çocuklarına ilk olarak “öteki”lerine kin duymayı öğretmelidirler. Zira böylelikle yeni nesiller geçmişte yaşadıklarını unutmayacak, hatalardan ders alacak ve düşmanına karşı her daim tetikte olabilecektir. Esasen bu durum, resmî ideolojinin de cumhuriyet sonrasında da devam ettirdiği resmi tarih anlayışının ilk olarak kendisini gösterdiği “ezeli düşmanlara karşı her zaman tetikte olmak” durumunun dikte edildiği ilk örneklerden birini teşkil etmektedir.

Halide Edib, “yeniden” millet olabilmek adına öteki kini ile desteklenen milli bilincin varlığının yanında “birlik” olma durumun da önemine değinir. Bu konuda verdiği örnek ise İtalya’dır. Edebiyat, sanat, bilim alanında antik çağlardan itibaren büyük bir merkez olan İtalya’nın “İtalyan olma” bilinci, birlik olma düşüncesi olmadığı için sürekli yabancı istilasına maruz kaldığını ifade eder. Fakat sonrasında “kalplerde yaratılan” İtalya ile büyük bir devlet kurulmuştur. Halide Edib, Türkiye’nin de bu şekilde kurulacağını iddia ederek, birbirini hiç tanımayan ya da tanımayacak olan vatandaşların ortak bir vatan hayalini yüreklerinde taşımalarını telkin etmektedir. Bu anlamda Benedict Anderson’un Hayali Cemaatler isimli çalışmasını akla getirmektedir. Anderson’a göre ulus hayal edilmiştir, çünkü en küçük ulusun üyeleri

¹⁴¹ Halide Edib, “Felaketlerden Sonra...”

¹⁴² Füsun Üstel, **Makbul Vatandaşın Peşinde, II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, 3. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s.105

dahi diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir; ama yine de her birinin zihninde toplamlarının hayali yaşamaya devam edecektir.¹⁴³ Halide Edib'in de istediği, öncelikle hayal edilerek kalplerde ve zihinlerde yer edecek milli bilincin ve vatan sevgisinin zaman içerisinde millet olmanın devamlılığını sağlamasıdır.

“Bu şehir parçalarından mürekkep memleket birgün toplu bir memleket oluyordu. Yeni İtalyanlar evvelâ kendi kalplerinde müşterek bir İtalya yarattılar sonra bu İtalya'dan ecnebî ayakları kovmak için ittihat ettiler ve birgün asırlardan beri milliyetsiz, istiklâlsiz ve karmakarışık olan o yer müttehid ve kuvvetli bir İtalya olup meydana çıktı. Bugün Avrupa'nın büyük devletleri arasında mevkii olan İtalya bundan kırk elli sene evvel bizim kadar bile istiklâline sahip olmayan memleketi eller elinde, kanlar kalmış içinde felâketzede bir memleketti. Millet bu felâketlerinden ittihat dersi öğrendiler ve bugünkü İtalya'yı vücuda getirdiler. Demek ki, hanımlar, tarihin beraber çevirdiğimiz bu sahifesindeki dersimiz ittihattır... Çocuklarınıza "Bulgaristan mahvedilmelidir" vazife-i müstakbelesini telkin ettikten sonra onlara ittihat etmeği öğreteceksiniz. Onlara fırka, fikir, şehir, hiçbir şeyin vatandan büyük olmadığını söyleyeceksiniz. Onların yüreklerinde evvelâ müttehit ve müşterek bir Türkiye binası kuracaksınız ve sonra bu çocukların kalbinde kurduğunuz Türkiye binasını onlar bir hakikat ve ebedî bir devlet olarak yeryüzüne kuracaklar, düşmanlarının hükümetleri, şan ve şerefleri yanında yükselecek bu muhib Türkiye'nin temellerini pek aciz görünen bugünkü Türk anaları attığını da unutmayacaklardır.”¹⁴⁴

Buraya kadar ele alınan yazıları üzerinden Halide Edib'in milliyetçi düşüncesinin Fransız milliyetçi düşüncesinin önde gelen isimlerinden Ernest Renan'ın 1882 yılında

¹⁴³ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, 3. bs., (Çev.) İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 2004, s.20

¹⁴⁴ Halide Edib, “Felaketlerden Sonra...”, s.8; Halide Edib'in çocuklara yönelik tavrının eğitimi olmasının ötesinde, dönemin milliyetçi çocukluk inşası ile de yakından ilişkisi vardır. Balkan Savaşları sonrasındaki milliyetçi söylem ekonomiden, edebiyata kadar hemen hemen her alana hızlı bir biçimde hâkim olmuştur. Bu bağlamda çocukluk tanımı da milliyetçi söylemler çerçevesinde yeniden yapılmıştır. “Türklüğün istikbali” ve devletin bekası için yeni bir milli pedagojinin tesisine önem verilmiş böylelikle çocuklardaki milli ruh ve birlik bilincinin gelişmesi hedeflenmiştir. Ziya Gökalp, Aka Gündüz, Yusuf Akçura gibi dönemin milliyetçi ideologlarının da *Çocuk Dünyası* ve *Talebe Defteri* gibi çocuk dergilerinde, çocuklara milliyetçilik ve savaş çağrıları yaptıkları yazıları yayımlanmıştır. Bu yazılarda çocuklar, kaybedilen toprakların intikamını alacak olan askerler ve kahramanlar olarak tahayyül edilmiştir. Öncelikli hedefleri de Bulgarlardır. Güven Gürkan Öztan, **Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s.50-52, Örneğin Edhem Neşet’in *Çocuk Dünyası*’nda yayımlanan “Kahraman Nuri” isimli öyküsünün kahramanı 12 yaşındaki Nuri, Bulgarlardan intikam almak için orduya katılacaktır. Edhem Neşet, “Kahraman Nuri”, **Çocuk Dünyası**, no.6-7, 18-15 Nisan 1329[1913] aktaran Öztan, **Türkiye’de Çocukluğun Politik ...**, s.52

yayımlanan “Millet Nedir?” isimli yazısıyla önemli paralellikler içerdiğini belirtmek gerekir. Renan’ın yazısında “geçmişte ortak zaferlere, bugün ortak bir iradeye sahip olmak, birlikte büyük işler başarmış olmak ve yine aynısını yapmayı istemek, tüm bunlar millet olmanın temel koşullarıdır”¹⁴⁵ şeklindeki ifadesi, Halide Edib’in asr-ı saadet dönemi Osmanlı zaferlerini hatırlatması ve bunu millet olma bilincinin tetikleyicisi olarak kullanması Renan’ın ortaya koyduğu düşünceye denk düşmektedir. Benzer şekilde Renan çekilen acıda birlik, sevinçte birlik, hayalde birlik durumunun milleti yaratmadaki rolüne değinirken,¹⁴⁶ Halide Edib de sefahat zamanlarında geçmişini, milli bilincini unutan Türkler üzerinde, özellikle Balkan Savaşı sırasında çekilen acıların, yaşanan felaketlerin birleştiriciliğine vurgu yapmıştır.

“Bu, akacak yaşlara, kırılacak kalplere, boş kalacak göğüsler ve ellere, soğuyacak yurtlara senden tesellî ve sükûn dileniyorum, Tanrım! Ve en çok ey Ulu Tanrım, senden bu kara ve felâketli günlerimizde hepimizin yaşlan beraber akmasını, hepimizin yürekleri bu felâket ve acı ile birbirine ebediyen kenetlenmesini, hepimizin ocakları müşterek bir ateş ve hararetle tütmesini ve hepimizin elleri müşterek bir muhabbet ve teselli ile biri birine sanimasını temenni ediyorum. Tâ ki, bu mazlum Türk milletini musab eden acı, felâket ve yük bütün bir milletin kalbiyle hissedilip bütün bir milletin yaşlarıyla ağlanılıp bütün bir milletin omuzuyla tanışsın!”¹⁴⁷

Nitekim Renan da “acıda birlik” fikrinin, “mutlulukta birlikten” daha birleştirici olduğunu belirtmiştir:

“Milli hâtıralar bahsinde, yaslar zaferlerden iyidir; çünkü onlar birtakım vazifeler yükler, müşterek cehitler emreder”¹⁴⁸

Son olarak Renan, millet olabilmek için belirli ödevlerin ve sorumlulukların, bireysel çıkarların çok daha üzerinde tutulması gerektiğine ve fedakârlığın önemine değinirken, Halide Edib’in de anne olmakla Türk çocuklarını yetiştirmek arasında kurduğu ilişki de benzer bir örnektir. Ancak burada asıl önemli olan durum Halide Edib’in, dönemin Osmanlı aydınlarında yaygın olan Fransız milliyetçi düşüncesine hayranlığını kanıtlayabilecek nüveler içermesidir. Bu anlamda vatanseverlik yönü ağır

¹⁴⁵ Ernest Renan, **Nutuklar ve Konferanslar**, (Çev.) Ziya İshan, Ankara: Sakarya Basımevi, 1946, s.120-121

¹⁴⁶ Renan, **a.g.e.**, s.121

¹⁴⁷ Halide Edib, “Münacaat”, **Türk Yurdu – fevkalade Nüsha-** nu. 24, 5 Teşrinievvel 1328- 18 Ekim 1912, s.729- 732, Darülfünunda yapılan bir toplantıda okunur, **Tanin**, nu. 1513, 16 Şubat 1913

¹⁴⁸ Renan, **a.g.e.**, s. 123

basan Fransız milliyetçi düşüncesinin etkisi doğrultusunda Halide Edib'in vatanseverlik vurgusu da daha fazla anlam kazanmaktadır.

Halide Edib'in vatanseverliği telkin ederken vatan kavramına yüklediği anlam da dikkat çekicidir. Yine Türk Yurdu'nda yayımlanan "Bir Kadın İçin" isimli hikâyesinde vatan ve milleti, "kadın" metaforu kullanarak açıklama yoluna gitmiştir.

Hikâyede babasının ilgisizliği yüzünden evinden ayrılmak zorunda kalan annesi olmadan büyüyen Feyzi'nin annesinin yokluğunda oluşan boşluğu, vatan ve millet sevgiyle doldurması işlenir.

"Milliyetperverliğine belki de pek bilmeyerek birşey daha sebep oldu. Hocası, milleti, vatani hep bir kadına teşbih ediyordu. Bu vatan denilen şey, millet denilen şey bu yaşayan, köpüren, seven ve sevilmeğe isteyen ana, kadın, kaybettiği sevgili anasıydı."¹⁴⁹

Anne olarak vatan ya da millet, korunup kollanması, sadakatle bağlı olunması gereken öğelerdi.¹⁵⁰ Halide Edib, Feyzi'nin babasını ise hükümete benzeterek, millet üzerinde söz sahibi olan, millete göre daha otoriter ancak daha yapay, ruhsuz bir tablo çizer. Bu anlamda Halide Edib'in millet kavramının içine bir "ruh üflemesi"; onu yaşayan, acı çeken ve en önemlisi "hissedilen" bir varlık olarak konumlandırması önemlidir. Her ne kadar milleti de zaman zaman içine katsa da esas olarak anaya benzetilen vatandı; millet ise bu anaya hizmet edecek, koruyacak olan çocuklardı.

"Babası, anîf, lâkayt ve taş gibi hareketsiz ve hissiz ne kadar hükümete benzer, annesi ne kadar ateşin, bir hayat, şefik ve ebediyen hukukuna mâlik değil, öteki tarafından ezilmeğe, ihmal edilmeğe, bütün kabiliyeti, gençliği ezilip, alınıp fırlatılıp atılmağa mahkûm, millete benzerdi. Feyzi'nin gözünde erkek babasının çehresiyle hükümet, millet annesinin çehresiyle bir kadındı. Onun için millet demek kadın demekti, ana demekti."¹⁵¹

¹⁴⁹ Halide Edib, "Bir Kadın İçin", **Tanin**, nu. 1604-1607, 18-21 Mayıs 1913

¹⁵⁰ Afsane Najmabadi'nin İran milliyetçi düşüncesi üzerinden yaptığı analizinde vatanın hem bir sevgili hem de bir ana olarak tasvir edildiğini, her iki anlamda da erkekler tarafından korunması, sahip çıkılması telkin edilen bir nesneyi işaret ettiğini belirtir. Afsane Najmabadi, "Sevgili ve Ana Olarak Erotik Vatan: Sevmek, Sahiplenmek, Korumak", 4. bs., **Vatan, Millet ve Kadımlar**, der. Ayşegül Altınay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s.132-133; Elbette bu durum İran özelinde değil, özellikle İslami düşünce ile harmanlanmış Erken dönem Türk Milliyetçiliğinde de kendisini benzer biçimde göstermiştir.

¹⁵¹ Halide Edib, "Bir Kadın İçin"

Hikâyenin devamında Feyzi, bir erkek tarafından cinsel saldırıya uğrayan, hiç tanımadığı bir kadına yardım eder. Ancak kendisini o denli kaptırır ki, çevredekiler Feyzi'nin tanımadığı bir kadın için bu kadar hırpalanmasına anlam veremezler.

“Sakallı bir efendi daha: “Oğlum bir kadın için mi?” diye kolundan çekti. Bunda bir muaheze, ayıplayan bir tekdir vardı. “Evet, bir kadın için, kadınlarımızın namusu bizim namusumuz, her kadın anamız, kardeşimiz olduğu için!” diyor, köpürüyor. Kesik, karışık, sayıp döküyordu. İçinden birşey kuduruyordu, kadını ezmek kadını kapamak, kadını ağlatmak ve süründürmek, bunlar namustu; kadına müşterek bir mal gibi tecavüz etmek bir namustu; kadınlarımızı düşmanlar telvîs ederken bağırarak, fakat kendi toprağında, kendi vatanında, babasının, kocasının, oğlunun beklediği vatanda şerefine, haysiyetine tecavüz etmek her kirli ve cüretkâr adamın hakkı idi. Bu siyah korkak gölge için dövüşürken vatanı için anası için dövüşüyorum hissi geldi.”¹⁵²

Belirtmek gerekir ki vatanın ya da Halide Edib'in yazısında zaman zaman içine kattığı milletin, erkek yurttaşlar tarafından korunması, sahip çıkılması gereken bir nesne olarak ifade edilmesi, karşı taraftan kadınların da korunması gereken varlıklara dönüştürür. Yine Feyzi'nin verdiği tepkideki gibi “kadının namusunun” bir kadına ait olmaktan öte ortak bir aidiyet içinde olması; erkek kardeşlerin, eşin, babanın, erkek çocukların sorumluluğunda olduğu gerçekliğini de beraberinde getirir. Esasen daha önce de belirtildiği gibi bu durum, eşitlik talebinde bulunan kadın yurttaşlar için çelişkili bir söylem yaratmaktadır. Najmabadi'nin ifadeleriyle erkek olan yurttaş annesinin namusunu koruyacak ve onun uğruna gerekirse savaşıacak, kadın yurttaş ise annesinin rahatını sağlayacak, gerekirse yaralarını saracaktı.¹⁵³ Halide Edib başta olmak üzere Osmanlı kadınlarının Balkan Savaşları sırasında takındıkları tutum ve faaliyetleri de ileri sürülen bu düşüncenin pratikteki yansıması olmuştur.

Halide Edib, savaş süresince gerek cephe gerisindeki faaliyetleri gerekse düşünsel alanda verdiği eserleri ile yoğun bir dönem geçirirken; Osmanlı siyasal hayatında da

¹⁵² Halide Edib, yazısında saldırıya uğrayan kadının peçeli, çarşafli bir kadın olduğunu belirtir. Saldırıya uğramasına zemin hazırlayacak “meşum” bir görünüşe sahip değildir. Muhafazakâr namus algısının yanı sıra daha önce de belirttiğimiz gibi Halide Edib'in cinsel yönü bastırılmış ya da görmezden gelinen, böylelikle erkek kardeşler arasında yer bulabilen kadın kardeş algısı da hikâyedeki kadın figürün cinselliği tamamen örtülerek kendisini göstermiş bulunmaktadır. Halide Edib, “Bir Kadın İçin”.

¹⁵³ Najmabadi, a.g.m., s.134

tarihsel devamlılık içerisinde önemli etkisi olacak olaylar vuku bulmaktaydı. Bulgarların Çatalca'ya kadar ilerlemesi karşısında, Osmanlı Hükümeti ateşkesi kabul etmiş, hemen sonrasında Londra'da yapılan konferanslarda Osmanlı Devleti'nin savaş yenilgilerine direnmekte olan Edirne'nin de Bulgarlara teslim edilmesi eklenince, mevcut hükümetin bu kararlara direnmeyeceğine kanaat getiren İttihat ve Terakki bir hükümet darbesi ile yönetimi ele geçirmişti.¹⁵⁴ Bu darbenin ardından yeniden başlayan Balkan Savaşları ile Edirne de kaybedilmişti. Osmanlı Devleti'ne başkentlik etmiş Edirne bir müslüman şehriydi ve kaybedilişi Osmanlı toplumunda büyük bir yıkım olarak kendisini göstermişti. Ancak daha sonra kazanılan toprakları paylaşmak konusunda anlaşmazlığa düşen Balkan Devletleri arasında çıkan ikinci savaşta, Osmanlı Devleti durumun karışıklığından yararlanacak ve Edirne'yi geri alacaktır.

Balkan Savaşları yıkıcı etkisinin yanında Osmanlı- Türk siyasal hayatında pratikte ve düşünsel düzeyde önemli değişimler yaratmıştır. Öncelikle durum kadınlar tarafından değerlendirildiğinde, savaşa aktif olarak katılmasalar bile cephe gerisindeki faaliyetleri, düzenledikleri toplantılarla kadınların kamusal alanda görünür, söz sahibi olduğu bir sürecin başladığı görülmektedir. Bir hükümet darbesine de zemin hazırlayan savaşlar, Osmanlı'da yönetimin baskıcı unsurunu yeniden ortaya çıkarmıştır. Düşünsel alanda ise Türkçü- milliyetçi düşüncenin resmî ideoloji haline geldiği görülmektedir. Bu tarihten sonra İttihat ve Terakki üyelerinin ana vatan olarak gördükleri Anadolu, ya da bütün olarak Türkiye coğrafyasını tehditlerden uzak homojen bir Türk yurdu yapma düşüncesinin de altında yatan sebeplerden biri de birçoğunun doğup büyüdüğü Balkan şehirlerini kaybetmeleri olmuştur.

İttihat ve Terakki'nin hükümet darbesi ile yönetimde hâkimiyet kurması ile II. Abdülhamid'in İstibdat dönemine benzer şekilde baskı ve sansürün arttığı görülmektedir. Halide Edib de İttihadçıların 1913 sonrasında yapıcı faaliyetlerini kaybettiklerini ifade eder.¹⁵⁵ Nitekim *Sinekli Bakkal*'da da II. Abdülhamid'in Zaptiye

¹⁵⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimleri Talat ve Enver Bey'in öncülüğünde gerçekleşen hükümet darbesi, Osmanlı'dan günümüze modernleşme sürecinin devamlılıklarından biri olarak; Cumhuriyet sonrasında da politik alandaki her kötüleşme sonrasında ordunun siyasetçilerin "beceriksizliği" karşısında yönetime el koyma anlayışının tohumunu atan hareket olmuştur.

¹⁵⁵ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s.234

Nazırı Selim Paşa'nın ağzından "Genç Türkler bir gün hükümete gelseler onlar da bizim kadar, belki bizden fazla ferdi ezecekler!" ¹⁵⁶ diyerek yıllar sonrasından durumu bu şekilde değerlendirmiştir. Halide Edib'in yakın arkadaşı olan ve birçok konuda fikir birliği içinde oldukları Yakup Kadri de Hüküm Gecesi isimli romanında İttihat ve Terakki döneminin, II. Abdülhamid'in istibdadından hiç de farklı olmadığını dile getirmiştir. ¹⁵⁷

Halide Edib'in bu dönemde hükümetin baskıcı durumuna bir başkaldırı olarak da algılanabilecek bir faaliyeti ise, Yeni Turan romanının tiyatro uyarlamasında sahneye çıkmasıdır. Esasen İttihat ve Terakki liderleri tarafından oldukça beğenilen ve takdir gören bu romanın ¹⁵⁸ sahnelenmesi sırasında bir kadın olarak sahne almasının oyunu izlemeye gelecek olan Enver Paşa ve Talat Paşa ile diğer İttihat Terakkiciler tarafından hoş karşılanmayacağı, halkta da müslüman bir Türk kadınının sahneye çıkışının olumsuz bir karışıklık yaratacağı endişesi Halide Edib'e telkin edilmiştir. Nitekim oyun, başlamasından hemen önce dönemin İstanbul Muhafızı Cemal Paşa tarafından, müslüman kadınların sahneye çıkmasının sakıncalı olacağı gerekçesi ile iptal edilmiştir. ¹⁵⁹ Buna rağmen Halide Edib saneye çıkmış, nutkunu okumuştur. Oyunda rol alan Hamdullah Suphi de; "Türk Kadını sahneye çıkmaktan men etmek isteyen hükümete karşı Halide Edib Hanım'la isyan nutkunu orada irade ettik" diyerek İttihat ve Terakki'nin baskıcı tutumunu eleştirmiştir. Halide Edib'in yasaklara karşı kararlı duruşu da dikkat çekici niteliktedir. İpek Çalışlar'ın aktardığı gibi dönemde henüz bir çocuk olan ve oyunu izlemeye gelen Samet Ağaoğlu da, Halide Edib'in felaket günlerindeki yol gösterici isimlerden biri olduğunu hatıralarında nakletmiştir. ¹⁶⁰

Yazın hayatının ilk yıllarından itibaren verdiği örneklerden de anlaşılabileceği üzere, Halide Edib için "özgürlük" olgusu, düşünce dünyasının merkezinde yer almaktaydı. Dolayısıyla İttihat ve Terakki yönetiminin otoriterleşmesi ve bunun bir yansıması

¹⁵⁶ Halide Edib Adıvar, **Sinekli Bakkal**, 28.bs., İstanbul: Can Yayınları, 2018, s. 131

¹⁵⁷ Akpınar, **a.g.e.**, s.157

¹⁵⁸ Halide Edib, **Memoirs of Halide Edib**, s. 343

¹⁵⁹ Sadık Çine, "Büyük Vatan Evladı", **Türk Yurdu**, C.VI, No.2, Şubat 1967, aktaran Füsün Üstel, **Türk Ocakları 1912- 1931**, 3. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s.68

¹⁶⁰ Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s.192-193; Çalışlar, **a.g.e.**, s.111

olarak özgürlükler üzerinde vukua gelen kısıtlamalar, Halide Edib'in İttihadçılarla arasının açılmaya başlamasına neden olmuşsa da görüş ayrılıklarının en keskin halini aldığı dönem I. Dünya Savaşı'nın başlamasını izleyen süreç olmuştur.¹⁶¹ İttihad Terakki'nin basın üzerindeki baskısı, sosyo-politik olarak her alanda gücü ele alma çabası ve yaşanan Dünya Savaşı ile beraber Ermeni ve Rumlara uygulanan tehcir yasası Halide Edib için oldukça rahatsız edici hadiseler olmuştur. Bu konular üzerine itirazlarını dile getirmekten çekinmeyişi ise İstanbul'daki yaşantısını olumsuz etkilemiş ve Suriye- Lübnan arasında mekik dokuyacağı eğitim faaliyetlerinin başına geçmesine giden süreci başlatmıştır. Dolayısıyla I. Dünya Savaşının yaşandığı 1914-1918 yılları Halide Edib'in yazın hayatından daha da öteye geçerek görünürlüğü artan dönemin önemli bir politik aktörü haline geldiği dönemdir.

Halide Edib, savaşı bir "çılgınlık" olarak değerlendirmekteydi. Savaş aleyhtarı olduğunu da açık ifadelerle anılarında belirtmiştir. Buna karşın savaş şartları kaçınılmaz olduğu takdirde vatan savunması için elinden geleni yapacağını da açıklıkla ifade etmektedir:

"Milletinin ve memleketinin istikbali tehlikede olmamak şartıyla ben daima harp aleyhtarıyım. Fakat harbe girdikten sonra o günlerin, millet olarak hayatımızda bütün zaman için bir şeref, aynı zamanda tarihimizin nişan taşlarından ve Gelibolu'nun insanüstü bir kudret ve fedakârlıkla müdafaasını da hiç unutmam."¹⁶²

Esasen, Mor Salkımlı Ev'de kaleme aldığı anılarından yaptığımız bu alıntı, Halide Edib'in I. Dünya Savaşı dönemine ilişkin tutumunun özetidir. Savaşın yıkıcılığına karşı durmuş; buna karşın mevzu ülke çıkarları olduğu durumda bizatihi cepheye bulunmuştur. Buraya kadar tutarlı bir tablo çiziyor gibi görünmekle beraber, I. Dünya Savaşı'na ilişkin sonradan kaleme aldığı değerlendirmeleri ve savaş dönemindeki tavrı arasında gözle görülür bir değişkenlik olduğunu belirtmek gerekir. Çalışmanın bu kısmında, söz konusu değişim göz önünde bulundurularak Halide

¹⁶¹ Halide Edib'in Enver Paşa hakkındaki görüşleri de zaman içinde olumsuz bir nitelik kazanmıştır. 1908'deki sevilen Enver, özellikle 1913'teki Bâb-ı Âli baskınından sonra giderek otoriterleşen diktatör Enver'e dönüşmüştür. Halide Edib'in Adnan Adıvar'ın sıklıkla Süleyman Nazif'ten alıntıldığını belirttiği sözlerine yaptığı atıf bu düşüncüyü özetler niteliktedir: "*Enver Paşa, Enver Bey'i öldürdü.*" Bkz. Halide Edib, **Memoirs of Halide Edib**, s. 355.

¹⁶² Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s. 258.

Edib'in döneme ilişkin görüşleri değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bunu yaparken ise söz konusu dönemde Halide Edib'in düşünce dünyasının iki ana eksenini Ermeni tehciri ve kendi tabiri ile "Arap Diyarı"ndaki eğitim faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

1.4. 1.4. I. Dünya Savaşı Başlarken Halide Edib'deki Değişim: Ermeni Tehciri Sürecinde "Tenkid"den "Müdafaa"ya

1910'ların ilk yıllarında, İttihad ve Terakki, iç siyasette yönetimini pekiştirmeye çalışırken, Avrupa da büyük bir savaş arifesinde kaynamaya başlamıştı. İttihad ve Terakki yöneticileri de bu durumun farkındaydılar ve gelişmeler karşısında dış politikada bir ittifaklar siyasetine yöneldiler.¹⁶³ Bu anlamda ilk girişim, İngiltere ile yapılmak istenen bir ittifaktı; ancak İngiltere böyle bir iş birliğine yanaşmadı. Fransa ve Rusya'nın da benzer bir ittifaka olumsuz yaklaşmasıyla İttihadçılar, askeri etkileşimin de olduğu Almanya ile yakınlaşmaya başladılar.¹⁶⁴ Halide Edib, Almanya ile bir yakınlaşmanın dönemin şartları içinde kaçınılmaz olduğunu düşünür. Öyle ki kapitülasyonlar ve Rusya tehdidi karşısında tabiri yerindeyse "eli kolu bağlı" olan İttihad ve Terakki, kalkınma ve modernleşme çabalarında başarılı olabilmek adına ekonomik olarak bağımsız ve dışarıdan gelecek bir tehditten de uzak olmalıydı. Halide Edib'in, Dünya Savaşı'na girişi ekonomik temelli açıklayışına katılmamak mümkün değil. Diğer taraftan Halide Edib'e göre, eğer "Türk aşağılanmasının en büyük sembolü" olarak tanımladığı kapitülasyonlar savaş öncesinde kaldırılabilmiş olsaydı, değil bir Enver Paşa "yirmi tane Enver Paşa'nın bile Türkiye'yi savaş çılgınlığına

¹⁶³ İttihad ve Terakki yöneticileri, Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti'nin diplomatik olarak yalnız bırakıldığının ve savaşın kayıplarının bu nedenle daha travmatik olmasının farkındalardı. İş bu sebepten İttihadçılar, Avrupa'daki iki bloktan biriyle ittifak kurmaya karar vermiş bulunmaktaydılar. Bunun sonucunda ya İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan Üçlü İtilaf ya da İtalya, Almanya ve Avusturya'dan oluşan Üçlü İttifak'a katılacaklardı. Üçlü İtilaf'ta bulunan devletlerin Osmanlı ile bir ittifaka yanaşmayışı Osmanlı'yı Üçlü İtilaf devletlerinin yanında olmaya mecbur bırakmıştır. Diğer taraftan Almanya da Osmanlı Devleti'ni bir yük olarak gördüğü için yapılacak bir ittifak konusunda kararsızdı; ancak Avusturya- Sırbistan arasında savaş patlak verince Osmanlı Devleti'nin savaştaki varlığı Almanya açısından zararından daha fazla fayda getirecek bir görüntü çizdiği için Osmanlı Devleti ile ittifaka yanaşmıştır. Bkz. Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, 4. Baskı, (Çev.) Sedat Cem Karadeli, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 77.

¹⁶⁴ Sina Akşin, "*İttihat ve Terakki*", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.V, (Ed.) Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1434.

çekmeye yetmeyecekti.”¹⁶⁵ Bu noktada, bir itiraz getirecek olursak, “Doğu Sorunu” başlığı altında Osmanlı İmparatorluğu’nun geleceği, 1815 Viyana Kongresi’nden bu yana süregelen bir tartışma konusuydu.¹⁶⁶ Dolayısıyla Osmanlı topraklarının geleceği konusunda, Osmanlı dışındaki devletlerin tasarrufu söz konusu olduğu için kapitülasyonlar kaldırılmış olsa bile mevzu toprak paylaşımına geldiğinde Osmanlı Devleti, bir şekilde savaşın içine çekilecekti. Ancak mevcut şartlar altında Osmanlı Devleti’nin savaşa girişi, özellikle ekonomik olarak, tam bağımsızlığı kazanabilme ihtimaline olan inançtı.

Osmanlı İmparatorluğu, farklı ittifak arayışlarının ardından 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile gizli bir ittifak anlaşması imzaladı.¹⁶⁷ Osmanlı Devleti gerek maddi

¹⁶⁵ Halide Edib, **Türkiye’de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri II**, s. 87.

¹⁶⁶ Napolyon savaşları sonucunda darmadağın hale gelen Avrupa haritasının yeniden düzenlenmesi amacıyla bir kongre toplanması kararı alındı. Osmanlı Devleti, Napolyon’un Mısır seferi dolayısıyla Fransa’ya karşı savaşmış olan devletlerden biriydi ve dolayısıyla kongreye davet edilmişti. Ancak Osmanlı Devleti kongreye katılmayı kabul etmedi. Öyle ki Rusya’nın Avrupa’da ilerlemesinden endişe duyan Avusturya- Macaristan, Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün güvence altına alınmasını talep ediyordu; fakat bu durum, Osmanlı Devleti’nin bağımsızlık algısıyla çelişiyordu. Osmanlı Devleti’nin bir diğer çekincesi, Rusların Osmanlı sınırları içinde bulunan Sırp lar başta olmak üzere Hristiyan tebaayla ilgili taleplerle masaya oturmalarıydı. Her ne kadar Osmanlı, Kongre’ye katılmasa da Ruslar, Osmanlı’daki Hristiyan tebaayla ilgili konuları gündeme getirdiler. Ruslar, bu durumdan “Doğu Sorunu” diye bahsetmeye başladılar ve bu terim, zaman içerisinde farklı içerikler kazanarak kullanılmaya devam etti. Öncelikle Osmanlı topraklarının mevcudiyetini koruması sonu iken, 19. yüzyılda Avrupa’daki toprakların, 20. yüzyılda ise tüm imparatorluk topraklarının paylaşımı anlamını kazanmıştır. Bkz. Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih (1789-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s.97; Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun çıkacak bir dünya savaşından tarafsızlığını koruyarak çıkması mevcut şartlar altında pek mümkün görünmemekteydi.

¹⁶⁷ I. Dünya Savaşı’nın patlamasından bir gün sonra, 2 Ağustos 1914’de, gizli Osmanlı-Alman ittifakı imzalandı. Kimi yorumlara göre, Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesini zorunlu kılan bir antlaşma değildi. Her ne kadar bu iddiayı savunmasa da hükümet, hazırlıksız olmalarını neden göstererek savaşa girmeyi erteleme çabasındaydı. Akdeniz’de İngilizlerce kovalanmakta olan Goeben ve Breslau isimli Alman savaş gemileri Çanakkale’ye gitme emrini aldılar ve 10 Ağustos’ta gemiler Çanakkale’ye varıp, Enver Paşa’nın emriyle Boğazlardan geçtiler. Enver Paşa’nın Almanya ile beraber bir oldubittiye getirdiği bu durum karşısında hükümet tarafsızlık konusunda ısrarını sürdürmeye çalışıp, gemilerin satın alındığını açıkladı. Diğer taraftan söz konusu iki geminin Osmanlı Bayrağı taşımasına karşılık Alman komutasında Karadeniz’deki Rus limanlarını bombalamasının önüne geçilemedi. Her ne kadar durumdan Osmanlı hükümetinin bilgisi olmasa da Enver Paşa olanlardan haberdardı. Bu olay neticesinde, Osmanlı Devleti Kasım ayında kendiliğinden savaşa girmiş oldu. Savaşa girme kararı hükümet içinde önemli ayrışmalara neden olmuştur; birçok kabine üyesi istifa etmiş, bir kısmı da tehditler sonucu kabinede kalmaya ikna olmuşlardır. Bkz. Sina Akşin, “*İttihad ve Terakki*”, s. 1434. Örneğin hükümetin başında olan Said Halim Paşa, Alman zırhlılarının Karadeniz’de Rus limanlarına saldırılarını onaylamamış ve kendi bilgisi dışında gelişen bu olaylar neticesinde istifa etmiştir. Ancak, olayın düzeltilmesi umuduyula kabine üyelerinin ısrarı sonucunda istifasını geri çekmiş olsa da, Osmanlı’nın resmi olarak savaşa girişiyle birlikte Kabine içinde Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi ile Ziraat ve Ticaret Nazırı Süleyman Bustani barış yanlısı olduklarını belirterek istifa etmişlerdir. Ayrıca, Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa, hükümetteki arkadaşlarının kendisine önemli konularda

koşullar gerekse ordunun fiziksel durumu açısından savaşa hazır olmamakla beraber, Almanya'nın baskısıyla beklenenden daha erken bir tarihte savaşa girmek durumunda kalmıştır. Almanya, Osmanlı'nın hilafet gücünden umutluydu. Özellikle İngiliz sömürgelerinde bulunan Müslümanların, aynı zamanda halife olan Osmanlı padişahının bir cihat çağrısı sonucunda ayaklanabileceklerini umuyordu. İlginçtir ki Osmanlı, hilafetin gücüne Almanya kadar inanmıyordu. Ancak Enver Paşa, oportünist bir yaklaşımla Panislamist bir politika benimsemiş gibi görünmekle beraber asıl olarak güttüğü politika, Kafkaslar ve Orta Asya'daki tüm Türk unsurlarını birleştirecek Pantürkist bir politikaydı. İş bu nedenle, savaşın hemen başlarında Doğu'da Rusların üzerine yürümüş; ancak Osmanlı askerleri henüz düşmanlarıyla karşılaşmadan, soğuk hava koşullarının yarattığı olumsuzluklar nedeniyle hayatlarını kaybetmişlerdir. 1915 baharında, Rusya, Doğu Anadolu'da hızla ilerlerken Fransa ve İngiltere, Çanakkale tarafından saldırıya geçmişti. Ermeniler, Rusya'nın ilerlemesinden cesaretle, bağımsız bir Ermenistan hayalini gerçekleştirmek için kurdukları birliklerle Van'ı ele geçirip daha sonra şehri Ruslara teslim ettiler. Bu durum, Osmanlı Devleti tarafından bir risk olarak görüldü. Diğer taraftan, İstanbul'un İtilaf Devletlerince olası bir işgali durumunda Anadolu'ya geçerek, mücadeleye oradan devam etmeyi planlayan İttihadçılar, Anadolu'da sorun çıkaracak gruplar istemiyorlardı. İşte tam da bu koşullar altında, 27 Nisan 1915 tarihinde geçici tehcir yasası meclisin onayından geçmiştir.¹⁶⁸

dahi bilgi vermediklerini ileri sürerek istifasını sunmuş, Maliye Nazırı Cavid Bey ise toplantıya gelmeyerek istifasını Talat Bey'e bildirmiştir. M. Hanefi Bostan, "Sadrazam Said Halim Paşa", **TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 1, Sayı 3, Eylül 2011, s.18

¹⁶⁸ 27 Mayıs 1915'te Meclis'te onaylanan Tehcir Kanunu, 1 Haziran 1915 tarihinde, dönemin Resmî Gazetesi olan Takvim-i Vekâyi'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. 4 maddeden oluşan kanun şu şekildedir:

Vakt-i Seferde İcraat-i Hükûmete Karşı Gelenler İçün Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-i Muvakkat

Madde 1:

Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahâli tarafından herhangi bir suretle evamir-i hükûmete ve müdafaa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silâhla tecavüz mukavemet görürlerse, derakap kuvve-i askeriye ile en şiddetli surette te'dibat yapmağa ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye mezun ve mecburdurlar.

Madde 2:

Tehcir yasasının uygulanması Anadolu'daki Ermeniler için oldukça sancılı olmuştur. Zira büyük oranda yasayı uygulayan yerel memurların inisiyatifinde gerçekleşen göç, memurların ilgisizliği ve/veya denetimsizliği nedeniyle önemli sıkıntılara yol açmıştır.¹⁶⁹ İttihadçılar, başkentte, tehcir sırasında Ermenilerin yaşadıkları sıkıntılardan ötürü ikiye bölünmüşlerdi. Hatta bazı milletvekilleri olayların sorumlusu olarak gördükleri Talat Paşa'yı suçluyor ve istifa etmek istiyorlardı.¹⁷⁰ Halide Edib de benzer bir rahatsızlık içerisindeydi. *Memoirs*'te kaydettiği hatıralarında, sadece kendisinin değil genel olarak Türk halkının da tehcir konusunda rahatsızlık duyduğunu belirtmiştir:

“Tehcir genele yayıldığına, kamuoyu hükümete karşıydı. Ama ülke o sırada savaşın tam ortasındaydı ve konu hakkında hiçbir şey yayımlanmadı. Türk halkı için zor zamanlardı; hükümetin eylemleri genel olarak onaylanmıyordu, ama her Türk ülkenin bulunduğu tehlikenin bilincindeydi ve Türk ordusunun yenilmesi halinde Türklerin tamamen talan edilip, kökünün kazınacağını farkındaydı.”¹⁷¹

Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları, icabat-i askeriyye mebnî veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri kurâ ve kasabat ahâlisini münferiden veya müctemi'an diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

Madde 3:

İş bu kanun tarih-i nesrinden mu'teberdir.

Madde 4:

İş bu kanunun mer'iyet-i ahkâmına başkumandan vekili ve harbiye nazırı memurdur. Meclis-i umumînin içtima'ında kanuniyeti teklif olunmak üzere iş bu lâyiha-i kanuniyenin muvakkaten mer'iyete vaz'ini ve kavanin-i devlete ilâvesini irade eyledim.

Görülebileceği üzere kanunda herhangi bir etnik gruba, ırka ilişkin bir tanım yoktur. Buna karşın, tehcir, esas olarak Ermeni ve Rumları hedef alan bir uygulama olmuştur. Tehcir yasası söz konusu olduğunda ilk olarak Ermeniler akla gelmekle beraber özellikle Batı Anadolu ve Ayvalık bölgesinde bulunan Rumların da tehcir kanununa tabi tutulduğunu belirtmek gerekir.

¹⁶⁹ İstanbul'daki Ermeni ve Rumlar “tehlike” teşkil etmediği için tehcir kanununa tabii olmadılar buna karşın Anadolu'da önemli sıkıntılar yaşanmıştır. Bazı bölgelerde kanunu uygulayan memurlar ve yerel eşrafın, Ermenilerin terk etmeye zorlandığı mallarına el koymak suretiyle zenginleşme maksadıyla keyfiyetle davrandığı, ancak bazı memurların ise kanunun uygulamasının doğuracağı sıkıntıları en aza indirmek için çabaladığı bilinmektedir. Örneğin, Kütahya mutasarrıfı Faik Ali Bey, İstanbul'dan gelen tüm baskılara rağmen Ermenileri sürmeyi reddetmiş ve kararında başarılı olmuşken; Osmanlı ordusunda yüzbaşı olarak görev yapmış başarılı bir subay olan Sarkis Torosyan ve ailesi, Enver Paşa'nın tehcire tabi tutulmalarını istemesine karşılık sürülmüş ve bazı aile fertleri yolda hayatlarını kaybetmiştir. Bkz. Feroz Ahmad, *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler, Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar*, (Çev.) Ayşe Gür, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 108; Görülebileceği üzere kanunun uygulanması konusunda merkez ve taşra arasında bir kopukluk olduğu gibi merkezin uygulamalara karşı bir kayıtsızlık gösterdiği de aşikârdır. Bu savrulmuşluk durumu, tehcir yasasının sonuçlarının insani olarak tahmin edildenden çok daha ağır olmasına neden olmuştur.

¹⁷⁰ Ahmad, *Jön Türkler...*, s. 112.

¹⁷¹ Halide Edib, *Memoirs of Halide Edib*, s. 386.

Anlaşılabileceği üzere, Halide Edib, dönemin koşullarına vurgu yapmakta ve durumu farklı yönleriyle değerlendirmekle birlikte ülkenin karşı karşıya olduğu tehdidi merkeze koymaktadır. Diğer taraftan, kendisinde tehcir kararını eleştirebilecek gücü bulmuş ve 1916'nın ocak ayında, Türk Ocağı'nda büyük çoğunluğu İttihadçı olan bir topluluğa milli ekonomi ve Ermeni meselesi üzerine bir konferans vermiştir.¹⁷² Milli ekonomi konusunda burada kısa bir parantez açacak olursak; Halide Edib *Memoirs*'da bahsettiği bu konuşmanın içeriğine detaylı biçimde yer vermese de tehcirin altında yatan sebeplerin büyük oranda ekonomik kaygılar olduğunu düşünmektedir. Öyle ki İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele aldığı 1909 yılından itibaren üzerinde önemle durulmaya başlanan iktisadi kalkınma ve iktisadi kalkınma yöntemleri üzerinde çalışmalara başlanmış; İttihat ve Terakki “milli iktisat” politikalarına yönelmiştir. Bu bağlamda, iktisadi alanda Türk-Müslüman sermayesinin, azınlık ve yabancı sermayesinin yerini alması için güdümlü bir iktisat politikası uygulanmaya başlanmış ve I. Dünya Savaşı'yla beraber söz konusu politika çok daha belirgin bir hal almıştır.¹⁷³ Yukarıda vurgulandığı gibi, konuşmasının içeriğinden bahsetmemekle beraber Halide Edib, o dönemde tehcirin altında büyük oranda ekonomik kaygılar olduğunu düşünmektedir. Buna karşılık, Halide Edib, sonrasında yazdığı hatıralarında bu konuşmayı verdiği sırada Ermeniler tarafından yapılan şiddetten haberi olmadığını, olanları öğrendikten sonra fikirlerinin değiştiğini belirtir:

“Sonraki gün ise Ermeniler tarafından Türklere yapılan kıyım hakkında çok fazla duyum aldım. Dahası ki, bazı İttihatçılar bana kızarak Talat Paşa'ya cezalandırılmam teklifinde bulunmuşlar ancak kendisi bunu ‘O,

¹⁷² Halide Edib, *Memoirs of Halide Edib*, s. 387.

¹⁷³ Sina Akşin, “*İttihad ve Terakki*”, s. 1434; Zafer Toprak ise 1915 yılının milli iktisat açısından bir tarih başlangıcı olarak görüldüğünü ifade eder. 1908-1915 yılları arasında Osmanlı iktisat anlayışında çok şey değişmiş, milliyetçilik fikri her köşeye nüfuz ettiği gibi ekonomi politikalarını da etkilemişti; ancak İttihat ve Terakki için özlemine duyduğu Müslüman-Türk iş adamının ortaya çıkması için uygun ortamı I. Dünya Savaşı sağlamıştı. Bkz. Zafer Toprak, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat- Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 1995, s. 15 ve s. 113; “Yerli-gayri Türklerin” ekonomik yaşamdan tasfiye edilmesine 1915 Ermeni tehciri sonrasında yaşanan mülk devri, sonrasında Anadolu’daki Rum nüfusunun mübadeleyle ortadan kaldırılmış olmasına “kolaylık” sağlamıştır. Bkz. Ahmet İnsel, “Milliyetçilik ve Kalkınmacılık”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik*, C.IV, (Ed.) Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 768; Dolayısıyla Halide Edib’in o dönemde, Ermeni tehcirinin nedenleriyle alakalı olarak yaptığı ekonomik temelli tespitin haklılığı ortada olmakla beraber tehcirin tek nedeni elbette ki milli iktisat politikaları ile açıklamak yetersiz kalacaktır.

inandığı şekilde ve yöntemlerle ülkesine hizmet ediyor. Aklındakileri ifade etmesine izin verin, dürüst biri’ diyerek reddetmiş. Ancak, evime gelen genç entelektüellerin sayısı ciddi derecede azalmıştı. Buna rağmen Talat Paşa'nın kendisinin bana olan dostane tavrında bir değişiklik olmadı.”¹⁷⁴

Halide Edib, büyük oranda tehirden sorumlu tuttuğu Talat Paşa'nın yaptığı eleştirilere verdiği cevabı da hatıralarında analiz eder:

“İnsanoğlunun kendi soyunu yok etmeye yönelten iki etken vardır: İdealistlerin savunduğu ilkeler ve imhanın belirli zümrelere sağladığı maddi çıkarlar.

İdealistler daha tehlikelidir; çünkü insan onlarla aynı fikirde olmasa da, onlara saygı duyma ihtiyacı duyar. Talat bu türdendi. Ermeni tehcirinden sonra Talat’ı çok nadir gördüm. Çok iyi hatırlıyorum, bir gün bu konuyu konuşurken neredeyse kendisini kaybetmiş, çok sert bir biçimde şunları söylemişti: ‘Bakınız Halide Hanım! Benim de sizin kadar vicdanım var ve insanların çektiği eziyet yüzünden geceleri uyuyamıyorum. Ama bu kişisel sorunumdur ve ben bu dünyaya, kendi hassasiyetlerimi değil, halkımı düşünmeye geldim. Eğer bir Makedon ya da Ermeni lider, eline fırsat geçirir, bahanesini de bulursa, asla kullanmazlık etmez.’¹⁷⁵ Balkan Savaşı’nda bir bu kadar Türk ve Müslüman katledildi ama dünya suçlu gibi ağzını açmadı. Öyle inanıyorum ki bir millet kendi çıkarları için doğrusunu yapar ve bunda başarılı olursa, dünya bunu takdir eder ve ahlaki bulur. Ben yaptıklarım için ölmeye hazırım ve bunun için öleceğimi de biliyorum.”¹⁷⁶

¹⁷⁴ Halide Edib, **Memoirs of Halide Edib**, s. 387.

¹⁷⁵ 1877-78 Osmanlı- Rus Savaşı ve 1912-13 Balkan Savaşları sırasında yapılan Türk- Müslüman katliamları, savaşlar sonrasında Kafkaslar ve Balkanlardan Anadolu’ya yapılan açlık ve hastalıklarla beraber gelen göçler sırasında büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Bu durum gerek Osmanlı yöneticilerinde gerekse Türk halkında Anadolu’nun da elden çıkarması gerektiğine ilişkin bir kaygı uyandırmıştır. Bu durum Anadolu’da tehdit oluşturabilecek Türk- Müslüman dışı unsurların sürülmesinde önemli bir düşünsel altyapı oluşturmuştur. Bkz. Taner Akçam, “Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, C.IV, (Ed.) Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları s. 57 ve s. 60-61; Dolayısıyla Talat Paşa’nın, Halide Edib’in tasvirinden yola çıkarak, “hararetle” ifade ettiğini söyleyebileceğimiz düşünceler de Anadolu’daki toprak bütünlüğüne ve Türk-Müslüman halkın varlığına tehdit oluşabilecek kaygısı temelinde şekillenmiştir. Halide Edib de tam bu kaygılar ekseninde hareket ettiğini ileri sürdüğü Talat Paşa’nın tehird savunusu ile maddi kaygılar güdülerek tehird yanlılarını birbirinden ayrı tutar. Bu bağlamda, Halide Edib, Talat Paşa’nın doğrusu ve yanlışı ile Türk halkının güvenliği için gerekli gördüğünü iddia ettiği tehirdi savunmasına saygı duyar.

¹⁷⁶ Halide Edib, **Memoirs of Halide Edib**, s. 387; Bununla beraber, Talat Paşa hatıralarında tehird kanunun çıkışına, “zararlı çıkılacağından” endişeyle başlangıçta karşı durduğunu ifade eder: “Ordu idaresi yeniden tehird kanununun tatbikinde ısrar etti. Ben tekrar kabul aleyhinde bulundum. Müteaddit ve çok acı haller göstermişti ki, Hristiyanların Müslümanlara yaptıkları zulümler Avrupa’da büyük bir müsamaha ve sükûnetle karşılandığı halde Müslümanların en ufak bir hareketi haddinden fazla büyütülüyordu.” Bkz. Talat Paşa, **Talat Paşa’nın Hatıraları**, (Ed.) Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul: Güven Basımevi, 1946, s.64; Tehird, Osmanlı hükümeti ve yöneticilerin genel olarak

Halide Edib, “insanın kendi türünü yok eden” Talat Paşa’nın idealistliğini burada eleştirmekle beraber, yine aynı hatıratın daha önceki sayfalarında benzer bir tezle, Balkan Savaşları’nda yaşanan Müslüman ve Türk katliamlarından yola çıkarak tehcirin nedenlerine bir meşruluk getirme amacı güderek düşünce dünyasındaki geçişkenliği örnek bir durum daha ortaya koyar:

“Sonuç Türk tarihinin en büyük yenilgilerinden biriyle son yüz yılın en büyük katliamlarından biri olan üç bin Makedon Türk ve Müslüman katliamıydı. (...) Ermeni katliamının yarattığı öfkenin dörtte birini bile doğurmadı. Avrupa ve Asya’daki İslam dünyasına karşı bu gerçekler Türkiye’de acı bir biçimde dile getirildi. Avrupa’nın Türkiye’deki Müslüman Türklere ve Hristiyan halka uygun gördüğü iki farklı çözümün, Türkiye’de milliyetçiliği çok kuvvetlendirdiğini düşünüyorum. Bunlar ayrıca Türklerde yok edilmemek için diğerlerini yok etmek gerekliliği duygusunu uyandırdı.”¹⁷⁷

Esasen Avrupa’da sadece Hristiyanlara yönelik soykırım haberlerinin aşırı derecede abartılı ve tek taraflı sunulması, aynı zamanda Türk veya Müslüman topluluklara yönelik soykırımların göz ardı edilmesi, Türk ulusal kimliği üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Dolayısıyla Halide Edib’in Müslüman ve Türklere karşı yapılan katliamlara dünya kamuoyunca tepki gelmeyişiğin Türklerde milliyetçi duyguları pekiştirdiği iddiası oldukça doğru bir tespit olacaktır. Ancak belirtmek gerekir ki Halide Edib, her ne kadar bu tespiti yaparken olaylara nötr bir biçimde dışarıdan

hoşnutsuzlukla karşılanmakla beraber uygulamanın sonuçlarına kendi haklı gerekçeleri ile sahip çıkan sadece Talat Paşa olmamıştır. Örneğin, TBMM hükümetinde bakanlık yapmış olan Hasan Fehmi Bey’in bir gizli oturumda ifade ettiği cümleler de Talat Paşa’nın görüşleri ile kesin bir paralellik içerisindedir: “*Tehcir meselesi, biliyorsunuz ki dünyayı velveleye veren ve hepimizi katil telâkki ettiren bir vaka idi. Bu yapılmazdan evvel âlemi nasraniyetin bunu hazmetmeyeceği ve bunun için bütün gayz ve kinini bize tevcih edeceklerini biliyorduk. Neden katillik Unvanını nefsimize izafe ettik? Neden o kadar azim, müşkül bir dava içine girdik? Sırf canımızdan daha aziz ve daha mukaddes bildiğimiz vatanımızın istikbalini tahtı emniyete almak için yapılmış şeylerdir.*” Bkz. Hasan Fehmi Bey’in 17 Teşrinievvel 1336’da (Ekim 1920) TBMM’nin Gizli Oturumundaki Konuşmasından, **TBMM Gizli Gelse Zabıtalari**, C.I, Ankara, 1985, s.177.

¹⁷⁷ Görüldüğü üzere, Halide Edib, konuyla alakalı olarak oldukça dengesiz ve tutarsız bir yaklaşım içine girmiştir. Elbette ki olayların yaşandığı 1915 yılından yaklaşık 10 yıl sonra kaleme alınan hatıralarında, konuya yaklaşımı farklılaşmış olabilir. Ancak açıklaması güç olan kısım aynı metin içerisinde tutarsızlık sergileyen tavrıdır. Halide Edib’in de örnek verdiği Talat Paşa gibi tehciire ve sonrasında yaşanan olumsuzluklara “insani” bir karşı çıkışının olduğu buna karşılık, yurt dışında yayımlanacak bir yayında ülkesini savunmak isteyecek kadar da milliyetçi tavrı ağır basan bir aydın olması bu tutarsızlığın bir nedeni olarak gösterilebilir.

bakıyormuş gibi görünse de dünya kamuoyunun ikircikli tutumu kendisinde de benzer bir etkiyi yaratmış olmalı ki sıklıkla Batı'nın tutumuna vurgu yaparak bir "karşılıklık" argümanı ortaya koyar.

Söz konusu argüman en belirgin biçimde, Ermeni tehcirini de anlattığı bölümde, özellikle André N. Mandelstam'ın¹⁷⁸ *Le Sort de L'Empire Ottoman* isimli eseri üzerine yaptığı değerlendirmesinde kendisini gösterir. Halide Edib, oldukça popüler olduğunu belirttiği kitapta savaşa ilişkin önemli belgelerin derlendiğini, ancak çalışmadaki "sıkıntılı" durumun, söz konusu belgelerin "belirli" tezleri savunma amacı gütmek için ortaya konması olduğunu belirtir. Halide Edib, Mandelstam'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalara ayrılması ve Ermenilerin ölümünden sorumlu olan İttihadçıların cezalandırılması gerektiğini iddia ederken, diğer yönde, Ermeniler tarafından yapılan "büyük Türk katliam"ından bahsetmediğini belirtir.¹⁷⁹ Esasen Halide Edib, Mandelstam'ın diğer görüşlerinden daha çok, ağırlıklı olarak Ermeni tehciri ve Osmanlı Devleti'ne karşı olan önyargılı tutumunu eleştirirken, hem tehcir konusunda Osmanlı Devleti'ne yapılan suçlamalara ve tabii ki Mandelstam'ın görüşlerine de cevaben bir "karşılıklık" tezi geliştirir. Daha açık bir ifadeyle, Halide Edib için Ermeni tehciri sırasında Ermenilerin yaşadığı büyük bir felakettir; buna karşılık Ermenilerin bu felakete maruz kalmaları Türklere benzer bir katliam

¹⁷⁸ André Nikolayévitch Mandelstam (Hülya Adak, Halide Edib'in hatıralarında Mandelstam'ın isminin Mandlestam olarak yanlış yazıldığını belirtir.) iki dünya savaşı arası dönemde Rus Çarlığı hizmetinde bir diplomat olarak görev yapmıştır; 1899-1914 yılları arasında da İstanbul'daki Rus elçiliğinde çalışmıştır. *Le Sort de L'Empire Ottoman* isimli çalışmasında, İttihadçılar'ın savaşa mecburiyetten değil, Pantürkist ve Panislamist hedeflerini gerçekleştirmek için şovenist bir biçimde girdiklerini ve Almanya gibi bir müttefik bulmanın da "şımarık"lığını sergilediklerini iddia eder. İttihadçıların, Ermeniler başta olmak üzere İmparatorluk sınırları içindeki diğer gayrimüslim unsurlara şiddet uyguladığını ve bunun uluslararası suç kapsamında değerlendirilerek İttihadçıların yargılanarak cezalandırılması gerektiğini ileri sürer. Mandelstam, savaş öncesinde Ermeniler'e özerk bir yönetim verilmesine yönelik bir proje ortaya koymuştur. Mandelstam, Draft olarak da isimlendirilen projede azınlıkların ana dilinde eğitim hakkı, özerk yargı gibi konulara değinilir. Bkz. André N. Mandelstam, **Le Sort de L'Empire Ottoman**, Lozan & Paris, Librairie Payot, 1917, s. 217-413'ten akt. Hülya Adak, **Halide Edib ve Siyasal Şiddet...**, s. 54-55; Hülya Adak, Halide Edib ve Mandelstam'ın benzer altyapılara sahip insan hakları aktivistleri olduğunu ifade eder. Özellikle Halide Edib'in Yeni Turan'daki âdem-i merkeziyetçi yaklaşımı ve Mandelstam'ın özerkliğe ilişkin projeleri arasında benzerlik olduğunu, ancak iki ismi uzaklaştıranın Mandelstam'ın Rus emperyalizmini görmezden gelen hatta yer yer savunan bir tavrının olması ve Osmanlı'ya karşı önyargılı tutumudur. Nitekim Hülya Adak'ın da belirttiği gibi Halide Edib'in de *Memoirs*'de Mandelstam'a karşı duruş geliştirmek için öne çıkardığı yönleri de bunlar olmuştur. Bkz. Adak, **Halide Edib ve Siyasal Şiddet...**, s. 55.

¹⁷⁹ Halide Edib, **Memoirs of Halide Edib**, s. 378-379.

yapmalarından kaynaklanmıştır. Halide Edib'in Ermeni tehcirine yaklaşımı "mukatele tezi" olarak adlandırılan yaklaşıma denk düşmektedir.¹⁸⁰ "Mukatele tezine" göre her iki tarafın da benzer kayıpları verdiği ve yaşananların karşılıklıdır.¹⁸¹

Halide Edib'in, *Memoirs*'te yer verdiği Ermeni tehciri konusundaki görüşlerinin, hemen birkaç yıl sonra yayımlanan *Turkey Faces West* ve *Conflict Of East And West In Turkey*¹⁸² isimli çalışmalarında eleştirel boyutunu neredeyse kaybetmiş olduğunu, "mukatele" tezinin görüşlerinde ağırlık kazandığını ileri sürebiliriz:

¹⁸⁰ Sadece tehcir özelinde değil, 1909'da Adana'da yaşanan olaylara ilişkin değişen fikirlerinde de "mukatele" anlayışını ortaya koymaktadır. Adak, **a.g.e.** s.57

¹⁸¹ Ermeni tehciri ile alakalı olarak "mukatele" kelimesini ilk kullananın Divan-ı Harb-i Örf-i'deki yargılanması sırasında Ziya Gökalp olduğu iddia edilmektedir. Buna karşılık, Mukatele tezi üzerine, Zafer Toprak'ın yazmış olduğu "Ermeni Sorunu'nda Dünyü İnşa Etmek ya da 'Mukatele'nin İcadı" başlıklı makalede bu tezin tarihçesi hakkında bilinenden farklı bir çerçeve çizmektedir. Zafer Toprak, Hakkı Süha Gezgin'in Türk Yurdunun Ziya Gökalp özel sayısında yayımlanan Ziya Gökalp ile ilgili iki "enstantane"ye ilişkin yazısındaki anı niteliğindeki bilgilerin, Enver Behnan Şapolyo'nun "Ziya Gökalp – İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi" isimli kitabında işlenmesi ile "1940'lı yıllarda "mukatele" kavramının tehcir tarihi araştırmalarında "müthiş" bir popülerite kazandığını belirtiyor. Söz konusu "enstantane"ye gelecek olursak; 17 Mayıs 1919 tarihinde Divan-ı Harb-i Örf-i karşısında mahkemeye çıkan Ziya Gökalp'e Mahkeme Heyeti Başkanı Nazım Bey'in "Ermeni katliâmına siz fetva vermişsiniz? Buna ne diyeceksiniz" şeklindeki sorusuna Ziya Gökalp'in şu cevabı veriyor: "Milletinize iftira etmeyiniz. Türkiye'de bir Ermeni katliâmı değil, bir Türk-Ermeni mukateleleri vardır. Bizi arkadan vurdular, biz de vurduk." Ancak Zafer Toprak, oldukça titiz bir biçimde tutulan Divan-ı Harb-i Örf-i tutanaklarında böyle bir ikili konuşmaya rastlamadığını ifade eder. Raporlara göre bahsi geçen 17 Mayıs 1919'daki oturumda Mahkeme Heyeti başkanının, Ziya Gökalp'e yönelttiği sorunun; "*Üçüncü Ordu kumandan-ı sâbıkı Vehib Paşa Ermenilerin tehciri İttihad ve Terakki kararıyla yapıldığını ve tehcir edilen Ermenilerin emvâl-i metrukesinden bir sülüsünün İttihad ve Terakki'ye alındığını ifâde-i tahririyyesinde beyân ediyor. Nasıl olduğunu anlatır mısınız?*" olduğunu ve Gökalp'in cevabının "*Aslı yoktur, böyle bir şey işitilmiş olabilir, eğer delilleri varsa o delilleri göstereyim.*" şeklinde olduğunu ortaya koymuştur. Görüldüğü gibi Hakkı Süha'nın kurmaca anekdotu neredeyse resmi bir belge yerine geçmiş ve Ziya Gökalp'e atfedilen "mukatele tezi" 1940'lı yıllarda İkinci Dünya Savaşı tüm şiddeti ile yaşanırken, katliamların karşılıklı yaşandığı iddiası Türk Milliyetçi düşüncesinde, "öteki"ye karşı duyulan öfkeyi pekiştirmiştir. Zafer Toprak, "Ermeni Sorunu'nda Dünyü İnşa Etmek ya da 'Mukatele'nin İcadı," **Toplumsal Tarih**, sayı 147, Mart 2006, s. 18-25. Bu bahiste belirtmek gerekir ki Halide Edib'in "mukatele tezinin" örneği olarak nitelendirebileceğimiz fikirlerini ortaya koyduğu *Memoirs* ve *The Conflict of East and West in Turkey* kitapları, Ziya Gökalp'in hayali anekdotu üzerine ortaya çıkan "mukatele" tartışmalarından daha öncedir. Her ne kadar Halide Edib, birebir "mukatele" kelimesini kullanmasa da Ermeni tehciri üzerine ortaya koyduğu fikirler, yaşananların "karşılıklı" olduğu tezi üzerine inşa edilmesi açısından, söz konusu tartışmalara göre öncel bir konuma sahiptir.

¹⁸² Halide Edib, 1956 yılında *Turkey Faces West* ve *Conflict Of East And West In Turkey* çalışmalarındaki bazı makalelerin derlendiği *Türkiye'de Şark Garp ve Amerikan Tesirleri* isimli kitabını yayımlar. İngilizce olarak basılan her iki kitabın içindeki makalelerin çevirisi niteliğinde olan *Türkiye'de Şark Garp ve Amerikan Tesirleri*'nde daha keskin ifadeler yer verdiği makalelerini "ayıklamış" olması ilginçtir. Ancak 2015 yılında Can Yayınları, Can Ömer Kalaycı'nın çevirisi ile *Turkey Faces West* ve *Conflict Of East And West In Turkey*'deki "ayıklanmış" olan makalelerini de *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri II* ismi ile yayımlar. Bu çalışmada da İngilizce metinler göz önünde bulundurularak, Türkçe çevirilerinin bulunduğu *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri I-II* kitapları referans olarak kullanılacaktır.

“Doğu Anadolu çok kötü yönetiliyordu. Güçlü ve öfkeli Kürt dağ çeteleri hem kendi köylülerine hem de Türk ve Ermenilere saldırıyordu. Ancak Türkçe olarak Ermenistan kelimesinin kullanılması, ayrıca Ermenilerin refahı konusuna yapılan özel vurgu, farklı ögelerin birliğini hayal eden Tanzimatçıların bu uğurda yaptıkları tüm iyilikleri sildi. (...) Anadolu’da Ermeni ve Ermenistan adlarını vurgulayan reform taleplerinin yeni bir siyasi önemi var gibi görünüyordu. Tıpkı Balkanlar’da Hristiyanların kullanıldığı gibi, Ermeniler de Türkleri Doğu Anadolu’dan sürmek için oynanan Rus-Avrupa oyununda piyon olarak kullanılacaktı. (...) Osmanlı Devleti’nin, Doğu Anadolu’yu kaybetmesinin, üstelik küçük bir azınlığa kaybetmesinin hedeflendiği korkusu ortalığı sarmaya başladı. Bu durum, yalnızca Osmanlı zihninde korku yaratmakla kalmayıp Ermenilerin politik bakış açısında da çok kötü bir etki yarattı. Ermeniler, arkalarında emirlerine amade olan Rusya ve İngiltere’nin desteğiyle eskiden sahip olduklarından çok daha büyük, yeni bir Ermenistan yaratacaklarına inanmaya başladılar. Rusya’nın kesinlikle böyle bir niyeti yoktu; ancak o bölgedeki toplu bir katliam Doğu Anadolu’nun istilası için bir bahane yaratacaktı ve kurulan yeni kolonideki yerli topluluk ne kadar az olursa o kadar memnun olacaktı; esas yerli halk arasında nefret ve şiddet ne kadar yaygın olursa Rusya’nın orayı yönetmesi o kadar kolay olacaktı. Bu, Türkiye ile ilgili antlaşmalarda o zamana değin yapılan en şeytani dayatmaydı; çünkü hem Ermenilerin hem de Türklerin büyük acılar yaşamasına sebep oldu.”¹⁸³

Alıntıladığımız bu uzun pasaj, Halide Edib’in düşüncesindeki değişimi açık bir biçimde göstermesi açısından çarpıcıdır. Öncelikle hatırlanmalıdır ki Yeni Turan’da da ortaya koyduğu âdem-i merkeziyetçi düşüncesi ekseninde, ütopyasında Ermeniler de dâhil olmak üzere İmparatorluk sınırlarında yaşayan her millete kendi yaşadıkları bölgede belirli bir özerklik tanımıştır. Buna karşılık, yukarıdaki cümlelerinden değil özerlik; özerkliği çağrıştıracak Ermenistan isminin Türkçede kullanılmasının bile “ayrılıkçı” çağrışımlar yaptığını ve Osmanlı’yı tehcir sürecine getirecek olan korku atmosferini yarattığını ifade etmektedir. Balkanlarda Türk ve Müslümanların yaşadıklarından ötürü bu korkunun oluşmasını kaçınılmaz bulan Halide Edib, bir bakıma tehciri ve yaşanan katliamları, Türklerin yaşadıkları toprakları ve hayatlarını korumak için verdikleri bir mücadelenin sonucu olarak görmektedir. Diğer taraftan, Ermenileri de barışçı bir birliktelikten uzaklaştıranın Rusya başta olmak üzere “Büyük

¹⁸³ Adıvar, *Türkiye’de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri II*, s. 78-79.

Güçler” olarak tanımladığı Avrupa devletlerinin bölgedeki çıkarları doğrultusunda oynadıkları diplomatik oyunlar olduğunu ifade eder:

“Yeni kurulan veya eskiden beri var olan bir devletin küçük azınlıkları arasında barışçı bir anlayış ve örgütlenmeye yönelik her türlü çözüm, Yakın Doğu’da azınlıkların sürekli oynayan dış güçlerin işe karışması ve bencil tasarımları nedeniyle tehlikeye düşerdi.¹⁸⁴ Mora ve Eski Yunanistan’da Müslümanların imhası bunun ilk trajik örneğiydi. İkinci felaket Doğu Anadolu’da Türklerin ve Ermenilerin karşılıklı kıyımıydı.”¹⁸⁵

Esasen Halide Edib’in, elbette ki tarafını belli ederek ama her iki tarafı da tam manasıyla suçlamadan ya da savunmadan oklarını Büyük Güçler ve özellikle Rusya’ya yöneltmesi, geliştirdiği savunma şekliydi. Zira ilgili kitabın kaleme alındığı ve yayımlandığı dönemde dünya kamuoyunda Ermeni tehciri ile alakalı olarak Türkler üzerinde oluşmuş olan olumsuz bakış açısı karşısında, Ermenilerin de acı çektiğini

¹⁸⁴ I. Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde Doğu Anadolu’daki yerel Ermeni, Kürt ve Türk nüfusu arasında bir gerginlik durumu söz konusuydu. Balkanlardaki hezimetin bir benzerinin yaşanmaması adına bölgedeki gerginliği azaltacak ıslahat çalışmaları yapılması gündeme geldi. İttihad ve Terakki’nin önde gelen isimlerinden Halil Menteşe anılarında, Doğu vilayetlerinde “esaslı” bir ıslahata karar verildiğini ve bunun tatbik edilmesi için İngilizlerden yardım istendiğini fakat İngilizlerin, Doğu vilayetlerine komşu olan Rusya’nın da olduğu beynelmilel bir komisyon kurulmaksızın yapılacak bir ıslahat çalışmasını doğru bulmadığını ifade eder. Halide Edib’in de *Memoirs*’de referans verdiği Mandelstam dönemin Rus baş tercümanıdır ve yapılacak ıslahatlara binaen bir rapor hazırlar. Mandelstam’ın raporu, Halide Edib’in “Büyük Güçler” olarak adlandırdığı İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından genel manasıyla kabul görmüştür. Bunun üzerine, Almanya ve Avusturya’nın da katılımı ile toplanan Yeniköy Konferansı sonucunda, 8 Şubat 1914 tarihinde Yeniköy Antlaşması imza edilmiştir. Bkz. Halil Menteşe, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları**, (Ed.) İsmail Arar, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s.67 ve s.70-71; Antlaşmaya göre, “6 vilayet” olarak adlandırılan Doğu Anadolu iki bölgeye ayrılmış; 1. Bölgeyi oluşturan Erzurum, Sivas ve Trabzon genel müfettişliğini Hollandalı Doğu Hindistan Sömürgeleri memurlarından Westenek; 2. Bölgeyi oluşturan Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır’ın müfettişliğini ise Norveçli Binbaşı Nicolas Haft üstlenmiştir. Sivil idare, adliye, polis ve jandarmayı denetleme ve tayin edebilme yetkilerine sahip olan bu müfettişler, gerekli gördükleri durumlarda devletten asker talep ederek kendi emirleri altına alabileceklerdir. Osmanlı maliyesi tarafından maaşları ödenecek olan müfettişlerin yetkileri oldukça geniştir ve Osmanlı hükümetinin bölge üzerindeki etkinliğini oldukça kısıtlıyordu. Antlaşmanın tam manasıyla uygulamaya geçmesine fırsat olmadan I. Dünya Savaşı çıkmış ve Yeniköy Antlaşması bir bakıma “geçersiz” kalmıştır. Görülebileceği üzere birebir Osmanlıları ve Ermenileri ilgilendiren bir ıslahat durumu konusunda dönemin büyük güçleri her iki unsurdan daha çok söz sahibi olmuşlardır. Bu bağlamda, Halide Edib’in, Büyük Batılı devletlerin bölge üzerindeki politikalarından yakınması oldukça anlaşılır olmakla beraber Batılı devletlerin müdahalesi olmasaydı Ermeniler, Türkler ve Kürtler arasında bir gerilim durumu olmayacaktı demek son derece safillik olacaktır.

¹⁸⁵ Adıvar, **Türkiye’de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri II**, s. 68; Hülya Adak’ın da belirttiği gibi, 1909’da Adana’da yaşanan olaylarda Ermenilerin yaşadıkları mağduriyet karşısında ezilen Halide Edib’in 1935’de yayımlanan *The Conflict Between East and West in Turkey*’de tehcir döneminde yaşananları karşılıklı bir kıyım olarak görmesinin olaylara bakışının ne denli değiştiğini göstermesi açısından çarpıcıdır.

inkâr etmeden, Türklerin de büyük acılar çektiğini ve totalde tüm bunların sorumlusunun “Büyük Güçler” olduğunu belirterek, Türklere karşı gelişmiş olan suçlayıcı tavrın yönünü başka tarafa çevirmeyi amaçlamıştır. Belirtmek gerekir ki tehcirin gerçekleştiği yıllarda, yaşananlara oldukça sert eleştiriler getirmiş ve bu nedenle, daha önce de belirtildiği ve kendisinin de ifade ettiği gibi bazı İttihadçılarla arası açılmıştır. Halide Edib’in düşünce dünyasındaki bu dönüşümün altında yatan sebep hiç şüphesiz, suçlanan bir millete dâhil, milliyetçi düşünceye eğilimi baskın olan bir entelektüel olarak geliştirdiği savunma güdüsü olmuştur:

“Türk ordusunun haberi olmaksızın Ruslara yardım etmek için gizli hazırlıklar yapan Ermeniler sürüldü ve bu esnada katliamlar oldu. İçinde barındırdığı Ermeni birliklerle gelen Rus ordusu, doğu vilayetlerindeki Türkleri katlederek karşılık verdi. Ermeni katliamları yalnızca tüm dünyada Türklere karşı amansız bir nefret uyandırmakla kalmadı, aynı zamanda müttefik basını tarafından bir propaganda aracı olarak kullanıldı. Doğal olarak kimse Türklere yapılan katliamdan söz etmedi. Bir bakıma bundan memnunum çünkü halkların çektiği acıların politik amaçlar için kötüye kullanılması hem gülünç hem de insanlık dışıdır ve sonunda kurbanların kendileri için de yaralayıcıdır; çünkü çekilen acıları bir insani trajedi olmaktan çıkarır. Dünyadaki hiçbir halk ister Türk ister Ermeni ister Yunan olsun, bir bütün olarak suçlanamaz. Suçlu millet diye bir şey yoktur.”¹⁸⁶

Halide Edib’in milliyetçi düşünce yapısının Balkan Savaşları sonrasındaki keskinliğinin, Ermeni tehciri sırasında ve sonrasında yaşananlar söz konusu olduğunda azalması oldukça dikkat çekicidir. Ermenilerin, Rusların “oyununa” gelerek bir “ihamet” tablosu çizmelerinin ağır bedelini ödediği varsayımını¹⁸⁷ yazılarından

¹⁸⁶ Adıvar, **Türkiye’de Şark- Garp ve Amerikan Tesirleri II**, s. 90; Halide Edib’in “suçlu bir millet” yoktur ifadesi, Balkan Savaşları sonrasında yapmış olduğu, “Felaketlerden Sonra Milletler” ismiyle gazetede de yayımlanan konuşmasında “Bulgarlar mahvedilmelidir.” cümlesini sıklıkla tekrarlamıştır. Esasen bu durum, zaman içinde Halide Edib’in milliyetçi düşüncesinin keskinliğini kaybettiğini gösterdiği gibi suçlanan tarafa da tabii olmanın da yarattığı bir savunma psikolojisinin sonucu olduğu da ileri sürülebilir. Halide Edib, “Felaketlerden Sonra...”

¹⁸⁷ Elbette ki Ermenilerin sadakatsizlik gösterdiği düşüncesi sadece Halide Edib özelinde gelişen bir düşünce değildi. Özellikle İttihadçılar arasında oluşan genel kanaat de buydu. Öyle ki Talat Paşa hatıralarında söz konusu sadakatsizlik düşüncesini açık ifadelerle kaleme almıştır: “*Memleketin gerek saadetinden gerek ıstıraplarından daima menfaat temin ediyorlardı; vatan için hiçbir harbe iştirâk etmediler ve bu uğurda bir damla kan dökmədiler. Bilâkis harp zamanlarında ticaretlerini devam ettiriyor ve taahhüt işlerine giriyorlar, çok para kazanıyor ve iyi ve kötü günlerde rahat ve huzur*

çıkarmak güç olmamakla beraber, Ermenilerin de bu “oyun”da mağdur tarafta olduğunu ifade etmekten de çekinmez. Bu düşüncüyü bir adım daha ileri götürürsek, Ermenilerin, Büyük Güçler’in bir “piyon”u olarak giriştikleri ayrılıkçı faaliyetlerin cezasını tehcirle çektikleri ve bu acıların müsebbibinin de Türkler değil, oyunu kuran Büyük Batı devletleri olduğu, Halide Edib’in yazdıklarından ulaşacağımız nihai görüştür demek yanlış olmayacaktır.¹⁸⁸

“Batılı güçlerin, özellikle de Rusya’nın, beş yüzyıl boyunca hoşgörüyü bir arada yaşadıktan sonra Türk ve Ermenileri birbirine boğazlatmak politikasının, Ermenilere de Türklere olduğundan daha fazla bir yararı olmadığını eklemek istiyorum. (...)

Müttefikler genel olarak Ermenilere Türklerden daha kötü davrandılar çünkü Türkler en azından müttefiklerden bekledikleri hiçbir şey olmadığını, bilakis yaşamlarına izin verilmesi için umutsuzca bir savaş sürdürmeleri gerektiğini biliyorlardı. Ermenilerde durum farklıydı; sürekli olarak sırtları sıvazlanıyordu, cesaretlendiriliyorlar, yardım ediliyor, parasal destek veriliyor ve bunun olanaksız olduğu müttefiklerce bilindiği halde bağımsız bir Ermenistan vaadiyle Türkiye’ye karşı silahlandırılıyorlardı. Eğer Kafkasya’da bir Ermenistan ortaya çıkacaksa bile bu, yalnızca Rusya’nın bir parçası olacak şekilde olacaktı; Türkiye’nin güneyine olacaksa Fransız kolonisi olarak. Şimdiki haliyle Ermeniler hiçbir şey elde etmedi. Kuşaktan kuşağa taşıdıkları yıkıcı bir nefreti takıntı haline getirip kendi amaçlarından başka her şeye hizmet ederek yalnızca başkalarını katlettiler ve katledildiler.”¹⁸⁹

içinde yaşıyorlardı. Bu lütuflara teşekkür olarak şimdi ekseriyeti teşkil eden nüfusu kovmak ve istiklallerini elde etmek üzere Osmanlı vatanının bir parçasını koparmak istiyorlar.

Tarih, bu çeşit nankörlüğün bir eşini kaydetmemiştir. Rus-Alman harbi başladığı zaman, Ermenilerin Osmanlı memleketi ve halkı hakkındaki zihniyetleri bu idi. Umumi harp, Ermenilerin artık tamamıyla emin oldukları muhtariyetin tesisini geciktirdi. Onlar bütün ümitlerini bu harbe bağlamış ve bu itibarla da Rusya’nın bu harpten muzaffer çıkması için bütün kuvvetlerini kollamağa karar vermişlerdi.” Bkz. Talat Paşa, a.g.e., s. 58-59.

¹⁸⁸ I. Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi’nde Ruslara karşı savaşmış olan Kazım Karabekir de Halide Edib ile benzer biçimde Ermenilerden “Türklerin idaresinde, yabancı devletlerin siyasetine bilmeyerek ve körü körüne alet olup ayaklanmalar yapan, komşusunu ve vatandaşı Türk öldüren ve tabii karşı muameleyi gören Ermeniler” olarak bahseder. Bkz. Kazım Karabekir, **Ermeni Dosyası**, 2. bs, (Ed.) Faruk Özerengin, İstanbul: Emre Yayınları, 1995, s.166; Görülebileceği üzere Halide Edib, I. Dünya Savaşı sırasında her ne kadar tehciye yönelik muhalif ve eleştirel bir tavır takınmış olsa da savaş sonrasında olaylara bakışı eleştirel yönünü kaybedip, resmi görüşe paralel bir özelliği kazanmıştır.

¹⁸⁹ Adıvar, **Türkiye’de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri II**, s. 91-92.

1.5. 1.5. Öğretmen Kimliğın Öne Çıkışı: Halide Edib'in Suriye ve Lübnan'daki Eğitim Faaliyetleri

19. yüzyıla gelindiğinde, Suriye bölgesi,¹⁹⁰ Osmanlı Devleti ve Avrupalı güçlerin çekişme alanlarından biri haline gelmişti.¹⁹¹ Özellikle Fransa, açtığı eğitim kurumlarıyla bölgede etkili olma çabası içerisine girmişti. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte savaş şartları dâhilinde Fransız kurumlarının “Osmanlılaşması” söz konusu olmuştu. Böylelikle Suriye bölgesindeki halkın Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarının arttırılması hedeflenmekteydi. Cemal Paşa, 1916 yılının sonuna kadar bitmesini planladığı büyük bir eğitim projesi başlatmıştı. Bu projeyi koordine etmesi düşünülen isim ise Halide Edib'ti. Cemal Paşa, Halide Edib'in yürütülecek eğitim faaliyetlerinin başında olmasını oldukça önemsemekteydi. Nitekim I. Dünya Savaşı sırasında Cemal Paşa'nın özel kâatibi olan Falih Rıfkı da hatıralarında, kendisinden Halide Edib'in bu görevi kabul etmesi için “uğraşması” istendiğini belirtmekteydi:

“Suriye'yi Osmanlılaştırmak fikrine saplanan Cemal Paşa, Beyrut'taki Amerikan ve eski Fransız koleji ve liselerine benzer, modern Türk okulları

¹⁹⁰ Osmanlı Suriye'si coğrafi olarak günümüz Suriye'sine oranla oldukça büyük bir bölgeyi kapsamaktaydı. Suriye, Doğu Akdeniz'de, bugünkü Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün devletlerinin topraklarını kapsayan tarihi bölgedir. Bkz. Remzi Kılıç, **Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası XIX. Yüzyılda İdari Yapısı**, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2011, s. 97. Suriye adı ise Akdeniz'in en doğusundan Arap çölüne,

İskenderun'dan San'a'ya kadar uzanan bölgeyi tanımlamak için kullanılıyordu. Siyasi sınırların daha da belirginleştiği 20. yüzyılda “Suriye” isminin günümüz Suriye sınırlarını ifade etmek için kullanılmaya başlanması üzerine, Arap milliyetçileri bu kavramın eskiden işaret ettiği daha geniş bölgeyi tanımlamak için “Coğrafi Suriye” ya da “Büyük Suriye” adlandırmasını ortaya koydular. Bilad-ı Şam, Berr-i Şam veya Arz-ı Şam olarak da isimlendirilen bölge için Türkler ve Araplar genellikle Bilad-ı Şam adını kullanırken Avrupalılar ise Suriye adlandırmasını tercih etmekteydiler. Bkz. Adil Baktıaya, **Osmanlı Suriye'sinde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce**, İstanbul: Bengi Yayınları, 2009, s. 11

¹⁹¹ 17. Yüzyıldan itibaren Doğu Akdeniz'deki Venedik mirasına büyük orada Fransa el koymuştur. Elbette ki denizcilikteki başlıca rakiplerinin ilgilerini başka bölgelere yöneltmelerinin de bunda etkisi büyüktür. Kanada ve Hint Okyanusunda devre dışı kalan Fransa, Doğu Akdeniz'de üstünlük kurmak için elinden geleni yapmıştır. Robert Mantran, **XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu**, der./ (Çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 1995, s.123; 19. Yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı'nın güç kabı nedeniyle İngiltere ve Fransa'nın, meydana gelen boşluğu doldurma girişimlerinin birer sonucu olarak İngiltere, 1882'de Mısır'ı işgal ederken, Fransa ise 1830'dan bu yana Cezayir'de bulunan 1881'de Tunus'u işgal etti. Osmanlı ise, bu gelişmelere tepkisini Panislamcılık ile gösterdi. Ancak Osmanlı'nın dinsel birlik vurgusu yükselen milliyetçi değerler karşısında istenilen etkiyi gösterememiştir. Kemal H. Karpat, **Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, (Çev.) Recep Boztemur, Ankara: İmge Kitabevi, 2001, s.163

açmak istiyordu. Bu okullar, sırf öğretim ve eğitim üstünlüğü ile kız ve erkek Beyrut çocuklarını kendi kucaklarına çekeceklerdi.¹⁹²

Ben o aralık İstanbul'da idim. Kumandandan Halide Hanım'la onun beğeneceği birkaç Türk terbiyecinin Şam'a gelmeleri için uğraşmalarımı tavsiye eden bir telgraf aldım. Halide Edip Hanım bir müddet düşündükten ve bir iki kişiye sorduktan sonra İstanbul'dan ayrılmaya karar verdi.”¹⁹³

¹⁹² Son yıllarda yayımlanan çalışmasıyla Ussama Makdisi, Osmanlı yöneticilerinin Araplar üzerinde oryantalist bir bakış açısına sahip olduklarını ileri sürmüş, modernleşme üzerinde Batı hegemonyasının olduğu dönemde Osmanlı'nın da diğer toplumlar gibi kendi doğusunu yarattığını ifade etmiştir. Maksidi, Osmanlı elitinin gözünde gelişmişlik açısından önce Batı sonra Osmanlı ve ondan da sonra Arapların konumlandığını belirtir. Modernleşme çabasında Osmanlı'nın doğusu ve batısı arasında bir denge kuramadığı önceliği batıya verdiğini de ileri sürmektedir. Osmanlı'nın Arap nüfusun ağırlıkta olduğu Suriye ve Hicaz gibi bölgelerde Batılı devletlerle bir mücadele halinde olmasını, Cemal Paşa'nın faaliyetleri ile daha da hız kazanan okullaşma ve imar faaliyetlerini de Fransa'nın Afrika'daki ve İngiltere'nin Hindistan'daki sömürge faaliyetleriyle eş değer tutar. Bkz. Ussama Makdisi, “Ottoman Orientalism”, **American Historical Review**, Vol. 107, No. 3, June 2002, s. 768; Ussama Makdisi'nin bu tezine karşılık Talha Çiçek ise *War and State Formation in Syria* isimli çalışmasında, Makdisi'nin sömürgecilik ve devlet düzeninin tahsis edilmesi konusunda ifadelerinin açık olmadığını belirtir. Osmanlı'nın Batılı devletleri, sömürge modellerinde değil, modern devlet düzeni oluşturmak konusunda örnek aldıklarını belirtir. Çiçek, Osmanlı'nın, İngiltere ya da Fransa gibi kendi sınırları dışında olan bölgeler üzerinde değil, kendi yasal sınırları dâhilinde uyguladığı politikalarının da sömürgecilik olarak değerlendirilmesini doğru bulmamaktadır. Bununla birlikte Çiçek, Makdisi'nin iddia ettiği gibi Osmanlı elitinin Arap nüfusunun bir kısmını kendi gerisinde gördüğünü kabul eder ancak bu durumun sadece Araplarla sınırlı olmadığını genel olarak benzer koşullarda yaşayan -eğitim alamamış, taşrada ve büyük oranda maddi imkânsızlıklar içinde bulunan- Türkler de dâhil tüm vatandaşlarına aynı bakış açısını yönelttiklerini belirtir. Çiçek, aynı zamanda, Ussama Makdisi'nin yaptığı gibi Osmanlı'nın Suriye politikalarını Edward Said'in Oryantalizm kavramları üzerinden değil, Foucault'nun “state formation” kavramı ile açıklamanın daha doğru olduğunu belirtir. Buna ilaveten, Charles Tilly'nin ulus-devlet inşa sürecinde eğitim, üretim, ordu ve hapisane gibi kurumlar aracılığı ile vatandaşlarının davranışlarını yönlendirdiği ve şekillendirdiği yönündeki görüşleri ile Suriye'deki faaliyetlerin benzerliğine dikkat çeker. Bkz. M. Talha Çiçek, **War and State Formation in Syria, Cemal Pasha's Governorate during World War I, 1914-17**, New York: Routledge Press, 2014, s. 14-18; Büyük oranda Çiçek'in eleştirilerine katılarak, Osmanlı'nın sömürge imparatorluğu olarak adlandırılmasının dönemsel olarak da çok uygun bir kavramsallaştırma olmadığını eklemek gerekir. Osmanlı Devleti söz konusu olduğunda, sömüren Türkler, sömürülen Araplar (ya da Balkan milletleri vb.) şeklinde ayırım yapması pek de mümkün değildir. M. Akif Kayapınar'ın konuyla alakalı olarak belirttiği gibi, Oryantalizm “biz” ve “ötekiler” arasında inşa edilen “ontolojik ve epistemolojik” farktır. Buna karşılık Osmanlı eliti ile “Doğulu” insanlar arasında böyle bir ontolojik ve epistemolojik farklılaşma yaratabilecek herhangi bir tarihî, kültürel, ırkî ve coğrafi zeminden bahsetmek güçtür. Bkz. M. Akif Kayapınar, “Ussama Makdisi ve Osmanlı Oryantalizmi”, **Divan**, Sayı 20, No. I, 2006, s. 315; bu nedenle, Makdisi'nin yaptığı gibi belli bir düşünce kalıbı içerisinde değil, grift bir yönetim ağı ve sürekli etkileşim halinde olan ve birbirinden coğrafi olarak da kesin çizgilerle ayrılması mümkün olmayan farklı etnik ya da dini gruplardan oluşan bir nüfusa sahip olan Osmanlı Devleti'nin kendi dinamikleri dâhilinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

¹⁹³ Falih Rıfkı Atay, **Zeytin Dağı**, İstanbul: Pozitif Yayınları, Aralık 2009, s.73; Halide Edib ise *Mor Salkamlı Ev*'de Falih Rıfkı'dan aldığı haberi şu şekilde aktarmaktadır: “*Esasen genç ve kabiliyetli bir yazar ve gazeteci olan Falih Rıfkı Bey, bana Cemal Paşa'dan bir mektup getirmişti. Bundan Fransız manastırlarını, mekteplerini kapamaya mecbur olduğunu, maarif mekteplerinin kıfayetsizliğini zikrettikten sonra Suriye vilâyeti vasıtasıyla ve ordunun yardımıyla mektep açmak teşebbüsüne giriştiğini yazıyor, aynı zamanda benim şahsen gitmem veyahut bazı hocaların gitmesine vesatet etmemin mümkün olup olmadığını soruyordu. İlk Suriye'ye gönüllü giden hoca Nigâr Edib'dir.*

Yukarıda da belirtildiği gibi Halide Edib için Cemal Paşa'dan gelen bu teklif, Ermeni tehciriyle alakalı takındığı tavırdan dolayı içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan bir çıkış yolu anlamı da taşımaktaydı. Bununla beraber Cemal Paşa'nın görev bölgesine tehcir edilen Ermenilere karşı takındığı nispeten yapıcı tutum da Halide Edib için bu teklifi kabul etmesinde cezbedici bir etken olmuştur. Ermenilere karşı takındığı himayeci tutum, tıpkı Halide Edib'de olduğu gibi, Cemal Paşa'nın da başta Talat ve Enver Paşalar olmakla beraber İttihad ve Terakki merkez yönetimiyle de arasını açan nedenlerden birisiydi.¹⁹⁴ Dolayısıyla bu durumun Halide Edib'in Cemal Paşa ile

Beyrut'da altı sınıflı bir mektep açtı ve her sınıf halk, çocuklarını bu mektebe gönderdi. Çok bariz bir Türk aleyhtarlığına rağmen bu mektepten o hoşnut göründü ve dostane bir vaziyet aldı.” Bkz. Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s. 266-267; Ayrıca bu bahiste, Cemal Paşa'nın Osmanlıcılık görüşlerinden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Osmanlıcılık düşüncesi, büyük oranda Balkanlarda bulunan gayrimüslim tebaayı bir arada tutabilecek bir motivasyonu sağlamak adına Tanzimat sonrasında ortaya atılan bir “üst kimlik” ya da döneme daha uygun bir ifade ile bir “imparatorluk kimliği” düşüncesi idi. Ancak bu düşünce, II. Abdülhamid'in iktidarı süresince, padişahın Türkçü- İslamcı unsurları öne çıkaran siyaseti ile uygulama alanını yitirmişti. Tekrardan gündeme gelmesi ise daha önce de belirtildiği gibi Ermeni ve Arnavutların da desteklediği İttihad ve Terakki'nin çabaları sonucu, 1908'de Anayasa'nın yeniden yürürlüğe girmesiyle olmuş; ancak Balkan Savaşları sonucunda alınan ağır yenilgiler ve toprak kayıplarıyla beraber gayrimüslim tebaa nüfusunun da azalması bu düşüncenin küllenmesine neden olmuştu. İş bu şartlar altında Cemal Paşa'nın halen Osmanlıcılık düşüncesini devam ettirdiğini iddia etmek kafa karıştırıcı olabilmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki Cemal Paşa Osmanlılığı, ne Prens Sabahattin'in âdem-i merkeziyetçi Osmanlıcılığı ne de Tanzimat döneminin farklı unsurların ortak bir vatan temelinde tek bir kimlikte birleştiği Osmanlıcılıktı. Cemal Paşa anılarında “*Ben kendi hesabıma her şeyden önce Osmanlı'yım, fakat ondan sonra Türk olduğumu hiç unutmam ve bu unsurun, Osmanlı İmparatorluğunun temel taşı olduğuna tamamiyle inanırım.*” diye belirtiyordu. Anlaşılabileceği üzere, Cemal Paşa'nın Osmanlıcılık düşüncesinde farklı etnik ve dini unsurları kapsayan bir üst Osmanlı kimliği olmakla beraber bu kimliğin başat unsuru Türkler idi ve Cemal Paşa'nın “Osmanlıcılık” olarak ele alınan eğitim başta olmak üzere giriştiği faaliyetleri ise tamamen merkezileşme aracını kullanarak devletleşme çabasıydı. Zira Suriye bölgesinde, özellikle taşrada, Osmanlı Devleti'nin otoritesinin azalması ve hatta görünmez hale gelmişti. Cemal Paşa da Suriye'de devlete sadık yurttaşlar yaratabilmek adına öncelikle bürokraside sonrasında eğitimde ve imarda -tarihi eserlerin yenilenmesi, arkeolojik araştırmaları da içeren- birçok proje başlatmıştı. Esasen buradaki imar projeleri ile bölgedeki Bizans, Arap-İslam ve Osmanlı mirasını ön plana çıkararak Suriyelilerin bu mirasın bir parçası olduğunu ve dolayısıyla tüm bu kültürlerin bir taşıyıcı olan Osmanlı'ya olan bağlarının da bu şekilde güçleneceği düşünülüyordu. Bkz. Çiçek, **War and State...**, s. 194.

¹⁹⁴ Cemal Paşa, IV. Ordu Komutanı olarak Suriye bölgesine oldukça geniş hatta olağanüstü yetkilerle görevine başlamıştı. Buna karşılık merkezden uzağa gönderilmesi ve bu sırada Enver Paşa'nın önce Harbiye Nazırı sonrasında da Başkomutanlık vekilliği almasından hoşnutsuz olduğu biliniyordu. Bir süre sonra bölgede otonom bir güç haline gelmişti. I. Kanal yenilgisinden sonra aldığı kararlarda merkezden bağımsız davranmaya başlaması Bükreş'teki Rus elçiliğinin şifreli yazışmalarından Kazım Karabekir'in aktardığına göre, Ruslar, merkezle olan ayrışmasından dolayı Cemal Paşa'yı destekleyerek İstanbul'a karşı bir isyan başlatmayı bile düşünmüşlerdir. Kazım Karabekir, yabancı temsilcilerin etrafında dalkavukluk yapmasından Cemal Paşa'nın da hoşnut olduğunu belirtmekle beraber, Rusların hedeflediği gibi bir isyan söz konusu olmamıştır. Bkz. Kazım Karabekir, **Ermeni Dosyası**, 2. Bs., (Ed.) Faruk Özerengin, , İstanbul: Emre Yayınları, 1995, s. 153-154; ancak bu düşüncenin gündeme gelmesi bile Cemal Paşa ile triumviranın arasındaki uyuşmazlığın boyutu hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Ayrıca bu bahiste belirtmek gerekir ki Ali Fuad Erden, hatıralarında Cemal Paşa'nın

kendisi arasında bir benzerlik kurmasına ve onun yanında yer almasına zemin hazırladığını ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

“Cemal Paşa da Suriye’de, sürgün Ermenilere karşı eski Osmanlı devlet adamına yakışır bir vaziyet almıştı. Hatta, Suriye’de Ermeni kıtali çıkarmaya sebep olabilecek bir hareketi kökünden koparmak için, bir müteşebbisini idam ettirmişti.¹⁹⁵ Cemal Paşa’nın en büyük müşkülâtı, Türk Ordusu da dâhil, Arapların, Ermenilerin iâşesi meselesi idi. Maamâfih, ordu büyük bir âlicenaplık göstererek, yardım teşkilatlarına kendi erzakından elinden gelen fedakârlığı yapmaktan çekinmemişti.”¹⁹⁶

Halide Edib, 1916 yılının başında Şam, Beyrut ve Lübnan’da açılması istenen okullarla alakalı olarak bir plan hazırlamak üzere eğitimci arkadaşı Nakiye Hanım ile beraber Suriye’ye gitmiştir.¹⁹⁷ Bu ziyaret sırasında Halide Edib, görüştükleri Cemal Paşa’nın Fransızların özellikle verdikleri dini içerikli eğitim konusunda Araplar üzerinde oldukça tesirli olduklarını, bu etkiyi kırmak adına dini etkilerden uzak Batılı ve liberal bir eğitim tarzı benimsenmesi üzerinde durduğunu ifade eder:

savaş sonrasında kurulacak düzende sadrazam olma planları olduğunu belirtir: “Cemal Paşa, Harp bitince Enver Paşa’nın da rolünün biteceği kanaatinde idi. Sadrazam Talat Paşa için”O, en iyi parti reisi olabilir” derdi. Böylece sadrazam olmak için en münasip kendisi kalıyordu.” Ali Fuad Erden, **Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları-1**, (Ed.) Yusuf Turan Günaydın, İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018, s.329

¹⁹⁵ Kazım Karabekir’in hatıralarında da bu olaya yer verilmiştir. “*Cemal Paşa Hükümetin Ermeni tehciri meselesindeki şiddetli hareketini de hoş görmüyordu. Kendi muntkasında bu işlerde yolsuzluğu görülen birkaç subayı astırmıştı bile.*” Bkz. Karabekir, **Ermeni Dosyası**, s.153.

¹⁹⁶ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s. 265.

¹⁹⁷ Bu yolculuk sırasında, Faliş Rıfkı’nın aktardığı Halide Edib ve Bahaeddin Şakir arasında geçen anekdot, Halide Edib’in İstanbul’daki İttihadçılar ile arasındaki “sıkıntılı” ilişkiyi açıkça ortaya sermesinden dolayı oldukça ilgi çekicidir:

“Kadın hocalarla yola çıkmıştık, ideal kız mektebi için, Beyrut’ta Fransızların terk ettiği bir bina ayrılmıştı. Suriye kızlarına yeni terbiye vermeye giden çarşafli sörlerin hazırlık planlarını dinliyordum. Adana’dan ileride bir istasyonda kompartımana rahmetli Bahaettin Şakir geldi. Halide Hanım’a takdim ettim. Kendisi Bahaettin Şakir’in ismini ve ehemmiyetini biliyorsa da Ermeni politikasında rolü ne olduğunun o güne kadar farkında değilmiş. Bahaettin Şakir ise gene o güne kadar bu işte kendisi gibi düşünmeyecek bir Türk milliyetçisine rasgeleceğini hatırına bile getirmemişti. Uzun bir konuşmadan sonra Bahaettin Şakir trenden indi. Halide Hanım beni alıkoyarak:

- Bana bilmeyerek bir katilin elini sıktırdınız, dedi. Aşağıda vedalaştığımız Bahaettin Şakir ise kulağıma eğilerek:

- Senin gibi yetiyecek kıymetli gençleri, bu kadınla temas etmekten men etmelidir, diyordu.” Bkz. Atay, **Zeytindağı**, s.73; Bahaeddin Şakir ise İstanbul’da Mekteb-i Tıbbiye müderrisliği ve veliaht doktorluğu yapmış tüfek Teşkilat-ı Mahsusa ve diğer paramiliter grupların başına geçerek Doğu Anadolu’da Ermeni Tehcirini idare etmişti. Bkz. Şükrü Hanioglu, “İttihadçılık”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, C.IX, (Ed.) Ömer Laçiner, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 256.

“Halkı memnun edecek bir idare tesisi ve bilhassa tahsil meselesinin zihnini çok meşgul ettiği anlaşıyordu. Fransızların Araplara tesiri, siyasi gayeye dayanmakla beraber, tesis ettiği mekteplere bağlı idi. Dinî ve dar bir çerçeve içinde olsa dahi, bu vazih tahsil sistemleri olduğunda hiç şüphe yoktur. Cemal Paşa, tahsil meselesini, dinî olmaktan ziyade liberal ve Garb esaslarına istinat ettirmek istiyordu.”¹⁹⁸

Halide Edib, Suriye’ye gelişinin hemen ardından, Cemal Paşa’nın da istekleri doğrultusunda açılması planlanan okullara yönelik bir rapor hazırlamıştır. Mor Salkımlı Ev’de rapordan özetle şu şekilde bahsetmektedir:

“Raporun kısaca iskeleti şu idi: Beyrut, Lübnan ve Şam için Beyrut’ta müşterek bir muallim mektebi tesis etmek, her üçü için şimdilik zikri geçen şehirlerde altı sınıflı birer mektep hazırlamak. Bu bir taraftan ekseriyetin tahsil hududunu teşkil etmesi ihtimaline rağmen, aynı zamanda bunların idadî ve muallim mektebi devresine de bir hazırlık olduğunu göz önünde tutarak programı ona göre tesbit etmek, Arapça, Türkçe ve Fransızca’yı dil olarak öğretmek, Fransızca yerine İngilizce’yi tecviz edenler de yok değildi. Ben Fransızcada ısrar ettim, çünkü ekseriyet o güne kadar Fransız kültürü –biraz mübalağalı taklit vaziyetinde olsa dahi– içinde yetişmişti. İnsanları köklerinden koparmak çok kolay olmadığı gibi, az zamanda da çok muzir ve marazî bir vaziyete de sokabilir.”¹⁹⁹

Halide Edib de Cemal Paşa ile paralel olarak Suriye’deki yabancı etkisinin ancak eğitim politikaları ile kırılabilceği; merkeze sadık vatandaş profilinin eğitimle, resmi dili öğretmekle oluşturulup merkez ve taşra arasındaki mesafenin böylelikle azalabileceğini düşünüyordu. Diğer taraftan Halide Edib, Cemal Paşa’dan farklı olarak Arapların bizatihi kültürlerini öğrenerek, bir başka ifadeyle Türk kültürü kazanarak değil, “Arap” olarak yabancı etkilerden uzaklaşmaları gerektiği kanaatindeydi. Zira Halide Edib’e göre Arap milliyetçiliği, tıpkı Ermenilerde olduğu gibi yabancıların bir oyuncağı haline gelmişti ve bu durum hem Türkler hem de Araplar için tehlike arz etmekteydi:

“O zamana kadar, Suriye’deki Arap milliyetçiliği, ecnebler elinde birer siyasî manivelâ gibi kullanılmıştı. Bütün zaman için medenî insanlar

¹⁹⁸ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s. 273.

¹⁹⁹ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s. 275-276.

arasında var olacağına inanıyorum. Fakat aynı zamanda bu güzel idealin herhangi siyasî gayeye âlet edildiği zaman en korkunç ve vahşî bir şekil alması ihtimaline de inanıyordum ve hâlâ da bu inancım bâkîdir. Kanaatimce Türkiye, Arapları herhangi yabancı kültürden fazla Arap kültürüne bağlaması lâzımdı. Fakat aynı zamanda Türk Devleti'nin muhtelif ve zıt unsurlarını birleştirmek için Türk kültürünü ve dilini öğrenmesi de lâzımdı. Bunu da devletin açacağı yeni mektepler temin edebilirdi. Yine inanıyorum ki, Arap milleti bir gün tam istiklâlini alırsa, iktisadî, coğrafi ve hatta dinî kültür bakımından Türklerle iş birliği lüzumunu idrâk edecek, Türklerle medeniyet ve sulh yolunda el ele yürüyecektir.”²⁰⁰

Kendi hatıralarında bahsetmemekle beraber Falih Rıfkı, Halide Edib'in Suriye'ye seyahatleri sırasında Suriye'ye muhtariyet verilmesi gerektiği fikrini savunduğunu ifade eder ve bu durumun Cemal Paşa'nın politikaları ile bağdaşmadığını da belirtir:

“Halide Edip daha Haleb'e giderken, Suriye'ye muhtariyet verilmesi fikrini bize müdafaa etmişti. Bu fikrin, Lübnan'ı Konyalılaştırmakla övünen Cemal Paşa'nın düşüncesine ne kadar ters olduğunu düşünüyordum. Görülüyordu ki Halide Hanım, Beyrut çocuklarının terbiyesini küçük hemşirelerine bırakarak kendisi büyüklerin terbiyesiyle uğraşacaktı.”²⁰¹

Falih Rıfkı'nın belirttiği gibi Cemal Paşa, muhtariyet gibi âdem-i merkeziyetçi fikirlere karşıydı. Bu karşı duruşun sebebini ise anılarında, özerklik verilebilecek bölgelerdeki olası yabancı nüfuzunun Osmanlı İmparatorluğu'nu büsbütün dağıtma

²⁰⁰ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s.276; Ussama Makdisi, Halide Edib'in eğitim konusundaki faaliyetleri de Osmanlı oryantalizmin bir parçası olarak görür. Makdisi, Halide Edib'in şahsi olarak Araplara karşı bir yakınlık duysa da bulunduğu idari göreve bağlı olarak bir azınlık olarak gördüğü Arapların İmparatorluğa bağlı vatandaşlar haline getirilmesi için çabaladığından bahseder. Bkz. Makdisi, “Ottoman Orientalism”, s. 793; Makdisi, Halide Edib'in “*Yine inanıyorum ki, Arap milleti bir gün tam istiklâlini alırsa, iktisadî, coğrafi ve hatta dinî kültür bakımından Türklerle iş birliği lüzumunu idrâk edecek, Türklerle medeniyet ve sulh yolunda el ele yürüyecektir.*” cümlesinden hareketle, yapılan eğitim faaliyetleri ile Fransız kültürünü silmeyi ve Osmanlı'ya kültürel anlamda da bağlı olan özerk bir Suriye varlığını hedeflediklerini ileri sürmektedir. Halide Edib'in Osmanlı'ya sadık, yabancı kültüründen uzak vatandaşlar oluşturabilmek adına bir eğitim faaliyeti yürüttüğü konusunda Makdisi'nin iddialarına katılıyoruz. Hatta Halide Edib'in Suriye'ye keşif için seyahat ettiği sırada “özerklik” konusuna yakın olduğunu da belirtmiştik. Ancak Halide Edib'in görevi sırasındaki uygulamalarının bu düşüncesi ile paralellik sergilediğini söylemek güç. Bu dönemde, Osmanlı'ya sadık vatandaşlar yetiştirilmesi, devletin etkisinin “cılızlaşmış” olduğu Suriye'de bir merkezileşme, devletleşme amacı taşımaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki Makdisi'nin alıntı yaptığı Halide Edib'in anıları, Osmanlı Devleti'nin fiilen sona erip Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından yazılmış ve yayımlanmıştır. Dolayısıyla alıntılanan pasajda bahsi geçen I. Dünya Savaşı sonrasında Fransız mandasında olan Suriye'dir ve Halide Edib'in konu ile alakalı olarak önemsedığı Türkiye'nin güney sınırındaki bu komşunun Fransız kültüründen ziyade kendi kültürünü özümseyip, coğrafi, dini ve kültürel olarak iş birliği yapabileceği bir konuma gelebilmesi için çaba sarf etmesidir.

²⁰¹ Atay, **Zeytinadağı**, s.73

tehlikesi olarak yansıtmıştır. Nitekim Suriye'deki eğitim yoluyla başlayan merkezileşme hareketlerinin ardında yatan da büyük oranda parçalanma tehlikesinden duyduğu endişe olmuştur:

“-Siyasi âdem-i merkeziyet- demek, bu değişik unsurların yaşadıkları mıntikalara iç işlerinde özerklik vermek ve hepsini ‘Osmanlı İmparatorluğu’ ismi altında idareye çalışmaktan ibaretti. Eğer, Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanmasını bütün can ve gönülleriyle arzu eden ve bunun için bin türlü entrikalara kalkan dış düşmanlar olmasaydı, ‘İttihat ve Terakki’ Cemiyeti de Prens Sabahaddin Bey’in hararetli bir savunucusu olduğu bu prensibi kabul etmekte bir dakika tereddüt etmezdi. Fakat Suriye’ye göz dikmiş olan Fransızlar da Mezopotamya’ya ve bütün Lübnan yarımadasına sahip çıkan İngilizler ve Doğu Anadolu vilayetlerini ele geçirmek fırsatını gözetleyen Ruslar ve Makedonya’yı paylaşmak isteyen Bulgar, Sırp ve Yunanlılar ve Arnavutluk’a el atmaya çalışan Avusturyalılar da İtalyanlar ve yine Akdeniz adalarını benimseyen Yunanlılar ‘siyasi âdem-i merkeziyet idaresi’ prensibinin oluşturacağı bu vilayetleri birer birer yutmak için acaba hiçbir güçlük çekerler miydi?”²⁰²

Dolayısıyla Halide Edib’in merkezi otoriteye bağlı bir eğitim sistemi kurma planının ve bu planın ardında yatan argümanın Cemal Paşa’nın fikirleri ile paralellik sergilediğini ancak durum Arap milliyetçiliğine ve özerklik taleplerine geldiğinde, buna Cemal Paşa’nın tahammülü olmazken; Halide Edib’in yabancı etkisi olmamak kaydı ile Arap milliyetçiliğini destekleyip hatta bu düşüncesini bir adım daha ileri götürerek Suriye’ye özerklik verilmesi gerektiğini savunduğu noktada Cemal Paşa ile açık bir biçimde fikir ayrılıklarına düştüklerini ifade edebiliriz.

Suriye bölgesine özerlik verilmesi konusundaki düşüncelerinde Halide Edib yalnız değildi.²⁰³ Halide Edib’den daha önce de 1883 yılında Padişah II. Abdülhamid

²⁰² Cemal Paşa, **Hatıralar, İttihat ve Terakki: I. Dünya Savaşı Anıları**, 2. bs., (Ed.) Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 371-372.

²⁰³ 1895 yılında, Suriye bölgesinde “hükümet-i Arabiye” ya da muhtariyet talepleri kendisini göstermeye başlamıştı. Buna karşılık Osmanlı yönetimi bu taleplere sıcak bakmamıştır. Bkz. Adil Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi’nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce**, İstanbul: Bengi Yayınları, 2009, s.18; Arap gazeteci Muhammed Kürd Ali’nin, Halide Edib gibi Cemal Paşa’nın davetiyle Suriye’ye gelen Cenap Şehabettin ile olan bir sohbetinden aktardığı kadarıyla, Cemal Paşa’nın oldukça önemseddiği bir Osmanlı entelektüeli olan Cenap Şahabettin’in de Halide Edib ile benzer fikirler içinde olduğunu görebiliriz: “*Şu anda devletin idaresini elinde bulunduranları nasıl niteleyeyim bilmiyorum. Adeta devlete son darbeyi vurmak için tutulmuş kiralık katil gibiler! Bu alçak ve aptallar sadece Türk milliyetçiliğini propaganda yapmayı tercih ediyorlar. Türk milliyetçiliği propagandası yapan bu kişiler memleketin nüfusunun yarısını teşkil eden Arapların oldukları gibi*

tarafından iki yıllığına Harbiye Mektebi Yetkilisi olarak atanan Von der Goltz da benzer fikirler ortaya koymuştu. Goltz Paşa'nın 15 yıllık görev süresi boyunca sadece askeri değil siyasi konularla ilgilenip, raporlar hazırladığını belirtmek gerekir. Bu raporlardan Deutsch Rundschau dergisinde Ekim 1897'de yayımlanan makalesi "Devlet-i Aliyenin Zaaf ve Kuvveti" ismi ile Osmanlıcaya çevrilerek 1905 ve 1908 yıllarında Kahire'de yayımlanmıştır. Makalede konumuzla alakalı olarak Arap coğrafyasındaki topraklarda özerk bir yönetimden bahseder; zira Osmanlı topraklarının genişliğinin merkezden yönetimini zorladığını düşünmektedir. Hatta Goltz raporunda, başkentin bile Anadolu'ya taşınmasını telkin etmektedir. Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği isimli çalışmasında, Goltz Paşa'nın bu raporunun İttihat ve Terakki'nin politikalarında etkili olduğunu ifade eder.²⁰⁴ Örneğin, 31 Mart sonrasının sadrazamlarından Mahmut Şevket Paşa'nın başkentin Halep'e taşınması fikrini önemsemesi, sonuçta gerçekleşmemekle beraber, tartışmaya alınması açısından bile dikkat çekicidir. Ancak triumviranın Goltz Paşa'nın raporunu dikkate alış şekli daha farklı olmuştur. Raporun, Arapların özerk bir yönetim talebinden ziyade bağımsızlık isteyebilecekleri ihtimalini akıllara getirmesi oldukça muhtemel olduğu için devletin bütünlüğünü korumak adına daha kati bir yolu tercih etmişlerdir. Örneğin, Enver Paşa, Harbiye Nazırı olmasının hemen akabinde ordudaki 300 kadar Arap subayı tasfiye etmiştir. Cemal Paşa'nın aldığı önlemler ise daha sert olmuş; Suriye'deki Arap milliyetçileri idam ettirmiş ve 5000 kadar Arap aileyi de Anadolu'nun muhtelif bölgelerine sürgün etmiştir.²⁰⁵ Esasen bu durum, her ne kadar sonuçları itibarıyla

davranmalarına fırsat tanımıyorlar. Arkadaşım! Bu memleket ancak Avusturya- Macaristan İmparatorluğu gibi ayakta kalabilir. Ben Türk milliyetçiliği propagandası yaparken sen bir Arap olarak bunu yapamıyorsun. Ya ben Türk milliyetçiliği propagandası yapayım, sen de Arap milliyetçiliği propagandası yap ya da ben propagandamdan vazgeçeyim, sen de vazgeç, insaf budur." Bkz. Muhammed Kürd Ali, **Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları**, 2.bs, (Çev.) İbrahim Tüfekçi, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014, s. 170-171

²⁰⁴ Fuat Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s. 40-41

²⁰⁵ William L. Cleveland, **Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak Osmanlılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri**, (Çev.) Burak Demiryakan, İstanbul: Edebi Şeyler Yayınları, Ekim 2018, s. 44-45; Adana'dan Medine'ye kadar geniş bir alanın kontrol görevini alan 4. Ordu'nun başında bulunan Cemal Paşa, savaş ilanı akabinde, 4 Şubat 1915 tarihinde Mısır'a karşı bir saldırı düzenlemiştir. Halifenin ordusunun Süveyş Kanalı'nda olduğu bilgisini alan Mısırlı Arapların, İngilizlere karşı ayaklanacaklarını düşünmüş ancak bu durum gerçekleşmeyince Cemal Paşa Kanal Cephesi'nde yenilgiye uğramıştır.

mukayese edilemeyecek durumda olsa da Ermeni tehcirini akıllara getirmektedir. Halide Edib'in hatıralarında Arap milliyetçilerine uygulanan cezaları ele alış şekli de Ermeni tehcirine olan yaklaşımıyla paralellik sergilemesi açısından önemlidir.

“Kanal hücumları esnasında, Fransızların teşviki veyahut Fransızları getirmek için Suriye'de bir ihtilal teşebbüsü olduğu söyleniyordu. Amilleri ne olursa olsun, Cemal Paşa bu isyan teşebbüsünü bastırmak için çok şiddetli davranmış, Aliye Askeri Mahkemesi, kırk ihtilalcıyı idama mahkûm etmiş, bir hayli şüpheli gördüklerini de Anadolu'ya sürmüştü. Gerçi yıllar yılıdır, değil kırk, yüzleri ve binleri aşan insan hayatına siyasi sebeplerden dolayı son vermek, bu garip dünyanın hemen hemen tabii olayları arasına girmiştir. Fakat ne olursa olsun, bu kırk kişinin idamı bana çok acı bir tesir yapmıştı. Mamafih sükûnu iadedden sonra, Cemal Paşa, hastalıkla mücadele etmek, mektep açmak siyasetini ele almış ve emsalsiz enerjisi sayesinde bir hayli kıymetli işler yapmış ve Suriye'de nizam ve hayat masuniyetini temin etmişti.”²⁰⁶

Görüleceği üzere, Halide Edib'in siyasi idamlar ve sürgün hususundaki “karşı” tavrı ya da tüm yaşananların “haklı” sebepleri olduğu yönündeki açıklamaları Ermeni tehciri ile ilgili olarak sergilediği duruşla paralellik sergilemekle beraber, Arap milliyetçilerine karşı alınan sert önlemlerin çıkış noktası olan Cemal Paşa'ya karşı Ermeni tehcirinin sorumlularından biri olarak gördüğü Talat Paşa'ya olduğu kadar eleştirel bir tutum takınmaması dikkat çekicidir. Her ne kadar iki paşanın düşünce ve faaliyetleri açısından böyle bir karşılaştırma yapmamış olsa da, olayları ele alışını anlamak açısından Halide Edib'in üzerinde durduğu şekliyle bir karşılaştırma yapmak yararlı olacaktır: Yukarıda da belirtildiği gibi, Halide Edib'in, ideallerine sorgusuz bağlı olmasının Talat Paşa'yı “insanlığa karşı suç” işleme aşamasına kadar getirdiği eleştirisini yaparken benzer bir motivasyonla hareket eden Cemal Paşa'nın ise idamlar

Yenilgi sonrasında Şam'a dönen Cemal Paşa'nın, tabiri yerindeyse hain avına çıkması ve en ufak bir şüphe gördüğü birçok entelektüel Arap'ı tutuklattırarak idam ettirmesinin ardında da Kanal Cephesi'nde Osmanlı Devleti'ne sırtını dönen Arapların rolü etkili olmuştur. Bruce Masters, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları, 1516-1918, Sosyal ve Kültürel Bir Tarih**, (Çev.) Feray Coşkun, İstanbul: Doğan Kitap, 2017, s. 236; Cemal Paşa'nın Arapçılar konusundaki sert tavrıyla ilgili Muhammed Kürd Ali'nin aktardığı bir anekdot çarpıcı bir örnek sunmaktadır: “*Bölge genel komutanı Cemal Paşa'dan siyasi suçluları affetmesini istirham ettim. (...) Cemal Paşa'dan bu suçlulara ve ailelerine merhamet diledim. Ertesi günü Cemal Paşa'nın erkân-ı harbiye reisi (Ali) Fuad (Erden) Bey beni çağırdı ve dedi ki: -Paşa'nın senden hoşnut olmasını istiyorsan ağzından Âleyh'de hapiste bulunanların lehinde veya aleyhinde bir daha söz çıkmasın! Hiç kimse senin kötülüğünden bahsediyor mu? Onların idamından sana ne? Ben de bundan sonra ağzımı açmamaya karar verdim.*” Bkz. Ali, **Bir Osmanlı-Arap...**, s. 181.

²⁰⁶ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s.266

ve sürgünlerin akabinde ortamın “sakinleşmesinin” ardından bölgede bir dizi sosyo-ekonomik iyileştirici kalkınma faaliyetine girdiğinden bahsederek, körü körüne savunulan ideallerden öte “mücbir” sebeplerle söz konusu kararları verdiği fikrinde olduğunu ileri sürebiliriz. Esasen paşaların aldıkları kararlar, oldukça benzer zihniyetlerin ürünü olmakla beraber Halide Edib’in cümlelerinin Cemal Paşa’ya karşı daha bağışlayıcı ve müsamahakâr olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Elbette Halide Edib’in İstanbul’da ona sırtını dönen bir İttihad ve Terakki merkez yönetimine karşılık, fikirlerine oldukça değer veren onunla beraber çalışmak isteyen Cemal Paşa’ya iltimas göstermesi oldukça kişisel ve anlaşılır bir tavidir.²⁰⁷ Bu durum, Halide Edib’in konunun özelinden öte, genel olarak meseleleri ele alış tarzı konusunda da ipucu vermektedir. Halide Edib’in düşünce dünyasına entelektüel birikimi, aldığı eğitim ve yetiştiği çevre olduğu kadar kişisel ilişkileri de yön vermektedir. Bu bağlamda, Halide Edib için zaman zaman yapılan “tutarsızlık” eleştirisi, Cemal Paşa örneğinde görüldüğü gibi olayları kişisel ilişkileri dikkate alarak açıklama eğiliminden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Talat Paşa için yaptığı sert eleştirileri, zor günlerinde ona destek olan Cemal Paşa söz konusu olduğunda yumuşatma eğilimine gitmiştir. Esasen bu durum, Halide Edib’in olaylara yaklaşımında bir tutarsızlık gibi görünse de kişisel ilişkilerin yön verici etkisinin sıklıkla karşımıza çıkması ya da çıkacak olması Halide Edib’in “tutarsızlığının” bir tutarlılık içerisinde kendisini gösterdiği ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Halide Edib, başlangıçta Suriye’ye, açılacak okullarla ilişkili kapsamlı bir rapor hazırlamak üzere gitmişti. İki hafta içerisinde hazırlanan raporun özeti, kendi cümleleri ile şu şekildeydi:

“Raporun kısaca iskeleti şu idi:

Beyrut, Lübnan ve Şam için Beyrut’ta müşterek bir muallim mektebi tesis etmek, her üçü için şimdilik zikri geçen şehirlerde altı sınıflı birer mektep hazırlamak. Bu, bir taraftan ekseriyetin tahsil hududunu teşkil etmesi

²⁰⁷ Yahya Kemal, Halide Edib’in Ermeni Tehcirine ilişkin olarak Türk Ocağı’nda yaptığı konuşmasının ardından İttihadçılarla arasının oldukça açıldığını belirtirken sonrasında da Merkez-i Umumi’nin Halide Edib üzerindeki iyi niyetini yitirdiğini şu cümlelerle ifade eder: “*Merkez-i Umumi’ye fazla mensub olanların ağzından Halide Edib Hanım’ın adı kötü tavsiyelerle dökülürdü; Merkez-i Umumi’nin nazarında karıştırıcı ve bilhassa propagandacı bir unsur telakki edilirdi.*”, Yahya Kemal Beyatlı, **Siyasi ve Edebi Portreler**, 3. bs., İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1986, s.37

ihtimaline rağmen, aynı zamanda bunların idadi ve muallim mektebi devresine de bir hazırlık olduğunu göz önünde tutarak programı ona göre tesbit etmek, Arapça, Türkçe ve Fransızca'yı dil olarak öğretmek, Fransızca yerine İngilizce'yi tecviz edenler de yok değildi. Ben Fransızca'da ısrar ettim, çünkü ekseriyet o güne kadar Fransız kültürü - biraz mübalağalı taklit vaziyetinde olsa dahi içinde yetişmişti. İnsanları köklerinden koparmak çok kolay olmadığı gibi, az zamanda da çok muzir ve marazi bir vaziyete de sokabilir.”²⁰⁸

Raporda önemli olan Türkçe'nin dil olarak öğretilmesi kısmıydı. Osmanlı Devleti ile büyük oranda Fransız etkisinde kalan Suriye topraklarının arasındaki bariyerleri kaldırmak için en önemli araç dildi. Cemal Paşa bu eğitim hamlesi ile bölgedeki devletçi kurumsallaşmanın temelini atarak Arapları Türk kültürüne aşinalaştırmak, Türk dilini öğretmek böylelikle başat unsuru Türkler olan Osmanlı Devleti'ne karşı bir aidiyet oluşturmak niyeti taşımaktaydı. Halide Edib de bu aidiyeti oluşturması planlanan eğitim hareketini yönlendirecek isim olarak, raporu hazırladıktan sonra İstanbul'a dönmesine karşılık bir süre sonra Cemal Paşa'nın ısrarıyla hazırladığı raporu tatbik etmek üzere Suriye'ye dönmüştür.

“Bu planı hazırlarken, birkaç ay sonra bunun bir kısmını tatbik için kendimin Lübnan ve Arap diyarına [döneceğimi] hiç düşünmedim. Bence mühim olan şey, tahsil vasıtasıyla millette uyandırılması lazım gelen yeni bir zihniyetin ilk temelini atabilmektir.”²⁰⁹

Cemal Paşa'nın Arapçılara karşı aldığı sert önlemlerle -idam ve sürgünler- oluşan olumsuzluğun fitili ateşlemesiyle bağımsız bir Arap Devleti kurmak amacı doğrultusunda İngilizlerin desteğini ardına alan Şerif Hüseyin'in Mekke'de başlattığı isyan, diğer taraftan Filistin'e kadar ilerlemiş olan İngiliz ordusu, savaş nedeni ile tarımın durma noktasına gelmesi ve üzerine ikmal sıkıntısı sonucunda ortaya çıkan kıtlık, Suriye bölgesinde önemli boyutta bir gerginlik yaratmıştı. Dolayısıyla bu sıkıntılı dönemde bölge halkının motive edilmesi ve Osmanlı Devleti'ne olan sadakatin sağlanması gerekmekteydi.²¹⁰

²⁰⁸ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s. 233.

²⁰⁹ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s. 234.

²¹⁰ Suriye'deki vatandaşların merkezle bağlarını güçlendirmek için kullanılan araçlardan biri de gazetelerdi. Örneğin, I. Dünya Savaşı'nda bölgede çıkarılan ve hükümet destekli bir yayın organı olan

Sadece Suriye bölgesinde değil, neredeyse Osmanlı Devleti'nin tüm toprakları üzerinde faaliyet gösteren yabancı okullar, devletin hassas bir meselesi olan "azınlıklar" konusuyla yakından ilgilendiler ve bu okullar, Osmanlı Devleti'nde yaşayan farklı azınlık gruplarını kendi kültürel denetimleri altına almaya çalışarak önemli bir kültürel etkileşim mekanizması haline geldiler. Sonuç olarak, yabancı okullar, büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde etki kurma ve bölünme durumunda belirli bölgeler üzerinde hak iddia etme politikalarının önemli bir aracı olarak hizmet ettiler²¹¹ Cemal Paşa'nın eğitim alanındaki faaliyetleri, yabancı -daha spesifik olarak Fransız- etkisini kırma çabaları taşıyordu. Bu çaba, aynı zamanda yabancıların eğitimle ayırıştırmak istediğini eğitimle birleştirme çabasıydı. Belirtmek gerekir ki bölgedeki nüfus kendi içerisinde de farklılaşmış durumdaydı. Yabancı okullarına verilen dini eğitimlerin de etkisi ile daha çok gayrimüslim Arapların çocukları devam etmiş olduğu için ortak bir kültür oluşturması hedeflenen Osmanlı okullarının Araplar arasındaki zıtlığı da ortadan kaldırması bekleniyordu. Böylelikle Halide Edib'in de bahsettiği gibi yabancı etkisinden uzak, ayırıştırıcı yönü kırılmış ve Osmanlı Devleti'ne sadık vatandaşlar yetiştirilebilecekti. Cemal Paşa anılarında açılan mekteplere, yabancı okullarından da öğrencilerin gelmeye başladığını hatta talebe karşılık vermekte zorlandıklarını da övünçle belirterek, çabalarında en azından ilk aşama olarak başarılı olduklarını ima etmekteydi:²¹²

Eş şark gazetesi, sütunlarının önemli bir kısmını, Suriyelilerin Osmanlı Devleti'ne olan sadakatini engellemeye çalışan kişi ve devletlerle mücadelede ayırmıştı. Bu doğrultuda, Suriye'deki Osmanlı devlet otoritesini sarsabilecek Mısır Sultanı Hüseyin ve Hicaz'da Osmanlı Devleti'ne isyan eden Mekke Emiri Şerif Hüseyin gibi isimler Halifenin etrafında oluşmuş İslam birliğine zarar vermekle suçlanırken; İngiltere, Fransa, Rusya gibi Suriye'de değişik gruplar üzerinde nüfuzu olan büyük devletlerin Müslümanların birliğine kast etmiş oldukları anlatılıyordu. Aynı zamanda, hükümetin duyuruları da bu gazeteden yapılmaktaydı dolayısıyla Eş-Şark, hükümet ile halk arasında bir aracı konumundaydı. Bkz. M. Talha Çiçek, "Birinci Dünya Savaşında Suriye'de Panislamist Propaganda: Eş-Şark Gazetesi", **Dil ve Edebiyat Araştırmaları**, Sayı: 17, Bahar 2018, s. 115.

²¹¹ Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. II, (Ed.) Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 488.

²¹² Milliyetçi Arap yazınında Osmanlı'nın Arapları "bilerek" ya da "önemsemedikleri" için cahil bıraktığına yönelik bir anlayış söz konusudur. Örneğin, Muhammed Kürd Ali, hatıratında Osmanlı yöneticilerinin Arapları özellikle cahil bıraktığını, bölgede okullaşmanın önüne geçtiklerini ifade eder. Örneğin Vilayet Maarif Müdürü olan Kemal Bey'in okul açma ve eğitim konusunda oldukça aktif olduğunu belirttiği Şeyh Tahir el-Cezairi'ye maarif konusundaki faaliyetlerini yavaşlatmasını söylediğini dile getirir. Yine benzer şekilde bölgede valilik yapan İsmail Fazıl Bey'in, bölge halkının okul istemesi üzerine "binayı siz yapın, öğretmeni maarif gönderecek." demesi üzerine, halkın okul yapmak için inşaatla başladığını ancak Kürd Ali'nin vali tarafından çıkarıldığını ileri sürdüğü

“Türk kadınlığının medarı iftiharı saydığım Halide Edip Hanımefendi’nin özel çabaları sayesinde Beyrut’ta ‘Darü’l-Nasrat’ ismi verilen Fransız kız mektebi binasında yenilettiğim yatılı kız lisesi ve muallim mektebi ile Beyrut, Şam ve Cebel-i Lübnan’da kurduğumuz yatılı ve yatısız kız ilkokullar o kadar büyük bir rağbet görmüştü ki, hatta bazı aileler Amerikan kız mektebindeki çocuklarını alarak bu mekteplere vermeye başlamışlardı.”²¹³

Halide Edib, yabancı okullarda eğitim alan Arap çocuklarının, Osmanlı’dan uzaklaştırmak bir yana bizatihi Arap kültüründen de çok uzaklaştığı kanaatindeydi. Bu nedenle Arapların açılan Osmanlı mekteplerine devam etmesi Türkçe ve yabancı dil yanı sıra Arapça ’ya da ağırlık verilmesi açısından da önemliydi.

“Dar görüşlü olmamak şartıyla milliyetçi olan herkes, her imparatorluğun müşterek dili ve kültürü ile beraber, kendi cinsine ve ülkesine mahsus kültür ve dili öğrenmesi icap ettiğine inanır, zannediyorum. Bilhassa Fransız mekteplerinden gelen Arap kızları, Arapçaya hep yukarıdan bakarlardı. Bir gün kültürlü bir Arap hanıma, peynirin Arapçasını sormuştum. Yanındakilere “fromage”ın Arapçasını bilen var mı diye sormuştum. Bizim açtığımız yeni mekteplerin hepsi Arapçaya çok ehemmiyet veriyordu.”²¹⁴

söylentilerle halkın okul yapmaktan vazgeçtiğini ifade eder. Bkz. Ali, **Bir Osmanlı-Arap...**, s. 190-191; Muhammed Kürd Ali’nin iddialarına karşılık özellikle “maarifperver” padişah olarak adlandırılan II. Abdülhamid döneminde okullaşmanın merkezden taşraya doğru yayılmaya başladığı görülebilir. Öyle ki 1879’dan itibaren vilayetlerde Vilayet Maarif İdareleri ve Maarif Meclisleri kurulmaya başlanmış ve “ibtidai”, “rüşdi”, “idadi” ve “sultani”den oluşan tutarlı bir eğitim sistemi İmparatorluğa yayılmıştır. 1899’da Suriye’de bir hukuk mektebi kurulması planlanmış ancak maddi sorunlar nedeniyle bu plan gerçekleştirilemeyince idadilerin son sınıflarında hukuk dersleri verilmeye başlanmış böylelikle idari personel yetiştirilebilmesi için pratik bir çözüm sağlanmıştır. 1903 yılında İstanbul dışındaki ilk tıp mektebi Suriye’de açılmış ve hemen bir yıl sonra Şam’da Harbiye mektebi açılmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki kız öğrencilerin devam edebileceği okul sayısı az olduğu için Fransız, Amerikan ya da Almanların açtıkları okullara devam etmek zorunda kalmışlardır. Bkz. Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi’nde...**, s. 148-149; Görüleceği gibi, bir bütün olarak merkez ve taşra uygulamalarını, idari yapıyı ve nüfusun geçişkenliğini hesaba katmaksızın bir değerlendirme yapmak Osmanlı Devleti’nin bölgedeki etkisini ve politikalarını anlamak açısından yetersiz kalmaktadır. Taşradaki kimi yöneticilerin kimi zaman münferit olarak da nitelendirilebilecek “keyfi” uygulamaları söz konusu olabilir. Ancak bu durumu Osmanlı Devleti’nin genel politikaları olarak nitelendirmek yanlış olacaktır.

²¹³ Cemal Paşa, **Hatıralar, İttihat ve Terakki...**, s.355-356

²¹⁴ Adivar, **Mor Salkımlı Ev**, s.304-305; Kanun-ı Esasî’de yabancı okullara ilişkin bir hüküm bulunmadığı için, bu okullar öğretim programları için Maarif Nezareti’nden onay almak zorunda kalmadan devletin her türlü denetiminin dışında faaliyet gösterebilmişlerdir. Bkz. Koçak, “Tanzimat’tan Sonra Özel...”, s. 487-488; Dolayısıyla Halide Edib’in de belirttiği gibi özellikle kız öğrenciler kendi kültürlerine oldukça uzak kalmışlardır.

Türk Yurdu’ndan Kazım Şinasi ile yaptığı mülakatta da Halide Edib, Arapların kendi kültürlerine uzak kalmalarından, Fransız mekteplerindeki Arap kızların dışarıdan süslenmiş ama içi boş olan bir eğitim aldıklarını ifade ediyordu.

“Beyrut'taki papaz mektebi pek büyük, âdeta bir şato denecek derecede olmakla beraber hiç de mektep ittihazına bütün manasıyla elverişli bir bina değildir. Bu binada bir mektebin cami bulunması icap eden şerâit-i sıhhiyeden eser bulamazsınız. Bu müessesede tahsil görmüş Suriye kızlarından birçoğuyla temas ettim. Bu tetkikatım neticesinde gördüm ki, bu kızların tahsili yaldızdan ibarettir: Lisan öğrenmişler, fakat esaslı tahsil nâmına hemen hiçbir şeyi elde etmedikten başka Arapçayı unutmuşlar, kendi hayatlarına yabancı kalmışlar, şahsiyetlerini mahvetmişlerdir. Bu kızlarla görüşürken bir kelimenin Arapça mukabilini sorsanız, Fransızca olarak, "Durunuz, bakayım, şey... bir türlü hatırıma gelmiyor!" cevabını alır, Suriye millî rakslarından bahsetseniz kendilerini tahkir edilmiş addettiklerini görürsünüz, Fransız kadın ve erkek misyonerleri memlekete daha kolaylıkla, daha müessir sûrettenüfûz edebilmek için olanca gayretlerini bilhassa erkek çocuklara tevcih etmişler, kızları ihmal etmişlerdir. Beyrut'ta bir Amerikan ve bir de Alman kız mektepleri var, fakat bu müesseselerde tahsil etmiş kızlarla kâfi derecede temas etmediğim için bu babda pek kati bir fikrim olmadığını söyleyeceğim. Mamafih bu iki mektepte kızların tahsiline daha ziyade ihtimam edildiğini zannediyorum.”²¹⁵

Suriye’de özerk bir yönetim düşüncesi de akılda bulundurulduğunda, Halide Edib’in Arap kültürünü ve Arapça öğretimine önem vermesinde samimi olduğunu ileri sürmek yanlış olmasa da söz konusu önemseme durumunu “ısrarla” belirtmesi, bölgede Türkleştirme politikalarının uygulandığına ilişkin yapılan eleştirilere verilmiş olan bir cevap niteliği taşımaktaydı. Her ne kadar Halide Edib, açık cümlelerle ifade etmemiş olsa da Cemal Paşa’nın anılarında bu duruma direkt temas ettiği görülebilir:

“Osmanlı İmparatorluğu’nun resmi dilinin Türkçe olmasını istemek, unsurları Türkleştirmek istemek midir? Osmanlı İmparatorluğu’nda mekteplerin hükümetin kontrolü altında bulunmasını ve bir örnek olmasını arzu etmek, sair unsurları Türk yapmak istemek midir?”²¹⁶

²¹⁵ Kâzım Şinasi, “Matbuat: Suriye Mektepleri”, **Türk Yurdu**, Yıl 5, Sayı 141, 16 Ağustos 1533- 16 Ağustos 1917, s. 180.

²¹⁶ Cemal Paşa, **Hatıralar, İttihat ve Terakki...**, s. 374.

Esasen okullarda Türkçe'nin öğretilmesi, Türkleştirme faaliyetinden ziyade merkez ile bağları gevşemiş olan bölge nüfusunun bağlarını güçlendirmek amacı taşımaktaydı. Halide Edib, Türk Yurdu'ndaki mülakatında Suriye'ye Anadolu'dan kız öğrenciler getirme planlarının da olduğundan bahseder. Böylelikle Arap ve Türk kızları beraber eğitim görecektir ve birbirlerinin kültürlerini öğrenip dostluk bağları geliştireceklerdi:

“Buna mukabil her sene bu üç yerden dârümuallimât için yirmişi ve sultanî kısmı için de on beşer kız gönderilebilecektir. Şu hâlde her sene bu üç yerden gerek dârümuallimât gerek sultanî tahsili görmek üzere müessesemize yüz beş kız alınacak demektir. Bu yerli kızlardan maadâ Anadolu'dan da, ücretleri mensup oldukları vilâyetlerden tesviye edilmek üzere birkaç kız alacağız. Anadolu kızlarının Suriye'deki hemşirelerle mektep sıraları üzerinde temas etmelerine bir ehemmiyet-i mahsusa atfediyorum. Böyle bir temasın birbirimizi yakından tanımak hususunda icra edeceği tesiri uzun uzadıya izaha hacet yoktur.”²¹⁷

Halide Edib'in tabiriyle “Arap Diyarı” ve Osmanlı merkez yönetimi arasındaki kopukluğu Falih Rıfkı anılarında çarpıcı bir biçimde örneklendirmiştir:

“Suriye, Filistin ve Hicaz'da:

- Türk müsünüz?

Sorusunun birçok defalar cevabı:

- Estağfurullah! idi.

Bu kıtaları ne sömürgeleştirmiş ne de vatanlaştırmıştık. Osmanlı İmparatorluğu buralarda ücretsiz tarla ve sokak bekçisi idi. Eğer medrese ve şuursuzluk devam etmiş olsaydı, Araplığın Anadolu yukarılarına kadar gireceğine şüphe yoktu. Bizim emperyalizm, Osmanlı emperyalizmi, şu ana fikir üstünde kurulmuş bir hayal idi: Türk milleti kendi başına devlet yapamaz!”²¹⁸

Araplar üzerinde bir Türkleştirme politikasının olmadığını iddia etmiş olsak da kabul edilmesi gerekir ki bürokrasi ve eğitimde bir Türkleşme yoluna gidilmiştir. Diğer taraftan, nüfus politikaları ya etnik mühendislik olarak adlandırılabilir faaliyetlerle de bölgede Anadolu'dan gelecek Türklerin iskân edilmesine yönelik çabalar olduğu da belirtilmelidir. Söz konusu çabalar konusunda herhangi bir resmi karar ve uygulama

²¹⁷ Şinasi, “Matbuat: Suriye...”, s. 180.

²¹⁸ Atay, *Zeytindağı*, s. 29-30.

olmasa da Cemal Paşa ve Talat Paşa'nın yazışmalarından böyle bir fikre sahip oldukları anlaşılmaktadır. Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden sürülen Ermeni nüfusunun "himayesi"nin de ardında büyük oranda Suriye bölgesindeki Arapçılığa karşı bir teminat olmaları etkiliydi. Nitekim Cemal Paşa'nın özel kâtibi olan Falih Rıfkı da anılarında bu durumu açık bir biçimde ifade etmekteydi:

"Dördüncü Ordu Kumandanı, 'Hicret eden Ermenileri bana bırakınız, Suriye içlerinde oturtacağım.' diyordu. O, Suriye'de, Ermenilerin zararlı olacağı fikrinde değildi. Dördüncü Ordu'nun esas düşüncesi şu idi: Zararlı Ermeni külliyetlerini, zararsız Ermeni cüz'iyetleri haline getirmek! Suriye içlerine dağıtılacak Ermenilerin koyu Araplığa karşı bir teminat olmak ihtimali de vardı. Çerkesler, Kürtler ve saire gibi... Hatta Ermenilere toprak ve ev vermek şartıyla Müslüman etmek için bir heyet bile yapılmıştı. Bu heyet bir defa benim odamda toplandı. Fakat çabuk gevşedi.

Cemal Paşa'nın bu koruyucu politikasına, tabii Müslüman etmek müstesna, Halide Hanım pek taraftardı. Bahaettin Şakir ve arkadaşları ise Cemal Paşa'yı suçlandırmakta idiler. Nerede isyan olursa, Zeytin, Bahçe ve Urfa'da olduğu gibi, şiddetle tenkit edilmiş, fakat tehcir kervanlarına taarruz ettirilmemişti. Adana yolunda kabilelere hücum eden birkaç kişi idam bile edildiler."²¹⁹

Falih Rıfkı'nın da belirttiği gibi, Halide Edib ve Cemal Paşa'yı orta noktada buluşturan en önemli hususlardan biri Ermeni tehcirine karşı aldıkları tavidir. Halide Edib, yakın arkadaşı Cavit Bey'e yazdığı mektubunda tehcir nedeniyle Suriye sokaklarında perişan halde gördüğü Ermenilerin kendisine "(...) Bizim için bir şey yap. Dünyada bir Cemal Paşa bir de seni severiz."²²⁰ dediklerini belirtir. Diğer taraftan, Cemal Paşa Halide Edib gibi tehcirin yapılmasına değil tehcirin uygulanma şekline karşıydı; ayrıca Suriye'deki nüfus politikaları açısından da Ermenilerin varlığını önemsemekteydi. Bir bakıma Cemal Paşa, Suriye'deki Ermeni varlığına, Halide Edib'teki insani kaygıların ötesinde pragmatik yaklaşmaktaydı. Tehcir sırasında ailesiz kalmış Ermeni çocuklarının yerleştirildiği yetimhanede "memleketin işine yaracak" bireylerin yetiştirildiğiyle

²¹⁹ Atay, *Zeytindağı*, s. 56.

²²⁰ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları 4, Belgeler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, Eylül 2013, s. 140.

övünmesi de Cemal Paşa'nın meseleye yaklaşımındaki faydacılık konusunda açık bir örnek teşkil etmekteydi:

“Bin Ermeni çocuğu için Ayn tura Manastırında açtığım yetimler yurdu, gerçek bir mektepten başka bir şey değildi. Oraya geldikleri zaman her biri ölüme mahkûm bir sefalet çehresi gösteren yetimler, pek az bir zaman içinde mükemmel gıda ve güzel bir tedavi usulü ile kuvvet ve sağlık kazanmışlar ve gelecekte memleketin işine yarayacak bir eleman hali almaya başlamışlardı.”²²¹

Ayn Tura Manastırı'nda açılan yetimhane, Cemal Paşa kadar Halide Edib için de büyük önem arz etmekteydi. Ancak yetimhaneye alınan Ermeni çocuklarına Türk ismi verilmesi ve Müslüman kimliği kazandırılması konusunda Halide Edib, itirazları olduğunu belirtir:

“Bu Yetimhane üzerinde merhum Cemal Paşa ile aramızda hayli çetin ve uzun münakaşalar oldu. Ben, Ermeni çocuklarının Türk veya Müslüman ismi taşımalarına itiraz ettim. Bunun sebebini Cemal Paşa şu surette izah etti. Şam'da Ermeniler tarafından idare edilen yerde Cemal Paşa idaresinin yardım ettiği bir takım yetimhaneler vardı. Bunlar yalnız Ermeni çocuklarını alırlardı. Hiç birinde yeniden çocuk alacak yer kalmadığı gibi, yeni bir yetimhane açmak için de maddi imkân kalmamıştı. Ayn Tura sadece Müslüman çocukları için olup, orada henüz yer vardı. Ermeni yetimhanesinin alamadığı kimsesiz, avare Ermeni çocuklarını Ayn Tura'ya alırken onlara Türk veya Müslüman ismi vermek zaruri idi. Esasen din dersi de verilmiyordu. Yani Ermeni çocuklarını zorla Müslüman yapmak gibi bir gaye yoktu. Din ve milliyete dokunulmazlık taassububazı feci vaziyetlerde ve hayati ihtiyaçlar karşısında kuvvetini kaybedeceğini o zaman hiç düşünmemiştim. Her halde 16 Eylül 1916 tarihinde İstanbul'a dönerken, Ayn Tura ile aramda doğru veya yanlış hiç münasebetim olacağını aklıma getirmemişim.”²²²

Bununla birlikte, bu itirazların Suriye'deki idari görevi başlamadan önce, rapor hazırlamak üzere gittiği dönemde gerçekleştiği gözden kaçırılmamalıdır. *Memoirs*'de aktardığı anılarında ise aynı durumu daha da detaylandıran Halide Edib, Cemal Paşa'ya yaşanan o zor günlerde Ermenilere olabileceği kadar iyi davrandığını, buna karşılık neden Ermeni yetimlerinin Müslüman isimleri ile çağırılmasına izin verdiğini

²²¹ Cemal Paşa, **Hatıralar, İttihat ve Terakki...**, s.340

²²² Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s.298-299

sorduğunu belirtir. Zira Halide Edib’e göre yapılan bu uygulama nedeniyle zamanı geldiğinde gelecek Türk nesilleri ağır bedeller ödeyecektir. Cemal Paşa ise Mor Salkımlı Ev’de aktardığı gibi sadece yetimhanedeki kontenjan sıkıntısından Ermeni çocuklarını Müslüman yetimhanesine, Müslüman isimleri ile yerleştirdiklerini ve savaş sonrasında kendi topluluklarına geri dönebileceklerini ifade eder öyle ki Müslüman olarak yetiştirilseler ve kendi kimliklerini unutsalar dahi birkaç yüz çocuğun Müslüman olmasının kendilerine hiçbir yarar sağlamayacağını ifade eder. Halide Edib bu açıklamadan ikna olmamıştır ve bu yetimhane için çalışamayacağını belirtse de Cemal Paşa, çocukların sefalet içerisinde kaldığını gördüğü zaman hiçbirinin dini ya da ırkının bir önem arz etmeyeceğini önceliğin hayat kurtarmak olduğunu yönünde cevap verir.²²³ Esasen Halide Edib’in Cemal Paşa ile arasındaki konuşmayı İngilizce anılarında detaylı bir biçimde vermesi, özellikle Amerikalı ve Ermeni araştırmacılarca şahsına yöneltilen Ermeni çocuklarının Müslümanlaştırıldığı iddialarına bir cevap amacı taşımaktadır.²²⁴ Her ne kadar Halide Edib, bu durum karşısında nerede duracağı konusunda kararsız kaldığını ve Ermeni yetimlerinin Müslüman isimleri ile yetimhaneye kabul edilmeleri konusundaki huzursuzluğunu belirtiyor olsa da, Cemal Paşa’nın teklifini kabul edip yetimhanenin başına geçmesi, savaş şartlarında böyle “olağanüstü” durumların “olağan” karşılanmasını kabul ettiğinin üstü kapalı bir ifadesidir. Esasen Halide Edib’in “idealist” tutumuna karşılık Cemal Paşa’nın “realist” tavrının kendisini ikna ettiği de üstü kapalı bir biçimde verilerek Ayn Tura’daki uygulamalara karşı kamuoyunda oluşan eleştirel tutuma “ikna” edici bir karşı argüman vermek amacı güdülmektedir.

Halide Edib’in, Ayn Tura idaresinin başına geçmesinin ardından, burada karşılaştıklarından bahsederken, Ermeni tehcirine ilişkin ortaya koyduğu “karşılıklılık” görüşünü de örneklendirmeye devam ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır:

“Çocuklar zayıf, mahzun ve bakımsız görünüyordular. Bunlar, Türk, Ermeni ve Kürt çocuklarından müteşekkildi. Hepsi, kıtal, hicret ve harbin

²²³ Halide Edib, **Memoirs of Halide Edib**, s.429-430.

²²⁴ Adak, **Halide Edib ve Siyasal Şiddet...**, s.51

sokağa, hatta beyabana saldığı kimsesiz çocuklar. Babalarının hatalarından şu veya bu sebepten dolayı mesul olmayan yavrular.”²²⁵

Bu kısa pasajda bile “birbirini katletmiş olan babalar” vurgusu dikkat çekmekte. Diğer taraftan, Halide Edib, Türklerden ziyade Kürt çocukları ve Ermeni çocukları arasında bir “husumet” durumuna değinerek, tehcir sırasında yaşananlardan sorumlu gördüğü bir diğer “taraf”ı işin içine sokmaktadır:

“İlk zamanlardaki, bilhassa Kürt ve Ermeni çocukları arasındaki birbirlerinin boğazına atılan husumet ve geçimsizliği hatırladıkça, iki ayda vücut bulan bu gelişme hayrete şayan görünüyordu. İlk günlerde - şimdi örücülükte en ileri olan- iki Kürt çocuk başlan beyaz sargı ile bana gelmişler ve:

- Biz Şam’a gitmek için izin istiyoruz, demişlerdi.
- Niçin gitmek istiyorsunuz?
- Ermenileri öldüreceğiz.
- Niçin öldüreceksiniz?
- Anamızı babamızı Ermeniler öldürdü. Buradaki Ermeni çocuklar bize her gün dayak atıyorlar.
- Babanızı ananızı öldürenler, buradaki çocuklar değildi. Hem onların anasını babasını da başkaları öldürmüş. Şimdi bana başınızın nasıl yaralandığını söyleyiniz. Söylemediler. Hastahaneye gönderdim. Bu hadise olalı iki ay bile geçmemişti. İki ay sonra, aynı çocuklar, şimdi Ermeni çocuklarıyla beraber dokuma tezgâhlarında kuzu gibi çalışıyor, arkadaşlık ediyorlardı. Bu iki çocuğun bende bıraktığı en büyük tesir, hatta hürmet hissi, bütün hiddet ve nefretlerine rağmen kafalarım yaran çocukların isimlerini vermemiş olmalarından doğuyordu.”²²⁶

Halide Edib’in Kürt ve Ermenilerin arasındaki sıkıntılardan bahsederken Türk çocuklarının sakın ve “kavga gürültüden” uzak tavırlarına ve liderlik vasıflarına değinmesi bir bakıma asıl şiddetli “husumet”in Kürtler ve Ermeniler arasında yaşandığına dikkat çekmeye çalışmış olmasının muhtemel olduğunu iddia edilebilir. Çocuklara yönelik bu tanımlamalar bir anlamda “karşılıklı” iddialarını güçlendirici,

²²⁵Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s. 253

²²⁶Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s.312-313

Türk halkının mecbur kalmadığı takdirde sorun çıkaracak bir yapıda olmadığına ima edildiği alt metinler haline gelmiştir:

“Kürt çocukları, doğru sözlü, beklenilmeyen derecede insana bağlanan ve belli etmemeleri ne rağmen çok şefkatli idiler, fakat onları idare edebilmek için mutlaka adalete ve hakka bağlı, aynı zamanda çok kuvvetli bir irade lazımdı. Mamafih liderlik hassaları zayıftı, çünkü çabuk hiddet ederler ve hislerine mağlup olurlardı. İdaresi en kolay olanlar Türk çocukları idi, disiplin ve liderlik kabiliyetleri de çok kuvvetli olduğu gibi, çok sakindiler ve mektebin sulh unsurunu teşkil ediyorlardı.”²²⁷

Yetimhanedeki en küçük çocuklardan biri olan Jale'nin Halide Edib'in kaleme aldığı Kenan'ın Çobanları isimli oyun sergilenirken oldukça etkilenip yerinden fırlaması ve sayıkladığı cümleler o güne kadar hangi ırka mensup olduğu bilinmeyen Jale'nin Kürt olduğuna kanaat getirilmesini sağlamıştır. Esasen bu örnek küçük çocukların ait oldukları millet konusunda bir bilinçleri oluşmadığı ya da bunu ifade edebilecek yaşta olmadıkları için tamamen varsayımlar üzerinden belirli kimliklere sahip olduklarının da çarpıcı bir örneğidir.²²⁸ Ancak daha da trajik olan savaş sonrasında kurulan uluslararası komisyonun Jale'nin Ermeni olduğuna karar vermesidir. Halide Edib daha birçok çocuk hakkında benzer kararlar verildiğini ifade etmektedir.²²⁹ Müslüman çocukların Ermeni olarak kabul edilmesi konusundaki bu açıklamasının İngilizce

²²⁷ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev.**, s.313

²²⁸ Halide Edib, yazmış olduğu *Kenan'ın Çobanları* isimli oyun, yetimhanede çocuklar tarafından sahnelendiğinde oldukça etkilenen, salonda koşturmaya başlayan Jale'nin hikâyesinin dehşet verici bir biçimde ortaya çıktığını ifade eder: “Koştuk koştuk koştuk”, bunu söylerken odanın içinde makine ile kurulmuş gibi koşuyordu. “İşte Sait, hani şu et kıyan, şöyle şöyle” -bunu da eliyle canlandırıyor-, “hani şu koyunların boğazını kesen... Haççe de -Hatice- var. Elimi tutuyor, koşuyoruz, koşuyoruz. Kilisedeki adamlar, aman duymasın” -ayağının ucuna basıp yürüyor- “geliyorlar, geliyorlar, kiliseden çıktılar. Sait'in gırtlığını, ha şöyle, ha şöyle kesiyorlar. Bıçağı Haççe'nin karnına saplıyorlar, çeviriyorlar, çeviriyorlar, bağırsakları ha şurada...”

Heyecandan ter içinde kalmıştı. Ağlamıyordu. Hatırasında uyanan o geçirdiği sahnenin dehşeti içinde gözleri dışarı fırlamıştı. Biz, onun babası Sait, anası Hatice adlı bir Kürt ailenin çocuğu olduğunu, müteakıl kütalleri esnasında kaçarken, kiliseden çıkan Ermeniler tarafından anası babası öldürüldüğünü anladık.” Bkz. Adıvar, **Mor Salkımlı Ev.**, s.331-332, Halide Edib, Ayn Tura'da idarecilik yaptığı dönemde Jale'yi himaye ettiğinden bahseder. Çok küçük olduğu için “anne şefkati” arayan Jale'nin kendisi ile aynı odada kalmak istediğini anılarında belirtir. Buna karşılık Ayn Tura'daki yetimlerden biri olan Karnig Panian ise, Halide Edib'in mesafeli olduğundan, çocukların ondan korktuğundan bahseder. Bkz. Karnig Panian, **Goodbye, Antoura a Memoir of the Armenian Genocide**, Stanford, Stanford University Press, 2015, s. 95.

²²⁹ Halide Edib, **Memoirs of Halide Edib**, s. 467.

yayımlanan *Memoirs*'de yer bulması da Ermeni çocuklarının Müslümanlaştırıldığı yönündeki yabancı kamuoyunda ortaya çıkan iddialara bir cevap niteliği taşımaktadır.²³⁰

Halide Edib, yoğun bir eğitim faaliyeti içerisindeyken, savaş devam etmekteydi ve gelişmeler tamamen Osmanlı aleyhineydi. Halide Edib durumu, "İkinci teşrin ayında cephede bozukluk başladı. Ben tamamen kendimi işime vermiş olduğum için, Suriye'nin herhangi dakika düşman eline geçeceğini, bulunduğumuz yerin bir harp meydanı haline geleceğini düşünemiyordum..."²³¹ diyerek ifade ediyordu. Cemal Paşa'nın, İstanbul'a dönüşü söz konusu olunca, Halide Edib ve diğer hoca heyetinin de Suriye'yi terk edebilecekleri söylendiyse de kalmakta ısrarcı olmuşlar ve savaş şartları iyice ağırlaşana kadar vazifelerini devam ettirmişlerdir. Aslında bu durum, savaşlarda henüz cephe gerisinin direkt temasla zarara uğramadığının da ilginç bir örneğini oluşturmaktadır. Zira cephede savaş devam ederken, Halide Edib, yiyecek sıkıntısından dolayı zor şartlarda da olsa eğitim faaliyetlerine devam edebilmiştir. Ancak en nihayetinde mektepler kapatılınca Suriye'den ayrılmak durumunda kalan Halide Edib, kendilerinden sonra çocukların sıkıntı çekmemesi adına da ellerinden geleni yaptıklarını ifade eder:

"Ben, mektepler kapanıp İstanbul'a, mart ayında hoca heyetiyle dönerken, Ayin Tura'da Lütfü Bey ve bir hayli hoca kalmıştı. Bunların arasında, o sene tarih hocası olarak Der-Nasıra 'ya gelmiş olan Belkıs Edib de vardı. Aynı zamanda Doktor Bliss ile damadı Mister Dodge'dan AyinTura'yı, Beyrut'ta askeri hareket başlar başlamaz himayelerine, daha doğrusu Kızılhaç'ın himayesine almalarını rica ettim. Kaymakam Kemal Bey sayesinde müessesenin dört aylık yiyeceği vardı. Aynı zamanda, müessesedeki Ermeni çocuklarını Kızılay'a teslim etmelerini rica ettim. Vaad ettiler ve sözlerinde durdular. Ordular gitmeden Mr.

²³⁰ Amerikalı akademisyen Watenpaugh, Halide Edib'in anılarında aktardığının aksine Ermeni yetimlerini ile ilgili alınan kararlarda ırkçı bir tavır sergilediğini bahseder. Çocuk köleliğine varan iddiaları olan Watenpaugh, savaş sonrasında da Ermeni yetimlerinin zengin Müslüman ailelerin yanına verilmesi konusunda, Halide Edib'in takıntılı bir biçimde hareket ettiğini ileri sürer. Bkz. Keith David Watenpaugh, "The League of Nations' Rescue of Armenian Genocide Survivors and the Making of Modern Humanitarianism, 1920-1927", *The American Historical Review*, Vol. 115, No. 5, Aralık 2010, p. 1336; Ayrıca Watenpaugh, Halide Edib'in sadece Ermeni çocuklarını değil Kürt çocuklarını da Türkleştirme politikası dâhilindeki bir eğitime tabii tuttuğunu iddia etmiştir. Bkz. Keith David Watenpaugh, "Are There Any Children for Sale? Genocide and the Transfer of Armenian Children (1915-1922)", *Journal of Human Rights*, Sayı 12, 2013, s. 293.

²³¹ Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, s. 275.

Crawford'u Kızılhaç namına bu işe memur ettiler. İşte bu Yetimhaneye son hizmetim bu olmuştu.”²³²

Son olarak belirtmek gerekir ki Halide Edib Suriye'deki tüm çabalara rağmen, bölgedeki toprak hâkimiyetini kaybetmekten bağımsız olarak, istenilen sonuca ulaşamadığının farkındaydı.²³³ Elbette Halide Edib'in, I. Dünya Savaşı sürecindeki bu çabası bir kadın olarak var olabildiği, kendisini gösterip otoritesini gösterebildiği yegâne alan eğitim olmasından kaynaklanıyor olabilir. Aynı zamanda bu durum Halide Edib'deki “patriotizm”in de bir tezahürü olmuştur: savaşta olan ülkesi için faydalı olmak adına çocuklarını bir başkasına emanet ederek ve alışık olduğu düzenden çok farklı bir ortamda, tamamen kendi isteği ile bir kamu hizmetini idare etmek.²³⁴ Böylelikle erkeklerin hegemonyasındaki savaş alanında bir kadın olarak, üstelik belirgin bir biçimde var olabilmıştır:

“1914 senesinde, parlamentomuzda, Arap mensupları da vardı. Fakat Anayasa'daki bütün haklara ve mesuliyetlere iştiraklerine rağmen bir türlü Arapları kendimize bağlayamamıştık. Bana öyle geliyordu ki, Türkiye, tahsil istikametini ve idaresini tesbit ederken, istikbalde kendisiyle iş birliği yapabilecek bir müstakil Arap diyarını ve milletin göz önünde tutması lâzımdı. Arapları ebediyen idaremiz altında tutabilmek gayesinden tamamen vazgeçmelidir. Türkler, Arap dünyasına, Anadolu'dan çok fazla emek ve para sarf ettiler. O topraklarda Türk kanı döktüler. Fakat Araplar, memleketlerini müdafaa

²³² Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s.333

²³³ Halide Edib'in Suriye'deki eğitim faaliyetlerinin “nafile” bir çabayı geçemediği yönünde Yahya Kemal'in ortaya koyduğu eleştiri ilgi çekicidir:

“... Birçok muallimleri seferber ederek Suriye'ye götürdü; bu manzarada biraz hiffet ve gülünç bir şey vardı; Anadolu bomboş dururken, yalnız Cemal Paşa'nın muvakkat bir hükümlerliğini tezyin etmek için, bizi ve lisanımızı pek özlemeyen Suriye'de bir maarif feyzanı, bhusus o felaketler ortasında, birçok insanı acı acı gülümsetiyordu. Vakıa Cemal Paşa'nın Suriye'den kaldırılacağı ve İstanbul'a getirileceği şayi olur olmaz, Halide Edib Hanım Suriye'yi, o maarif intibahını, o mektepleri ve muallimleri bıraktı ve Cemal Paşa'dan önce İstanbul'a geldi. O kadar masraf, zahmet ve nümâyış muvakkat bir moda gibi geçmişti.” Beyatlı, **a.g.e.** s.37-38

²³⁴ Ermeni yazar Aghavnie Yeghenian, Halide Edib'in Ermeni tehcirini ve Suriye'deki faaliyetlerini bir güç kazanma fırsatına dönüştürdüğünü ileri sürmüştür. Suriye'de geçirdiği dönem Halide Edib'in milli mücadele ve cumhuriyet Türkiye'sinin en önemli simalarından biri olmasının önünü açtığını ifade eder. Yeghenian, Cemal Paşa'nın da triumvira içinde, Ermenilere karşı en gaddar isim olduğunu belirtir. Aghavnie Yeghenian, “The Turkish Jeanne d'Arc: An Armenian Picture of Remarkable Halide Edib Hanoum”, **New York Times**, 1922

eden Türkiye'yi istemiyordu. Çünkü Türkiye bilhassa tahsil ve idarede
lazım gelen zihniyeti aşılamaaya muvaffak olmamıştı.”²³⁵

²³⁵ Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, s. 276-277

İKİNCİ BÖLÜM

HALİDE EDİB'İN MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDEKİ DEĞERLENDİRME VE FAALİYETLERİ

1.6. 2.1.Türkiyecilik-Turancılık Tartışmalarından “Anavatan Anadolu”ya

Halide Edib, Suriye’de durumların kötüleşmesi neticesinde İstanbul’a dönmüştür. Diğer taraftan, bu dönemde İstanbul’da da manzara pek de iç açıcı değildi. Halide Edib, İstanbul Darülfünun ’da İngiliz Edebiyatı dersleri vermeye başlamıştır. Bunun yanı sıra, Suriye’ye gidişiyle uzak kaldığı Türk Ocağı’ndaki çalışmalarına da geri dönmüştür. I. Dünya Savaşı’nın sona doğru yaklaştığı bu dönemde, Halide Edib’in gündeminde elde kalan toprakları kapsayan Anadolu vardır. Bu konudaki en belirgin girişim ise 1918’de yapılan Türk Ocağı kongresi olmuştur.

Türk Ocağı savaş koşulları nedeniyle 1913 yılından sonra uzun bir süre genel kongresini yapamamıştı. Uzun bir aradan sonra, 1918’in haziran ayında Türk Ocağı Genel Kongresi, biriken sorunları çözmek, nizamnamede değişiklikler yapmak ve yeni idare heyetini seçmek için toplanmıştır. Toplanamadığı beş yılın telafisini etmek istercesine ardı sıra dört kez toplanan kongrede, geçen beş yıl boyunca yapılan faaliyetlere ilişkin bir raporun okunması akabinde nizamnamede değişiklik yapılması adına bir encümen oluşturulmuştur. Ziya Gökalp ve Ahmet Ferit gibi Türkçü düşüncenin önde gelen isimlerinin de bulunduğu encümenin bu çalışma açısından önemli olan üyesi ise Halide Edib idi.²³⁶

²³⁶ “Bu tahrir ekseriyetle kabul edilerek namzetler arasında intihaba başlandı. Ve neticede Halide Hanımefendi ile Kütahya Mebus-ı Sâbıkı Ferid, Ziya Gökalp, Doktor Sab- ri, Şükrü Eflâtun, Doktor Haşan Ferid, Doktor Salâhad- din, Doktor Tevfik Remzi, Dârülfünûn Felsefe muallimi Mehmed Emin, Bâyezid Nümûne Mektebi Müdürü Sadullah, Nüzhet Sabit, Dârülfünûn muallimlerinden Hüsnü Hâmid beylerin aslî azalığa Doktor Cemil Şerif Beyin namzet azalığa intihabına karar verilerek celse saat beşe doğru tatil olundu.”

Encümen, yaptığı üç toplantı akabinde nizamnamede yapılması gereken üç değişikliğe karar vermiştir. Nizamnamenin ikinci maddesinde apılması teklif edilen değişiklik, oldukça önemli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Daha öncesinde Türk Ocağı Nizamnamesi olarak yayımlanan tüzükte, “Cemiyet’in maksadı Akvam-ı İslamiye’nin bir rukn-i mühimi olan Türklerin, milli terbiye ve ilmi, içtimai, iktisadi seviyelerinin terakki ve ilasıyla Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmaktır.” şeklinde geçen ikinci maddenin “Ocağın maksadı Türklerin harsî birliğine ve medeni kemâline çalışmaktır. Ocağın faaliyet sahası bilhassa Türkiye’dir.” olarak değiştirilmesi teklifi, tabiri yerinde ise tüm tartışmaların fitilini ateşlemiştir.²³⁷

Esasen söz konusu madde değişikliği teklifinin gündeme gelişi bir anda olmamıştır. Her ne kadar Osmanlı Devleti 1917’de Rusya’da gerçekleşen devrimden yararlanarak daha önce Rus İmparatorluğu’na kaptırdığı toprakları geri alabilirdiye de savaş şartlarının Osmanlı Devleti aleyhine dönmesi uzun sürmemiştir. 1917’de Kudüs ve

²³⁷ Esasen Anadolu’ya yönelik çalışmaların tarihi Türk Ocağı’ndaki tartışmalardan daha önceye dayanmaktadır. İlk olarak 1872 yılında Anadolu’da yaşanan şiddetli kuraklık ve oldukça soğuk geçen kış yüzünden, binlerce Anadolu insanı yaşamını kaybetmiş ve Anadolu’dan yoğun bir göç yaşanmıştır. Bu nedenle yapılan yardım kampanyaları, dikkatlerin Anadolu’ya yönelmesine olanak sağlamıştır. Bu ilginin ilk örneğinin, Süleyman Vahid’in 1902’de halk Türkçesi ile çıkardığı Anadolu Dergisi olduğu söylenebilir. Benzer şekilde daha sonraki tarihlerde Konya ve İzmir gibi büyük Osmanlı şehirlerinde de Anadolu ve köylü temalı mecmualar yayınlanacaktır. Bkz. Tuğrul Korkmaz, **Tipolojik ve Kuramsal Bağlamda Milliyetçilik ve Anadoluculuk**, Ankara, A Kitap Binyıl Yayınevi, 2016, s. 174; örneğin 1908’de İzmir’de çıkarılan Köylü dergisi resmi olmasa da İttihat ve Terakki’nin desteğini alan ve yayımlandığı dönemde Ege’nin en çok okunan mecmuası olmuştur.” Bkz. İ. Arda Odabaşı, **II. Meşrutiyet Basımında Halkçılık, Köycülük, Sosyalizm**, İstanbul: Dergâh Yayınları, Ekim 2015, s. 68; Her ne kadar Hilmi Ziya Ülken, Anadolu’ya yönelişin bir harekete dönüşmesini 1918’deki Türk Ocağı Kongresi’ndeki tartışmalarla ilişkilendirse de daha öncesinde Türk Ocağı bünyesinde 1913 yılında Ispartalı Hakkı Bey öncülüğünde çıkarılan Halka Doğru dergisi, Anadolu’ya yönelik görece “sistemli” bir ilginin olduğunun göstergesidir. Öyle ki Ispartalı Hakkı Bey’in kendi ifadeleri ile Halka Doğru’nun kuruluş amacı; “İstanbul’un beylerini, efendilerini “Halk” ile “Anadolu” ile alâkadar etmek idi. Bkz. Odabaşı, **II. Meşrutiyet Basımında...**, s. 43; Yine Ispartalı Hakkı Bey’in “Köyümden Geliyorum” yazı dizisidir. Yazı dizisinden “Anadolu’ya Dair” başlıklı yazısında, Türk Ocağı’nın ilk kurulduğu zamanlarda Ocak müdürünün, gençlerin Anadolu’yu öğrenmeleri ve gezmeleri konusunda teşvikte bulunduğunu ifade eder. Bkz. Ispartalı Hakkı, “Anadolu’ya Dair”, **Türk Yurdu**, C. V, s. 59-60; Ayrıca belirtmek gerekir ki, Türk Yurdu çevresinden, köylülük ve Anadolu’ya yöneliş konusunda etkili olan isimlerden biri de Helphand Parvus olmuştur. Nitekim kendisi de bu konuya ilişkin en etkili yazıların kendisine ait olduğunu ileri sürmüştür. Bkz. Helphand Parvus, “Meine Stellungnahme zum Krieg”, **Die Glocke**, No: 3, 1 Ekim 1915, s. 160’dan aktaran Asım Karaömerlioğlu, **Orada Bir Köy var Uzakta, Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 32; Parvus yazılarında, devletin ve aydınların, köylülüğe önem vermediğini belirterek eleştirilerini sunar. Köylülerin yaşadıkları zor koşullara da sıklıkla değinen Parvus, Türk aydınlarının halka giderek ve onların desteğini alarak milliyetçi projelerini hayata geçirebileceklerini ifade eder. Bkz. Helphand Parvus, “Türk Gençlerine Mektup I”, **Türk Yurdu**, C IV, No. 5, 1329, s. 571; Helphand Parvus, “Devlet ve Millet”, **Türk Yurdu**, C. III, No. 3, 1913, s. 85.

Bağdat'ın kaybedilmesinin ardından İngiliz ordusu ilerleyişinde devam etmiş, Osmanlı ordusunda kitlesel teslim oluşlar yaşanmıştır. Mekke ve Medine şehirlerinin koruyucu unvanını taşıyan Hüseyin Bin Ali'nin önderliğindeki isyancıların eşlik ettiği İngiliz ordusu Halep'i ele geçirmiştir. Diğer bir Britanya kuvveti, kuzeyde Bulgar hatlarını dağıtarak İstanbul'a doğru ilerlemeye başlamış, kaynak gücü ve asker sayısı sıkıntıda olan Osmanlı ordusu bu ilerleme karşısında dayanamamıştır.²³⁸ Dolayısıyla elde kalan toprakları büyük oranda Anadolu oluşturmaktaydı ve hem Anadolu hem de Anadolu insanı harap ve bitik bir haldeydi. Diğer taraftan, Rus İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Anadolu Türklerine gerek coğrafi gerekse kültürel olarak oldukça yakın olan Azerbaycan Türkleri bile bağımsız bir Azerbaycan kurarak Osmanlı Devleti ile ilişkiye geçme kararı içindeydiler. Öyle ki Azerbaycan Cumhuriyeti, 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmesinin ardından, 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile bir iş birliği antlaşması imzalamıştı. Bu antlaşmaya göre, Azerbaycan hükümeti gerekli olan durumlarda güvenlik için asker ve eğitim için öğretmen ihtiyacı konusunda Osmanlı Devleti'nden yardım talep edebilecekti.²³⁹ İşte tam da bu gelişme ışığında Türk Ocağı'nın, Ocak gençlerinden Azerbaycan'a öğretmen ya da asker olarak gönderme eğiliminde olması, Anadolu harap bir haldeyken eldeki imkânları “uzak hayaller” için tüketmek fikri Halide Edib, Reşit Galip gibi bazı Ocak üyelerine pek “akıllıca” gelmemiş ve nizamname değişikliği talebine yöneltmiştir. Buna karşılık, encümenin değişiklik talebi karşısında itirazlar gecikmemiş; kongre tutanaklarından da açık bir biçimde anlaşılacağı üzere özellikle Ocak başkanı olan Hamdullah Suphi ve Doktor Şükrü Eflatun tarafından yöneltilen itirazlarda, Anadolu'nun önemli olduğu ancak faaliyet sahasının Türkiye olduğunu belirtmenin, Türkiye dışındaki “Türk kardeşleri” gücendirebileceği ileri sürülmüştür:

“Maddenin ikinci fıkrasını teşkil eden: ‘Ocağın faaliyet sahası Türkiye’dir.’ kaydı derhal itirazları davet etti. Doktor Şükrü Eflâtun, Hüseyin, Abbas ve Hamdullah Subhi beyler “bilhassa Türkiye” kaydının nizamnâmeye geçmesi doğru olmadığını, hakikaten en ziyade muhtac-ı muavenet olan Anadolu’dan işe başlamak lâzım geldiğini tasdik etmekle

²³⁸ Robert Gerwarth, **Mağluplar, Birinci Dünya Savaşı Neden Bitmedi 1917-1923**, (Çev.) Yüksel Taşkın, İstanbul: Doğan Kitap, 2016, s. 69.

²³⁹ Erol Köroğlu, **Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Milli Kimlik İnşasına**, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 237.

beraber kaydın nizâmnâmeye vaz'ı ile Türkçülük faaliyeti garip iki vaziyete ilka edilmiş olacağını ve binnetice, bizden ancak ve ancak manevî bir yardım isteyen uzaktaki Türk kardeşlerimizin muğber olmaları ihtimal dâhilinde bulunduğunu zikrettiler. Ve 'bilhassa Türkiye' kaydına lüzum olmadığını beyan eylediler.”²⁴⁰

Halide Edib, nizamname değişikliğine yönelik yöneltlen itirazlara cevaben söz alarak “büyük Turan” düşüncesinin “hayalperestlik”ten öteye geçemeyeceğini belirtse de²⁴¹ tüm çabasına karşılık, Ocak başkanı Hamdullah Suphi doğrultusunda düşünen kongre üyeleri, teklif edilen nizamname değişikliğini reddetmiştir. İstanbul ve Anadolu’nun önemli olduğunun fikren kabulünün kongre zaptına geçirilmesinin yeterli olacağı ifade edilmiş, faaliyet alanının “merkezden itibaren en geride kalmış en geride kalmış Türk ili” olduğu belirtilerek “büyük Turan” fikrinden vazgeçilmediği de ortaya konmuştur:

“(…) Bu sırada Edhem Cafer Bey: “Ocağın faaliyet sahası merkezden itibaren en geride kalmış Türk ilidir.” meâlli bir takrir verdi. Takrir cidden takdire şâyân tavassutkârâne bir fikri ihtiva ediyordu. Tarafeynin bu nokta etrafında toplanması pek mümkündü. Esasen bu meselede ekseriyetin arzusuna tamamen tercüman olan Hamdullah Subhi Bey de tasvipkâr bir tarzda beyanatta bulunmuştu.

‘Bilhassa Türkiye’ fikrinin idare heyeti tarafından nazar-ı dikkate alınması için bunun yalnız zapta geçmesi kabul edildi. Bu sûrede mesele her iki tarafın da arzu ve meramına muvafık bir tarzda halledilmiş oldu. Mecliste hazır bulunanlardan bir tanesinin bile muhalefeti vukû bulmadan ittifâk-ı ârâ ile bu madde kaydedildi. Elde edilen neticeden memnun olmamak kabil değildi. Mühim bir ihtilâfa yol açması memûl olan bu esaslı meselede her iki tarafın da sırf şekle ait ufak bir noktadan sarf-ı nazar aynı fikirde oldukları meydana çıkıyordu. Bu münakaşalardan sonra okunan üçüncü ve dördüncü maddeler aynen kabul edilerek vaktin müsadisesizliğine binaen gelecek hafta toplanmak üzere meclis dağıldı.”²⁴²

²⁴⁰ Türk Ocağı Kongresi, **Türk Yurdu**, Sayı 160, 15 Temmuz 1918, s. 251.

²⁴¹ “Halide Edib Hanım söz aldı. Umûmî Turan’ın bir ideal olduğunu faal hayatın ancak Anadolu’da olabileceğini diğer fikirlerin nazariyat sahasında kalmaktan kurtulamayacağını ifade ettikten sonra gerçi sergüzeştlik arkasında, büyük hayaller peşinde koşmak emellerini perverde edenler için Kafkas’a Türkistan’a gitmek pek ziyade arzu edilir bir fikir ise de hakikatperest nazarlar karşısında bu isteğin şiirlerle malî bir hayalden fazla bir kıymeti bulunamayacağını söyledi. Sonra reye vazedilmesini teklif etti.” Bkz. Türk Ocağı Kongresi, **Türk Yurdu**, C.VII, s. 252.

²⁴² Türk Ocağı Kongresi, **Türk Yurdu**, C.VII, s. 252.

Nizamnamedeki değişiklik önerisinin reddedilmesi üzerine Halide Edib, Kongredeki tartışmaları kamuoyuna taşıyarak, Vakit gazetesinde yayımlanan “Evimize Bakalım: Türkçülüğün Faaliyet Sahası” isimli yazısını kaleme alır. Halide Edib, yazısında Rus Devrimi ile beraber Kafkaslarda yaşanan hareketliliğin beraberinde Türk Ocağı’ndaki Turancı görüşü de alevlendirdiğı ancak “büyük turan” umudunun yarattığı heyecanın Türkçülerin, “aklı” değil “hissi” davranmalarına yol açtığını ifade eder:

“Türkçülük cereyanının nazarî ve emeli istikametleri son zamanlarda biraz da harbin son safahatının neticesi olarak çok canlı ve yalnız dimağımızla değil kalbimizle de düşündüğümüz bir mesele halini aldığından bunun üzerine vâzih düşünüp konuşmak zamanı geldiğine kâni bulunuyorum.”²⁴³

Dünya Savaşı sırasında cepheye giden eğitimli Türkçü aydınların, Anadolu başta olmak üzere Osmanlı’nın taşrasını görmeleri, oradaki yaşam hakkında bilgi sahibi olmaları neticesinde düşüncelerini fiiliyata nasıl geçirecekleri konusunda şüphesiz önemli tecrübelerle sahip olmuşlardır. Halide Edib de bu tecrübeye sahip olan Türkçü aydınların tam bir çöküntü halinde olan Anadolu için önemli hizmetler yapabileceklerini düşünüyordu:

“Türkçülerin de son senelerin fevkâlâde hayat ve felaketlerine iştirak edenlerinde büyük bir kuvvet ve ısrarla ideallerinin halkın ve memleketin hayatında müsbet ve faydalı fiiller ve müesseselere inkılâp etmesi arzusu uyanmıştır. Muhabereye zabıt, doktor, mühendis vesaire sıfatlarla iştirak eden, cepheye memleketimizin ta ortasından geçip giden, memleketimizin ortasında yaşayıp asıl hayatına eliyle, kalbiyle dokunup da bize sağ dönen her genç Türk ideallerinin artık yalnız başında bir fikir değil elinde de memleketini, kardeşlerini kurtarmak için bir vasıta olduğuna inanmıştır ki işte bu Türkçülük müsbet bir fiiliyat sahası ihtiyacını ortaya atmıştır. Bu sahanın da pek tabii olarak kendi yanık ve harap memleketleri olacağına inandıklarını düşünen birçok evladı vardır.”²⁴⁴

²⁴³ Halide Edib, “Evimize Bakalım: Türkçülüğün Faaliyet Sahası”.

²⁴⁴ Halide Edib, “Evimize Bakalım...”; Bu noktada, Halide Edib’in Türk aydınının bir faaliyet sahası olarak “tanınmış” olduğu Anadolu’da başarılı “kalkınma” faaliyetleri yürütebileceğı düşüncesinin oldukça iyimser olduğunu belirtmek gerekir. Öyle ki Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun tam da Büyük Savaş sonrası Anadolu’yu bir Türk aydını gözünden anlatan romanı Yaban, Halide Edib’in iyimser tablosunu tersine çevirmektedir. I. Dünya Savaşı sonrasında ve Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu’da bulunan Yakup Kadri’nin Yaban’daki tahlilleri dönemin Anadolu’sunu anlamak açısından da önemli bir eserdir. Romanda, savaşta bir kolunu kaybetmiş olan ihtiyat zabiti Ahmet Celal’in, Haymana yakınlarındaki bir köyde yaşadıkları, köylü-aydın ilişkisi ve Türk aydınının Anadolu’ya bakışı Halide

Devrim sonrasında Rus ordusunun fiili olarak demobilize olması ve cepheleri boşaltmaya başlaması ile Osmanlı ordusu, Doğu Cephesi'nde önemli ilerlemeler kaydedecek, Bakü ve Dağıstan'a kadar ilerleyecekti. 1918 yılında yaşanan bu gelişmeler Enver Paşa'nın 1917'deki Sarıkamış hezimetinin geride bırakılıp "Turan hayali"nin yeniden alevlenmesine neden olmuştu. Azerbaycan gibi yeni kurulan Türk devletlerine gerek askeri gerekse eğitim anlamında destek verilmesi yönündeki faaliyetler, söz konusu Turancı düşüncenin önemli bir ayağını oluşturmaktaydı. Buna karşılık ülkenin içinde bulunduğu durumun vahameti ortaydı ve bu noktada Halide Edib, haklı bir itirazla "cim karnında mim" kadar kalan Osmanlı "münevverleri" ülkelerini "kurtarabilmek" için önemleri aşikârken başka ülkelere yardım için gitmelerini akılcı bulmadığını açık bir biçimde ifade ediyordu.²⁴⁵

Edib'in çizdiğinin aksine olumsuz bir bakış açısı ile anlatılmaktadır. Aşağıda vereceğimiz pasajda köylü-aydın arasındaki kopukluk çarpıcı bir biçimde kendisini göstermektedir:

"Buraya geldiğimin bilmem kaçınıcı haftası idi. Mehmet Ali'ye sordum:

- Kadınlarınız niçin yalnız benden kaçıyorlar.

- Yabansınız da ondan beyim.

Bu yaban lafı beni önce çok kızdırdı. Fakat sonra anladım ki Anadolulular Anadolu köylüleri tıpkı eski Yunanlıların kendilerinden başkasına barbar lakabını vermesi gibi her yabancıya yaban diyorlar. Bir gün bir gün onlara ispat edebilecek miyim ki ben bir yaban değilim. Benim damarlarımdaki kan onların damarlarında işleyen kandır. Aynı dili söylemekteyiz. Aynı tarihi ve coğrafi yollardan hep birlikte gelmişizdir. İspat edebilecek miyim ki aynı Allah'ın kuluyuz Aynı siyasi mukadderat aynı sosyal bağlar bizi kardeşlik evlatlık analık babalık üstünde bir yakınlıkla birbirimize bağlamıştır. Lakin hangi sözlerle hangi seslerle Gündelik hayatın ufak tefek ihtiyaçlarını bile anca ifadeye güç bulabiliyorum. Nerde kalmış ki onlarla bu kadar genel konular üzerinde konuşacağım.

Gün geçtikçe daha iyi anlıyorum Türk entelektüeli Türk aydını Türk ülkesi denilen bu engin ve ıssız dünya içinde bir garip yalnız kişidir. Bir münzevi mi? Hayır bir acayip yaratık demeliyim. Öyle ya bir insan tasavvur edin ki hangi ırktan ne cinsten olduğu belli değildir. Kendi vatani addettiği memleketin dibine doğru ilerledikçe kendi kökünden uzaklaştığını hissediyor. Hissetmese bile etrafında nasıl olan boşluk soğuk ve itici hava ona her an kendi toprağından sökülmiş bir aykırı bir acayip nebat olduğunu bildiriyor. Her memleketin köylüsüyle okumuş yazmış zümresi arasında aynı derin uçurum var mıdır? Bilmiyorum fakat okumuş bir İstanbul çocuğı ile bir Anadolu köylüsü arasındaki fark bir Londralı İngiliz'le bir Pencaplı Hintli arasındaki farktan daha büyüktür." Bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Yaban**, İstanbul: Birikim Yayınları, 15 bs., Ocak 1981, s. 54.

Diğer taraftan, Yakup Kadri'nin romanının basım tarihinin, Halide Edib'in yazısının yayımlanmasından yaklaşık 14 yıl sonra; 1932 yılı olduğunu belirtmekte fayda var. Bir başka ifadeyle, 1918 yılında Halide Edib henüz tam anlamıyla Anadolu halkıyla temasta olmadığı için içinde bulunduğu iyimser atmosfer oldukça anlaşılabilir ancak umut edilen- karşılaşılacak arasındaki farkı göstermek açısından da Yakup Kadri'nin ortaya koydukları da bir o kadar çarpıcıdır.

²⁴⁵ Daha önce de belirtildiği gibi mektepli subaylar üzerinde oldukça etkili bir isim olan Alman Goltz Paşa'nın Anadolu'ya öncelik verilmesi yönündeki görüşlerini İttihad ve Terakkiciler başta olmak üzere pek çok subay paylaşılmaktaydı. Her ne kadar Doğu cephesindeki Osmanlı Devleti lehine gelişmeler, turan hayalleri konusunda başta Enver Paşa olmak üzere pek çok Türkçü ismi heyecanlandırmış olsa da

“(…) Milletlerin tarihinde bazen âdetten, zamandan ve felaketten yüksek anlar olmuştur. Böyle bir an idealistlerin felaketin büyüklüğü nisbetinde bir azim ve samimiyetle kendi memleketlerinde mesailerini azamî bir iktisatla sarf etmeleriyle doğar, mesai ve faaliyetin israfı esasen çok fazla sürmüş ve neticesinin memleketin hayatındaki bakımsızlık musibetinin temâdisi olduğunu herkese canlı misallerle göstermiştir. İşte bu faaliyetin kabiliyet ve hududu nazariyat gibi namütenahi olmadığından fiiliyat sahasının evvela kendi hayat ve memleketimizde başlayacağı kanaatini vâzih ve canlı bir nokta haline sokmuştur. Demek ki Türkçülüğün faaliyet sahası da tabii olarak genç Türkiye olacağı kanaati hâsıl olmuştur.”²⁴⁶

Halide Edib, ülkenin içinde olduğu mevcut duruma Türkçü düşünce çerçevesinde gerçekçi bakış açısını sunmaktaydı. Bununla beraber “Turancı” görüşe karşı yaptığı bu “gerçekçi” çıkışı yumuşatmak istercesine öncelikle “kendi evimizi” kalkındırarak diğer coğrafyalardaki Türk devletlerine hizmet edebilmek adına “rüştümüzü kanıtlamak” anlamı taşıdığına yazısında yer verir. Zira Halide Edib, muhtemelen Türk Ocağı Kongresi’nde nizamnamede yapılmasını teklif ettiği değişikliğe sert bir biçimde karşı çıkan grubu ima ederek, “konuşkan küçük zümre”nin yeni kurulan Türk devlerine yardım açısından umut verdiğini, buna karşılık bu devletlerin Osmanlı Devleti’nin hâlihazırdaki halini gördüklerinde güvenlerinin sarsılacağını ifade etmektedir:

“(…) Bugün teşekkül eden Türk kardeşlerimiz bizi istiyor bize itimat ediyorlarsa biraz da kendi memleketlerini onlardan çok imar edebileceğimize, onlara faydamız olacağına inandıklarındandır. Bizim konuşkan nazariyeci küçük zümrenin arkasındaki Türkiye denilen acı hakikati görünce bize memleketlerinde iş teslim edeceklerine inanır

ordudaki genel kanaat de Anadolu’ya öncelik verilmesi yönündeydi. Öyle ki I. Dünya Savaşı sonrasında kaybeden tarafta olmasına karşılık, Doğu Cephesinde muzaffer konumda olan cephe kumandanı Kazım Karabekir bile Anadolu’da yoğunlaşma fikrindeydiler. Bkz. Köroğlu, **a.g.e.**, s. 190; Dündar, **a.g.e.**, s. 37-39; Millî Mücadele sonrasında da pek çok konuda aynı fikirleri paylaşacak olan Kazım Karabekir ve Halide Edib’in Anadolu’ya yönelik benzer fikirlerde olması da oldukça anlamlıdır. Bunlara ilaveten, savaştıkları bölgenin demografik ve sosyo-politik durumunu yakından görebilen subayların “hayalci” davranmayarak mevcut koşullar dâhilinde daha “akılcı” hareket etme yönündeki tavırları, Türk Ocağı çevresinde yoğun eleştirilere maruz kalsa da Halide Edib’in Anadolu üzerindeki ısrarının, Suriye seyahatleri sırasında Anadolu’yu yakından görebilme şansı yakalamasıyla ilişkili olabileceğini akıllara getirmektedir.

²⁴⁶ Halide Edib, “Evimize Bakalım: Türkçülüğün...”

mısınız? Anadolu köylerini bir görüp yahut işitebilen bir arkadaş yeni Türk cumhuriyeti buradan kendi hasta memleketini bırakıp giden doktora, muallime, mühendise, mülkiye memuruna muhabbet, itimat değil istihfaf hissedecektir.

Kendi hayatımızla biliyoruz ki memleketimizde medeni müesseseler vücuda getirmek istediğimiz vakit Taşkent, Buhara ve Kırım'a değil İngiltere, Almanya ve Fransa'ya gidiyoruz. Kendi evini imar edemeyen, kendi evini alt üst bir halde bırakan bir adama (yeniden ev) hiçbir ev sahibi emniyet vermez.”²⁴⁷

Halide Edib'in Türkçülüğün faaliyet alanı üzerine görüşlerini gazete sütunlarına taşımasının ardından, kendisine cevapların gelmesi gecikmez. Köprülüzade Mehmet Fuat, Halide Edib'in Türkiye Türkleri ve Orta Asya-Kafkaslar'da yaşayan Türkleri ayrı birer millet olarak ele almasını eleştirir. Köprülüzade'ye göre, “Etnografya, tarihin, lisan tarihinin, edebiyat tarihinin -daha bugünkü iptidâî şeklinde bile- katiyetle meydana koyduğu bir hakikat vardır ki, o da Akdeniz'den Çin serhatlerine ve Sibirya içlerine kadar geniş bir sahaya yayılmış bir Türk milletinin varlığıdır.”²⁴⁸ Dolayısıyla Orta Asya'dan Anadolu'ya tek bir millet olan, aynı kültüre, dini inanışa ve etniye sahip bu milletin mensupları hangi coğrafyada olurlarsa olsunlar birbirleri için mücadele vermelilerdir zira Anadolu'daki Türk'ün çektiği acı için Buhara'daki ağlamakta, yine Osmanlı Ordusu'nun zaferine Orta Asya'daki Türkler sevinmektedir. Hatta Köprülüzade'ye göre, Orta Asya'daki bir Türk köylüsü ile Anadolu'daki bir köylünün yaşayış şekillerinde, halk edebiyatında ve müziğinde şaşırtıcı bir aynılık söz konusudur. Bu nedenle Köprülüzade Halide Edib'in çıkışını anlamsız bulur ve Türklerin müşterek çıkarlarının, belli bir coğrafyada yaşayan Türklerin “yerel” çıkarlarından daha üstün olduğunu vurgular.²⁴⁹ Benzer bir biçimde Ağaoğlu Ahmet de Tercüman-ı Ahval'de yayımlanan yazısında Halide Edib'in Turancı yönünü kaybettiğini belirttiği gibi Orta Asya'da kurulan yeni Türki cumhuriyetlerin değil esasen Osmanlı Türkiye'sinin yardıma ihtiyacı olduğunu ileri sürer.²⁵⁰

²⁴⁷ Halide Edib, “Evimize Bakalım: Türkçülüğün...”

²⁴⁸ Köprülüzade Mehmet Fuad, “Türkçülüğün Gayeleri”, **Vakit**, 16 Temmuz 1918

²⁴⁹ Köprülüzade Mehmet Fuad, “Türkçülüğün Gayeleri”

²⁵⁰ Ağaoğlu Ahmet, “Türkçülük- Türkiyecilik”, **Tercüman-ı Hakikat**, 19 Ağustos 1918

Yukarıda da belirtildiği gibi yeni kurulan Türk cumhuriyetlerinin varlığı ve Osmanlı Devleti'nin Doğu Cephesi'ndeki ilerleyişi Köprülüzade ve Ağaoğlu Ahmet'in, Halide Edib'e karşı "heyecanlı" çıkışlarını ve Turancı savunuşlarını ateşleyen somut ve kendilerine göre haklı nedenler olmakla beraber fazla iyimser tablolar çizmelerine de zemin hazırlamıştır. Öyle ki Köprülüzade'nin bahsettiği gibi Anadolu'daki Türk köylüsü ve Orta Asya Türk köylüsünün kültürlerinde önemli benzerlikler olduğunu ileri sürmek, kültürü bulunduğu coğrafyadan bağımsız verili bir değer olarak ele almaktan öteye geçmemektedir. Bir başka ifadeyle ne Anadolu'daki halkın ne de Orta Asya'daki Türk köylülerinin Köprülüzade'nin bahsettiği müşterek ideallerden ya da çıkarlardan haberdar olduğu ya da bu çıkarlar uğruna fedakârlıkta bulunmak isteyecekleri tartışmalıdır. Ağaoğlu Ahmet'in eleştirileri konusunda ise Turancılık düşüncesinin gerçekçiliği dışına çıkarak bir parantez açmak gerekirse, yazısında bahsedildiği gibi Halide Edib'in Turan düşüncesine yaklaşımında keskin bir değişim olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Öyle ki Halide Edib, henüz 1912 yılında yazmış olduğu Yeni Turan romanında da Türkçü ideallerini Osmanlı coğrafyası ile sınırlamıştır. Her ne kadar Yeni Turan'daki ütopya ile Türkçülüğün faaliyet sahasının Anadolu ile sınırlandırılması birebir örtüşen idealler olmasa da çizilen sınırlardaki benzerlik Halide Edib'in Turancı düşünceye yaklaşımında önemli bir değişiklik olmadığını göstergesidir. Elbette bugünden bakıldığında tarih, Halide Edib'i haklı çıkarsa da dönemin koşulları içinde, ikna edici olmasını engelleyen etmenlerin mevcudiyeti Köprülüzade Mehmet Fuad ve Ağaoğlu Ahmet gibi isimlerin karşı çıkışlarını beraberinde getirmiştir.

Halide Edib ile başlayan bu tartışmaya son noktayı koyan ise Ziya Gökalp olmuştur. Her ne kadar, tartışmaların odağında olan Türk Ocağı Nizamnamesi'ndeki değişiklik önerisini hazırlayan encümende bulunsa da faaliyet alanının sınırlandırılması konusunda I. Dünya Savaşı sonrası dönemde aralarında üstü kapalı bir soğukluk olan Ziya Gökalp ve Halide Edib'in tam anlamıyla benzer bir çizgide olduğu söylenemez. Ziya Gökalp ile etapta tartışmaların çok da içinde olmamakla beraber Balkan Savaşı öncesinde benimsemiş olduğu Turan fikrinden uzaklaşmış olduğunu ve Turan hayali ile faaliyet alanını sınırlamak istemeyen Ocak üyelerinin "boylarından büyük" işlere kalkıştıklarını düşündüğü ileri sürülebilir. Ancak Halide Edib'in gazete sütunlarında

başlattığı tartışma neticesinde görüşlerini belirten Ziya Gökalp, her ne kadar mevcut şartlar altında mümkün olmasa da İstanbul kültür ve edebiyatı temel alınarak öncelikle tüm Türk coğrafyasında bir harsî birlik oluşturulacağı zamanla iktisadi birliğin ve son olarak siyasi birliğin gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. Bunu yaparken de örnek olarak Almanya'yı gösterir:

“(…) O halde her şeyden evvel, İstanbul’da halk tarafından konuşulan Türkçeyi ve Türkçe’ye istinaden teşekkül edecek edebiyatı bütün Türk şubelerine kabul ettirmek lazım geliyordu. Bu fikir, muhtelif Türk şubelerine mensup münevverler tarafından kabul edildiği için, Türkçülüğün ilk şiarı oldu.

İşte Türkçülüğün birinci merhalesi olan ‘harsî Türkçülük’ bu maksada vusuldan ibarettir. Almanlar da milli ittihada harsî birliğe çalışmakla başladılar. Almanlarda harsî birlik vücuda geldikten sonra, “iktisadi birlik” mefkûresi doğdu. Friedrich List’in mücadelesiyle ‘Zollverein’ namı verilen gümrük ittifadının vücuda gelmesi, iktisadî birliğin tahakkuku demektir. Bismarck’ın himmetiyle de ‘siyasî birlik’ husule gelince, Alman ittifatçılığı tamam oldu. İhtimal ki, bizde de, istikbalde, Türkçülüğün iktisadi ve siyasi merhaleleri başlayacaktır. Fakat bugün Türkçülüğün yegâne gayesi ‘harsî birlikten’ ibarettir.”²⁵¹

Ziya Gökalp tartışmalara son noktayı koyarken, öncelikle yeni Türkiye cumhuriyetlerin kalkındırılmasından ziyade mevcudiyetlerinin korunması konusunda bir destek sağlanabileceğini ve “komşularımız” huzurlu olduğu takdirde kendi evimize bakabileceğimizi belirtir.²⁵²

Ziya Gökalp’in yazısının ardından tartışmalar durulmuş olmakla birlikte bu durum Anadolu’ya öncelik verenlerin Turancı görüşü benimsediği anlamına gelmemektedir. Bu durum Erol Köroğlu’nun Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı isimli

²⁵¹ Ziya Gökalp’in, Milli Mücadele sonrasında, Turan konusundaki düşüncelerinin değiştiğini, büyük oranda Halide Edib ile aynı çizgiye geldiklerini belirtmek gerekir. Nitekim 1923’de ilk basımı yapılan Türkçülüğün Esasları isimli çalışmada Turan hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: “Öyleyse Türkçülüğü ülküsünün büyüklüğü bakımından üç aşamaya ayırabiliriz:

- 1) Türkiyecilik.
- 2) Oğuzculuk ya da Türkmencilik.
- 3) Turancılık.

Bugün gerçeklik alanında yalnız Türkiyecilik vardır. Fakat ruhların büyük bir özlemle aradığı Kızıl Elma, gerçeklik alanında değil, düş alanında. Turan bütün Türklerin geçmişte ve belki de gelecekte bir gerçeklik olan büyük yurtdur”. Bkz. Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s. 22-24.

²⁵² Ziya Gökalp, “Türkçülük ve Türkiyecilik”, **Yeni Mecmua**, 4 Temmuz 1918

çalışmasında belirttiği gibi sadece bir “ateşkestir”.²⁵³ Taraflar birbirlerine fikirlerini kabul ettirmeye çalışmak yerine kendi yollarına gitmeyi tercih etmişlerdir. Nitekim Halide Edib, öncülüğündeki bir grup Türk Ocağı üyesi Mondros Mütarekesi’nden hemen sonra Ocak bünyesinde faaliyet gösterecek olan “Köycüler Cemiyeti”ni kuracaklardır.

2.1.1.Köycülük Düşüncesinde İlk Adımlar: Halide Edib ve Köycüler Cemiyeti

Köycüler Cemiyeti, Türk Ocağı bünyesindeki aydınların milliyetçi düşüncelerinin entelektüel soyutlamanın ötesine geçip halka yöneleceği eylemleri hedefleyerek kurulmuştur. Her ne kadar kurulmasındaki öncüsü ve başkanı Halide Edib olsa da faaliyet alanında öne çıkan isim Doktor Reşit Galip²⁵⁴ olmuştur.

Köycüler Cemiyeti kurulduğu tarihte henüz mesleğinin başlarında bir doktor olan Reşit Galip, 15 kadar doktor arkadaşı o zamana kadar yapılmamış olanı yaparak “halka yönelmiş” bu doğrultuda Kütahya’ya geçerek Emet ve Tavşanlı’daki birkaç köyde amaçları doğrultusunda çalışmaya başlamışlardır²⁵⁵ Öyle ki Reşit Galip, Tıbbiyede beraber eğitim gördükleri arkadaşları ile Türk Ocağı’nın faaliyetlerinin konferans ve müsamerelerden daha öteye geçemeyeceğini tahmin ederek, mezun olur olmaz köylere dağılarak, oralarda hem halka hizmet götürerek hem de milliyetçi düşüncenin bu şekilde yayarak gerçek anlamda bir sonuç alınabileceğini düşünmüştür.²⁵⁶ Reşit Galip’in düşünceleri akla ilk olarak Rus Narodnik hareketini getirmektedir. ²⁵⁷

²⁵³ Köroğlu, **a.g.e.**, s. 248.

²⁵⁴ 1883 yılında Rodos’ta doğan Reşit Galip, Türk Ocağı’nın kurucu çalışmalarında yer almasının yanı sıra Köycülük Hareketinin de filli önderliğini yapmıştır. Köycüler Cemiyetinin faaliyetleri kapsamında Kütahya’da bulunduğu sırada bu bölgede, Millî Mücadeleye destek olmak maksadı ile Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kuruluşunda görev almış, işgallerin ardından Antalya ve Adana’ya geçmiş ve orduda doktorluk yapmaya başlamıştır. 1925’te Aydın mebusu olmuştur. Türk Ocakları ve CHP Merkez İdare Heyetlerinde çalışıp, 1932- 1933 yılları arasında Maarif Vekilliği yapmıştır. Bunlara ilaveten Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Umumi Katipliği ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti başkanlığı görevlerinde bulunan Reşit Galip 1934 yılında hayatını kaybetmiştir. Bkz. Ahmet Şevket Elman, **Dr. Reşit Galip**, Ankara, 1955, s. 18-22; Reşit Galip, "Türk Ocakları", **Altın Yurd**, C. I, No. 5, 9 Eylül 1339 -1923, s. 50.

²⁵⁵ Füsün Üstel, “Köycüler Cemiyeti”, **Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi**, Sayı 72, C. I2, Aralık 1989. s.12-13; Mutlu Dursun, **Nihal Atsız: Milliyetçi Bir Liderin Siyasi Entelektüel Portresi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, s.105

²⁵⁶ Elman, **a.g.e.**, s. 109.

²⁵⁷ Reşit Galip, Köycüler Cemiyeti tarafından yapılan bir ankette, "Niçin köycü olmak istiyorsunuz?" sorusuna; "Sekiz sene evvel Tolstoy’da okuduğum; “Saadet, sükûn ve refah köylerde, yere batsın saraylar” cümlesinin köylüye olan muhabbetime büyük tesiri olmuştur" şeklinde cevap vermiştir. Bkz. Uluğ İğdemir, “Kaybolan Bir İdealist”, Dr. Reşit Galip, Ankara, 1955, s. 271’den aktaran Yusuf

Narodnik hareket, 1873-1874 yılları arasında, köylü kıyafetleri giyen binlerce devrimci gencin, Çarlık rejimini devirmek maksadı ile köylülere ayaklandırmak amacıyla “halka yöneldiği” eylemler bütünüdür.²⁵⁸ Osmanlı aydınlarının Narodnik hareketten etkilenmeleri ise birkaç farklı yoldan olmuştur. Bunlardan ilki Balkan coğrafyasındaki milletlerin, özellikle Bulgarların, Osmanlı Devleti’ne karşı köylüler tarafından özerklik talebi yaratma çabaları başta İttihad ve Terakki Cemiyeti olmak üzere²⁵⁹ Türk Ocağı aydınları üzerinde de etkili olmuştur. İkinci olarak hemen hepsi Rusya’da doğmuş ya da eğitim görmüş olan Hınçak Örgütü’ndeki Ermeni aydınları da yukarıda belirtildiği gibi Kanuni Esasi’nin yeniden yürürlüğe girmesi konusunda İttihad ve Terakki ile beraber hareket etmişti. Narodnik hareketten oldukça etkilen Hınçaklar’ın, büyük bir çoğunluğu İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi de olan Türk

Sarıнай, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1994, s. 159; Kaleme aldığı eserler sadece Rusya’da değil tüm dünyada beğeniyle okunan Lev Tolstoy’un Narodnik hareketle olan yakınlığı göz önünde bulundurulursa Reşit Galip’in Narodnik hareketten etkilendiğini dolaylı bir biçimde ifade ettiğini ileri sürebiliriz. Tolstoy ve narodnik hareket ilişkisi için Bkz. D. Novak ve P. Kropotkin ((Ed.)), “An Unpublished Essay on Leo Tolstoy by Peter Kropotkin”, **Canadian Slavonic Papers**, Vol. 31, 1956, pp. 7-8.

²⁵⁸ Odabaşı, **a.g.e.**, s. 67.

²⁵⁹ Ayrıca Enver Paşa ile yapılan bir mülakatta, İttihad ve Terakki’den önce faaliyet göstermekte olan Bulgar İç Örgütlenmelerini incelediklerini, çalışma yapılarından ilham aldıklarını belirtmiştir. Köylüler arasında sınıf bilinci geliştirmek ve eşitlik şiarı ile yola çıkan Narodnik hareketin mantığı ile İttihat ve Terakki içinde de birbirine rakip olarak Cemiyetin işleyişini bozacak lider adayları olmaksızın, liderliğin olmadığı bir yapı kurduklarını belirtmiştir. Bkz. Charles Roden Buxton, **Turkey in Revolution**, London, T. F. Unwin, 1909, s. 135; Niyazi Berkes, Türk Ocağı’nda etkili bir isim olan Ömer Seyfettin’in Subaylık yaptığı dönemde Bulgarları yakından inceleme fırsatı bulduğunu, Bulgarlarda etkili olan halkçı fikirleri, Osmanlıcılık eleştirisi yaparken de kullandığını belirtir. Bkz. Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1975, s. 232; Ömer Seyfettin özellikle Ashab-ı Kehfimiz, Bir Ermeni Gencinin Hatıra Defteri isimli hikâyesinde, bir Ermeni’nin ağzından Osmanlıcılık düşüncesinin etkisi ile özellikle Anadolu’da Türklerin kendi kimliklerinin farkında olmadıklarını buna karşın Ermeniler, Rumlar ya da Balkanlardaki diğer milletlerin bu bilince ulaştıkları için önemli bir tehlike oluşturduklarını fakat Türklerin de gayrimüslim tebaadan milliyetçi düşüncüyü öğrenerek benzer bir şekilde hareket etmeye başladığını aktarır:

“Türkler çok âli-cenabtır. Kendi milliyetlerini, tarihlerini asla anmazlar. Onlar şimdi yalnız rahat yaşamak istiyorlar. Eğer Türkiye’deki Hristiyanlar aşırı milliyetperverlik göstermeyip onları uyandır -masalar Meşrutiyet sayesinde elli yıl içinde bir- Türk kalmayacak. Servet, ticaret, arazi, hatta hükümet Hristiyanların eline geçecek; Türkler yine çadırlarına girerek yaylalara çekilecekler. Namazlarını daha rahat kılmak için, geldikleri تنها, sâf asude Türkistan’a dönecekler... Hâlbuki Hristiyanlar milliyetperverlikte taassub gösterdikçe Türklerle de bu hal aksediyor. Bir takımları: «BEN; TÜRK’ÜM, TÜRK LÜĞÜMDEN GURUR DUYARIM!...» diye ortaya atılıyor, konuşulan tabii Türkçe ile şiirler, kitaplar yazıyor, konferanslar veriyorlar. Hatta yavaş yavaş «Türkçülük» diye bir mefkûre bile canlandırıyorlar.” Bkz. Ömer Seyfettin, **Ashab-ı Kehfimiz Bir Ermeni Gencinin Hatıra Defteri**, İstanbul: Malazgîr Yayınevi, 1972, s. 60.

Ocağı'daki Osmanlı aydınlarını Halkçı fikirler yönünden etkilediğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır.²⁶⁰ Üçüncü olarak Osmanlı aydınları her ne kadar Batı'ya dönük olsa da Rusya'da yaşayan Müslümanlar vasıtasıyla Rusya'daki düşünsel tartışmalardan haberdarlardı. Rusya'da eğitim görmüş ya da Rusya'dan göç etmiş olan Hüseyinzade Ali, Musa Akyiğitzade, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi aydınlar da beraberlerinde Rusya'da etkili olan düşünce akımlarını da getirmişlerdi. Özellikle Türk Ocağı'nda oldukça etkili olan bu isimler, halkçı düşüncenin milliyetçi düşünce ile harmanlanmasında önemli rol oynamışlardır.²⁶¹ Dolayısıyla her ne kadar faaliyet şekli olarak narodnik hareketin Osmanlı aydınlarında önemli etkisi olsa da halka yönelişteki motivasyon, Rusya'da olduğundan farklı olarak ekonomik kaygılardan ve bir rejim değişikliğinden (en azından kısa vadede) ziyade milliyetçi düşüncelerden kaynaklanmaktaydı. Bir başka ifade ile Osmanlı aydınlarının halkçılık/köycülük konusundaki faaliyetleri birçok farklı halkçı-köycü düşüncenin sentezini yansıtmaktaydı.²⁶²

Görüleceği gibi Köycüler Cemiyeti'nin kurulmasından çok daha önce de halka yönelik faaliyetler mevcuttu. Buna karşılık Trablusgarb Savaşı ile neredeyse devamlı hale gelen ülkedeki savaş ortamının, somut adımlar atılmasının önüne geçmiş olabileceğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Diğer taraftan Halide Edib ile Anadolu'ya öncelik verilmesi konusunda sert tartışmalara giren Ahmet Ağaoğlu gibi aydınların, bizatihi halkçı düşüncenin taşıyıcısı olarak, halka yönelme konusunda herhangi bir fikir

²⁶⁰ Karaömerlioğlu, **a.g.e.**, s. 25.

²⁶¹ Berkes, **Türk Düşünce...**, s. 231; Zafer Toprak, **Türkiye'de Popülizm 1908-1923**, İstanbul: Doğan Kitap, 2014, s. 38.

²⁶² Arda Odabaşı, II. Meşrutiyet basınında Halkçılık, Köycülük, Sosyalizm isimli kapsamlı çalışmasında, Osmanlı-Türk milliyetçi aydınlarının tek tip bir halkçı görüşü olmadığını farklı kanallardan beslendikleri için, farklı halkçı eğilimlerin olduğunu ifade eder. Bu noktaya kadar bir itirazımız olmamakla beraber Odabaşı, Halide Edib'in de köycü düşüncesinin Amerikan Popülizmi etkisinde kaldığını ifade etmesi hususunda bir parantez açma ihtiyacı meydana gelmiştir. Amerikan popülist hareketi 1800'lerin sonunda, Amerika Birleşik Devletleri'nde kuzeydeki endüstriyel gelişmeler ve zenginleşme nedeniyle bu zenginleşmeyi yakalayamayan orta Batı ve Güney bölgedeki çiftçilerin ve toprak sahiplerinin siyaseten söz sahibi olma çabalarının bir bütünüdür. Tamamen ekonomik temelli ortaya çıkan bu hareketin Halide Edib'in, millet olma bilincini aşılama ve nüfusun büyük bir kısmını oluşturan ve oldukça bitkin durumda olan köylüye destek olarak yapma planı ile tam anlamıyla örtüştüğünü ileri sürmek pek mümkün gözükmemektedir. Halide Edib'in Amerikan tarihi ve kültürüne olan ilgisinin nüvelerini kolaylıkla bulmak mümkünken köycülük yaklaşımında düşünsel bir derinlikten ya da ekonomik kaygılardan ziyade mevcut koşullar dâhilinde ortaya konulan pratikler etkili olmuştur. Konu ile ilgili olarak Bkz. Odabaşı, **a.g.e.**, s. 84.

ayrılığı taşımadığı da görülmektedir. Bu noktada “Anadolu- halk- köylü” mefhumlarının birbirleri ile iç içe hatta kimi zaman aynı anlama gelecek şekilde kullanılmasının bir kafa karışıklığı yaratması oldukça muhtemeldir. Bununla beraber dönemin şartları dâhilinde henüz Mondros Ateşkesi imzalanmamış olsa da mevcut sınırları neredeyse Anadolu ötesine geçmeyen ve Anadolu’da yaşayan halkın çok büyük bir kısmını köylülerin oluşturduğu düşünülürse söz konusu “kafa karışıklığı” ortadan kalkacaktır. Dolayısıyla konuya Halide Edib tarafından bakacak olursak halka yönelik onun için köylüye ve dolayısıyla Anadolu’ya gitme anlamı taşımaktadır.²⁶³ Böylelikle Türk Ocağı tarafından da desteklenen halkçı- köycü ideolojinin, Halide Edib’in oportünist tutumu ile milliyetçi düşüncenin faaliyet alanını sınırlandırmak için bir çıkış yolu haline gelmiştir.

²⁶³ Frank Tachau, 1963 yılında yayımlanan “The Search for National Identity among the Turks” isimli makalesinde Gottard Jaeschke 1941 yılında yayımlanan “Der Turanismus der Jungtürken” başlıklı makalesine referansla “Anadoluculuk” teriminin ilk olarak Halide Edib tarafından kullanıldığını ifade eder. Bkz. Gotthard Jäschke, “Der Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Außenpolitik im Weltkrieg”, **Die Welt des Islams**, Bd. 23, H. 1/2 (1941), p. 6’dan aktaran Frank Tachau, “The Search For National Identity Among The Turks”, **Die Welt Des Islams**, C. VIII, Sayı 3, 1963, s. 166; Bununla birlikte belirtmek gerekir ki I. Dünya Savaşı akabinde ortaya çıkan Anadoluculuk akımının Halide Edib’in savunduğu Anadolucu görüş ile karıştırılmamalıdır. 1919 yılında Hilmi Ziya (Ülken) öncülüğünde, Henri Lichttenberger’in Richard Wagner, Poete et Penseur (Şair ve Düşünür) adlı eserinden esinlenerek Anadolu’yu Türk kültürünün gerçek kaynağı olarak gören yeni bir akım oluşturulur. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul: Ülken Yayınları, 2001, s. 477-478; Bu bahiste bir açıklama getirecek olursak, 1813-1883 tarihleri arasında yaşamış olan, ünlü Alman besteci, kondüktör, müzik teorisyeni Richard Wagner, Alman ulusal kimliği üzerinde oldukça önemli bir etkiye sahiptir. Çağdaş olan bestecilerin büyük bir çoğunluğundan farklı olarak müzik eserlerine ek olarak librettolar ve teorik çalışmalar da kaleme almıştır. Teorik eserlerinde genel olarak “ulusal kültür” arayışlarına yönelik kaygılar söz konusu olduğu, kendi ulusunun kültürünün diğer uluslar karşısındaki özgün yönlerini ve üstünlüğünü vurguladığı, ulusal kültür unsurlarını keşfetmek için köy hayatına, ulusal tarihe ve efsanelere dönmenin üzerinde durduğu görülür. Bkz. Ateş Uslu, “Richard Wagner’in Siyasal Düşünceleri: Modernite Eleştirisi ve Ulusal Sanat Anlayışı”, **Sosyoloji Dergisi (İstanbul Üniversitesi)**, C. III7, 2017, s. 37; Hilmi Ziya’nın, açık bir biçimde ortaya koymamakla beraber, Wagner’in milli kimlik oluşum sürecinde görece bozulmamış, yerel öze dönüş fikrinden etkilenmiş olduğu ileri sürülebilir. Hilmi Ziya önderliğindeki bu yeni akımın savunucuları, “ulusal tarihe” dönerek; Anadolu’nun ve Anadolu halkının gerçek tarihinin 1071 yılında Selçuklular ve Bizans arasında yapılan Malazgirt Savaşı ile başladığı varsayımından hareket ederek “Anadolu’nun kapılarını açan “Orta Asya göçmenlerinin İslamiyet’i de benimseyerek Anadolu’da yüksek bir kültür oluşturdukları ve böylelikle Anadolu’nun gerçek kimliğine kavuştuğu iddiasını iler sürerler. Bkz. Ahmet Pakiç, “Anadolucu Söylemde ‘Öteki’ İmgesi”, **Spectrum: Journal of Global Studies Special Issue**, C.IV, Mart 2012, s.2; Buradan bakıldığında Halide Edib’in Anadolu’ya öncelik veren milliyetçilik savunusunun Anadoluculuk akımı ile paralel bir çizgide ilerlediğini ve zaman zaman aynılaştığı söylenebilir. Ancak Halide Edib’in Anadolu’ya yönelişi son derece pratik nedenlerle (elde kalan toprak parçası oluşu ve üzerinde yaşayan nüfusun perişanlığı ve topyekûn ortadan kalkma tehlikesine karşılık bu “perişan” nüfusun ayağa dikilmesi çabası) ortaya çıkmış ve Anadoluculuk akımı içindeki düşünsel tartışmalarda hiçbir zaman yer almamıştır.

Her ne kadar Türk Ocağı’ndan tepki görmüş olsa da ülkenin içinde bulunduğu bunalımlı savaş ortamı ve arka arkaya yaşanan toprak kayıpları Halide Edib’in önceliğinin Anadolu’ya yönelmesine neden olmuştur. Anadolu ile sınırları belli olan, büyük oradan mağduriyetten beslenen milliyetçi düşüncenin, turan düşüncesine oranla uygulanabilirliği mümkün kılındığı gibi Osmanlı Devleti’nden “geri kalan” ile oluşturulacak yeni yapının da harcını oluşturacak ana maddelerden biri elde edilmiş oluyordu. Zira Balkanlar ya da Arap coğrafyasına görece homojenliğini muhafaza etmiş olan Anadolu’daki Türk köylüsü, milletin çekirdeği olarak görülmekteydi. Orta Asya’dan Anadolu’ya göç ederek ortak bir tarihi serüveni ve Anadolu’ya ayak basmanın ardından gelişen ve değişen bir kültürü paylaşan Anadolu Türkleri, ortak zaferler ya da ortak acıları ile Turan düşüncesinin hedefinde olan Orta Asya’daki Türklerden ayırıyorlardı.²⁶⁴ Özellikle Balkan Savaşları’ndan sonra sığınılacak, kutsal bir anavatan olarak görülen Anadolu, sınırları dâhilinde yaşayan Türklere de “Anadolu Türk’ü” olarak kolektif bir isim veriyordu. Görüleceği gibi Halide Edib’in milliyetçilik görüşünü eylemsel anlamda Anadolu ile sınırlaması Batı’daki ulus- devlet modeline denk düşmekteydi.²⁶⁵ Osmanlı Devleti’nin hemen hemen Anadolu’ya kadar çekilmiş hâlihazırdaki sınırları ve Halide Edib’in Batı’ya olan yakınlığı göz önünde bulundurulursa millet ve milliyetçiliğe yaklaşımının Turancı- irredentist tavrını yitirip, ulus-devlet temelli şekillenmesi de oldukça anlaşılabilir bir durumdur.

Esasen Halide Edib’in köylüye ve dolayısıyla Anadolu’ya yönelik fikirleri uygulama alanını Cumhuriyet döneminde bulacaktır. Savaş bitimine kadar milliyetçi düşünce Osmanlı İmparatorluğu’na bir politika aracı olmuş ya da kurtarıcı reçete olarak işlev görmüştü, ancak savaş sonrasında Türklerin kendi varlığını koruma amacı güden bir

²⁶⁴ Korkmaz, **a.g.e.**, s. 169-170.

²⁶⁵ Anthony D. Smith milleti tarihi bir toprak ya da ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitlesel bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğu olarak tanımlar. Ortak bir ekonomi ya da kamusal hak ve görevler, zayıf bile olsa mutlak suretle siyasi bir topluluğun varlığının “millet” için önemine işaret eder. Buradan hareketle tarihi, kutsal bir toprak olarak Anadolu’nun varlığı, savaşlarda askere alınanların büyük çoğunluğunu oluşturmaları, fedakârlıkları ve kahramanlıkları, “bozulmamış” tarihsel özleriyle bir millet olabilmek için Anadolu Türkleri, diğer coğrafyalardaki Türklerden ayrı olarak bir siyasi topluluk olabilmek adına tüm şartlara sahiptiler. Dolayısıyla Halide Edib’in bakış açısıyla, Smith’in yaklaşımı doğrultusunda, Anadolu Türklerinin siyasi bir topluluk haline dönüşmesi de ulus- devlet olma sürecinde atılacak ilk adım olarak görülmesi, açık bir biçimde ifade edilmemekle beraber oldukça muhtemeldir. Bkz. Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, (Çev.) Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 32.

siyaset ön plana çıkmıştır. Artık amaç Anadolu Türkünün devlet kurabilme çabasıdır. Bunun için de Anadolu Türklüğü çerçevesinde bir milli kimliğe ihtiyaç duyulmuş, Anadolu'ya, dolayısıyla köylere yönelik bu bağlamda daha anlamlı bir hale gelmiştir.²⁶⁶ Ancak bu döneme kadar Türk Ocağı içerisindeki tüm çekişmelere karşılık, Köycüler Cemiyeti'nin faaliyetleri kamuoyunda genel olarak memnuniyetle karşılanmıştır.²⁶⁷ Buna karşılık Anadolu'daki işgallerin artması ile beraber milli mücadeleye katılan Köycüler Cemiyeti üyeleri, faaliyetlerine son vermek durumunda kalmışlar ve Batı Anadolu'daki köylerde dinî misyonerler gibi çalışmış olan Köycülerin büyük umutları, naif çabaların ötesine geçememiştir.²⁶⁸

1.7. 2.2.Wilson İlkelerinin Yarattığı Umuttan Mondros Bunalımına

Türk Ocağı Kongresi'ndeki tüzük değişikliği çalışmaları ve köycülük faaliyetleri ile beraber Halide Edib, bir süre uzak kaldığı siyasi tartışmalara geri dönmüştür. Esasen fikir tartışmaları, Halide Edib özelinde olduğu kadar genel anlamda da canlılık kazanmıştır. Bu durum büyük orada basın ve yayın üzerinde uygulanan katı sansürün, gitgide ortadan kalkmasının sonucudur.²⁶⁹ İttihat ve Terakki iktidarının Bab-ı Ali

²⁶⁶ Mehmet Karakaş, "Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği", **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, Yıl 9, Sayı 38, Ağustos-Eylül-Ekim 2006, s. 67-68.

²⁶⁷ Ahmet Emin (Yalman), Halil Hilmi gibi isimler Köycüler Cemiyeti'nin faaliyetlerini övücü yazılar kaleme almışlardır. Örneğin Halil Hilmi, İkdâm gazetesindeki yazısında nüfusun büyük bir kısmını oluşturan köylülerin, Türkiye'nin geleceğini oluşturduklarını hatta Köycülerin faaliyetleri neticesinde yeni bir aydın sınıfının köylerden çıkabileceğini ifade etmektedir. Bkz. Ahmet Emin, "Köycülük Hareketi", **Vakit**, 5 Temmuz 1335 (1919); "Anadolu Ortasında Yeni Bir Memure", **Vakit**, 9 Teşrin-i Evvel 1335 (1919); Halil Hilmi, "Halkçılık. Köycülük I- II", **İkdâm**, 19, 20 Teşrin-i Evvel 1335 (1919).

²⁶⁸ Sarıay, **a.g.e.**, s. 160; M. Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Köycülük," **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (Kemalizm)**, C.II, 6. bs., (Ed.) Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 285.

²⁶⁹ II. Abdülhamid'in istibdat rejiminden meşruti rejime yeniden geçilen 1908 tarihi ile 31 Mart Vakasından 1923'e kadarki süre arasında kalan bir- bir buçuk yıl haricinde basında oldukça katı bir sansür uygulaması olmuştur. Basın özgürlüğü üzerindeki bu olumsuz baskı 1908-1923 arasındaki son derece olumsuz iç ve dış koşullardan kaynaklanmıştır. Emperyalist güçlerin dış baskıları, ekonomik darboğaz, elden çıkan topraklar, ayaklanma ve savaşlar nedeni ile kamuoyu oluşturma aracı olan basını kontrol altına almak dönemin hükümetlerinin ortak özelliği olmuştur. Yaşanan tüm bu sorunlar karşısında en ufak bir muhalif görüşün, büyük bir tehlike yaratabileceği korkusu ile tüm karşıt sesler susturulmuştur. I. Dünya Savaşı'na girilmesi ile sansür iyice sertleşmiş hatta İttihat ve Terakki'nin resmi yayın organı gibi çalışan Tanin haricinde tüm gazetelerin kapatılması bile düşünülmüştür. Bu denli ileri gidilmemekle beraber savaşla ya da savaşın gidişatı ile ilgili herhangi bir kötü haber yapılması kati suretle engellenmiştir. Ancak savaştan başarı ile çıkılamayacağına kanaat getirilmesi ile halkı hazırlamak adına basın üzerindeki sansür nispeten yumuşatılmış; 11 Haziran 1918'de ise askeri sansür tamamen kaldırılmıştır. Yine de temkinli olan gazetecilerin asıl olarak rahatlaması İttihat ve Terakki "as kadrosu"nın ülke dışına çıkması ile olmuş; bu tarihten sonra da oldukça katı bir İttihadçı karşıtlığı basında kendisini göstermiştir. Köroğlu, **a.g.e.**, s.59-66

baskınının sonrasında uygulamaya başladığı sansür politikası, savaş döneminde oldukça sertleşmiştir. Savaşın gidişatı konusunda kamuoyunu bilgilendirecek yayınların yapılmasının engellenmesi, uzun süren savaş döneminin ağır ekonomik yükü altında ezilen Osmanlı toplumunun, cephede neler olup bittiğine ilişkin bilgi sahibi olmadığı için sansürün zayıflaması ile hissedilen ancak zikredilmeyen “kötü” gerçeklerle ani bir yüzleşme yaşamasına neden olmuştur.

Makedonya cephesinin çökmesi ile birlikte Bulgaristan’ın savaştan çekilmesi, İtilaf Devletlerine İstanbul yolunu açınca, Osmanlı Devleti’nin durumu içinden çıkılmaz bir hal almış, Suriye ve Irak’ta İngiliz Ordularının ilerlemesi devam ederken, Kafkasya’da Rus geri çekilmesi ardından ilerleme kaydedilse de istenilen sonuca ulaşmak bir yana trajik kayıplar verilmiştir. Uzayan savaşın koşullarının ağırlığı, iyi donanımlı İtilaf Devletleri orduları karşısında Osmanlı ordusunu zor durumda bırakmış, 1917’de 300 bin olan asker kaçağı sayısı 1918’in yanında yarım milyona kadar yükselmiştir. Bu asker kaçakları, ceza korkusu ile dağlara sığınarak silahlı çetelere dönüşmüşler ve köylere yaptıkları baskınlarla yağmaya başlamışlardır.²⁷⁰ Tüm bu açmazın içinde Osmanlı Devleti’ne umut veren gelişme ise Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson’un²⁷¹ Amerikan Kongresi’nde ün kazanan 14 maddelik barış programını, yani "Wilson İlkeleri"ni açıklaması olmuştur.

2.2.1. Halide Edib’in Kurtuluş Umudu Olarak Wilson İlkeleri

ABD- Osmanlı ilişkileri 1917 yılına kadar önemli bir sorun yaşanmadan, hatta büyük oranda “dostluk” içinde devam etmiştir. I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Almanya’nın Fransa ve İngiltere’ye karşı denizaltı savaşına girişmesi ABD’nin denizasırtı ticaretini oldukça olumsuz etkilemiştir. Almanların ABD ticaret gemilerini batırması ise bardağı taşıran son damla olmuş ve Şubat 1917’de ABD, Almanya ile

²⁷⁰ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s.130

²⁷¹ Thomas Woodrow Wilson (1856-1924): Amerika Birleşik Devletleri başkanı. 1913-1921 yılları arasında görev yapmıştır.

diplomatik ilişkilerini koparmış, ardından 6 Nisan 1917'de Almanya'ya savaş ilan etmiştir.²⁷²

ABD, İtilaf Devletleri yanında olmasına karşılık, İngiltere'nin tüm ısrarına rağmen Osmanlı Devleti ve Bulgaristan'a savaş açmamıştır. Esasen İngiltere'yi asıl ilgilendiren Bulgaristan değil, Osmanlı Devleti'dir. Buna karşılık dönemin ABD Dış İşleri Bakanı Robert Lansing konu ile ilgili olarak yaptığı açıklamada Osmanlı Devleti ile savaşa girmenin çıkarları ile ters düştüğünü açık bir biçimde dile getirmiştir.

“Bir savaş açılması Türkiye'yi yalnızlığa mahkûm edecek ve dolayısıyla bundan sonra onları büsbütün Alman egemenliği altına sokacaktır. Amerika'nın Doğu cephesinde birlikleri yoktur. İki ülke ordularıyla doğrudan doğruya çatışmaya girmek ise hiç de arzu edilir bir şey değildir. Türkiye'nin Amerika'daki çıkarları hiçbir değer taşımazken, Amerika'nın Türkiye'deki çıkarları pek çoktur. Başlıca kültür kuruluşları milyonlarca değerindedir. Okullar yeni açılmış ve çalışmaktadır. Sonuç olarak biz Türkiye'ye savaş açarsak, Türklerin Türkiye'deki Hristiyan ve Musevileri toplu olarak yok etmeye kalkarak bize karşılık vermek istemeleri akla gelebilir.”²⁷³

ABD'nin Osmanlı Devleti üzerinde herhangi bir emeli olmadığını anlaşılmaması, elbette kötüye giden savaş koşullarında Osmanlı yöneticileri için oldukça rahatlatıcı bir durumdu. Ancak gerçek umut veren gelişme, ABD Başkanı Wilson'un 8 Ocak 1918 tarihli Amerikan Kongresi'nde duyurduğu 14 Maddelik barış programı olmuştur.²⁷⁴ Wilson Prensipleri olarak da anılacak bu 14 maddeden 12.si Osmanlı Devleti'ni doğrudan ilgilendirmekteydi. Bu madde şu şekildeydi: “Osmanlı İmparatorluğu'nun, Türklerle meskûn kısımlarına tam bir hükümlanlık sağlanacak, fakat şimdi Türk hâkimiyetinde bulunan diğer milletlere tam bir yasama emniyeti ve muhtar bir gelişme

²⁷² Seçil Akgün, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1981, s.34; Çağrı Erhan, **Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri**, Ankara: İmge Yayınları

2001, s.387; Mine Erol, **I. Dünya Savaşı Arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu**, Ankara: Bilgi Basımevi, 1976, s.1

²⁷³ **Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanına Dışişleri Bakanının Mektubu**, 6 Aralık 1917; 763.72/8456 b. Aktaran Laurence Evans, **Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)**, (Çev.) T. Alanay, N. Uğurlu, Ö. Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003, s.38-39

²⁷⁴ Tam metin için Woodrow Wilson, “America's Terms of Peace, Message to Congress, January 8, 1918”, **World War Issues and Ideals**, Boston, 1918, s. 287-294

imkânı temin edilecektir. Çanakkale Boğazı milletlerarası bir teminat altında bütün milletlerin gemilerine ve ticaretine daimî olarak açık bulundurulacaktır.”

Çarlık Rusya’sının çöküşü ve iktidara gelen Bolşeviklerin, 1917’de Rusya’nın yaptığı gizli bir antlaşma olan ve Osmanlı toprakları üzerindeki paylaşım emellerini ortaya koyan SykesPicot- Sazanov’u açıklamaları ve daha savaşın başında dönemin Britanya Başbakanı Herbert Asquith’in, savaşın Osmanlı İmparatorluğu’nun sonu olacağını beyan etmesi; Osmanlı Devleti için büyük bir kâbusun yakın olacağını gösterirken, Wilson’un barış programı önemli derecede rahatlatıcı bir etki yaratmıştır.²⁷⁵ Nitekim Halide Edib de ilanından yaklaşık on yıl kadar sonra kaleme aldığı satırlarda Wilson İlkelerinin yarattığı heyecanı açık bir biçimde ifade etmiştir:

“Dünyanın bu kargaşalık günlerinde, bu mütareke esnasında Amerikan Cumhurreisi Wilson’un meşhur olan bu on dört maddesi bir ümit meşalesi gibi göründü. 1918 çok garip bir yıldır. Avrupa’nın dolambaçlı ve Makyavelvari siyasetine karşı bütün dünyada âdeta bir tikslenme hâsıl olmuştu. Dünya efkârında, gizli muahedeler, istilâ emellerine bağlı, bir gün yapıp ertesi gün bozulan anlaşmalar birer tehlike işareti mânasını almıştı. İşte Wilson’un “milletler hakkı” mevzuuna dayanan maddeleri, bu tehlike işaretlerine karşı birer teminat gibi göründü.”²⁷⁶

Kamuoyunda da geniş yankı bulan Wilson İlkeleri, basında da en çok tartışılan konu haline gelmiştir.²⁷⁷ Elbette Halide Edib, kayıtsız kalmamış ve Vakit gazetesinde Wilson İlkeleri üzerine uzun bir yazı kaleme almıştır. Yazı, Halide Edib’in ikinci bir

²⁷⁵ Gerwarth, **a.g.e.**, s.69

²⁷⁶ Halide Edib, “Türkiye’de Şark, Garp...”, s.

²⁷⁷ Özellikle Tanin’de çıkan yazılarda Wilson İlkelerine olan güven yinelendiği görülür. Elbette İttihad ve Terakki yönetiminin de dahli ile durumun aslında “o kadar da kötü” olmadığı; kaybedilenler kadar kazanımların da olacağı hissiyatı yaratılmaya çalışılmıştır. “Cihan Sulhu”, **Tanin**, 7.09.1918; bu yazının hemen ertesinde çıkan diğer bir yazıda ise: “Wilson’un diğer şartlarıyla küçük küçük milletlerin hukuku tahtı temine alınacak ve kuvvetin istibdatına nihayet verilecek.” Yenilmiş olursa da hakların korunacağı algısı oluşturulmaya çalışılmıştır. “Cihan Sulhunda Türkiye”, **Tanin**, 08.10.1918; Yenigün’de ise Wilson ilkeleri “umumi Harbin dünyaya verdiği muazzam inkılap” olarak nitelendiriliyordu. “Harb ve Sulh”, **Yenigün**, 08.10.1918; İnkılab-ı Beşer’de ise Ruşen Zeki: “Bugün dünyada milletlerin hürriyeti temin olundu. Hürriyeti milliye heykeline malik olan Amerika, ahiren bir insanlık hürriyeti heykeline de malik olacaktır. Wilson bütün insanların ittifakıyla eski bir sulhu umumi ilahesi ad olunarak, heykeli yapılacaktır.” diyerek oldukça abartılı bir biçimde Wilson’u över. Ruşen Zeki, İnsaniyet Fikrinin Galebesi, **İnkılab-ı Beşer**, 13.11.1918; Hadisat’ta yazan Cenap Şehabettin ise, kurtuluş için Wilson İlkelerini tek fırsat olarak gördüğünü ifade etmektedir. Cenap Şahabettin, Hadisat, “Vaziyet-i Umumiye-i Siyasiye”, **Hadisat**, 1.11.1918; Konu ile ilgili ayrıntılı değerlendirme için ayrıca Bkz. Orhan Koloğlu, **Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918, Zafer-i Nihai’den Tam Teslimiyete**, İstanbul: Boyut Yayınları, 2000, s.173-178

“İnsan hakları beyannamesi” olarak gördüğü Wilson İlkelerine olan inancını ortaya koymaktadır.

“Cihan Harbi’nin insanları en feci bir surette öldürmek için icat ettiği bin bir yüzlü dâhi ve cani silahlarının dumanları arkasından milyonlarca insan kurbanlarının masum ve şehit başlarından bize beşeriyetin ikinci “Hukuk-ı Beşer” Beyannâmesi çıktı. Beşeriyet, hukukunu her vakit zulüm, kıtâl ve işkence tecrübelerinden, gözyaşlarından sonra almıştır. Fransız İhtilâli’nin insaniyete hediyesi olan “Hukuk-ı Beşer” Beyannâmesini unutturan, zulüm, günah ve karanlığı tetvîc eden bu meselsiz insan kıtâlından sonra ikinci bir “Hukuk-ı Beşer” Beyannâmesi’ni Amerika, dünyaya “Wilson’un Şartları” şeklinde gönderdi. Jean-Jacques Rousseau’nun insana, ferde verdiği hakkı bugün “Wilson’un Şartları” şeklinde milletlere vermek isteyen yeni ve yüksek bir insan ruhu gönderdi.”²⁷⁸

Halide Edib’in “karanlık günlerde” bir çıkış yolu olarak gözüken Wilson ilkelerine bağladığı umudun yanında bazı endişeleri de mevcuttu. Bu endişe de umudu ile aynı yerden; Wilson İlkelerinin 12. Maddesinden kaynaklanmaktaydı. Çok uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı’daki Türk dışı tebaanın özerklik alabilmesi ihtimali de Wilson ilkelerinin 12. Maddesinde, “Şimdi Türk hâkimiyetinde bulunan diğer milletlere tam bir yasama emniyeti ve muhtar bir gelişme imkânı sağlanacak” denilerek açık bir biçimde ifade edilmişti.²⁷⁹ Dolayısıyla Osmanlı Devleti, varlığını sürdürebilse de Anadolu’da özerk devletçiklerin de varlığı kaçınılmaz duruyordu. Özellikle Ermeni tehcirinin dünya kamuoyu üzerinde, Osmanlı Devleti’ne karşı oluşturduğu olumsuz bakışın, maddedeki özerklik ibarelerinin uygulamaya

²⁷⁸Halide Edib, “Wilson Şartları Karşısında”, **Vakit**, nu. 358, 22 Teşrinievvel 1334/1918, s. 2.

²⁷⁹Esasen Wilson İlkelerinde açık bir biçimde telaffuz edilmese de ilkelerin oluşum sürecini hazırlamak üzere ABD Başkanına sunulan Ocak 1918 tarihli memorandumda Ermeniler ve Doğu Anadolu bölgesine yönelik ifadelerle açık bir biçimde yer verilmişti. Söz konusu memorandum, olası bir barış konferansında ABD’nin izleyeceği yolu çizmek için ABD Dış İşleri Bakanlığı tarafından Albay House başkanlığında görevlendirilmiş bir komisyon tarafından uzun araştırmalar sonucu hazırlanmıştı. Nitekim İlkeler açıklandıktan sonra da uygulamaya konulması konusunda da Albay House’un yorumu istenmiştir. Evans, **a.g.e.**, s. 76-79; Barış görüşmeleri öncesinde yapılan çalışmalarda Ermenilere Akdeniz’e çıkacak kadar geniş bir alanda özerklik tanınmasının tartışılması bile Anadolu’nun parçalanması korkusunun hissedilmesine neden olması olasıdır. Halide Edib’in ABD Dışişlerince yapılan çalışmalardan o dönem dâhilinde ne kadar haberdar olduğu konusunda kesin bir bilgimiz olmamakla beraber, Ermeni tehciri sonucunda yaşananların dünya kamuoyunun gündeminde olduğunu bilmektedir. Bunun bedelinin toprak kayıpları şeklinde cereyan edebileceği endişesinin, Halide Edib’in düşüncesine hâkim olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

geçirilmesine etki edeceği oldukça açıktı. Nitekim Halide Edib de yazısında, Ermeni tehcirinin sonuçlarının ağır olmasından duyduğu endişeyi dile getiriyordu.²⁸⁰

“Türk milletinin bütün insanî ve siyasi hukukuna, istiklaline sahip en medeni, en yüksek esaslar içinde artık hiç imhâ edilemeyecek kadar kavî ve hakiki olması rüyası birinci ve sonuncu rüyam olduğundan, her milletin hakkını muhabbetle, samimiyetle görüyor, her millete mesut, medeni ve yüksek idealli millî bir idare ve memleket diliyorum.

Fakat bu rüyam hakikat olduğu gün, bu imanım dünyanın yarısı tarafından bir esas diye beyannâme şeklinde çıktığı gün, bizim milletimiz en kara günlerini yaşıyor ve bu milletlere hak ve istiklal verildiği gün Türk milletinin âtîdeki istiklali karanlık ve şüphe içinde görünüyor. Bu samedânîbeyannâmenin satırları arasında, başkasına, kendi dininden olmayan vatandaşlarına karşı

²⁸⁰ Halide Edib’in bu yazıyı kaleme almasından sonra, Osmanlı Devleti vatandaşı olan Araplardan da Suriye’de Cemal Paşa yönetimi döneminde Araplara karşı yapılan sürgün ve idamlar üzerine de bir yazı kaleme alması talebi gelir. Halide Edib, yukarıda da belirtildiği gibi Ermeniler ve Arapların yaşadıklarının aynı şekilde değerlendirilmeyeceğini belirtir, buna karşılık Suriye’de yaşanan, özellikle kıtlık ve açlık sorunlarının, mevcut Osmanlı ekonomik düzeni söz konusu olduğunda üstesinden gelmesinin de zorluğunu üstü kapalı bir biçimde dile getirir. Yazının dikkat çeken kısmı ise Halide Edib’in Araplara ve Suriye bölgesine karşı, Ermenilere olduğu kadar endişe ile yaklaşmamasıdır. Bunun altında yatan hiç şüphesiz Arap toprakları başta olmak üzere periferideki toprakların hâlihazırda gözden çıkarılması ve anavatan olarak Anadolu’nun bölünmesi anlamına gelmektedir. Bu durum Halide Edib’in Anadolu’ya yaklaşımını verdiği önemin bir yansıması olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Ancak Köycülük/ Anadoluculuk tartışmaları henüz başlamamışken, I. Dünya Savaşı’nın başında da Suriye’ye bir muhtariyet verilmesi konusunda fikirleri olduğunu da hatırlatmakta fayda vardır.

“Suriye artık Türk idaresini istemez ve isteyen varsa mutlak şahsi bir menfaat ve siyaset hırsı içindir. Müslümanları esasen anane ve mazileri ile kendi toprak ve Arap olan sülalelerine bağlıdır. Hristiyanlar daima yüksek ve medeni bir hükûmet makinesi vücuda getirebilecek ecnebilere bağlıdır. Hiç olmazsa Wilson nazariyatı ile kısmen millî istiklalinize sahip Arap hükûmeti teşkil etmenizi bütün kalbimle isterim. Mesut ve kavî bir Suriye’de bana severek bakacak gözler, ocaklarının kenarında dost ziyareti yapıp konuşacağım dostlar vardır. Bugünün gelmesini hür ve mesut bir Türkiye istediğim kadar istiyorum. Fakat bu defa da kendi memleketinin ruhiyet ve zihniyetin hârici hayatta millî tekemmülde ne anâsır, ne avâmîl ile yürüttüğünü acı tecrübelerle gören bir dost Türk sıfatıyla size derim ki “eğer cidden” kendinizi idare etmek ve şahsınızdan evvel memleketinizi mesut görmek isterseniz Şark’ın tahrip edici dedikodu ve nazariyât politikasına atılmayınız. Hele siyasiyâtta ahlak ve insanlık olmaz düsturuna karşı şiddetle muharebe ediniz. Memleketinizde yaşatıcı ve bina edici müessesât ve zihniyet vücuda getirilecek en az siyasi olan ecnebilere dört elle sarılınız ve şövenlik ile şantaj ile memleketinizin hayrı ve hakikat için mücâhedenizle mâni olmağa çalışanlardan korkmayınız bunlara mukavemet bazen ipten ve kurşundan daha müşkildir.”

Bu bahiste ayrıca belirtmek gerekir ki Halide Edib, Osmanlı Devleti gibi “müşkül” durumda olan Suriye’ye de “siyasi” amaç gütmeyen yabancılardan yardım alabileceklerini telkin ederek, yazının kaleme alındığı tarihten daha sonra Paris Barış Konferansında gündeme gelecek olan ve daha sonra ayrıntılı olarak üzerinde duracağımız “manda” meselesine karşı olumlu bir bakış açısına sahip olduğunun sinyallerini de vermektedir. “Suriye’de Türkler”, **Vakit**, nu. 377, Teşrinisani 1334/1918, s. 1.

yaptığı zulüm ve imha politikasından dolayı yerleri ve hakkı tahdîd edilmesi lazım gelen diye işaret edilen biz Türkler görünüyoruz. Niçin?

....son kuvvetli günlerimizde güya Türk unsuruna bir hizmet olsun diye Hristiyan, bilhassa Ermeni unsurunu yine Kurûn-ı Vustâî bir usul ile tehcîr ettik, imhaya çalıştık.

...Senelerce süren bu usuller ve cinayetler neticesinde, yine hâkim, binâenaleyh mesul unsur olmak hasebiyle bütün yük ve leke, milletin masum alnına, çökmüş omuzlarına yıkıldı. Bugün ittifak ettiğimiz adamların siyaseti iflas etti.

Biz, bugün millî hayatımızın en çetin ve kara günlerinde bulunuyoruz. Ve bizi en ziyade sıkıan şey, Amerika ve İngiltere'ye karşı memleketinde tebaasına zulmetmiş ve masum tebaasını çocuklarıyla öldürmüş vaziyetinde kalmaktır. Bir sulh isterken, eski, iadesi kabil olmayan şeyleri, hiç olmazsa hüsn-i niyetle tamir etmek isteyen bir millet olduğumuzu göstermek isteriz.”²⁸¹

Halide Edib, isim vermemekle beraber yapılan tehcir ve sonucunda yaşananlardan, İttihad ve Terakki hükümetini sorumlu tutar. Buna karşılık komşularını korumaya çalışan Türklerden örnek vererek, bütün bir milletin yaşananlar konusunda suçlanamayacağını ifade eder. Mevcut hükümete düşen görev ise Ermenilere karşı samimiyetlerini göstermek ve yaşananları telafi etmeye yönelik çaba harcamaktır. Halide Edib, devamında bunun için bir dizi öneride bulunur:

“1 – Ermeni milletini samimiyetle yerlerine iade ve haklarını vermeye karar verdiği inandırmak için, hükûmet, Ermeni meselesinde Ermenilere taraftar olmuş, cebr ve kuvvet karşısında vicdanına sahip kalmış kavî ve namuslu Türk ve Ermenilerle birkaç Amerikalıdan mürekkep muhtelit bir komisyona salâhiyet-i vâsia ile Ermenilerin hak ve adalet dairesinde idarelerini tevdi etmek;

2 – Cebren Müslüman edilmiş bütün Ermenilerin, isterlerse, dinlerine avdet etmeleri için bir beyannâme çıkarmak.”²⁸²

Son olarak yazıda dikkat çeken bir diğer husus üzerinde durmakta fayda var. Halide Edib, her ne kadar Ermenilerin tehcir süresinde ve sonucunda yaşadıklarını son derece trajik bulsa da “mukatele” tezinden de uzaklaşmamaktadır. Ermenilerin de Türkleri öldürdüklerini ve Türklerin yaşadıklarının da azımsanamayacağını belirtir. Yine de

²⁸¹ Halide Edib, “Wilson Şartları...”, s.2

²⁸² Halide Edib, “Wilson Şartları...”, s.2

Halide Edib için öncelik hesap sorma yönünde olmamalıdır zira ülkenin içinde bulunduğu vaziyeti ve dünya kamuoyu karşısındaki konumu düzeltmesi için öncelikle Ermeni tehcirinde yaşananları telafi etmeye çalışması gerekmektedir.

“Türk milletinin hâkim ve mesul bir vaziyette olduğu zaman gayr-ı mesullerin Türk milleti namına yaptığı cinayetleri tekzîb ederken ellerini kana bulamamış necip milletim namına hareket ediyorum kanaatindeyim. Medeni dünya karşısında millet berâet ettikten sonra ve bu fena siyaset neticesinde memlekette teessüs eden intikam hevesiyle birçok Türkü de Ermenilerin öldürdüğünü resmî Rus vesâiki ile görmüş olduğumu söylemek isterim. Türk ve Ermeni’nin mütekâbilen döktükleri kanların ve uğradıkları sefaletlerin menbâı aynıdır. Ve istikbalde bu fena siyasetin Türkü uğrattığı zararları ve felaketleri ayrı ayrı teşrîh edeceğim.”²⁸³

Halide Edib’in bu satırları kaleme aldığı günlerde kaçınılmaz sonun geldiğini gören İttihad ve Terakki liderleri Talat, Enver ve Cemal Paşa, ABD’den de barış yapma konusunda yanıt alamayınca, ülkeyi terk etmişlerdir.²⁸⁴ Bunun üzerine Sultan VI. Mehmet Vahdeddin tarafından hemen atanan liberal hükümet ile sadarete Ahmet İzzet Paşa’nın gelmesinin ardından, Osmanlı Devleti, elinde esir tutulan İngiliz General Townshend²⁸⁵ aracılığı ile İngiltere nezdinde girişimlerde bulunarak, zorlayıcı koşullar

²⁸³ Halide Edib, “Wilson Şartları...”, s.2

²⁸⁴ İttihad ve Terakki’nin “as kadrosunun” ülke dışına çıkmasının tam anlamıyla ülke siyasetinden çekildikleri anlamına gelmediğini belirtmek gerekir. Ermeni tehciri başta olmak üzere birçok konuda sorumlu tutulan İttihad ve Terakki yönetimi, ülkede kalma durumunda hesap verecek ve kuvvetle muhtemel suçlu bulunacaklarını tahmin ettikleri için, siyaset yapabilme imkânına sahip olabilmek için yurt dışına çıkmışlardır. Talat Paşa, Berlin’de Şark Kulübü’nü kurmuş, Millî Mücadele sırasında Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Bekir Sami Bey’le ve Mustafa Kemal ile görüşmeleri olmuş, özellikle Avrupa’da örgütlenerek millî mücadeleye destek vermek istemiştir. Ancak Mart 1921’de bir Ermeni çeteci tarafından öldürülmüştür. Mustafa Kemal ile temasları olan ve millî mücadeleye destek vermek isteyen hatta ülkeye dönme niyetinde olan Cemal Paşa da Afganistan ordusunu yeniden yapılandırmak için bulunduğu Tiflis’de bir Ermeni tarafından öldürülürken; Enver Paşa ise Mustafa Kemal ile yaptığı yazışmalarda millî mücadeleye ilişkin fikirlerini iletmeye çalışmış, hatta Anadolu’ya geçip millî mücadele hareketinin başına gelmeyi hedeflemişse de Türkistan özgürlüğü için Bolşeviklere karşı savaşırken öldürülmüştür. Yurt dışına kaçan Bahaeddin Şakir, Sait Halim Paşa ve Azmi Bey’ler de Berlin’de suikasta uğramışlardır. İttihadçıların ülke dışına çıktıktan sonraki faaliyetleri, burada oldukça yüzeysel olarak değinilmesine karşılık, savaş sonrasında ülke siyasetinden kopmadıkları ve bir şekilde mücadeleye dâhil olmaya çalıştıklarının göstergesidir. Ayrıntılı çalışmalar için Bkz. Murat Bardakçı, **Enver**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015; Tevfik Çavdar, **Talat Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, 4. Bs. İstanbul: İmge Kitabevi, 2001; Cemal Kutay, **Üç Paşalar Kavgası**, Tarih Yayınları, 1964; Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa I, II, III**, 16.bs., İstanbul: Remzi Kitabevi, 2019

²⁸⁵ İngiliz General Charles Townshend, 1916 yılında Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’nda, Çanakkale Cephesi ile beraber en önemli zaferlerden biri olan Kut’ulAmara kuşatmasında esir alınmış İngiliz birliklerinin başındaki isimdir. Kut’ulAmara kuşatmasında Osmanlı ordusunun başında bulunan

altında 30 Ekim 1918’de Mondros Ateşkesi’ni imza ederek yenilgisini kabul etmiştir.²⁸⁶

2.2.2.Mondros Mütarekesi’nin İmza Edilmesi ve Yarattığı Etki

Rauf Bey başkanlığındaki Osmanlı delegeleri ve İtilaf Devletleri adına İngiliz Amiral Calthorpe’un, Limni’nin Mondros limanında demirlemiş olan Agamemnon zırhlısında yapılan görüşmeler sonucunda imza edilen mütareke, Osmanlı kamuoyunda büyük bir ferahlama etkisi yaratmıştır.²⁸⁷ Mütarekenin ağır hükümlerine²⁸⁸ rağmen, bizatihi

Halil Paşa, “askerlik töresi”ne uygun hareket ederek, küçük düşürücü herhangi bir eyleme girişmeden General Townshend’in esir alındığını anılarında nakleder. Halil Paşa, **Bitmeyen Savaş**, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1972, s.186-188; Nitekim General Townshende esir alınmasından sonra adeta esir değil misafir olarak ağırlandığını da anılarında belirtir. Sir Charles Vere Ferrers Townshend, **My Campaign**, New York: J. A. McCann Company, 1920, s.258-260, Townshend Heybeliada’da esir olarak tutulduğu sırada dönemin Bahriye Nazırı olan Rauf Bey’e haber ileterek barış teklifi konusunda İngiltere ile arabuluculuk yapabileceğini belirtir. Rauf Bey de bu teklifin Sadrazam Ahmet İzzet Paşa’ya yapılmasını uygun bulduğunu belirtir. Bunun üzerine Sadrazam Ahmet İzzet Paşa’ya, Townshend’in yaptığı teklife olumlu cevap verilerek Townshend, Osmanlı Devleti’nin barış teklifini iletmek üzere İngiltere’ye gönderilmiştir. Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım**, C.I, İstanbul: Emre Yayınları, 1993, s.58-60

²⁸⁶ Şaban Ortak, “Millî Mücadele Dönemi’nde Farklı Bir Gazete: Wilson Gazetesi”, **Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim 2016 / Elâzığ**, C. III, (Ed.). Merve Uğur, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2018, s.1121; Gerwarth, **a.g.e.**, s. 69

²⁸⁷ Esasen hükümet, mütareke hükümlerinin bir rahatlama ihtiva etmediğinin farkındaydı. Ancak ilk etapta bir infiale sebep olmamak adına kamuoyuna karşı çizilen olumlu bir tabloydu. Koloğlu, **a.g.e.**, s.184

²⁸⁸ Mondros Mütarekesi’nin metni henüz önlerine konduğu anda, Osmanlı delegeleri, kabul edilmesi çok zor olan hükümlerle karşılaştıklarını fark etmişlerdi. İtilaf Devletlerini temsilen görüşmeleri gerçekleştiren Amiral Calthorpe, İngiliz ordusunda bir askerdi ve dolayısıyla mütareke metnini müzakere edecek konumda değildi. Bu durum bile Osmanlı Delegasyonunun şartları esnetmek için fazla şansları olmadığını gösterir. Diğer taraftan mütareke kabul edilmediği takdirde Bulgaristan’ın savaştan çekilmesi ile İstanbul yolu, İngiliz ve Fransızlara “ardına kadar” açılmış olacaktı. Bu durumun gerçekleşmesi halinde de imza edilecek bir ateşkes, hâlihazırda sunulan metinden kat be kat ağır hükümler içerebilirdi. Diğer taraftan Osmanlı delegelerinin gerek İngilizlerin baskısı gerekse teknolojik imkânsızlıklar nedeniyle hükümet ile iletişim kurmakta zorlanmaları da ellerini bağlayan bir başka husustu. Sonuç olarak çok küçük esnemeler ile mütareke metni İtilaf Devletlerinin istekleri doğrultusunda imza edilmek durumunda kalmıştır. Mütarekede ordunun terhis edilmesi ve boğazlar ve Karadeniz’deki mayınların temizlenmesi gibi anlaşılabilir hükümler vardı. Eğer bir savaş sona erdiriliyorsa bu hükümlerin olması olağan olarak görülebilir ancak mütarekede Toros tünellerin işgali, Boğazların İtilaf Devletlerine açılması, Trablus, Bingazi, Kafkaslar, İran içleri, Hicaz, Yemen, Musul ve Suriye’de muzaffer konumda olan Osmanlı ordusunun silah bırakarak çekilmesi gibi millî hâkimiyeti sarsıcı maddeleri kabul etmek Osmanlı Devleti için oldukça zor olmuştur. Bütün bunlara ilaveten asıl “uyku kaçırıcı” 7. Ve 24. Maddeler olmuştur. 7. Maddeye göre İtilaf Devletleri bir karışıklık çıkması durumunda istedikleri, 24. Maddeye göre de yine bir karışıklık çıkması durumunda, Ermenilerin çoğunlukta yaşadığı Erzurum, Van, Elâzığ, Diyarbakır, Sivas ve Bitlis illerinden herhangi birini işgal edebilme hakkı içeriyordu. Oldukça muğlak olan bu maddelerin uygulama anında her türlü keyfiyete olanak sunacağı da açıktır. Dolayısıyla mütareke sonrasında Osmanlı hükümetini en çok korkutan bu maddelerin uygulanması olmuştur. Tevfik Bıyıklıoğlu, **Türk İstiklal Harbi I: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, 3. Bs., Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, 1999, s.42-

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın imzasını taşıyan tamimde mütarekenin nispeten hafif hükümler ihtiva ettiği ve ülkede yaşayan azınlıklar da dâhil tüm milletin tam bir özgürlük içerisinde olmasını sağlayacak bir barış ümidini arttırdığı ifade ediliyordu.²⁸⁹ Bu tamim, savaş kaybedilmesine rağmen halk üzerinde olumlu etki yaratmış ve umutların azalmasını engellemişti. Basın ise bu konuda ikiye ayrılmış durumdaydı. Mütareke şartlarını çok ağır bulanlar, ülkenin parçalanmasından, işgal edilmesinden endişe ettiklerini, Osmanlı Devleti'nin neredeyse üçte birinin "gasp" edileceğini ifade ediyorlardı.²⁹⁰ Buna karşılık bir kesim ise mütareke koşullarına ılımlı yaklaşıyor, mütarekeden ziyade barış antlaşmasının önemli olduğu üzerinde duruyordu.²⁹¹ Savaşın sonuna doğru basın üzerinde hafiflemiş olan sansürün Mondros Mütarekesinin imza edildiği dönemde daha da gevşediğini ve hatta basında 1908 sonrasındaki kısa bir dönemde yaşanan canlılığın bir benzerinin bu dönemde yaşandığını iddia edebiliriz. Basındaki hareketliliğin yanı sıra dikkat çekici bir diğer durum ise sivil toplum örgütlerinin sayısındaki önemli artıştır.²⁹² Mütarekenin de etkisi ile hükümet, sivil

49; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.I, Ankara: MEB Yay. 1977, s.23-24; Orbay, **a.g.e.**, s.92-148

²⁸⁹ Gökbilgin, s.3

²⁹⁰ Örneğin Ali Kemal, "Türklerin Günahı Nedir?" başlıklı yazısında "Mütareke şartları öyle ağır, öyle elim, öyle korkunç ki biz Türklerin kolumuzu, kanadımızı kırıyor, varlığımızı kökünden zedeliyor, devletimizi hemen hemen emanet derekesine indiriyor." şeklinde bir serzenişte bulunmuştur. Ali Kemal, "Türklerin Günahı Nedir?", **Sabah**, 31.10.1918; Koloğlu, **a.g.e.**, s.191-192. Mütareke hükümleri son derece ağır olmakla beraber yukarıda da belirtildiği gibi Osmanlı delegasyonunun yapabileceği pek fazla bir şey olmadığını da hatırlatmak gerekir. Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinin savaştan çekilmesi ya da savaşacak durumda olmamaları, zaten elindekini de fazlasıyla tüketmiş olan Osmanlı Devleti'nin savaşı devam ettirmesini imkânsız kılıyordu. Mütareke imzalanmama durumunda daha fazla toprak kaybetme ve hatta yok olma tehlikesi oldukça net bir biçimde ortadaydı. Buna karşılık mütarekenin ağır şartlarını kabul eden heyetin başında olan Rauf Bey, ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Bunun altında yatan en önemli sebep İstanbul'un işgal edilmeyeceğine ilişkin hiçbir resmiyeti olan Amiral Calthorpe'un şifahen verdiği sözdür ve bir diğeri de İtilaf Devletlerinin İstanbul'a ve Anadolu'ya gelecek olan kuvvetlerine Yunanlıların katılmayacağına ilişkin verilen ve yine resmiyeti olmayan Calthorpe'un mektubunun ciddiyetine olan inancıdır. Tansel, **a.g.e.**, s.26; Orbay, **a.g.e.**, s.147; başlangıçtaki ferahlama şartların öğrenilmesinin ardından önemli bir karmaşaya neden olsa da mütareke üzerinde yeteri kadar tartışma basında yer almadan, 1 Kasım 1918'de yaptıkları kongre ile kendini fesih eden İttihad ve Terakki Partisinin hemen ardından liderlerinin de ülke dışına kaçtıkları öğrenilmiş ve basın bütün ilgisini bu yöne kaydırmıştır ve bir bakıma mütareke şartlarını Osmanlı Devleti'nin önüne süren İtilaf Devletleri'nden daha ziyade devleti bu savaşa sürükleyen İttihadçılar eleştiri oklarını üzerine çekmişlerdir. Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s.30; Koloğlu, **a.g.e.**, s.95-102

²⁹¹ Koloğlu, **a.g.e.**, s.186-191

²⁹² Tanzimat'tan itibaren Osmanlı Devleti'nde cemiyetleşme, kamuoyu algısı oluşturma konusunda önemli bir rol oynamıştır. Mütareke döneminde de kamuoyu oluşturmak için kurulan cemiyetler, partiler ve basın organları toplumu örgütleme konusunda önemi yadsınamayacak bir vazife görmüştür. Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı", **Tarih ve Toplum**, no.238, 2003, s.197, 201-202

toplum örgütleri üzerinde baskıcı olmamış hatta önemli özgürlükler de tanımıştır.²⁹³ Bu dönemde kurulan derneklerden konumuz açısından önemli olanı ise, kurucuları içinde Halide Edib'in bulunduğu Wilson Prensipleri Cemiyeti'dir.

2.2.3.Kurtuluş İçin Çare Bulma Çabası: Wilson Prensipleri Cemiyeti ve Kurucuları Arasında Halide Edib

Mondros Mütarekesi'nin henüz mürekkebi kurumadan tarafların mütareke hükümlerine uymayacakları belli olmuştur. Öyle ki "mütareke"nin ihtiva ettiği anlam gereği, antlaşmayı imza eden tarafların savaşı durdurması gerekirken İngiltere, Musul'a ilerlemeye devam etmiştir. Buna karşılık, Rus'ların devrim sonrası çekilmesinin ardından Kafkas cephesinde muzaffer durumda olan Osmanlı Ordusunun da silah bırakmadığı bilinmektedir. Diğer yandan, İtilaf Devletlerinin kendileri için tehdit oluşturabilecek bir durum karşısında ülkenin herhangi bir stratejik noktasının işgal edilebileceğini belirten mütarekenin 7. Maddesi kapsamında yer yer işgallerin başlaması Osmanlı halkının barış ve huzur ümidini sona erdirmiştir. Bu karamsar ortamda kurtuluş çaresi arayan Osmanlı aydınları da son derece demokratik bir tepki ile ülkenin geleceği ile ilgili çalışmak üzere dernek ve cemiyetler kurmuşlardır.²⁹⁴ Bu

²⁹³ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.II, 2. Bs. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, s.34

²⁹⁴ Ortak, a.g.m., s. 1121; Mütareke döneminde dernek, parti kurmada; gazete ve dergi çıkarmadaki artık yüksek seviyelere çıkınca, bu durumun basına yansımaları gecikmemiş, *Vakit* gazetesi 26 Aralık 1918 tarihli haberinde bu konuya değinmiştir:

"İki aydan beri İstanbul'da sürekli olarak fırkalar, cemiyetler kurulmakta ve birçok gazeteler yayınlanmaktadır. Şimdiye kadar kurulan yeni fırkalar şunlardır:

- 1) Teceddüd Fırkası
- 2) Hürriyetperver Avam Fırkası
- 3) Selamet-i Osmaniye Fırkası
- 4) Yeni Hürriyet ve İtilaf Fırkası

Yeni cemiyetler de şunlardır:

- 1) Sulh ve Müsalemet Cemiyeti
- 2) Selamet-i Amme Cemiyeti
- 3) Wilson Prensipleri Cemiyeti

Şimdiye kadar çıkan gazetelerden başka Memleket, Suun, Cemiyet-i Akvâm, Adalet, Salah unvanıyla yakında beş gazete daha çıkacağı haber alınmıştır. Bugün çıkmakta olan gazetelerden bazıları mesleklerini savunmak, yürütmek ve takip etmek üzere yeni cemiyetler teşkiline teşebbüs etmişlerdir." **Vakit**, 26 Aralık 1918

Mondros Mütarekesi'nin imza edilmesinin ardından hemen başlayan fiili işgallere karşı toplumun verdiği cemiyetleşme tepkisi, Türk siyasal hayatı açısından oldukça önemlidir. Aydınların öncülük ettiği Osmanlı toplumunun, dernek, parti kurmaları, gazete, dergi çıkarmaları ve bu kanallar ile işgallere karşı manifestolarını açıklamaları; tepkilerinin meşruluklarını ortaya koymak adına üzerinde durulması gereken son derece demokratik çabalardır.

cemiyetler içinde Halide Edib'in başını çektiği bazı aydınlar da kurtuluş reçetesi olarak ele aldıkları Wilson İlkeleri bağlamında, önce çeşitli gazetelerde cemiyetin varoluş amacını açıklayan bir beyanname²⁹⁵ yayınlamışlar ve sonrasında da resmi olarak Wilson Prensipleri Cemiyeti'ni kurmuşlardır.²⁹⁶

Beyannamede genel olarak ABD'deki gibi demokratik bir devlet düzeninin oluşması, iktisadi kalkınmanın sağlanması ve Müslüman- gayrimüslim unsurların bir arada huzur içinde yaşayacakları bir ortamın temin edilebilmesi için, "politik" değil; ekonomik destek ve ABD'nin yol göstericiliği talep ediliyordu. Nitekim söz konusu beyanname öncesinde ABD Başkanı Wilson'a yazdıkları mektupta ABD'den yaklaşan barış konferansında arabuluculuk yapması istenmiş ve ABD'den talep ettikleri himayenin içeriği 9 madde ile sıralanmıştır. Buna göre Padişahın başında bulunduğu meşruti yönetim muhafaza edilecek; seçimlerde azınlıkların hakları korunacak, her

²⁹⁵ Beyanname Metni:

"Muhtelif Türkçe gazetelerin mümessillerinden ve memleketin diğer bazı mütefekkirlerinden mürekkep bir heyet istikbâle ait mesâili vâsi' bir nokta-i nazardan tetkik etmek ve bu meseleler hakkında tevhid-i mesâiyi mümkün kılacak müsterek bir esas aramak maksadıyla bir araya gelmişler ve uzun uzadıya müdavele-i efkârda bulunmuşlardır. Bazı müdavele-i efkâr âtideki nukât-ı nazar hâkim olmuştur.

1) Memleketin Akvâm Cemiyeti'nde müsavi hukûku haiz bir uzuv ve beynelmilel mücadelede belli başlı bir âmil olabilmesi içi ihtisaskâr bir hükûmet mekanizmasına mazhar olması, kendi ihtiyaçlarına göre metin ve sâlim bir surette inkişaf edebilmesi.

2) Bütün ahalinin Osmanlı vatandaşı sıfatıyla hayât-ı memlekette istirâk husûsunda müsavi hukûk ve vazâife mazhar olmasına ve istirahat, i'timât ve saadetlerinin te'mîn edilmesini kâfil bulunacak serâit ihdâsı

3) Efkar-ı umumiyesinin bir kısmında hakkımızda adem-i i'timât ve sû-i teveccüh bulunan İtilaf Devletleri ile Amerika'ya i'timât i'kası.

4) Haricen siyasi ve iktisadi istiklâlimizin te'mîni, ecnebî sermayesinin memlekete siyasi değil iktisadi bir esas üzerine girmesi. İktisadi menâtik-ı nüfûs tefriğine mahal kalmaması ve umûr-ı dâhiliyemize müdahale ihtiyâtlarına karşı kavî bir sed vücûda getirilmesi.

5) Hariçten izzet-i nefsimizi cerihadâr edecek murakâbe ve vesâyet teklifleri serdine mahal bırakmaksızın sırf kendi ihtiyaçlarımızı ve arzularımız nokta-ı nazarından haysiyetimize muvâfık ve İtilaf Devletleri'yle Amerika için sâyân-ı kabûl bir millî programla ortaya çıkmak ihtiyacı, müstakil ve asrî bir millet sıfatıyla idâme-i mevcudiyet etmemiz için te'mîni mutlaka icâb eden bu noktayı câmi bir tarz-ı tevsiye bulmak maksadı ile ve Avrupa'da bugün mevcut vaziyet-i umûmiyeyi göz önünde bulundurmak sûretiyle muhtelif suûbât-ı idarede esaslı islâhât icra etmek üzere memleketimize muayyen bir zaman için Amerikalı mütehassıslardan mürekkep hey'et-i islâhiyeler celbi ve bu nokta-ı nazarın sulh müzakerâtından evvel Amerika'ya ve Avrupa devletlerine isma'ı muvâfık görülmüştür." **Vakit**, 6 Aralık 1918; **Minber**, 6 Aralık 1918; **Yeni Tasvir-i Efkâr**, 6 Aralık 1918.

²⁹⁶ Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin resmi olarak kuruluşu 14 Ocak 1918'dir. Ancak Tunaya, Cemiyet'in Fransa Başbakanı ve ABD Başkanına gönderdikleri mektuplardan Aralık 1918'in ortalarında kurulduğunun anlaşıldığını ifade eder. Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler...**, s.245-246

mevkideki memuriyet kademelerinde görev yapabilecekler; Maliye, Ziraat, Sınai, Ticaret, Nâfia ve Maarif Vekâletleri'ne alanında uzman yardımcılar ve bir Amerikan baş müsteşar tayin edilecek, böylelikle ülkenin kalkınması için gerekli reformlar ABD'li uzmanlar ile beraber yapılabilir; Adliyedeki ıslahat için ABD'li bir uzman görevlendirilecek ve tarafsız, eşit yargı ortamı sağlanacak; Jandarma ve polis teşkilatları ABD'li uzmanlar tarafından yeniden yapılacaktır; mahalli idarelere verilecek ABD desteği ile her vilayetin en iyi şekilde gelişmesi sağlanacak; ABD yönetimi ve liderliği en az on beş yıl, en fazla yirmi beş yıl süreyle devam edebilecek; bu süre zarfında Türkiye'nin tarafsız olduğu tüm milletler tarafından kabul edilecektir.²⁹⁷

Wilson'a gönderilen bu mektupta ya da gazetelerde yayımlanan beyannamelerinde her ne kadar “siyasi” olarak bir himaye istemediklerini belirtse de istenilenler pratik olarak uygulamaya geçtiğinde siyasi bir himayeden kaçılmayacağı da açıktır. Bu nedenden ötürü başta Halide Edib olmak üzere cemiyet üyelerinin milli hâkimiyete ters düşen faaliyetler içinde oldukları eleştirileri, hemen dernek kurulduğu sırada yapılmaya başlanmıştır. Nitekim Halide Edib, günümüzde bile bu eleştirilere hedef olmaya devam etmektedir. Bu hususta hatırlatılması gereken günün koşullarıdır. İstanbul fiilen işgal edilmiş, kaos ve huzursuzluğun olduğu bir ortamda, yapılan şey bir kurtuluş reçetesi aramaktır. Öyle ki cemiyetin kurucularına bakıldığında Necmettin Sadak ve Yunus Nadi gibi milli mücadeleyi destekleyenlerle, milli mücadeleye muhalif olan Ali Kemal ve Refik Halit gibi isimler birlikte yer almaktadır.²⁹⁸ Buradan cemiyetin Tarık Zafer Tunaya'nın değişimiyle tarihsel koşulların kendi kendini kurtarmaya izin vermediği bir ülkede, bir anlık heyecan ile başvurulmuş bir çare olarak görüldüğü ileri sürülebilir. Nitekim Barış şartlarının ağır olacağı kendini Mondros Mütarekesi ile belli etmesinden dolayı, henüz barış görüşmeleri neticelenmemişken, görüşmeleri yönlendirebilmek adına aydınların böyle bir heyecana kapılmasının

²⁹⁷ Mine Erol, “Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a gönderdiği Muhtıra”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.III, S.4-5, Ankara, 1966, s.243-244; ayrıca Fransa Başbakanı Clemenceau'ya yazdıkları bir mektupta da Amerikalı uzmanlarca oluşturulacak bir komisyonun Türkiye'deki reformları gerçekleştirecek bir organ olarak çalışmasını talep ettiklerini bildirmişlerdir. Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler...**, s.246-247, **Vakit**; 6 Aralık 1918

²⁹⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk'ün Hayatı ve Eseri**, Güven Basımevi, 1963, s.193-194

oldukça olağan olduğu görüşündeyiz. Hatta Halide Edib de görüşmelerin hemen öncesinde kaleme aldığı yazısında, Şark meselesinde üzerinde durulması gereken hususlara değinmiştir:

“Şark meselesini bu ispatla halledebilmek için sulh konferansı Müslümanlara parlak cümlelerle değil fiillerle şu iki mühim noktayı tespit etmelidir:

1 – Şimdiye kadar istiklaliyetini muhafaza etmiş olan Müslüman memleketlerini taksîmden tevakkî, onları mahkûm bir millet hâline sokmaktan ictinâb.

2 – Avrupa’nın hâkim sıfatıyla bulunduğu memleketlerde ahâliyi en seri surette kendilerini idare edebilecek, istiklallerine sahip olacak hâle sokmağa çalışmak. Bütün bu iddialarımız arasında statükonun muhafazasına taraftarız. Buna dokunmak yalnız müşkil değil, faydasızdır. Muharebeden evvel Avrupalıların idaresinde bulunan Müslüman memleketleri oldukları gibi kalacaklardır. Bunlar da yirminci asır esasâtına daha muvâfık bir idare tesisi herhâlde yalnız adalet namına değil, basîret namına da lazımdır. Mısır’da İngiltere’nin yarattığı maddi umrânlar herhâlde Mısırlıları Türk idaresinden ziyade İngiltere’ye bağlamıştır. Mısırlılar kendilerini idareye muktedir bir hâle gelinceye kadar Mısır İngiltere’de kalacaktır.

Türkiye, İran, Afganistan şimdiye kadar hürriyetini muhafaza etmiş Müslüman memleketlerinden ma’dûddurlar bunların istiklaliyetine dokunmamalıdır. Bunlardan biri, Türkiye, dünyanın suyollarından birine yani Boğazlara sahip bulunuyor. Türkiye’nin Boğazlardaki hâkimiyeti Amerika’nın Panama, Almanya’nın Kiel kanallarına hâkimiyeti gibi makbul olmalıdır. Bu kanalların hepsi birden beynelmilel olabilir. Fakat içinden birini ayırarak beynelmilel yapmak doğru olamaz. Afganistan ve İran’ın bîtarafılığı ve istiklaliyeti yalnız insaniyet nokta-i nazarından değil, daimî bir sulh temini için de elzemdir.”²⁹⁹

Burada dikkat çeken bir diğer husus ise Halide Edib’in, Boğazların tamamıyla Osmanlı Devleti’nin kontrolünde olması gerektiğinin savunmasıdır. Buradan hareketle Halide Edib’in iddia edildiği gibi milli hâkimiyetten bütünüyle vazgeçmediği, tersine dünya üzerindeki diğer milletlerle eşit koşullarla ve özgür yaşama isteğinde milli hâkimiyetten referans almaktadır. Ayrıca yazısını Türklerin hâkimiyet altına girmesinin mümkün olmadığını belirterek bitirir:

“Türkler yahut kendini Türk addeden Müslüman kısım on milyon kesâfet nüfusu hâvî çok canlı bir millet kitlesidir. Onları hâkimiyet altına almaktan

²⁹⁹ Halide Edib, “Müslümanlar Kendilerine Efendi Değil Dost İstiyorlar”, **Vakit**, nr: 435, 8 Kânunusani 1335/1919

bahsetmek manasız ve budalaca bir iddiadır. Arzular her vakit hakikat olamaz.”
300

Halide Edib de 1930larda kaleme aldığı satırlarda ise, Wilson Prensipleri Cemiyeti’nin kurulma amacındaki samimiyete değinerek, “memleketi kurtarmak için canını feda edebilecek” kişilerce kurulduğunu belirtir. Bir başka ifade ile Halide Edib, ülkesi için her türlü fedakârlığı yapabilecek kurucuların, milli hâkimiyeti bir başka vermek gibi bir amaç gütmelerinin imkânsız olduğunu ileri sürmektedir.

“Birinci Cihan Harbi’nden sonra en fazla ıstırap çekmiş, canını dişine takarak bin bir meşakkat ve fedakârlık içinde didinmiş olmasına rağmen Türkiye hiç olmazsa ruhen ayakta kalmış bir millettir. On yıl, yani 1908’den 1918’e kadar, memleketin içinde ve dışında fasılasız mücadeleler, ihtilaller, kanlı çarpışmalar, fikir çatışmaları her ferdin içinde sulh ve huzur hasretini hâkim kılmıştı. Sulhü, büyük bir fedakârlık mukabilinde elde etmeye hazır idiler, fakat her fedakârlığın bir son haddi vardır. O son had, mütareke maddeleriyle tespit edildiğine ve İtilâf Devletleri’nin bu hududu aşmayacağına inanmak istiyorlardı. Esasen, Garp milletleri de yirmi milyon evladını kaybettikten sonra sulha susamış idiler. Bu ve Wilson’un 14 maddesi, biraz Kitab-ı Mukaddes’i biraz da Shakespeare’i hatırlatan üslûbuyla çok büyük bir ümit uyandırmıştı. İşte bütün bunlar, Wilson Prensipleri Cemiyeti ismi altında, Atatürk de dâhil, memleketi girdiği çıkmazdan kurtarmak için canını fedaya hazır bir grubun teşkil ettiği veya desteklediği bir cemiyet ortaya çıkardı. Bu cemiyet, İstiklâl Mücadelesinin mukaddemesinde, bilhassa büyük mitinglerde epeyce bir rol oynadıktan sonra tabii olarak çöktü, gitti.”³⁰¹

³⁰⁰ Halide Edib, “Türkler Kendine...”

³⁰¹ Adıvar, **Türkiye’de Şark Garp ve Amerikan...**, s.162; Halide Edib’in Wilson Prensipleri Cemiyeti’ni destekleyenler arasında Atatürk’ün ismini geçirmesi oldukça dikkat çekicidir. Atatürk, Mondros Mütarekesi’nin imza edilmesinin ardından, komutanı olduğu Yıldırım Orduları grubunun lağvedilmesi ile Adana’dan İstanbul’a çağırılmıştır. Zekeriya Türkmen, Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Orduları Gurup Komutanlığı, s.410 işgaller karışığında siyasi olarak bir faaliyet içerisinde bulunmak amacı doğrultusunda arkadaşları Doktor Rasim Ferit ve Fethi Bey (Okyar) ile Minber gazetesini çıkarmışlardır. (Ayrıntı için Sadi Borak, **Atatürk ve Edebiyat**, İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972, s.101-103., Sadi Borak, **Atatürk’ün İstanbul’daki Çalışmaları (1899-16 Mayıs 1919)**, Kırmızı Beyaz Yayınları, 2004, s.179-184, Fethi Tevetoğlu, “Atatürk’le Okyar’ın Çıkardıkları Gazete: Minber”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:5, Sayı:13, s.184; Koloğlu, **a.g.e.**, s. 66. Konumuz açısından önemli olan kısım ise Minber gazetesinde Wilson Prensipleri Cemiyeti’ni eleştiren yazıların yayımlanmasıdır. Örneğin İsmail Hami imzası ile yayımlanan yazıda cemiyet, temelsiz bir binaya benzetilir ve herhangi bir devletin himayesine gerek kalmaksızın milletin kendisini kurtarabileceğini ifade edilir:

“Bugün dünyanın her tarafında hükümetle millet arasındaki mesafe azalmaktadır. Halkın hukuku lehine vuku’a gelmekte olan bu büyük inkılabın en şayan-ı dikkat ciheti, kendi mikdaratıyla şekl-i istikbalini ve daire-i vatanını tayin etmekte milletin en ket’i re’ye ve en mü’esser sedaya sahip olmasıdır... Hiçbir milletin mukadderatı, birkaç memurun tayin ettiği şekle münhasır kalamaz.” etmektedir. Bağlamda İsmail Hami, Wilson Prensipleri Cemiyeti’ni

Halide Edib ise muhtemelen, Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin kuruluşu ve amaçları doğrultusunda aldığı eleştirilerden ötürü, anılarında cemiyete ilişkin önemli bilgilere ve ayrıntılara yer vermemiştir. Hatta kurucuları arasında yer aldığından bile söz etmemesi oldukça dikkat çekicidir.

“Bütün dünyada kuvvetli bir tesir yapan ve yenilmiş milletlere biraz ümit veren Wilson prensipleri bizde de büyük bir tesir yaptı ve İstanbul'dan Wilson Prensipleri Cemiyeti tanınmış yazarlar ve avukatlar tarafından kuruldu. Galiplerin yenilen milletlere hiçbir taviz vermeyecekleri hissediliyordu. Taksim faciasına uğrayan Türkiye, tabii olarak dikkatini Wilson gibi hiçbir ülkeye göz dikmeyen adamın tarafına çevirdi. Gazete mümessilleri Vakit matbaasında toplanarak, Paris'te bulunan Wilson'a bir muhtıra göndermeye karar verdiler. Bu muhtıranın esası Amerika'nın, Türkiye'ye evvela muayyen bir zaman için barış temin etmesi, yani taarruzdan korunmasını sağlaması, aynı zamanda Türkiye'ye mütehasıslar göndererek yeni bir rejim kurması ve iç kalkınmayı sağlamasından ibaretti. Cemiyet 1918 yılı Kasım ayında kuruldu, iki ay içinde de ortadan kalktı. Çünkü Doğu Anadolu ta başlangıçtan beri bunun aleyhindeydi.”³⁰²

Satırlardan anlaşılacağı üzere Halide Edib, Wilson Prensipleri Cemiyeti ile ortaya koydukları fikirlerin milli hâkimiyetin ABD'ye teslim etmek anlamına geldiği eleştirilerine cevap vermeye çalışmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi Cemiyetin

de temelsiz bir binaya benzetir. İsmail Sami, “Temelsiz Bir Bina”, **Minber**, 7 Kânunuevvel 1334;

Ayrıca isimsiz olarak yayımlanan, “Avrupa Rekabeti Karşısında Amerika'ya İltica Doğru Mudur?” başlıklı yazıda ABD'nin, barış sonrasında Osmanlı Devleti'ne karşılık görmeksizin yardım etmesinin akla yatmadığı, iktisadi çıkarların artık her şeyin önüne geçtiği belirtilmiştir.

“Dünyanın siyasetini içtima'i nazariyatdan ziyade iktisadi işlerde aramalıdır! Hükûmat-ı Müttehede şu harbdeki te'sirâtı, fedakârlığı namına şark ve garb'ın menafi'ini kendine hasr etmek arzu ederse elbet muhalefet görür.”

Ayrıca keskin bir bıçak üzerinde duran devletin, tek bir yana meyletmek yerine ileri ülkelerden ayrı ayrı yararlanmak gerektiği üzerinde durulmuştur:

“Siyasi muvazenetler sayesinde yaşayacak hükümetler bi'lhasa böyle karışık zamanlarda hiçbir tarafa meyl etmez! Biz memleketimizin kuvay-ı istihsalatını işletmek ve idaresini düzeltmek husunda müterakki milletlerden ayrı ayrı müstefid olmak isteriz.”, “Avrupa Rekabeti Karşısında Amerika'ya İltica Doğru Mudur”, **Minber**, 9 Kânunuevvel, 1334

Bu nedenle Mustafa Kemal Atatürk'ün, Halide Edib'in yanında olduğunu söylemek zor. Nitekim Nutuk'ta da Wilson İlkeleri üzerinde dönen yoğun tartışmaların, sonuçta hiçbir şeyi değiştirmedigini, bu süre zarfında asıl tablonun da gözden kaçtığını ima eder.

“Bu ilkelerin 14 maddesinden Türkiye'yi ilgilendirenleri vardı. Aslına bakılırsa, yenilmiş ve ateşkes imzalamış olan Osmanlı Devleti, bu ilkelerin gönül okşayıcı ve göz aldatici görünüşüyle bir zaman oyalandı”. Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, s.271

³⁰² Halide Edib Adıvar, **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, İstanbul: Çan Yayınları, 1962, s.18

amacının sadece kalkınmak ve gelişebilmek adına, bölgede “çıkarı” olmayan bir devletten yardım istemek olarak açıklamaya çalışmıştır.

“Wilson maddeleri, ilk defa, Amerika’yı siyasi alanda Yakın Şark’a en fazla güvenilir bir hükûmet ve kudret gibi gösterdi. Fakat bir taraftan kendi memleketi Wilson’un İtilâf Devletleri üzerindeki bütün tesirlerini kırdı, diğer taraftan da İtilafın eski siyasi hileleri hortladı ve tekrar gizli muahedeler zihniyeti harekete geçti.”³⁰³

Mütareke döneminin bunalımlı ortamında Osmanlı aydınlarının, “nefes” alma çabası ile karşılarına çıkan ilk fırsata sarılmaları oldukça anlaşılır olmakla beraber, ABD’nin “karşılıksız”, “fedakârca” yardım ihtimaline olan inançları ise şaşırtıcı bir biçimde safiyanedir. Yayımladıkları beyannamede milli hâkimiyetin kapsamında belirgin biçimde görülen azalma da ABD’ye duyulan güvenin bir tezahürüdür.³⁰⁴ Fakat kısa zaman içerisinde İtilaf Devletleri’nin Wilson Prensiplerinin dışına çıkmaktan çekinmemeleri ve ABD’nin kıta dışı siyasete katılma konusunda Başkan Wilson’un yanında olmaması ile prensiplerin, Türkler lehine uygulanabilmesine yönelik umutları çökertmiştir.

“Çünkü Amerika efkâr-ı umumiyesinin aldığı Wilson aleyhtarı vaziyetten ve Avrupa İtilâf devlet adamlarının işi tamamen ellerine almalarından sonra hiçbir maddî kıymeti kalmadığına, bu cemiyeti kuranlar dahi kanaat getirmişti.”³⁰⁵

³⁰³ Adıvar, **Türkiye’de Şark, Garp ve Amerikan...**, s.161

³⁰⁴ Zekeriya Sertel anılarında, Halide Edib’in tamamıyla vatani kurtarmak amacı ve iyi niyet ile Wilson Prensipleri Cemiyeti’nin kurulmasına öncülük ettiğini belirtir.

“Halide Edib, Amerika’nın emperyalist bir devlet olmadığını sanıyor, Washington’un iyi niyetine inanıyordu. Türkiye’yi düştüğü felaket uçurumundan kurtarmak için, Amerika, bizden bir şey istemeyecekti. Yalnız işgal kuvvetlerine karşı Türkiye’yi koruyabilmesi için, Türkiye’nin Amerikan mandasına girmeyi kabul etmesi gerekiyordu. ... Oysa Amerika, İngiltere’nin harp yorgunluğundan yararlanarak Ortadoğu’ya girmek istiyordu. Bunun için de Türkiye’yi seçmişti. Memlekette bir de Amerikan mandacılığı örgütü kurulmasına yardım etmişti.

Halide Edip’in bu çocukça hayaline inananlar, onun etrafında toplanıp bu örgütü kurmuşlardı. Kurucular arasında gazeteci Ahmet Emin Yalman ve o sıralarda Kızılay Derneği Başkanı olan Hamit Bey de vardı. Bu işte Halide Edip’in samimiyetinden ve iyi niyetinden şüphe etmek kolay değildir. Çünkü Halide Edip, romantik bir kadındı.

Siyasetten anlamazdı; bütün hayatında temiz ve namuslu kalmıştı, son derece vatanseverdi. Bu düşüncesinde de vatani kurtarmak kaygısından başka bir neden aramak doğru olmaz.” Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, s.82

³⁰⁵ Adıvar, **Türkiye’de Şark, Garp ve Amerikan...**, s.162

Wilson Prensipleri Cemiyeti bahsinde son olarak belirtmek gerekir ki her ne kadar kuruluşundan itibaren iki ay süre ile faaliyet gösterdiği belirtilse de Halide Edib, cemiyetin ortaya koyduğu amaçlar doğrultusunda Amerikan mandasını savunmaya devam ettiyse de Sivas Kongresi'nde bu düşüncenin kabul görmeyeceği kesinleşmiştir. Nitekim Halide Edib de Anadolu'ya geçip milli mücadeleye bilfiil katılarak manda düşüncesini tamamen terk etmiştir.

1.8. 2.3.İşgaller Başlarken Kamuoyu Oluşturma Çabaları ve Mitinglerde Halide Edib

Mondros Mütarekesi sonrasında işgallerin mütareke hükümlerine aykırı olarak başlaması ve İtilaf devletleri komutanlarının her şey olup bitmişçesine İstanbul'a gelmelerine karşılık, savaş sonrası düzeni belirleyecek Paris Barış Konferansı henüz toplanıyordu. Konferansın açılışı, 32 devletin temsilcilerinin katılımı ile 18 Ocak 1919'da Fransa'nın başkenti Paris'te gerçekleştirilmiştir.³⁰⁶ Konferans başladığı sırada Osmanlı Hükümeti, içeride bir takım eğitim reformları ile ilgilenmekteydi. Esasen 20. Yüzyılın gidişatını belirleyen olayların miladı olan ve Osmanlı Devleti'nin kaderini belirleyeceği düşünülen konferans sürecinde hükümetin ilgisinin farklı alanlara da yönelmesi başlangıçta anlaşılır görülmeyebilir. Diğer taraftan öncelikli olarak ıslahatların, kız öğlencilerin eğitim gördüğü İnas Darülfünununda yapılması yönündeki planlamalar ve kadın darülfünunu ile erkek darülfünununun birleştirilme kararı salt eğitimsel bir yenilik değildi. Bunun altında yatan bambaşka sebebin Paris Konferansı'na her ne kadar mağlup tarafta katılmış olsa da Osmanlı Devleti'nin, üzerindeki "geri kalmış" "şark toplumu" imajını yıkma çabası olduğunu ileri sürebiliriz. Böylelikle "modern" Batı devletleri ile "denk" görünebilecek bir

³⁰⁶ Çağdaş Cansın Korkmaz, **Birinci Dünya Savaşı Sonunda İmzalanan İki Barış Antlaşması: Sevr ve Versay**, İstanbul: Boyut Yayınları, 2018, s. 29, 80. Ayrıca belirtmek gerekir ki konferansın katılımcı sayısı fazla olmakla beraber görüşmeler esas olarak Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya ağırlığını koymuş ve konferans sonunda kararlar bu devletlerin güdümünde alınmıştır. Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 17. Bs., İstanbul: Alkım Yayınevi, 2010 Talihsizliktir ki, savaşın galip tarafında olan bu devletler, barış yapmada aynı başarıyı gösterememiş ve önce Türk Kurtuluş Savaşına ivme kazandıran ve konferanstan hemen hemen 20 yıl sonra patlak verecek olan II. Dünya Savaşı'nın tohumlarını atan da onlar olmuştur.

Osmanlı'nın, Konferansta alınan kararları bir parça da olsa yumuşatabileceği düşünülmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durumun önemi ise çalışmamız açısından Halide Edib'in konuya farklı bir açıdan değinmesi ile ortaya çıkmaktadır. Halide Edib, kadın darülfünunu ve erkek darülfünununun birleştirilme kararını doğru bulmakla beraber uygulamadaki eksiklikleri eleştirir zira her ne kadar birleşme olmuşsa da kadın ve erkek öğrenciler haremlik/ selamlık olarak, ayrı sınıflarda ders görecekti ve kadın öğrenciler, erkeklerden farklı olarak, mühendislik ve fen alanlarında eğitim almayacaklardı. Halide Edib'e göre bu durum göstermelik bir çabadan öteye gitmiyordu. Nitekim konu ile ilgili kaleme aldığı yazısında da hâlihazırda konferanslarda, toplantılarda ve hatta ticari hayatta beraber olan kadın ve erkeklerin dersliklerde ayrı olmalarına anlam veremediğini ifade etmektedir.

“Dârülfünûn'a kadar yükselen kadın, vakar ve ciddiyetine sahip bir kadındır. Mağazalarda kadın erkek beraber satıcılık edebilirse Dârülfünûn dershanesinde de erkek kadın arkadaşıyla yan yana oturmak hakkını itiraz kabul etmez derecede kazanmıştır.

Bunun aksini ispat edecek delil ve vakayi varsa kadın hayat-ı umumiyyeden tamamen çekilmeli ve Dârülfünûn'da o zaman özentî ve gayr-i ciddi bir gösteriş olacağından ortadan kaldırılmalıdır.”³⁰⁷

Görüleceği gibi Halide Edib'in konuya yönelik eleştirisi, yapılan yeniliklerin göstermelik ve samimiyyetsiz olmasınadır. Kadın meselesi özelindeki samimiyyetsizlik bir tarafa, genel olarak Batılılaşma/ Modernleşme sürecinin içi doldurulmaksızın adeta bir örtü gibi algılanması ve uygulamaların bu yönde olması Halide Edib'in “tedrici düşüncesinin” tam manasıyla karşısında durmaktadır.³⁰⁸ Halide Edib, her zaman modernleşmenin uzun soluklu bir süreçte sindirilerek gerçekleştirilmesi taraftarı olmuştur. Öyle ki siyasi tartışmalara, henüz girmiş olduğu 1908'de dahi meşrutî yönetimin yeniden işler olmasıyla beraber adeta dillerden düşmeyen “özgürlük”, “eşitlik”, “adalet” gibi kavramların, iş uygulamaya gelince nasıl da havada asılı kaldığı

³⁰⁷ Halide Edib, “Kadınlığa Dair-Büyük Mecmua Müdüriyetine”, **Büyük Mecmua**, nu. 6, 24 Nisan 1335/1919

³⁰⁸ Halide Edib, ilerleme ve gelişmenin hiçbir zaman karşısında durmamakla beraber bu konuda muhafazakâr bir tepki ile devrimci değil evrimci bir değişimin taraftarı olmuştur. Böylelikle keskin ayrımlar olmaksızın, sindirilerek ve geleneksel değerler muhafaza edilerek gelişme sağlanacaktı.

yönünde eleştirilerini sunmaktan geri kalmamıştır. Bir diğer ifade ile Halide Edib, liberal Batı demokrasilerine ait olan kavramların kullanılmasında ya da Batı merkezli modernleşme sürecindeki derinliksiz, aceleci tutumun karşısında durmaktadır. İlk bakışta kadın meselesi üzerinden dikkat çeken bir metin gibi gözükse de gazete yazısının arka planı ve temel kaygısını modernleşme sürecine getirdiği eleştiri oluşturmaktadır. Buna karşılık elbette, yazıda Halide Edib'in eleştirisinin diğer boyutu, “kadın” meselesi üzerinden ele alınabilir. 1912'deki Balkan Savaşlarından itibaren neredeyse bilfiil savaş halinde olan Osmanlı Devleti'nde erkek nüfusun cephede olması dolayısıyla kadınların, kamusal alanda görünürlüğünün artması ve birçok alanda “zorunlu” kalınma neticesinde olsa da istihdam edilmeleri göz önünde bulundurulduğunda³⁰⁹, eğitimdeki uygulamalarda ikinci plana atılmaları oldukça ikiyüzlü bir tutum olarak algılanması haklı bir eleştiridir.

Hükümet içeride eğitim alanında olduğu gibi bir takım reform çabaları içerisindeyken, Halide Edib'e göre Batı kamuoyunu etkilemek kadar önemli olan bir diğer durum ise içeride bir kamuoyu oluşturmaktır. 1911'deki Trablusgarp Savaşı'ndan itibaren bilfiil savaş halinde olan Osmanlı toplumu, savaşın ağır ekonomik yükünden, toprak kayıpları ve can kayıplarının getirdiği psikolojik çöküntüden dolayı oldukça bitkin durumdaydı. Buna karşılık İtilaf Devletleri peyderpey ülkeyi işgale başlamışlardı. Dolayısıyla toplumda birlik durumu meydana getirmek önemliydi. Halide Edib bu anlamda edebi çalışmaların ve cephe biyografilerinin oldukça değerli olduğunu düşünmekteydi. Bu bağlamda kaleme aldığı “Ateş ve Güneş Münasebetiyle” başlıklı yazısının hemen girişinde de savaş edebiyatı ve özellikle asker biyografilerindeki eksiklik nedeniyle hayıflanıp, kendisinin de bir edebiyatçı olarak kayıtsız kalmış olmasını açıkça eleştirmektedir.

“Bugünden sonra İstanbul'da zafer günlerinden daha pek çok anlayıp sevdiğim askerlerimizin mahzun ve metin yüzlerini gördükçe hep siz niçin hatıratınızı yazmadınız? Çanakkale'de, bedbaht fakat şecî üçüncü orduda, Filistin'de yalnız dövüşen değil düşünen büyük zabıt ve ümerâ vardı. Niçin hayatınızın bu büyük ve gayretli günlerini birer birer tespit etmediniz? Demek istiyordum.

³⁰⁹ Şehmus Güzel, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C III- IV., (Ed.). Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.873

Şüphesiz büyük işlerden sonra sessizce benliğini sürükleyip susan askerin ruhundaki kavî yeisi, yaptıklarını söylemekten çekinen ulüvv-i cenâbı seziyordum. Fakat onlar sustularsa biz cephe arkasında niçin onlardan hiç bahsetmedik. Belki konuşulacak yeni şeyler arasında onları unuttuk bile...”³¹⁰

Belirtmek gerekir ki savaş edebiyatı ya savaş propagandası yapmak ya da tam tersi olarak savaş aleyhtarı bir kamuoyu oluşturmak için özellikle modern dönemde başvurulagelmiş önemli bir araç olmuştur. Buna karşılık Osmanlı Devleti, özellikle Avrupa ile kıyaslandığında gerek teknik imkânsızlıklar gerekse maddi koşullar nedeniyle savaş öncesinde ya da süresince propaganda edebiyatını kullanamamıştır. Halide Edib’in kendisine yönelttiği eleştiride olduğu gibi, yine bizatihi içinde bulunduğu milliyetçi çevre de savaş edebiyatı konusunda yetersiz kalmıştır. Diğer taraftan bu durum savaş sonrasında değişmiş ve biyografiler açısından da zengin bir savaş edebiyatı ortaya çıkmıştır. Fakat burada ilginç olan, bu alanda verilen eserler, öncesinde destek olamadıkları savaş çabasının kendisinden de yararlanarak milli kimlik oluşturma sürecinin önemli bir parçası olmalarıdır.³¹¹ Nitekim Halide Edib’in de bu anlamda amaçladığı, savaş süresince gösterilen fedakârlıkların yazıya dökülerek daha fazla insana ulaştırılması ve “vatanseverlik” duygusunun toplum içinde perçinlenmesidir. Makalesinde referans verdiği Falih Rıfkı’nın Ateş ve Güneş eserine binaen kullandığı cümleler vatan sevgisine yüklediği anlamı açık bir biçimde ortaya koymaktadır:

“Bedbaht milletini ve kara topraklarını çok seven bir çocuk kalbinin nümayişsiz fakat içinden gelen nazarî satıhtan ne kadar daha derin gidebileceğini anladım. Her vakitki gibi yine inandım ki iyi görenler çok düşünenler değil çok sevenlerdir.”³¹²

³¹⁰ *Ateş ve Güneş*, Falih Rıfkı Atay’ın Cemal Paşa’nın özel kâtipliğini yaptığı sırada Suriye- Filistin Cephesi’nde yaşadıklarını ve çöl hayatını kaleme aldığı 1918’de Osmanlı Türkçesi ile basımı yapılan Halide Edib’in ifadesiyle “Türk’ün harbini içinden yazan Türkçe ilk eser (dir)”. Halide Edib, “Ateş ve Güneş Münasebetiyle”, **Büyük Mecmua**, nu. 6, 24 Nisan 1335/1919

³¹¹ Köroğlu, **a.g.e.**, s.37

³¹² Halide Edib, “Ateş ve Güneş Münasebetiyle”

Görüleceği gibi Halide Edib, kitaptan çok etkilenmiş; ilk cephe biyografisi olmasının yanında edebi yönünü de oldukça önemsemiştir. Falih Rıfkı'nın cephe atmosferini, askerin ruhsal tahlillerini derinlemesine ve samimi bir biçimde ortaya koyduğunu ve bu durumun okuyucuya da aynı samimiyetle ulaşarak cephedeki askerle bir yakınlık kurulduğunu ifade eder.³¹³ Bu nokta Halide Edib için oldukça kıymetlidir: cephe savaşı, hissedilen, etten kemikten “bizim gibi” bir insandır. Böylelikle cephe gerisindeki halk da cephedeki askerle özdeşlik kuracak ve cephe yapılan fedakârlıklardan haberdar olunması ile oluşacak duygusal atmosfer, vatan sevgisi etrafındaki “biz” i yaratacaktır.

Yazıda üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise Halide Edib'in “vatanseverlik” üzerine yaptığı üstü kapalı güzellemedir. “Vatanseverlik” kavramını “milliyetçi” düşünce ile kıyasladığımızda, “devlet” kurumuna olan sadakatinin, çok daha merkezi bir konumda olduğunu görürüz. İşte tam da bu noktada Halide Edib'in “vatanseverlik” kavramına yakınlığı bir anlam kazanmaktadır. Öyle ki Paris Konferansı'nın devam ettiği sırada İstanbul ve boğazların uluslararası bir statü kazanacağı ve Osmanlı Devleti'nin Anadolu'nun ortası ile sınırlanacağı, Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulacağı yönündeki müzakerelerin gazetelere yansımaları, Türk halkı üzerinde son derece olumsuz bir etki yaratırken, azınlık basını haberleri coşkulu bir biçimde vermiş; Ermeni ve Rum azınlık, taşkınlığa varan sevinç gösterilende bulunmuşlardır.³¹⁴ Osmanlı-Türk aydını için son derece kaotik olan bu ortamda tabiri yerindeyse Türklere nefes alacak kadar bile bir alan bırakılmayacağının verdiği hissiyat, “vatanseverlik” kavramını “son bir çaba” için sarılacak bir can yeleği haline getirmiştir. Ayrıca bu bahiste belirtmek gerekir ki hemen birkaç ay önce Türk Ocağı Kongresi'nde tartışmaya açılan Türkçülük- Türkiyecilik tartışmaları da böylelikle anlamını yitirmiş ve vatanı büsbütün kaybetme durumu ile açık bir biçimde yüzleşilmesinin etkisiyle,

³¹³Halide Edib, Falih Rıfkı'yı Ateş ve Güneş konusunda tebrik ederken benzer çalışmaların diğer askerlerden de gelmesini talep etmesi, savaş anılarına verdiği önemi açık bir biçimde göstermektedir: “Kendisi bütün bu ateş ve güneş diyarının bin bir meşakkati altında dövüşürken karısı, kızı tarlasında Türkiye'yi hayatta saklamak için çalışan bir Türk dünyasını bu kadar sevimli ve kahraman şekliyle bize gösteren Falih Rıfkı Bey'e Türk ordusu ve Türk anaları medyündür. Ve bizler evlatlarımızın Çanakkale ve üçüncü ordu menâkıbını Falih Rıfkı Bey gibi hissedilen mütefekkir asker çocuklarımızdan bekliyoruz.” Halide Edib, “Ateş ve Güneş Münasebetiyle”

³¹⁴ Gökbilgin, **a.g.e.**, s.4-5

Halide Edib'in o dönemde sert eleştirilere maruz kaldığı Türkiyecilik görüşü galip gelmiştir. Bununla birlikte vatanseverlik olgusunun salt Osmanlı- Türk aydını nezdinde etkili olması çok büyük bir anlam taşımamaktadır; kurtuluş için Payitahtın, ordunun ve halkın bu olgu etrafında toplanması gerekmektedir. Buna karşılık Payitaht, İtilaf Devletleri'nin baskı ve kontrolü altındayken, yıllar süren savaşlar neticesinde ordu da perişan durumdadır. Dolayısıyla işgalden kurtulmanın tek yolu halkı bu konuda bilinçlendirmekten geçmektedir. Savaş edebiyatı bağlamında kaleme alınacak eserler Halide Edib için önemli bir katkı³¹⁵ olmakla beraber kısa vadede sonuç almak açısından faydalı olacaklarını iddia etmek güçtür. Bununla beraber halka durumu anlatmak için en etkili yol olan yazılı basın, oldukça yoğun bir sansür altındadır. Hatta işgale ilişkin eleştirel yazılar kaleme alan gazeteciler "İttihadcı" olarak etiketlenip tutuklanmaya başlanmıştır.³¹⁶ Bu gelişmeler neticesinde halka ulaşmada en hızlı ve etkili yol ise hiç şüphesiz mitingler olmuştur.

2.3.1.Fatih- Kadıköy- Sultanahmet: Halide Edib Kürsüde

İmparatorluktaki Türkler açısından senaryo her geçen gün kötüye gitse de asıl olarak sabır sınırlarını taşıran İzmir'in işgali olmuştur. Paris Barış Konferansının 1919 Nisan'ında yapılan toplantılarında, Yunanistan Başbakanı Venizelos'un da gayretleri ile İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali kabul edilmişti.³¹⁷ Yunan donanmasının, Halide Edib'in ifadesiyle "görmekle bir tahta geçiş töreni gibi" İzmir'e asker çıkarması "anavatan" Anadolu'nun da elden çıkacağına ilişkin korkuyu somutlaştırmıştır.³¹⁸

³¹⁵Halide Edib, Falih Rıfkı'nın kitabı konusunda minnetini belirtirken, cephe biyografilerinin de artmasını temenni etmektedir.:

"Kendisi bütün bu ateş ve güneş diyarının bin bir meşakkati altında dövüşürken karısı, kızı tarlasında Türkiye'yi hayatta saklamak için çalışan bir Türk dünyasını bu kadar sevimli ve kahraman şekliyle bize gösteren Falih Rıfkı Bey'e Türk ordusu ve Türk anaları medyündür. Ve bizler evlatlarımızın Çanakkale ve üçüncü ordu menâkıbını Falih Rıfkı Bey gibi hisseden mütefekkir asker çocuklarımızdan bekliyoruz." Halide Edib, "Ateş ve Güneş Münasebetiyle"

³¹⁶Halide Edib, *Turkey Faces West*, s.167; Adıvar, *Türkiye'de Şark, Garb...*, s.114

³¹⁷Yunanistan, I. Dünya Savaşı'nın sonunda galipler tarafında savaşa katılması ile Anadolu'dan pay alma sırasına girmesi, Türkler üzerinde oldukça yıkıcı bir etki yaratmıştı. Her ne kadar, o dönemde "hak galibindir" şiarı kabul görse de Yunanistan'ın hak iddia etme için bir galibiyeti söz konusu değildi. Dolayısıyla zaten "anavatan" Anadolu'nun işgali büyük bir yıkımken, bunun Yunanistan'a adeta sunulması çok daha büyük bir üzüntü ile karşılanmıştı. Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 92

³¹⁸ Halide Edib, *Turkey Faces West*, s. 175; Adıvar, *Türkiye'de Şark, Garb...*, s.121

İzmir'in işgalinin Türk halkı üzerinde yarattığı tesir neticesinde Anadolu'nun dört bir yanından protestolar yükselmişti. İstanbul'da da durum farksızdır. İzmir işgali öncesinde de çeşitli toplantı ve mitingler yapılmakla beraber işgal sonrasında bunların sayısında belirgin bir artış olmuştu.³¹⁹ Türk Ocağı da 19 Mayıs tarihinde Fatih'te bir miting düzenleyeceğini duyurdu. Mitingin konuşmacılarından biri de Halide Edib olacaktı.

Gazetelerde yoğun bir sansür, imparatorluk topraklarında de facto işgaller devam ederken, başkentin göbeğinde bir miting düzenlenmesine izin verilmesi ilk bakışta çelişkili bir durum gibi gözükse de işgal kuvvetlerinin kendi halkları başta olmak üzere dünya kamuoyunun gözü önünde, ifade ve toplanma özgürlüğü gibi liberal demokrasinin önemli bileşenlerini kısıtlama yoluna, aleni bir biçimde gidemedikleri ortadaydı.³²⁰ Bunun yanı sıra Fatih'te toplanan kalabalığın da haklarını herhangi bir şiddete başvurmaksızın son derece demokratik bir biçimde araması da oldukça önemli bir husustur. Nitekim Halide Edib de konuşmasının temeline "hak" kavramını koyar. Buradaki "hak", bir milletin özgür olma ve Wilson İlkelerinde ortaya konulan kendi kaderini tayin hakkıdır. Böylece tamamıyla "insani bir hak arayışı" göstererek Batı kamuoyunun dikkati çekilebilecek diğer taraftan da ortak bir mücadele ruhu aşılayabilmek adına halka ulaşılabilecektir. Konuşmasından alıntılarladığımız aşağıdaki pasaj, tüm konuşmanın özeti niteliğindedir:

"Hanımlar, Türkler ve Müslümanlar, gerçi elimizde silah yoktur. Fakat bugün burada küçüğünden büyüğüne kadar yüzbinlerce vatandaş bir araya toplayan kuvvetli bir Türk ruhu vardır. Arkadaşlar, bugün buraya toplanan şu halk kitlesinin bir tek isteği vardır. O da en tabii haklarının kendilerinden

³¹⁹ Gökbilgin, *a.g.e.*, s.93-94

³²⁰ Halide Edib ise bu görüşe ilaveten daha basit bir yoldan işgal kuvvetlerinin, mitinglerde toplanan halkın "bağırıp çağırarak" içindeki öfkeyi ortaya koyduğunu ve bir netice olmaksızın dağılıp gideceklerini düşünmüş olabileceklerini de belirtir. Bu noktada madem mitingler ifade özgürlüğü nedeniyle istense de engellenemiyor, neden işgale karşı muhalif aydınlar tutuklanıyor ya da gazeteleri kapatılıyor sorusu akıllara gelebilir. Halide Edib'in bu soruya yanıtı nettir: İttihad ve Terakki yönetimi. Zira İttihad ve Terakki 1913'teki hükümet darbesi ile ülkeyi adeta parti diktatörlüğü ile yönetmiştir ve Dünya harbine Almanya tarafında girilmesi de İttihad ve Terakki'nin inisiyatifinde gelişmiştir. Dolayısıyla I. Dünya Savaşına ilişkin kesilecek bir fatura varsa, bunun adresi bellidir. İtilaf Devletleri de işgalle beraber giriştikleri faaliyetlerde Batı demokrasilerine karşısında totaliter İttihad rejimini cezalandırma "bahanesine" başvurmuşlardır. Halide Edib işte tam da bu nedenle, geçmiş faaliyetleri dolayısıyla İşgal kuvvetlerinin eline paye veren İttihad ve Terakki yönetimini suçlar. Adıvar, *Türkiye'de Şark Garp ve Amerikan Tesirleri I*, s.137

alınmamasıdır. Büyük ve sevgili hakanımızın etrafında topluştık. İtilaf mümessilleri söylediklerimizi, istediklerimizi dinlemeyebilirler. Fakat bizim fedakâr kadınlarımız, kahraman erkeklerimiz, her şeyden büyük Allah'ımız vardır. Biz bütün bunlara istinat ederek hakkımızı kurtaracağımızdan eminiz.”³²¹

Mitingdeki konuşma metninde dikkat çeken bir diğer husus ise Türk- Müslüman ayrımının belirgin bir biçimde yapılıp, egemen unsurun Türkler olduğunun altının çizilmesidir. Esasen bu durum Halide Edib'in düşüncesinde yeni olmamakla beraber halka bir millet olma bilincini aşılama aşamasında önemli bir hamledir. “Zulme uğramış”, “mağdur” bir toplumun; kahraman, fedakâr, önder gibi sıfatlarla yüceltilmesi milliyetçi düşüncenin, mücadele aşamasında önemli bir itekleyici güç olmasının da önünü açacaktır. Zira İşgal Devletleri tarafından oluşan tehdidin direkt olarak Türk ulusunun varlığını hedef alması düşüncesi, ulusu oluşturan her bir bireyi bu tehdidin öznesi haline getirecek ve kolektif bir ulus bilinci etrafında verilecek topyekûn bir mücadelenin fitilini ateşleyecektir.

Halide Edib, 1908'de Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi ile beraber özgürlük, hak, adalet, eşitlik gibi kavramlara vurgu yaptığı yazılar kaleme aldığını ve bu kavramlara önem verdiğini yukarıda belirtmiştik. Bu bağlamda Halide Edib için liberal demokrasiler de Osmanlı Devleti'nin yönetsel evrim sürecinde nihai durak olarak duruyordu. Buna karşılık örnek olarak gördüğü Fransa ve İngiltere'nin, savaş durumu bir yana işgal sırasındaki uygulamalarının, adeta temsilcileri oldukları demokratik düzene olan zıtlığı, Halide Edib'in Avrupalı liberal demokrasilere karşı tavrını değiştirmiştir. Balkan Savaşları ile beraber Halide Edib'de beliren milliyetçi düşüncenin, I. Dünya Savaşı sonrasında, konuşmasından da anlaşılacağı üzere, entelektüel duruşunda çok daha dominant bir hal alıp, muhafazakâr yönünün ağır bastığını ileri sürebiliriz.

Fatih Mitinginden hemen sonra gerçekleşen Kadıköy Mitinginde de konuşma yapan Halide Edib'in Avrupa yönetimlerine karşı olumsuz tavrı açık bir biçimde ortadadır:

“Türk milletini ve Türkiye'yi parçalamak isteyen Lloyd George'un arkasında bir İngiliz milleti vardır. Clemenceau'nun Lloyd George'un ve bunlardan

³²¹ Halide Edib, “Halide Edib'in Fatih Mitingindeki Nutku”, *İleri*, nu. 492, 20 Şaban 1337/20 Mayıs 1335/1919

mürekkep olan dörtler meclisinin arkasından uyanacak, emin olunuz, büyük milletler vardır.”³²²

Halide Edib’in Clemenceau ve Lloyd George ile kastettiği, elbette bu isimlerin başında olduğu Fransa ve İngiltere yönetimleridir. Burada Halide Edib’in hükümet ve millet ayrımı yaparak, “milletler”den beklediği dostane tavır pratikte yabancı kamuoyu oluşturmak maksadı doğrultusunda ortaya konsa da bir başka yönden son derece romantik bir tavrın da nişanesidir. Nitekim bu tavır “meşhur” Sultanahmet Mitingine damgasını vuracak “Hükümetler düşmanımız, milletler dostumuzdur.” cümlesi ile somut bir hale gelecektir.

Sultanahmet Mitingi ise Türk Siyasal hayatı açısından, Millî mücadele döneminin başlangıcındaki önemi bir yana, Halide Edib’in düşünce dünyasını anlamak adına yapılacak bir yolculuktaki önemli kilometre taşlarından biridir. Bu iddiamızı hem konuşmanın mahiyeti hem de Halide Edib’in “sembolik” varlığı açısından iki yönlü incelemek mümkün.

Öncelikle benzer bir içeriğe sahip olmakla beraber Halide Edib, daha önceki mitinglerde yaptığı konuşmalardan farklı olarak, Sultanahmet’te daha “coşkulu” ve “duygusal” bir konuşma yapmıştır. Son dönem Osmanlı aydınında etkili olan romantik tavır, karşısına modern ile eş anlamda kullanılan Batı’yı almış ve eleştiri oklarını ona doğru yöneltmiştir. Bu tavrın tipik bir örneğini Halide Edib’in konuşma metninde bulmak mümkün. Avrupa’yı “emperyal” politikalarından dolayı suçlarken, Avrupa toplumunu oluşturan milletleri bu suçlamadan azade etmekte ve konuşmasında, döneminde adeta sloganlaşan “Hükümetler düşmanınız, milletler dostunuz, kalbinizde isyan kuvvetinizdir.” cümlesini zikretmektedir.

“Asırlardan beri sinsi sinsi devam eden Avrupa'nın istilâ siyaseti her vakit Türk toprakları üzerinde en vicdansız bir şekilde tecelli etmiştir. Ay'da ve yıldızlarda zapt edilecek Müslüman ve Türk toprakları ve milletleri olduğunu haber alsa oraya istilâ ordusu göndermek için mutlak yol bulacak olan Avrupa'nın eline nihayet bir fırsat geçmiştir.

³²² Halide Edib, “Halide Edib’in Kadıköy Mitingindeki Nutku”, **İleri**, nu. 495, 23 Şaban 1337/23 Mayıs 1335/1919

(...)

Hükümetler düşmanınız, milletler dostunuz, kalbinizde isyan kuvvetinizdir.”³²³

Halide Edib’in Avrupa’ya yönelttiği olumsuz bakış açısına karşılık Avrupalı milletleri dost kabul etmesi çelişkili gözükebilir. Esasen burada Halide Edib, kültürler arasında herhangi bir hiyerarşi görmeyen, her kültürü ve dolayısıyla her milleti eşit biçimde değerlendiren romantizmin³²⁴ liberal yönüne göz kırpmakta; yozlaşma, emperyalizm ile ilişkilendirdiği “Avrupa”yı modern ile eş anlamda bir “kavram” olarak ele almaktadır. Başka bir ifade ile Halide Edib’in karşısında durduğu Avrupalı milletler değil, Avrupa siyaseti ve o siyaseti meydana getiren düşünce biçimidir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun yok oluşu ya da en azından mevcut durumunun “imparatorluk” olarak devam edemeyeceği sözlerle ifade edilmese de açıkça ortadayken, milli bir devletin gelişi de kapıdadır. Bu bağlamda Halide Edib’in, “romantik” konuşması, bu süreci destekleyecek ve kitleleri bu duruma hazırlayıp seferber olmalarını sağlayacak “kahramanlıklarla dolu tarih” hatırlatması, dinin politize edilerek vatan- millet kavramlarının ilahileştirilmesi ile Şerif Mardin’in de belirttiği gibi Türk Romantizminin, Batı’ya yönelttiği, zaman zaman şoven bir hal alan karşıt tavrından öte, milli bağımsızlığı kazanmada önemli bir katalizör görevi gördüğünün de açık bir örneğidir.

“Yedi yüzyılın şerefi göğe yükselen bu minarelerin tepesinden Osmanlı tarihinin yeni faciasını seyrediyor, bu meydanlardan çok zaman alay halinde geçmiş olan büyük atalarımızın ruhuna hitap ediyor, başımı bu görünmeyen ve yenilmez ruhlara kaldırarak diyorum ki: Ben İslamiyetin bedbaht bir kızıyım ve bugünün talihsiz fakat aynı derecede kahraman devrinin anasıyım. Atalarımızın ruhları önünde eğiliyor, onlara bugünün yeni Türkiye’si adına hitabediyorum ki, silahsız olan bugünkü milletin kalbi de onlarınki gibi yenilmez kudrettedir; Allah’a ve halkımıza iman ediyoruz.”³²⁵

³²³ Halide Edib, “Halide Edib’in Sultanahmet Mitingindeki Nutku”, **Vakit**, nu. 565, 23 Şaban 1337/24 Mayıs 1335/1919

³²⁴ Kerestecioğlu, a.g.m., s.336-337

³²⁵ Halide Edib, “Halide Edib’in Sultanahmet...”

İzmir işgalinin halk arasında duyulmasının da etkisi ile Sultanahmet meydandan taşan bir kalabalığa seslenen Halide Edib, bir yas havasında siyahlar içinde kürsüye çıkmıştır. Kürsü de yine aynı şekilde siyah bir örtü ile kaplanmış ve üzerine Wilson'un 12. İlkesinin yazdığı bir pankart asılmıştır. Verilen mesaj açıktır; İzmir işgaline salık verilmesi ile İtilaf Devletleri Wilson İlkelerine aykırı davranmaktadır ve Anadolu işgalinin yolunun açılması, Türklerin kabul sınırlarını aşmaktadır. Halide Edib de "sınırları aşılmış olan" milletin sesi olarak kürsüye çıktığını düşünmektedir. Öyle ki kalabalıktan "Halide'nin sesini" duymayan olsa bile bu önemli değildir zira Halide Edib'in söyledikleri, toplanan kalabalığın iç sesinden farklı değildir.³²⁶ Esasen Halide Edib'in bu düşüncesinde, kürsüdeki varlığına ilişkin fazla mütevazı olduğu söylemek yanlış olmayacaktır. "Kardeşlerim, evlatlarım" diyerek hitap ettiği kalabalık için kürsüdeki bir hatipten öte bir "ana" ya da bir "bacı" dır. Vatana hizmet çağrısı, savaş gibi kriz dönemlerinde erkeklerin büyük çoğunluğunun karşı koyamadığı bir cazibe taşır. Aksi durumda toplumdan dışlanma, korkaklıkla suçlanma gibi durumlarla karşılaşır.³²⁷ Hele ki bu çağrı "anne"den geliyorsa durum çok daha önemlidir. Anne tarafından "hor görülmek" bir erkek çocuğunun karşılaşmak istemeyeceği bir duygu durumu yaşatacaktır. Dolayısıyla kürsüden evlatlarına seslenen "ana"nın çağrısını duymamak, mitinge katılan kalabalık için pek de mümkün olmayacak bir durumdur. Bu anlamda Halide Edib'in bir kadın olarak "anne" ve "kardeş" figürü ile seslendiği kalabalık için bir konuşmacıdan daha fazla anlam ihtiva ettiği bir gerçektir.

Modern ulusların aile metaforu ile tahayyül edilip, ulusal birliğin oluşturulmasında 'erkek kardeşler' birliği temel alındığında, kadınların bu birliğin dışında kaldığını gözlemleyebiliriz.³²⁸ Buna karşılık Halide Edib, "kardeş" ve "evlat"larına seslenerek bir kız kardeş ya da anne olarak bu aileye dâhil olur. Görüleceği gibi Halide Edib'in kullandığı dil, kadınların destekleyici ya da edilgen bir konumda olsa da vatandaş olarak varlıklarını gösterebilmelerini sağlamaktaydı. Diğer taraftan bu "varlık" yine erkek kardeşlerin izin verdiği ölçüde mümkündü. Bu sonuca varmak için bizlerin

³²⁶ Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s.32

³²⁷ Joane Nagel, "Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik", *Vatan, Millet ve Kadınlar*, 4. Bs., (Ed.) Ayşe Gül Altınay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s.80

³²⁸ Najmabadi, a.g.m., s. 129-161

elinde hâlihazırda yaşanmış tecrübeler varken, bize söz konusu tecrübelerden birini veren Halide Edib'in bu gerçeğe yüzleşmesi, milli mücadeleye önderlik eden erkek egemen kadroda yer alacak olmasına karşın savaş sonrasında, Türkiye'nin kurucu kadrosundan dışlanması ile olacaktır.

1.9. 2.4. Milli Mücadelenin Ön Safhaları: Kongreler ve Amerikan Mandası Tartışmaları

İstanbul'da manda tartışmaları, miting ve toplantılar devam ederken Anadolu'da bambaşka bir hareketlenme başlamıştır. Halide Edib'in işgal dönemindeki faaliyetlerini anlamlandırabilmek adına Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın liderlik ettiği bu hareketten de kısaca bahsetmek gerekir.

Mustafa Kemal Paşa, Gelibolu savunmasındaki merkezi rolü, artık itibarını kaybetmiş olan İttihad ve Terakki'nin önde gelen isimleri ile yakın ilişki içinde olmayışı, siyasetin dışında kalıp, İttihad ve Terakki yönetimince alınmış askeri kararlarda yer almayışı ve Ermeni tehcirinde herhangi bir dâhilinin olmaması sebebiyle gerek İngilizler gerekse Osmanlı yönetimi açısından 9. Ordu Müfettişliği gibi önemli bir göreve getirilmesinde herhangi bir beis görülmeyen bir isimdi.³²⁹ Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa, görevini yerine getirmek üzere Samsun'a ayak basmasının ardından kısa bir süre sonra Havza'ya geçmiş ve burada kaldığı 19 gün süresinde halkı milli mücadele düşüncesi etrafında hazırlamaya başlamıştı ve Erzurum'da hazırlığı yapılan Şark Vilayetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kongre faaliyetlerini yakından takip ediyordu.³³⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın bu faaliyetleri elbette hoş karşılanmadı ve derhal İstanbul'a çağırılmasına karşılık vermeyerek,³³¹ asıl debdebeyi yaratacak olan Amasya Genelgesi'ni yayınlamıştır. Bir muhtıra niteliğindeki genelgede özetle vatanın tehlikede olduğunu ancak Osmanlı yönetiminin bu tehlike karşısında aciz kaldığını; vatanı kurtaracak olanın milletin azim ve kararı olduğu

³²⁹ Gerwarth, **a.g.e.**, s.250-251

³³⁰ Alev Coşkun, **Samsun'dan Önce Bilinmeyen 6 Ay, İşgal, Hüzün, Hazırlık**, 4.bs., İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2008, s.423; M. Tayyip Gökbilgin **Millî Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına**, 3.bs., İstanbul: Kronik Yayınları, 2018, s.153

³³¹ Coşkun, **a.g.e.**, s. 426-427; Gökbilgin, **a.g.e.**, s.156

belirtilmektedir. Bu başkaldırı üzerine görevden alınan Mustafa Kemal Paşa, bir sivil olarak Erzurum’da toplanan Şark Vilayetleri Müdafaa-i Hukuk Kongresine katılır.³³²

Erzurum kongresi her ne kadar yerel ölçekte toplanmış olsa da aldığı kararlar milli mücadelenin geneline hitap etmekteydi.³³³ Topladığı andan itibaren bunun farkında olan İstanbul’daki aydınlardan Bekir Sami Bey, yurt geneli için alınacak kararlarda Amerikan Mandasının göz önünde bulundurmasını ifade eden telgraf trafiği yaratmıştır.³³⁴ Elbette İzmir işgalinin yarattığı infialin de etkisiyle Halide Edib’in anılarında sönmüldüğünü iddia ettiği Amerikan himayesi fikrinin yeniden canlanmıştı.³³⁵ Diğer taraftan Paris Barış Konferansının başlaması ile Milletler Cemiyeti’nin kuruluşunu ilan eden Milletler Cemiyeti Sözleşmesi’nin 28 Haziran 1919 tarihinde Almanya ile imza edilen Versay Barış Antlaşması ile kabul edilmesi sonucunda, sözleşme maddesi olarak ele alınan manda konusu da hukuki bir nitelik kazanmıştı.³³⁶ Dolayısıyla bu gelişme de manda konusunun yeniden gündeme gelmesinin önünü açmıştı. Hatta Damat Ferit’in başını çektiği bir grup, İngiliz Muhipleri Cemiyeti adı altında İngiliz mandasını savunmaya başlamışlardı.³³⁷ Elbette bu durum, işgal kuvveti olarak İstanbul’da bulunan İngilizlere hiç güvenmeyen Halide

³³² Şükrü Hanioglu, **Atatürk: An Intellectual Biography**, New Jersey: Princeton University Press, 2017, s.98

³³³ Alınan kararlar ile ilgili Bkz. Bekir Sıtkı Baykal, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, No:10, 1969, s.14; M. Fahrettin Kırzioğlu, **Bütününle Erzurum Kongresi**, Ankara: Kültür Ofset, 1993

³³⁴ Gökbilgin, **a.g.e.**, s.240

³³⁵ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, C.I: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)**, 2.bs, İstanbul: Cem Yayınevi, 1992, s.318

³³⁶ Milletler Cemiyeti Paketi’na göre manda, bazı milletlerin kendilerini idare konusunda yetersizliklerinin dereceleri göz önünde bulundurularak bunların, vesayeti bazı büyük devletlere verilmişti. Söz konusu milletlerin gelişme seviyesine göre, mandaya sahip devlet, bu milletlere dar veya geniş bir otonomi tanımlayacaktı. Bu kurallar çerçevesinde üç tip manda belirlenmişti.: A, B ve C mandaları. Milletler Cemiyeti’nin kontrolüne tabi olan devleti himaye eden devlet her yıl Mandalar Komisyonuna raporunu sunacaktı. Reşat Sagay, **XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972, s.123

³³⁷ İngiliz Muhipler Cemiyeti, Mütareke döneminde İngiliz çıkarlarını korumak adına, Türkler tarafından 20 Mayıs 1919 tarihinde kurulmuştur. Cemiyetin etkin isimleri İngiliz Rahip Frew ve Türk din adamı Sait Molla’dır. Görünürde İngiliz- Osmanlı dostluk derneği olsa da esas olarak İngiliz Mandası savunusu ile yoğun bir İngiltere propagandası yapmışlardır. İngilizlerin maddi desteği ile ayakta kalan cemiyetin faaliyetleri, Millî mücadeledeki başarıların nihai zaferin sinyallerini vermesi ile üyelerinin bir kısmının yurt dışına kaçması bir kısmının da yakalanıp İstiklal Mahkemelerince cezalara çarptırılmaları ile sona ermiştir. Tunaya, **Türkiye’de Siyasal...**, s.472-483

Edib, Bekir Sami gibi Osmanlı aydınlarının Amerikan mandasını tekrardan daha yüksek sesle dillendirmelerine neden olmuştur.³³⁸ Manda fikrine mesafeli duran Mustafa Kemal Paşa'nın da etkisi ile manda meselesi, Sivas'ta toplanması planlanan bir sonraki kongreye ertelenir.

Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasına karar verilen ve Milletler Cemiyeti adına manda yönetimine girmesi planlanan topraklara, bazı inceleme komisyonları göndermeye karar verilmiştir. Wilson'un özel olarak ilgilendiği Ermenistan meselesi dolayısıyla Yakındoğu'ya gelen C.R Crane ve H.C. King yönetimindeki bir grup diplomattan oluşan Amerikan Heyeti, Ortadoğu ve Akdeniz'deki tahkikatlarından sonra İstanbul'a gelmişlerdi. İleri derece İngilizceye sahip olan Halide Edib'in tercüman olarak Amerikan Heyeti ile yakın temasta olması, manda düşüncesinin zihninde çok daha belirgin bir hale gelmesine sebep olmuştu.³³⁹ Nitekim Halide Edib, tam da bu dönemde harekete geçer ve Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben Amerikan Mandası lehine bir mektup kaleme alır.³⁴⁰ Halide Edib mektupta, fazla zaman kalmadığını ve vatanın kurtuluşu için bir yol seçilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Halide Edib için Türkler önünde özetle 3 yol vardır; ilki İngiltere'nin önderliğindeki Avrupa'nın kendi çıkarları doğrultusunda ülkeyi parçalamasını izlemek, ikincisi sonu gelmeyecek olan bir direniş ve üçüncüsü de Amerikan mandası talep etmek.

Tahmin edileceği gibi Halide Edib için yeğ tutulan seçenek Amerikan mandasıdır. Bununla birlikte Halide Edib, Amerikan mandasının da bazı sakıncaları olduğunu

³³⁸ Akşin, **a.g.e.**, s.318; Mine Mutlu, **Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919 -1920**, Giresun: İleri Basımevi, 1972, s. 47-48, Alev Er, "Millî Mücadelede Siyasal Kuruluşlar", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.1126-1127

³³⁹ Mutlu, **a.g.e.**, s.61-62; Halide Edib, sadece tercümanlık yapmakla kalmayıp Ermeni meselesi üzerine incelemede bulunan General Harbord ile fikri paylaşımlarda da bulunarak Amerika'yı Türkiye lehine çevirecek kişisel girişimler gerçekleştirmeyi ihmal etmemiştir. Dolayısıyla Halide Edib ile Amerikan Heyeti arasındaki temasın resmi olmamakla beraber önemli siyasi bir yönü vardır. Cemal Kutay, **Türk Millî Mücadelesinde Amerika**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1979, s 42

³⁴⁰ Mahmut Goloğlu, **Millî Mücadele Tarihi I: Erzurum Kongresi**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s.132; Esasen Halide Edib ve Mustafa Kemal Paşa'nın o dönemde yüz yüze bir tanışıklıklarının olmadığı biliniyor. Halide Edib, Ankara'daki karşılaşmalarına kadar kendisini, İstanbul'da uzaktan gördüğünü belirtmiştir. Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçtikten sonra İstanbul'daki muhaliflerle mektuplaşmaya başlamıştır. Bu isimlerden biri de Halide Edib ve mebus olan eşi Adnan Bey'dir. Adivar, **Türk'ün Ateşle...**, s.40-41, 119

farkında olduğunu da mektubunda belirtir. Bir başka ifade ile körü körüne Amerikan mandası savunmadığını ancak başka çıkar yol göremediğini ifade eder.

“... süratle istememiz lazım gelen Amerika da tabii mahzursuz değildir. İzzet-i nefsimizden epeyce fedakârlık etmek mecburiyetinde bulunuyoruz.”³⁴¹

Diğer taraftan Halide Edib, ABD’nin Yakın Doğu’da bir sorumluluk almaya çok meyilli olmadığını da farkındadır. Esasen bu durum Halide Edib için olumlu bir anlam da taşımaktadır; ABD’nin ilgisizliği bir bakıma bölgede bir menfaat çatışmasının tarafı olmadığını da işaretidir. Dolayısıyla ABD’nin amacı, manda fikrine olumlu yanıt verdiği takdirde Avrupa’ya karşı bir prestij gösterisi yapmak ve ne denli büyük bir devlet olduğunu göstermek olacaktır.

“... Amerika, Şark’da mandaterliğe, Avrupa’da başına dert açmaya taraftar değildir. Fakat onların izzet-i nefis meselesi yaptıkları şey, usulleri ve idealleriyle Avrupa’dan üstün bir millet olma iddiasıdır. Bir millet, samimiyetle Amerikan milletine müracaat ederse Avrupa’ya, girdikleri memleket ve milletin, yararına nasıl bir idare tesis edebildiklerini göstermek isterler.

Amerikan resmi yerlerinin mühim adamları arasında lehimize epeyce bir temayül oluştu. İstanbul’a Ermeni dostu olarak gelen birçok mühim Amerikalı, Türk dostu ve Türkpropagandacısı olarak geri döndüler.”³⁴²

Halide Edib, mektubun muhatabı olan Mustafa Kemal Paşa’nın direniş fikriyle Anadolu’da bulunduğu farkındaydı. Nitekim Erzurum Kongresinin yarattığı heyecan ve milli direniş yönündeki eğilim de açık bir biçimde ortadaydı. Buna karşılık Halide Edib’e göre, uzun yıllar süresince bilfiil savaş halinde olan toplumun artık mücadeleyi cephede değil “uygarlık” sahasında yapması gerekmektedir. Oldukça çarpıcı olduğunu düşündüğümüz pasaj şu şekildedir:

“Macera ve boğuşma devri artık geçmiştir. Gelecek için kalkınma ve birlik savaşı açmaya mecburuz. Sınırında birçok evladı ölen zavallı memleketimizin düşünce ve medeniyet savaşında kaç tane şehidi var? Biz Türkiye’nin hayırlı evlatlarından, yarının kurucuları olmalarını istiyoruz.”³⁴³

³⁴¹ Halide Edib, “Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine”, mektup, 10.08.1919, aktaran; Atatürk, **Nutuk**, s.84

³⁴² Halide Edib, “Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine”, s. 84

³⁴³ Halide Edib, “Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine”, s.85

Balkan Savaşları'ndaki gönüllü hemşirelik faaliyetleri akabinde milliyetçi yönünün yoğun bir biçimde militarist nüveler içerdiğine yukarıda değindiğimiz Halide Edib'in, savaşı verilecek bir mücadelenin taraftarı olmaması, Sultanahmet Mitinginde kalabalığı coşturan direniş çağrısının sahibinin çok kısa bir süre içinde anti-militarist bir kurtuluş reçetesi sunma çabası ilk bakışta şaşırtıcı gözükabilir. Bu durumun altında yatan iki sebep sıralayabiliriz. Öncelikle hâlihazırda İstanbul'da bulunan Amerikan Heyeti ve Amerikalı gazeteciler ile kurduğu dostane ilişkilerin, kan dökülmeden kurtuluş fikri – her ne kadar bu konuda bir ümit verilmemiş olsa da- konusunda bir güven telkin etmesi Amerikan himayesi konusundaki “sönümlendiği”ni ifade ettiği düşüncelerini güçlendirmiştir. Bunun yanı sıra özellikle Suriye seyahatleri sırasında tanık olduğu Anadolu'daki yılgınlık ve fakirlik Halide Edib'i oldukça etkilemiştir. Bu denli yorgun düşmüş bir milletin, yeniden savaşı başarı kazanamayacağını düşünmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu nedenle görece hasarsız olan çıkış yolu olarak Amerikan mandasını görmüş ve bu fikri ısrarlı biçimde savunmuştur.³⁴⁴

Manda bahsi açıldığında akla gelen ilk isim Halide Edib olsa da daha sonrasında milli mücadeleye önemli destek sağlayacak Kara Vasıf, Bekir Sami gibi isimler Sivas Kongresi'nde yoğun bir manda savunusu yapmışlar ancak henüz hiç denenmemiş, kuralları ve sınırları belli olmayan bir sistemin taraftar çekmesi pek mümkün olmamıştır.³⁴⁵ Nihayetinde kongredeki yedinci günün sonunda, Manda meselesi,

³⁴⁴ Amerikan mandasını savunanların bir kısmı ise memleketi savaşa sürükleyen İttihadçıların, alınan hezimetin üzerine, yeni bir savaşa doğru sürüklendiklerini iddia etmekteydiler. Mustafa Kemal, Kazım Karabekir gibi paşalar İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmakla beraber etkin olan, karar alıcılardan değildi. Nitekim I. Dünya Savaşı öncesi dönemde İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi olmayan ordu mensubu bulmak zordu. Dolayısıyla bu yöndeki bir eleştiri anlamsız kalmaktadır. Ayrıca bu dönemde Amerikalı gazeteci Browne ile görüşen ismi verilmeyen “eğitimli gazeteci bir genç” (muhtemelen Ahmet Emin); “Türkler geçmişteki olaylardan o kadar yorgun idiler ki onların çoğu cahil yeni önderlerin tehlikeli icraatlarına tabi olmaksızın, kendilerini muntazam bir eğitim altına sokmağa kararlı idiler.” şeklinde bir açıklama yapıyordu. Görüldüğü gibi her ne kadar I. Dünya Savaşı sırasında cepheye önemli başarılar almış olsalar da Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere milli direnişin genç kadrosunun başarı kazanabileceğine ilişkin bir inançsızlık da söz konusuydu. Mutlu, **a.g.e.**, s.64; bu inançsızlığın altında yatan en önemli sebep de hiç şüphesiz, I. Dünya Savaşı'na giden yolda ülkeyi yokuş aşağı yuvarlayan İttihadçı genç liderler ile kurulan benzerlikti. Diğer taraftan göz önünde bulundurulmayan ise milli direnişin genç liderlerinin münferit kararlar almaksızın, önce yerel kongreler sonrasında milli kongreler ile imkânlar dâhilinde son derece demokratik bir tavırla hareket etmeleridir.

³⁴⁵ Alev Coşkun, **Yeni Mandacılar**, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2008, s.50-51

Mustafa Kemal'in *Nutuk*'taki ifadesi ile "ortalama bir çare ile" son bulmuştur. Söz konusu çare ABD kongresine bir telgraf çekilerek, gözlemlerde bulunmak üzere Doğu Anadolu'ya bir heyet gönderilmesini talep etmekte.³⁴⁶

Manda tartışmaları her ne kadar bu noktada kapanmış görünse de Halide Edib'in mektubu daha sonra karşısına bir sorun olarak çıkacaktır. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*'ta konuya özel bir bölüm ayırarak, Halide Edib'in mektubuna da yer verir. Esasen Büyük Nutkun okunduğu dönemde Halide Edib ile aralarının açılmış olmasının da etkisi ile Mustafa Kemal Paşa açık ifadelerle yer vermese de Halide Edib'in "manda savunucusu" olarak bir bakıma milli mücadeleye karşı "inançsızlığını" gösterirken, karşı tarafta kendisinin en başından sine-i millete döndüğünü de ortaya koymaktadır. Halide Edib de yıllar sonra kaleme aldığı *Turkey Faces West*'te de Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere Doğu'da fitili ateşlenmiş olan milli mücadele taraftarlarının da en başından itibaren manda fikrine soğuk baktıklarını belirtmiştir.³⁴⁷

Halide Edib her ne kadar manda konusunda "yenilgisini" kabul etmiş olsa da bu kabul edişe bir şerh düşmeyi ihmal etmez. Sivas Kongresi Beyannamesi'nin yedinci maddesi; "Milletimizi asrî gayeleri tebcil ve fenni, sınaî ve iktisadî ihtiyaçlarımızı takdir eder. Binaenaleyh devlet ve milletimizin dahilî ve harici istiklali ve vatanımızın tamamıyeti mahfuz kalmak şartıyla altıncı maddede tasrif edilen hudut dâhilinde milliyet esaslarına riâyetkar ve memleketimize karşı istila emelleri beslemeyen herhangi devletin fennî, sınaî, iktisadî muavenetini memnuniyetle karşılarız. Ve bu şerit-i âdile ve insaniyeyi muhtevi bir sulhun de acilen takarrürü selâmet-i beşer ve sükün-ı âlem namına ehass-ı âmâl-i milliyemizdir."³⁴⁸ şeklindedir. Bu ifadelerden manda anlamı çıkarılması mümkün olmasa da Halide Edib'in manda tezahüründeki

³⁴⁶ Faruk Sönmezoğlu, *Millî Mücadele ve Dış Dünya*, C. V, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, (Ed.) Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.1189; Atatürk, *Nutuk*'ta söz konusu mektubun akıbetinin ne olduğunu bilmediğini ifade eder. Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, 5.bs. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017, s.97. Buna karşılık Rauf Orbay hatıralarında Amerikan Senatosu'na sunduğu raporlarda, Harbord'un söz konusu mektubun yollandığını ifade ettiğini belirtir:

"Topladıkları kongrede verdikleri karar, Cumhurreisimize telgrafla bildirilmiş ve Senato tarafından buraya bir tahkik heyeti gönderilmesi rica edilmiş."

Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni 1**, s.276

³⁴⁷ Halide Edib, **Turkey Faces West**, s.121

³⁴⁸ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizin Esasları**, İstanbul: Sinan Matbaası, 1951, s.90-91

gibi bilimsel ve ekonomik kalkınmaya verilecek destekten bahsedilmektedir Nitekim Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektuptan hemen önce, İstanbul'da bulunan Amerikan Tahkik Heyeti'ne ithafen kaleme aldığı yazısındaki şu ifadeleri, Sivas Kongre Beyannamesinin söz konusu yedinci maddesi ile oldukça örtüşmektedir:

“Biz istikbalde haricin hiçbir surette ihlal edemeyeceği ve her ferdin iştirak edeceği asrî bir millet istiklali için bugün iki şeye muhtacız:

1. Türkiye'yi bir küll olarak muhafaza etmek;
2. Bütün anâsırını ahenk ve sükûn içinde tekâmülde men eden şerâiti kaldırmak.

Bunun ikisini de biz Şarkta arazi ihtirası olmayan ve muayyen bir müddette asrî bir idare makinesi kurabilecek bir millet müzâheretinde buluyoruz. Yine tekrar ediyorum. Bir tek Türkiye ve bir tek müzâheret. Bundan başka her sûret-i hâl sunîdir.”³⁴⁹

Halide Edib, körü körüne Amerikancı olmakla itham edildiği manda tartışmalarında, Mustafa Kemal Paşa'nın, Kafkasya'daki durumu değerlendirmek üzere bulunan General Harbord liderliğindeki ABD Heyeti ve Amerikalı gazeteci Browne ile görüştüğünü,³⁵⁰ doğrudan bir Amerikan mandası olmasa da Amerika'dan gelecek bir desteğe sıcak baktığını düşünür. Dolayısıyla Sivas Kongresi kararlarından 7. Maddede her ne kadar direkt bir devlet ismi geçmese de ima edilenin Amerika olduğu düşünülmektedir. Halide Edib, böylelikle aşırı- Amerikancı olarak tanımlanmasının

³⁴⁹ Halide Edib, “Amerika Tahkik Heyetine”, **Vakit**, nu. 635, 4 Ağustos 1335/1919

³⁵⁰ Sönmezoğlu, a.g.m., s. 1189, Mutlu, **a.g.e.**, s.95, Alev Er, s.1126-1127; Rauf Orbay, Amerikan Tahkik Heyeti'nin çalışmalarına geniş yer ayırdığı anılarında, heyetin Sivas'a geldiğinde Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere Türk heyeti ile uzun bir görüşme yaptıklarını belirtir. Esasen Rauf Orbay'ın bu görüşme sonrasında Harbord'un fikirlerini belirten raporundan bahsetmesi ilginçtir. Rapora göre Millî Mücadele tarafının Amerikan yardımına sıcak bakmakta ancak bu yardımı bir manda yönetimi dâhilinde talep etmemektedir. Bu durum bir yönüyle Halide Edib'i de doğrulamaktır; Amerikan yardımı ya da siyasi desteği sanıldığı gibi tümüyle reddedilmemiştir. Diğer taraftan bu destek ya da yardım Halide Edib'in tasavvur ettiği gibi Amerika kontrolünde bir manda yönetimini işaret etmemektedir.

“Lâkin onların manda hakkındaki fikirleri bizimki gibi değil, onlar bunu yalnız, bir büyük kardeşin nasihati veya dış yardımı gibi düşünüyorlar. İç idareye veya dış münasebetlere hiç müdahale etmemek üzere hafif bir ağabeylik hâkimliğini tanımak istiyorlar.” (Rauf Orbay'ın aktardığı General Harbord'un raporu) Orbay, **Cehennem Değirmeni I**, s.276

önüne geçmek istemesi oldukça kuvvetli bir varsayım olacaktır. Bir başka ifade ile Amerikan mandası olmasa da Amerika'dan gelecek ekonomik ya da bilimsel bir yardım makbul görünürken, Halide Edib, mütareke döneminde Amerika'ya yönelik düşüncelerinin çok da radikal olmadığını göstermek istediği ileri sürülebilir.

Son olarak üzerinde durulması gereken konu ise Halide Edib'in Amerikan mandası üzerine temellendirdiği düşüncesinin, diğer Amerikan mandası savunucularından farklı olarak, bir kurtuluş çaresini hedeflemekten çok daha fazlasını ihtiva etmesidir. Halide Edib, Amerikan mandasını kurtuluş için olduğundan daha fazla "kuruluş" için önemli bir araç olarak görmektedir. Esasen bu husus Halide Edib'in Türkiye'nin geleceğine ilişkin kapsamlı ve uzun vadeli bir görüşe sahip olduğunun da göstergesidir. Gerek toplumsal gerekse ekonomik bir buhranın içinde olan Türkiye'nin daha fazla yıpranmadan kendi "yeni", "kozmopolit" ve "demokratik" düzenini kurabilmesi için başındaki Avrupa emperyalizmini def edip ona yardım eli uzatabilecek tek olmasa da en "sancısız" yol Amerikan mandasından geçmektedir. Elbette Halide Edib'in Amerikan Koleji'nde eğitim almış olması ve dolayısıyla edindiği çevre Amerika'ya karşı olan yakınlığını etkilemekle beraber bu etkileşim aynı zamanda Amerika'nın Avrupa'ya görece oldukça kısa bir zaman diliminde bir dünya devi olmasını sağlayan düşünce yapısına, ekonomik ve siyasal düzenine de aşinalık kazandırmıştır. Bu bağlamda yeni kurulacak Türkiye için Amerika'nın yol göstericiliğinde bir sakınca görmemektedir. Buna karşılık milli mücadele safında kabul görmeyen Amerikan mandası, Amerikan senatosu ya da Başkan Wilson tarafından da üzerinde bile durulmamış bir mesele olarak kalmıştır.

Buraya kadar üzerinde durduğumuz Amerikan mandası ya da herhangi bir manda yönetiminin, her ne kadar 18. Yüzyıldan sonra sarsılmaya başlamış olsa da köklü bir devlet geleneğine sahip olan Türkiye için uygulanabilirliği ya da kabul edilebilirliğinin mümkün olmayacağını belirtmekte bir sakınca görmüyorum. Manda sisteminin sınırlarının ve kurallarının belirsizliği göz önünde bulundurulduğunda böyle bir yönetimi tercih etmek yüzme bilmeden denize atlamaktan farksızdı zira manda, sömürge sisteminin uluslararası hukuk nezdinde düzenlenmiş halinden öteye geçemiyordu. Tüm bu sakıncalar bir tarafa, oldukça önemli olduğunu düşündüğüm diğer husus ise toplumsal yapı ve koşulların da manda yönetimi konusunda ayrı bir

biçimde değerlendirilmediği de bir gerçektir. Öyle ki milliyetçi- muhafazakâr yönü sivrilmiş, ulus bilinci hızla gelişen Türk toplumun, yönetici kadro kabul etse dahi Hristiyan Batılı bir devletin yönetimini kabul etmesi olası gözükmemekteydi. Son dönem Osmanlı- Türk aydınlarının, toplumu; yaşayan, dinamik bir ilişkiler ağı olduğunu görmeksizin bir veri olarak ele alması durumu Halide Edib’de de kendisini gösteren bir sorundu. Dolayısıyla Halide Edib’in manda savusu, toplumsal öngöründen uzak, derinlemesine analiz edilmemiş bir fikrin doğurduğu “sakat” bir talep olarak kalmaktan öteye geçemeyecekti.

Görüleceği gibi Halide Edib’in Amerikan Mandası savunusu ya da başlı başına manda sistemi, eleştiriye son derece açık eksiklikler ve sakıncalar içermekteydi fakat Halide Edib açısından sorun, düşüncesindeki eksik ya da olumsuz yönlerin kadın kimliği üzerinden eleştirilmesi ve daha vahimi, yöneltilen eleştirilerin “vatan hainliğine” varan bir “doz aşımına” gitmesi olmuştur. İlk olarak cinsiyetçi eleştirilere değinecek olursak; Mahmut Esat Bozkurt, Halide Edib’in manda yönündeki fikirlerini “elinin hamuru” ile erkek işine karışmak şeklinde değerlendirir.³⁵¹ “Yapacak başka işi kalmamış gibi” Mustafa Kemal Paşa’ya mektup yazmakta “memleket meselesi” üzerine düşünmektedir.³⁵² Diğer taraftan onbaşı rütbesi ile cephede bulunan Halide Edib’in “elinin hamurundan” bahsedilmez, orada bir kahramandır. Elbette bu eleştirilerin, Halide Edib’in Mustafa Kemal Paşa ile fikir ayrımına gittiği, cumhuriyet ilanından sonra kaleme alınan kitaplarda yer aldığını belirtmeliyiz. Görüleceği gibi düşüncesinin içeriğine ilişkin bir eleştiri olmazken, kadın olduğu için “eksik aklı” ile fikir beyan etmesi yadırganmaktadır. Bunların yanı sıra Halide Edib’e yönelik eleştirilerin şekil değiştirerek “vatan hainliği”³⁵³ gibi ithamlara ulaştığını ancak bu noktada bir itiraz konulması gerektiğini belirtmek gerekir. Öncelikle kişiler, yaşadıkları koşullardan

³⁵¹ Mahmut Esat Bozkurt, **Atatürk İhtilali I-II**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003, s.339

³⁵² Bozkurt, **a.g.e.**, s.339

³⁵³ Örneğin Nurullah Çetin tarafından hazırlanan bir derleme olan Halide Edip Adıvar İncelemeleri isimli çalışmada Halide Edib’in Amerikan Mandası konusundaki savunusunu ülkeyi Amerika ellerine teslim etmek amacı taşıdığı şeklinde bir değerlendirme yapılır. Bununla beraber romancılığı övülmektedir. Bir bakıma Halide Edib’in siyasi kimliği ile edebiyatçı kimliği ayrıştırılmakta; bir bakıma Mahmut Esat Bozkurt’un amiyane benzetmelerle yaptığı eleştirisi üstü kapalı bir biçimde bu çalışma ile verilmektedir. **Halide Edip Adıvar İncelemeleri**, (Ed.) Nurullah Çetin, Ankara: Atlas Kitabevi, 2017

bağımsız düşünülemez. İstanbul’da işgal altında, işgal kuvvetlerinin ve azınlıkların aşağılamalarına maruz kalırken, yoğun bir sansür altında yazı yayınlamaya çalışan, sıkı bir gizli takip altında olduğunun bilincinde olan henüz otuzlu yaşlarında genç bir aydının, girilecek bir savaşın kaybedilmesi durumunda çok daha korkunç bir sonuçla karşılaşılacağı korkusu oldukça anlaşılırdır.³⁵⁴ Buna ilaveten günümüzden bakıldığında Amerika, Yakın Doğu konusunda güvenilir bir müttefik olarak görülmeyebilir buna karşılık I. Dünya Savaşı sonrası dönemde, Monreo Doktrini’ne bağlı olarak kendi içine çekilme politikası izleyen ABD’nin, Halide Edib üzerinde, emperyalist bir manda siyaseti izlemeyeceğine yönelik bir güven yaratmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durumun bir safdillik olduğu düşünülebilir, nitekim öyledir. Ancak Mustafa Kemal’e yazdığı mektubundan örnek verecek olursak, Halide Edib, İtalya’dan bahsederken “namuslu bir emperyalist” tanımlamasını yapar; “emperyalist” gibi olumsuz anlam yüklenen bir kelimeyi “namuslu” gibi olumlu bir kelime ile nitelemesi bile romantik politik tavrının naif hatta safiyene yönünü açıkça göstermektedir. Bu örnekten hareketle, Amerikan heyeti ile kurduğu yakın ilişkiler bir yana Amerika’nın sadece itibar için yapacağı “karşılıksız” yardıma olan güveni de bu naif tutumundan kaynaklanması oldukça kuvvetli bir ihtimaldir. Son tahlilde Halide Edib’in manda konusundaki talebi ne dile getirildiği dönemde ne de günümüzde kabul edilebilir değildir, buna karşılık bu talebinde “vatan hainliği”ne varacak bir art niyet aranmasının doğru olmadığı görüşündeyim.

1.10. 2.5.Halide Edib’in Eski Defterine Yeni Sayfalar: “Yeni bir Türkiye”

Anadolu’daki direnişin kararlılığı ve milli bir mücadeleye dönüşeceği toplanan kongreler ile iyiden iyiye belli olmuştu. Halide Edib, bu direnişin sonunda gelecek olanın Osmanlı Devleti’nin kurtuluşu değil yeni bir ülkenin doğuşu olduğunu fark etmişti. Halide Edib için kendi ifadesi ile “Yeni Türkiye”yi meydana getirecek olan

³⁵⁴ Öyle ki Millî Mücadelenin en önemli isimlerinden biri olan İsmet İnönü bile, çok yakın arkadaşı Kazım Karabekir’in Anadolu’da bir direniş örgütlenme çabasına da benzer bir karamsarlık ile cevap vermiştir. Karabekir,1918 Kasım’ında görüştüğü, o dönemki titri ile Miralay İsmet Bey’in artık bir ümidin kalmadığını askerliği bırakıp çiftçi olalım dediğini aktarır.

“Akşam İsmet geldi. Çiftçi olalım, diyor. Tek bile kalsam uğraşacağım dedim.” Kazım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)** 2 Cilt, (Ed.) Yücel Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 200, s.665

halk ise tebaa olmanın ötesinde bir öneme sahipti. Öncelikle hiçbir kuvvet halkın temel hakları ve özgürlükleri üzerinde değildi. Bu nedenle Osmanlı halkının üzerinde derin bir baskı yaratan İtilaf Devletleri'nin sadece kuvvetli oldukları için böyle bir hakkı kendilerinde görmeleri kabul edilemezdi.

“Beşeriyetin bu umumî ve derin hakkını çiğnemek ne ateşin ne topun ne de kuvvetin elindedir. İnsanların tâ içinden yükselen ilâhî bir kuvvet var ki o daima yürüyor, o daima adım adım, parça parça kazanıyor. Hak kuvvetin değil, hak halkındır. Yalnız bu hakkı intizamla, vuzuhla anlayan kitleler, bu hakkı ve bu kuvveti intizamla ve vuzuhla kullanmasını bilen milletler âtîsine hâkimdir.”³⁵⁵

Halide Edib açık bir biçimde ifade etmese de “Yeni Türkiye” tahayyülünde halkın salt yönetilen bir unsur olmaktan çıkarak, yönetimde de aktif bir rol oynayacağını farkındaydı. Her ne kadar meşruti yönetimle halkın katılımı bir ölçüde sağlandıysa da durumun bu kadarla sınırlı kalmayacağı ortadaydı. Buna karşılık daha önce de belirttiğimiz gibi Halide Edib, “Yeni Türkiye”nin keskin kopuşlar ve devrimlerle değil yavaş ve evrimsel bir dönüşümle vücuda gelmesinden yanaydı. Bu noktada Halide Edib’e göre Türkiye’nin önünde, biri Ekim devrimi ile Çarlık yönetimini deviren Rusya diğeri ise 18. Yüzyılın ortalarında bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkan ABD olmak üzere iki örnek duruyordu. Tahmin edileceği üzere Halide Edib’in tercih edeceği örnek ABD olacaktı.

“... görünüyor ki halk kuvvetini olduğu gibi idrak etmiş olan iki millet ve kuvvet var: Biri tabii yeni dünya adamları Amerikalılar, öteki Rus ihtilalinin ruhunu yaratanlar. Aralarındaki fark: Amerikalılar bunu vuzuhla, intizamla idrak etmişler ve tâ Amerika’yı tesis eden halk kitlesi ilk günlerden beri bu kuvveti tekemmül devrelerinden geçirerek yürümüş ve yeni sarsıntılar ihtilaller olmaksızın halk lehinde olan cereyanlar ve inkılaplar tabii bir surette geçmiş ve geçecektir.

... Amerikalıların sükûn, Rusların kızıl kanla yürüdükleri bu aynı gayeye elbet insanlar nisbî bir sükûn ile asgarî sarsıntı ile vâsıl olmak isterler.”³⁵⁶

³⁵⁵ Halide Edib, “Halka Doğru”, **Büyük Mecmua**, nu. 12, 2 Teşrinievvel 1919

³⁵⁶ Halide Edib, “Halka Doğru”

Halide Edib'in muhafazakâr yönünün belirgin bir biçimde kendisini gösterdiği bu pasajlarda kaçınılmaz olan değişimin halka en az külfetle “yormaksızın” gerçekleşmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu noktada Halide Edib'in halkçılık kavramına yaklaşımını kısaca açmak faydalı olacaktır. Halide Edib'in köycülük faaliyetleri üzerindeki fikirlerine daha önce değinmiş halkçı yaklaşımından yukarıda bahsetmiştik. Tüm bunlara ilaveten Halide Edib'in halkçılık hareketine salt halkın eğitilmesi ya da sağlık hizmeti götürülmesi değil daha geniş anlamıyla bir sosyal devlet hareketi olarak “güncelleme” yaptığını da belirtmek gerekir. Örneğin yazısında halkçılık üzerine önemle eğildiğini belirttiği Amerikalı feminist ve aktivist Jane Addams'ı örnek bir figür olarak sunmaktadır.

“Bir çeyrek asra yakın hayatını halka hasretmiş olan Madam “Jane Adams” halkçılığın sebebini en canlı bir şekilde anlıyor. O yalnız birkaç adama nasip olan refah, güzellik, hars saadetinin idamesi için yegâne çareyi bu saadete bu güzelliğe, bu harsa halkı ve ekseriyeti teşrik etmekte buluyor”³⁵⁷

Her ne kadar Halide Edib, açıklama getirmemiş olsa da Jane Addams, şehrin yoksul kesinlerinde yaptığı sosyal reform çalışmaları ve özellikle kadınların kamusal hayata katılımı ve ekonomik özgürlüklerine kavuşması yönünde çok önemli faaliyetler yürüttüğü gibi çalışan annelerin çocuklarına yönelik bakımevi, oyun parkları yapımı konusunda da önemli girişimleri olmuştur. Buradan hareketle Halide Edib'in sadece görece geri kalmış Anadolu halkının eğitilmesi ve yaşam koşullarının düzeltilmesinin de ötesinde “yeni Türkiye” için daha kapsayıcı bir sosyal reform politikasına yöneldiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Nitekim köycülük faaliyetleri çerçevesinde yürütülen halkçı hareketin de başını çeken isimlerden biri olan Halide Edib, halkçı düşüncenin sadece “nutuklarda” kalmaması, tatbikinin de yapılması gerektiğini Halka Doğru yazısında da tekrardan dile getirmiştir. Bu durum da Halide Edib'in işgal şartları altında sadece kurtuluş değil aynı zamanda bir “kuruluş” reçetesi hazırlamakta olduğunu da ufak bir göstergesidir.

³⁵⁷ Halide Edib, “Halka Doğru”

Halide Edib, kuruluş reçetesinde “mazinin yaldızlı defterleri”nin büsbütün kapatıp sıfırdan bir defter açmak niyetinde değildi. Buna karşılık eski idare alışkanlıklarının ve ananelerin mevcut düzende devam edebilmek için yeterli gelmediğinin de farkındaydı. Bu dönemde Süleyman Nazif’e ithafen kaleme aldığı köşe yazısında, tam da bu durum üzerinde durmuştur. Modern insan, geçmişle yaşamadığı ve “önüne” bakabildiği için ilerleme kaydettiğini ileri sürmektedir. Buna karşılık Halide Edib, her ne kadar “geleceğe “bakmanın önemini kavramış olsa da “şanlı” bir geçmişi büsbütün yok saymanın imkânsızlığından dem vurur.

“Ve anlıyorum ki siyasi ve idari makinemizi eski ananeler üzerine değil yeni ihtiyaçlar üzerine kurmak lazım geliyor. Fakat ben bu döndüğüm köşenin arkasına o kadar kuvvetli kalp ve sevgi bağlarıyla bağlıyım ki arkamı tamamen çevirmeden bu dönümde bir köşede oturup uzun uzun düşünüyorum.”³⁵⁸

Halide Edib’in “yeni Türkiye” için önerisi ise yeni bir kitap yazmaktansa “eski” kitaba yeni sayfalar eklemenin daha iyi olacağıdır.

“İdari ve siyasi hatta içtimai hayatımızı eski makinenin çeviremediğini çoktan anlamış bulunuyoruz.

...Herhâlde eski kitaba yeni sayfalar ve yeni yazılar ilavesine başlamış bulunuyoruz. Demek ki esasen bu dönümde yeni bir veyahut birkaç tane istikamet işareti olan parmaklar bize yol gösteriyorlar. Demek ki elimizdeki bu eski hayat kitabını bırakmadan yeni hayata doğru sırf tabiatın sevgiyle yaşamak mecburiyetinin ilcââtıyla gidiyoruz.”³⁵⁹

Belirtmek gerekir ki Halide Edib, eski kitaba yeni sayfalar eklemekten kastı, gelenekleri sürdürmekten ziyade “şanlı mazi”den ders alarak, o kitabı sıfırdan yazanların tecrübelerinden yararlanmaktır. Esasen bu durum Halide Edib’in her ne kadar geleneğe bağlı ve asrısadet dönemine özlem dolu olsa da değişimin de farkında ve ona ayak uydurmanın gerekliliğinin bilincinde olduğunun göstergesi olduğu gibi dönemin muhafazakâr Türk aydınının da yaşadığı ikilem ve bocalamanın bir tezahürüdür. Her ne kadar Halide Edib, değişim sürecinin sancısız gerçekleşmesi

³⁵⁸ Halide Edib, “Tarihin Köşe Başında”, **Büyük Mecmua**, nu. 13, 10 Teşrinievvel 1919

³⁵⁹ Halide Edib, “Tarihin Köşe Başında”

tarafı olsa da salt değişimin düşüncesi bile O'nun için son derece sarsıntılı olmuştur.³⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin sonunun gelmesi ile ona sadık kalanların yalnızca Türkler olduğunu ifade eden Halide Edib, Türklerin de Osmanlılık mefkûresi etrafında daha fazla kalamayacaklarını belirtir. Kendi müstakil vatanlarını meydana getirmek diğer tüm Osmanlı tebaalarının da olduğu gibi Türklerin de hakkıydı. Halide Edib bu bahiste “Türk” milletinden kastının Turancı bir bakış içermediğini de açıklar.

“Burada Türk dediğim vakit meşceresi Âdem Aleyhisselâm’a kadar Asya’nın ortasından gelmiş ırkî Türk değil, millî Osmanlı Türkü demek istiyorum. Çünkü Osmanlı Türkü büyük ırktan ayrılmış pek hususî bir millettir. Aramızda bize bütün bir tarih olan şanlı muharebeler hediye etmiş kahraman kumandanlar vardır ki ırken belki Çerkez, belki Arnavut’tur fakat bütün Osmanlı Türkünün üzerine yüreği titreyen simalarıdır.”³⁶¹

Görüleceği gibi Halide Edib’in “Türklük” vurgusu, biyolojik bir ırktan ziyade Anadolu coğrafyası üzerinde yaşayanlara ait ortak bir kimliği işaret eder. Bununla beraber “Türk”; Anadolu’da yaşayan Ermeni, Yahudi ya da Rum olan gayrimüslim halkı kapsamamaktadır. Elbette, Yahudiler dışında Ermeni ve Rumlar ile Anadolu’da savaş halinde olunmasının bu ayrımında etkili olduğu inkâr edilemese de Halide Edib, din vurgusu ile “Türk” kimliği için ortak bir değer sunmaktadır. Nitekim dağılmakta olan Osmanlı Devleti’nin ona sadık kalan³⁶² ancak “boynu bükük” bıraktığı Müslüman halkının yeni ülkelerini kurmak için bu ortak değerler etrafında toplanmaya en çok ihtiyaç duydukları zamanlardır. Örneğin Darülfünun öğrencilerinin yaptıkları bir

³⁶⁰ Hatta Halide Edib, durumu o denli dramatize etmiştir ki Osmanlı İmparatorluğu’nun sonunun gelişini 16.yüzyılın ünlü divan şairi Baki’nin cenazesine benzetir. Baki, yaşadığı dönemde Şeyhülislamlık makamına gelmek istemiş ancak bu isteği gerçekleşmemiştir. Gerek saray gerekse halk tarafından yoğun bir ilgi alaka görmesine rağmen değerinin bilinmemesinden yakınan Baki’nin “Kadrini seng-i musallada bilip ey Bâkî Durup el bağlayalar karşına yârân saf saf” dizeleri, Halide Edib için ilham olmuş ve Baki’nin ardından yas tutanlar gibi Osmanlı Devleti’nin de kıymetinin “musalla taşında” bilindiği ve şanlı geçmişin yasının, devletin sonunun çoktan gelmiş olmasına karşılık yasının henüz tutulduğunu bu dizeler üzerinden ifade etmeye çalışmıştır.

³⁶¹ Halide Edib, “Haftanın Zihnîyetleri”, **Büyük Mecmua**, nu. 14, 30 Teşrinievvel 1919,s.

³⁶² Yazıda fazlaca sansür olduğu için tamamına ulaşılamasa da okunabilen parçalardan Halide Edib’in Emir Faysal’ın İngilizlerle iş birliği yapmış olmasına vurgu yaparak, Türk kimliğinde Müslümanlık önemli bir rol oynasa da “Türkiyecilik” bağlamında coğrafyanın çok daha belirleyici olduğunu düşündüğü kolaylıkla ileri sürülebilir.

toplantıda bir araya gelen gençlerin fesleri ve çarşafı yani geleneksel giyim tarzı ile oluşturdukları görüntü Halide Edib'i duygulandırmıştır. Bunun altında da ortak bir kimliği temsil eden bir grubun oluşturduğu “ortak” görüntüdür. Anlaşılabacağı üzere söz konusu ortak değerler büyük bir değişimin arifesindeki muhafazakâr aydın Halide Edib için oldukça büyük önem arz etmektedir.

“Dün Dârülfünûn'da büyük salonda kırmızı fesleri ile yüzlerce genç Türk, siyah çarşaflarıyla sade vakur genç kadınlar görünce kalbimiz kabardı ve boğuldu.

... Tamamen vakarla, safvetle, vaziyetini, içtimaiyatını yeniden bina eden adamlara düşen fedakârlık ve ciddiyetle gençler vazifelerini müdrik görünüyorlardı. Dua ettim. Her vakit temiz, her vakit samimi ve her vakit fesli ve çarşafı bir millet kalmamızı için dua ettim.”³⁶³

Halide Edib'in değerlerin muhafazası konusunda kadınlara ayrıca bir önem addettiğini söylemek mümkün. Öyle ki savaş döneminde kamusal alanda “mecburi” de olsa iyice yer edinen kadının, cephe gerisinde her türlü fedakârlığı yaparken “din, milliyet ve adetlerine” bağlı kaldıklarından “övgü” ile bahseder.

“Kadın âleminin erkeklerden ziyade milliyet-perver, ateşin ve bu dört senenin âlâmını, sefaletsiz, mesuliyetsiz dâhilde omuzlarında taşıyan kadın ekseriyetinin bizim tarihimizde görülmemiş bir iman ve aşkla memleketlerine, âdetlerine, milliyet ve dinlerine merbût olduklarına kani bulunuyordum.”³⁶⁴

Esasen bu satırlar Halide Edib'in almış olduğu, kadının bu görünürlük halinden ve kamusal alandaki varlığından rahatsız olan, kadınları ya ahlaksızlık ya da görgüsüzlükle itham eden mektuplara da bir cevabıdır. Aynı zamanda bu mektuplar, ananeler, din ve milli kimlik muhafaza edilerek modernleşmenin mümkün olmayacağı görüşünü de yansıtmaktadır. Modernleşme Batı'da başlayan bir süreçtir ve içerdği kavramlar da Batılı değerler ihtiva eder. Bu noktada Halide Edib'in görüşü Türk kadının, özellikle büyük savaş süreci boyunca kat ettiği yolda, kendi geleneklerini,

³⁶³ Halide Edib, “Fesler, Çarşafı”, **Büyük Mecmua**, nu. 12, 2 Teşrinievvel 1919,

³⁶⁴ Halide Edib, “Kadınlığa Dair-Büyük Mecmua Müdüriyetine”

kutsallarını ve milli benliğini koruyarak modernleşme sürecinde ilerleme kaydedebileceğinin bir örneği olduğudur.

“İslam’ın ilk feyizli ve zengin medeniyet ve zafer günlerinden sonra İslam kadınlarının duvarlar arkasında, millet (ki kendi çocuklarından müteşekkildir) hayatının, içtimaiyatının yabancı bütünü millî felaket ve saadete bîgâne yaşaması İslamiyet’in bir ananesi gibi telakki edilmiş ve Avrupa, Müslümanlar medenileşemez dediği zaman tabii en kuvvetli delil olarak Müslüman kadınının mütereddî ve düşük vaziyetini göstermişti. Müslüman Türk’ün anane ve dinini kaybetmeksizin medeni ve bütün millet hayatıyla mesul ve millet hayatıyla vazifedâr bir Müslüman kadını kitlesi meydana atması tabii İslam ve Türk aleyhindeki bu belki münferid delili kökünden sarsmıştı.”³⁶⁵

Halide Edib, muhafazakâr değişim tahayyüllerinin yazılarında yer bulduğu dönemde ülkede de yoğun bir hareketlilik mevcuttu. King – Crane komisyonu ile yapılan görüşmelerde tercümanlık yapan Halide Edib, bir tercümandan öte kendisini ülkesinin avukatı konumunda bulmuş, görüşmelerin tarafı olan ABD’nin kendi beklentileri ile paralel bir tutum için içerisinde olmayışı, büyük hayal kırıklığı yaratmakla beraber, Halide Edib’i Anadolu’da milli direniş hareketiyle çok daha yakınlaştırmıştır. Dolayısıyla Halide Edib, hem İstanbul’da bulunan, işgale direnen bir Türk aydını olarak hem de milli mücadele saflarında sözü önemsenen bir kimse olarak ülkenin içinde bulunduğu hareketliliğin merkezindeki isimlerden biri olarak konumlanmıştır. Hatta Erzurum ve akabinde Sivas Kongrelerindeki talepler doğrultusunda Osmanlı Hükümetince alınan seçim kararı ile yapılan mebus seçimlerinde, aday olmamasına ve hatta bu dönemde seçme ve seçilme hakkına sahip olmamasına karşın kendisine verilmiş oylar bile olmuştu.³⁶⁶

³⁶⁵ Halide Edib’in alıntılanan bu pasajdaki düşünceleri konusunda kısa bir parantez açmak gerekirse, İslamiyet’in kadınların kamusal alandaki görünürlüğü ve modernleşme sürecinde bir engel teşkil etmediği görüşüne küçük bir itiraz getirmek gerekiyor. İslamiyet’in salt bir inanıştan çok daha öte bir toplum düzeni sunması nedeniyle, kadının konumu da büyük oranda hane ile sınırlanıyordu. Fatmagül Bertay’ın da belirttiği gibi elbette kadınların İslam toplumlarında siyasal iktidara sahip olduğu örnekler olduğu gibi bunlar istisnadan öteye geçemediği gibi iktidarın temelini ve meşruluğunu temelini ve meşruluğunu meydana getiren dinsel/ Tanrısal ilkeleri çiğneyerek gerçekleştir. Fatmagül Bertay, **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın**, 4.bs., İstanbul: Metis Yayınları, 2012, s.114 Dolayısıyla Türkiye örneğinde de kadının kamusal alanda var oluşu İslami kuralları “esnetmek” suretiyle mümkün olmuştur.

³⁶⁶ Adıvar, **Türk’ün Ateşle İmtihanı**, s.46

Seçimler bittiğinde ise hükümet merkezinin neresi olacağı konusunda bir tartışmalar başlamıştır. Halide Edib, Mustafa Kemal Paşa ile beraber hükümet merkezinin Anadolu’da olması yönünde görüş bildirdilerse de bu durumun İstanbul’dan vazgeçildiği imajı yaratmasından endişe duyan bir çoğunluk ise İstanbul’un hükümet merkezi olarak kalmasında ısrarcı olmuş ve merkez İstanbul’da kalmıştır.

“Seçimler biter bitmez, hükümet merkezinin İstanbul 'da mı yoksa Anadolu'da bir yerde mi olması daha uygundur meselesi ortaya çıktı. Mustafa Kemal Paşa ve kendisi ile iş birliği yapan bazılarımız, ben de dâhil, merkezin Anadolu'da olmasını tercih ettik. Bu esnada Mustafa Kemal Paşa hepimize yazarak bu meselenin İstanbul dışında bir merkez seçilmesi ile hallolunması üzerinde durdu. Bu aralık, İstanbul'un durumu çok karanlıktı. Bazıları, eğer İstanbul'dan merkez kalkarsa, Türklerin İstanbul'a önem vermediği hissini uyandıracığından ve İstanbul'u kaybetmek ihtimalinden korkuyorlardı. Sonunda, İstanbul merkez olarak kabul edildi.”³⁶⁷

Halide Edib’in anılarında yukarıdaki şekilde değindiği bu konu hakkında ısrarla üzerinde durduğu, merkezin Anadolu’da olması konusunda görüş bildirmesidir. Bu durumu daha sonra şu şekilde açıklar:

“Burada benim kendimin de şiddetle merkezin İstanbul'un dışında olmasını istediğimi eklemek isterim. Sebebi, İstanbul'a karşı kayıtsızlığım değil, merkezin Anadolu olmasının oraların medenileşmesine yol açması ihtimaliydi.”³⁶⁸

Buradaki küçük ayrıntı bile Halide Edib’in sadece kurtuluş üzerinde durmadığının bir göstergesidir. Halide Edib’in Türkiye için uzun vadeli bir gelecek planı vardır. İşte tam da bu durum milli mücadele döneminde Halide Edib’i yol arkadaşlarından ayrı bir yere koymakta ve Millî mücadelenin “A kadrosu”na dâhil etmektedir.

1.11. 2.6.Milli Direniş: Halide Edib’in Yeni faaliyet Sahası Anadolu

Bu dönemdeki önemli olaylardan biri ise Misak-ı Milli’nin kabulü olmuştur. Seçimden sonra gruplar halinde, Sivas’tan Ankara’ya geçmiş olan Heyet-i Temsiliye ve Mustafa

³⁶⁷ Adıvar, **Türk’ün Ateşle İmtihanı**, s.47

³⁶⁸ Adıvar, **Türk’ün Ateşle İmtihanı**, s.47

Kemal Paşa³⁶⁹ ile görüşen mebuslar ile 8 maddelik bir bildirge hazırlanmıştır.³⁷⁰ İstanbul'da meclis faaliyetlerine başladığında söz konusu bildiri Meclis-i Mebusan'da okunarak kabul edilmiştir. Her ne kadar Ankara'da hazırlanan belge ile İstanbul'da okunan arasında bazı nüanslar olsa da bu durum her haliyle İtilaf Devletleri'nin tepkisinin sertleşmesi için yeterli olmuştur.

Meclis-i Mebusan'da kabul edilen bir bağımsızlık manifestosu olan Misak-ı Milli son derece demokratik bir zeminde ortaya konulmuştu ancak Anadolu'daki Fransız ve Yunan işgallerine verilen tepki yalnızca siyasi değildir. Kuva-yı Milliye adı verilen ve silahları elinden alınmış Osmanlı subayları ile gönüllülerden oluşan düzensiz bir silahlı direniş de ortaya çıkmış ve vur- kaç taktikleri ile İşgal kuvvetlerine önemli hasarlar vermeye başlamıştı. Anadolu'da Türk halkına yönelik tecavüz ve çatışmalar devam ederken ortaya çıkan Kuva-yı Milliye, söz Anadolu'daki Rum azınlığı tehdit meselesine gelince İtilaf Devletleri'nin dikkatini hızlı bir biçimde üzerine çekmişti. Hatta Halide Edib bu durumu anılarında değerlendirmiş ve o dönemde yardımını talep etmek istediği ABD'nin de Anadolu'daki Rumlara gösterdikleri hassasiyeti Türklere

³⁶⁹ Sivas Kongresi sonrasında işgal bölgelerine daha yakın olması sebebiyle, Heyet-i Temsiliye faaliyetlerini Ankara'da sürdürmeye başlamıştır.

³⁷⁰ **Vakit Gazetesi**, "Meb'usan Ahdı", No:801, 30 Ocak 1920 Misak-ı Milli'de özetle Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı sırada Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan topraklar milli sınır kabul ediliyor ve işgal altında olan ancak nüfusu çoğunluk olarak Türklere ait olan Batı Trakya ve Kars-Ardahan – Batum'un milli sınırlara dâhil edilmesi talep ediliyordu. Belirlenen sınırlar dışında kalan Türklere ise azınlık haklarının verilmesi talep edilmekteydi. Marmara Denizi ve boğazlar üzerinde Türk hâkimiyeti esas alınıyor, Boğazlardan geçişin Türkiye'nin onayladığı prosedürler dâhilinde gerçekleşmesi gerekliliği de ortaya konuluyordu. Esasen Misak-ı Milli kısa bir sürede ortaya konmuş bir program değildi. Erzurum Kongresi'nden itibaren üzerinde konuşulan hususların toplu bir biçimde tebliğ edilmesi idi.

Bülent Tanör'ün ifadesi ile Misak-ı Milli birçok açıdan pek çok olgu ile çatışmaktaydı. İtilaf Devletleri'nin tasarıları ve faaliyetleri ile çelişkisi oldukça açıktı zira dayatmak istedikleri "yarı sömürge tipi devlet" modelini ya da İç Anadolu'nun bir kısmına sıkıştırılmış "mini yurt" planını keskin ifadelerle geri çeviriyordu. İmparatorluğun dağıldığını kabul ettiği gibi, Saray ve hükümetlerinin Arap illerini korumak uğruna Anadolu'dan verdikleri ödünleri de yok saymaktalardı. Dolayısıyla artık Osmanlıcılık, İslamcılık ya da Panturanizmin resmi politikadaki yeri şüpheye yer bırakmayacak bir biçimde ortadan kaldırılmıştı. (Bülent Tanör, **Kurtuluş (Cumhuriyet Gazetesi Armağan)**, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., Temmuz 1997, s.51, Görüldüğü gibi Misak-ı Milli sınırları Halide Edib'in "Yeni Turan"ı ile büyük ölçüde örtüşüyordu; her ne kadar I. Dünya Savaşı sonrasında İmparatorluğun yıkılışı "malumun ilanı" şeklinde olsa da Halide Edib, öncesinde ortaya koyduğu "Yeni Turan" düşüncesi, Türkiyecilik savunusu ve oluşacak yeni düzen tahayyülü ile her zaman öne çıkan edebiyatçı kimliğinin yanı sıra Türk politik düşünce tarihindeki önemli figürlerden biri olduğunu göstermekteydi.

göstermediğini fark etmesi ABD mandasından vazgeçmesinde önemli bir etken olmuştur.

“Türlere İzmir’de yapılan ilk kanlı muameleye karşı tamamen kayıtsız kalan Batı umumi efkârı, İzmir’in içindeki Rumların karşı karşıya bulunduğı tehlikeden heyecana düşmüştü. İtalyan, Fransız ve Amerikan amiral ve generallerin den müteşekkil bir tetkik komisyonu 1919 Ekim’inde durumu incelemek için İzmir’e gittiler. Fakat bunların raporu Türk-Yunan mücadelesi bitmeden önce yayımlanmadı. Rapor, İzmir’in Yunanlılar tarafından işgalini makul bulmuyordu.”³⁷¹

Gerek Meclis-i Mebusan’daki milli mücadele yanlısı Felah-ı Vatan grubunun faaliyetleri, gerekse Anadolu’daki askeri ve siyasi gelişmeler İtilaf Devletlerinin ve daha da çok, aslan payını almaya talip olan İngiltere’nin hamlelerini sertleştirmiş ve durum İstanbul’un resmen işgali ile sonlanmıştır.

Her ne kadar İtilaf Devletleri, İstanbul’da neredeyse her türlü serbestîye sahip olsalar da 16 Mart 1920 tarihinde başkentin resmen işgali, siyasi anlamda olduğu kadar Türk halkının psikolojisi üzerinde de yıkıcı bir etki yaratmıştır. İşgal güçlerinin Meclis-i Mebusan’ı basarak bazı mebusları tutuklamaları; milli mücadele yanlısı aydın ve gazetecilerin, İttihad ve Terakki üyesi ve dolayısıyla savaş suçlusu olmakla itham edilip tutuklanmaları İstanbul’daki kaosu büsbütün arttırmıştır. Elbette salt bir Osmanlı aydını olarak bile bu tablo ile karşılaşmak Halide Edib için yıkıcı olmakla beraber eşi Doktor Adnan Bey’in milli mücadeleyi destekleyen gruptaki mebuslardan biri olarak Meclis-i Mebusan’da görev alması ve bu nedenle İşgal güçlerinin hedefinde olması da mevcut durumu zorlu bir hale getirmiştir.

Halide Edib için bu dönem yeni bir sürecin ve uzun sürecek bir yolculuğun başlangıcı olmuştur. Kendisi ile beraber İşgal güçlerinin “kara listesi”nde bulunan eşi Doktor Adnan Bey ile aranıyor olmaları, tutuklanma, sürgün ve belki idam tehlikeleri, tabiri yerindeyse ellerini bağlamış ve İstanbul’daki mücadele zeminini yok etmiştir.³⁷² Diğer

³⁷¹ Adıvar, **Türk’ün Ateşle İmtihani**, s.55

³⁷² Adıvar, **Türk’ün Ateşle İmtihani**, s.59; Doktor Adnan Bey, mesleki çalışmalarını da bırakmak zorunda kalmıştı. Bu durumda kendisinin İstanbul’dan ayrılmasını zorlaştıran bir unsur olmuştur. Turhan Ada, **Adnan Adıvar Hayatı ve Kişiliğı**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, Kasım 2010, s.84

taraftan bu durum gerek politik gerekse askeri mücadeleyi sürdürebilecekleri Anadolu'ya geçişlerini de hızlandırmıştır.

2.6.1. Millî Mücadelenin “Kabesi”ne Doğru- Halide Edib’in Anadolu’ya Geçışı

16 Mart 1920’de endişe ile beklenen durum gerçekleşmiş ve İstanbul İtilaf Devletleri tarafından resmen işgal edilmiştir. İngiliz askerlerinin Meclisi basıp özellikle milli mücadele taraftarı olan vekilleri tutuklamışlar, bu olaylar üzerine 18 Mart 1920 tarihinde Osmanlı Meclis-i Mebusanı, mevcut şartlar altında çalışmalarına devam etmenin mümkün olmadığını ifade ederek faaliyetlerine ara vermiştir. Takip eden zamanda milli mücadeleye yakın olan Salih Paşa sadrazamlıktan ayrılmış, yerine Damat Ferit Paşa dördüncü kez hükümet kurmuştur. Ankara tarafından tanınmayan bu yeni hükümet, Damat Ferit Paşa’nın İngilizlere olan yakınlığı göz önünde bulundurulduğunda Sarayın milli mücadele taraftarlarına yönelik tutumunun da sertleştiğinin bir göstergesi olmuştur. Son olarak 11 Nisan tarihinde Padişah Vahdettin,³⁷³ Osmanlı Meclis-i Mebusanını fesih ederek, dolaylı olarak da olsa daha önce de tartışıldığı gibi demokratik mücadele için tek zeminin Ankara olacağını vurgusunun netleşmiştir.

Yukarıda kısaca değindiğimiz işgal süreci, esasen gerçek manada “kısa” bir süreç içinde vukuu bulmuş ve Halide Edib gibi birçok aydın hızlı kararlar ile kendilerini Anadolu yolunda bulmuşlardır. Belirtmek gerekir ki Anadolu’ya geçiş rahat koşullar altında olmamıştır. Asker, mebus, aydın birçok kimse, İttihad ve Terakkicilerin hemen I. Dünya Savaşı sonrasında Enver Paşa’nın evinde yapılan bir toplantıda temelini attıkları gizli bir örgüt olan Karakol Cemiyeti³⁷⁴ vasıtası ile gizlice, kılık değiştirerek

³⁷³ Sina Akşin, “Millî Mücadele ve İstanbul Hükümetleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. V, (Ed.) Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1180

³⁷⁴ Karakol Cemiyeti, kökeni oldukça iyi bilinen bir yapıdır. Haftasında İttihat ve terakki Cemiyeti, 1918 Kasımında de kendisini fesih etmişse de örgüt fiilen varlığını devam ettirmiştir. Mütareke döneminin başlarında İttihatçı liderler tarafından 1918 Ekiminin son haftasında kurulan Karakol Cemiyeti İstanbul’da bir yer altı direniş hareketi olması açısından oldukça önemlidir. Erol Ülker, “Karakol Cemiyeti”, **Atlas Tarih: Kurtuluş Savaşı Özel Sayısı 1**, Sayı 2019-01, İstanbul: 2019, s.55 Zürcher, Milli Direniş hareketine oldukça büyük katkıları olan ve Milli Direnişin ana kadrosunun büyük bir kısmını İstanbul’dan kaçırarak Ankara’ya getiren Karakol Cemiyeti’nin Türk Tarih yazımında göz ardı edildiğini belirtir. Elbette bunun altında İttihatçı kökeni olan bu örgütle olan bağın görmezden gelinmesinin İttihatçı bağlardan da kurtulma amacı taşıdığını ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Eric Jan

Ankara'ya geçebilmişlerdir. Halide Edib ve Doktor Adnan Bey de benzer şekilde kılık değiştirerek önce Özbekler Tekkesi'ne ardından da Anadolu'ya geçmişlerdir.³⁷⁵

Halide Edib, anılarında bu yolculuğun ne denli maceralı olduğunu ayrıntılı bir biçimde değinmiştir. Esasen anılarında olayları genel hatları ile anlatmasına karşılık, birkaç gün süren Anadolu'ya geçiş sürecini oldukça detaylı bir anlatımla vermiştir. Anılarını kaleme aldığı tarihte, vatan hainliğine varan ithamlarla karşılaştığı ve Atatürk ile olan “gerilimli” ilişkisi nedeniyle “gönüllü sürgünde” olduğu düşünülürse kuvvetle muhtemel olarak ulusal bağımsızlık için göze aldığı zorlukları okuyucuya göstermek istemektedir.

Halide Edib'in Anadolu'ya geçme kararı ile beraber yaşadığı hareketlilik, Ankara'ya vardıklarında da hız kesmemiştir. Halide Edib, Ankara'ya ulaştıklarında onları karşılamaya gelenlere hitaben yapılacak konuşmanın kendisi tarafından yapılmasının istendiğini anılarında belirtir.³⁷⁶ Esasen bu ayrıntı bile kendisinden beklenenin ve bulunduğu ortamdaki önemli konumunun bir ifadesidir. Hatta Ankara'ya gelişinin hemen ardından, Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'nin açılışı için hazırlamış olduğu konuşması ile ilgili olarak Halide Edib'i ziyaret ederek, görüşlerini alır ve bu ziyaret sırasında bir ulusal ve uluslararası kamuoyu ile iletişim kurulabilmesi açısından gerekli olan bir haber ajansı kurulması görevini de Halide Edib'e verir.³⁷⁷ Bu

Zürcher, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, (Çev.) Nüzhet Salihoğlu, İstanbul: Bağlam Yayınları, Ekim 1987, s.153-155

³⁷⁵ Halide Edib, Menzil Hattı'nda kaçışın nasıl gerçekleştiğini anılarında ayrıntılı bir biçimde vermiştir. Onun kaçış yolu Boğaz'ın Anadolu yakasındaki Sultan Tepe'deki Özbek tekkesinde başlamış ve 10 gün içinde millî direnişin sınırlarına ulaşmışlardır. Halide Edib'in de yakın ilişkide olduğu 1753 Orta Asya'dan gelen seyyah dervişler için Mara Valisi Abdullah Paşa tarafından kurulan Özbekler Tekkesi, Türk Ulusçuluğu konusunda da önemli çalışmaların yapıldığı bir merkez olmuş ve en önemli Şeyhlerinden biri olan Ata Efendi, Karakol Cemiyeti üyesi olması sebebiyle Anadolu'ya kaçışlarda önemli bir üs olarak kullanılmıştır. Olgay Söyler, “Özbekler Tekkesi”, **Atlas Tarih: Kurtuluş Savaşı Özel Sayısı 1**, Sayı 2019-01, İstanbul: 2019, s.58; Mehmet Altun, “Kuvayı Milliyecilerin Gizli Sığınağı ve Ardındaki Bilinmeyenler Özbekler Tekkesi”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 112, İstanbul 2003, s.18

³⁷⁶ Halide Edib, bu olaya anılarında şu şekilde yer vermiştir:

“Nisanın ikinci günü akşamı, alacakaranlıkta, Ankara'ya yaklaşıyorduk. Yunus Nadi Bey'in büyük bir heyecan içinde yanıma gelip:

"Halide Hanım, istasyon hıncahınç dolu. Orada birkaç söz söylemek gerekecek. Bizim adımıza konuşursunuz, değil mi?" dediğini hatırlıyorum.

Ne söyleyeceğimi pek bilemiyordum ama "Merak etmeyin, konuşurum" diye cevap verdim. Oldukça heyecanlıydım. Burası, Millî hareketin Kabe'siydi.” Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, s.116

³⁷⁷ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, s.123

beklentiler doğrultusunda edebi faaliyetleri ve gazete yazıları konusundaki enerjisinin Milli mücadele sürecinde diplomatik, bürokratik ve militer alana kaydığını belirtmek yanlış olmayacaktır.

2.6.2.Halide Edib’in “Ateşle İmtihani”: Batı Eleştirisi, Milliyetçi Sorgulamalar, Asker Kadınlar

Millî Mücadele dönemi Halide Edib açısından üç ana eksen üzerinde ilerler. Bunlardan ilki devamlı olarak sorguladığı Batı’nın “karanlık” tarafıdır. Batılılaşma “arzu edilen” modernleşme ile eş anlama gelirken Anadolu’da yaşanan felaketin müsebbibinin de aynı Batı olması Halide Edib’in sıklıkla üzerinde durduğu bir konudur. İkinci olarak savaş, militarizm, vatanperverlik olguları ile kadın ilişkisinin milli mücadele döneminde aldığı şekildir zira Halide Edib’in bizatihi cephede bulunuşu ve yaşadıklarını aktarış biçimi yaşanan deneyimin bir kadın kaleminden okumanın ve onun gözünden değerlendirmenin olanağını sunmaktadır. Son olarak Anadolu’ya ilişkin gözlemleri dönemin toplumsal yapısını anlayabilmek açısından oldukça kıymetli ayrıntılar sunmaktadır.

Halide Edib için Ankara, Millî mücadelenin “kabesi”ydi hatta İstanbul’dan gelen bazı mebus eşlerinin ya da aydınların Ankara’ya karşı küçümseyici bir tavır takındıklarını anlamlandıramamaktaydı. Ayrıca yukarıda da belirtildiği gibi Halide Edib için Ankara’nın Millî Mücadelenin merkezi olması Anadolu’nun gelişmesi açısından da oldukça büyük bir öneme sahipti. Diğer taraftan Halide Edib, Ankaralıların da kendi topluluklarının pek de dışına çıkmadıklarını fark etmişti. Bölgecilik olarak adlandırdığı bu durum neticesinde Ankara halkının, işgal altındaki “İstanbul” için daha fazla asker şehit verip insan kaybetmek istemediklerini görmüştü. Hatta çeşitli fedakârlıklar göstererek geldiği Ankara’da halkın bizatihi kendisi ile görüşüp bu durumu aktarmasına da içerlediğini belirtiyordu.

“Benim ne kadar can bahasına Millî Mücadeleye atılmış olduğumu bilmekle beraber, dertlerini bana açmalarına çok içlendim. "Buraya bakın biz de memleketimizin iyiliğini isteriz. Fakat niçin Ankara’da, İstanbul, İngilizlerin elindedir diye ümitsiz bir savaşa giriştik? Biz onları yenip dışarı atabilir miyiz? Ankara’nın yansı Çanakkale’de şehit oldu. Ne faydasını gördük. Bırakın her yer kendi hesabına dövüşsün.

Bu, bölgeciliğin tam ifadesiydi. Etrafımız, komşularımız sefalet içinde yaşarken kendimizin barış ve dirlik içinde yaşayabileceğimize inanmak ne yazık ki eski dünyanın bir düşüncüydü. Fakat, Ankara kadınları bunu sırf kendi menfaatleri için söylemiyorlardı. O zamana kadar yapılan fedakârlıkların bir netice vermediğini görerek bu düşünceye varmışlardı. Ben, onlara bu savaşın şimdiye kadar görülmemiş derecede güç olacağını söyledikten sonra, nihayet muvaffak olacağımıza emin bulunduğumu da ekledim. Ben onları kandırmak için bunları söylemiyordum. ... bu savaşta muvaffak olacağımıza iman etmişim.”³⁷⁸

Sadece Ankara örneği değil bu dönemde yapılan yerel kongreler ve yerel direniş hareketleri de bir bakıma bölgeciliğin bir tezahürü olarak görülebilir. Bu durum Osmanlı Devleti’nin özellikle son döneminde merkezileşme konusunda adımlar atsa da pek de başarılı olmadığının bir göstergesiydi. Bölgecilik düşüncesi direnişin “milli”liğinin önündeki önemli bir engeldi zira ulus devletin adımları atılırken bu devleti oluşturacak bir “ulus”un varlığı elzemdi ve İtilaf Devletlerine karşı direniş ancak bu ulusa dayanarak mümkündü. Halide Edib, karşı karşıya olunan tehdidin sadece İstanbul’a yöneltilmediğini göstermek ve ulusal ya da uluslararası gelişmelerden Anadolu’yu haberdar etmek adına Yunus Nadi ile beraber bir haber ajansı kurulması gerektiğine karar vermişlerdi. Hatta yukarıda da belirtildiği gibi Mustafa Kemal Paşa da bu yönde yapılacak girişim için sorumluluğu da Halide Edib’e vermişti. İsim anneliğini de Halide Edib’in yaptığı Anadolu Ajansı bu şekilde kurulmuş oldu. Anadolu Ajansının yayın organı olan Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi de Anadolu’daki halkın, milli direnişin “sesi”ni duyurabilecek, olayları Ankara’nın gözünden okuyucuya sunabilecekti. Bu durum aynı zamanda, Anderson’un da ortaya koyduğu gibi, gazete okuyarak ortak bir eylemde bulunan halkın ortak bir ulus kimliğinde de birleşmesine katkı sağlamaktaydı.

“Ne harici dünya ne memleketin içi milli hareketin manasını anlamamışlardı. Çünkü bu hususta haber alamıyorlardı. Bunu Yunus Nadi Bey’le Anadolu Ajansı olarak başlamayı konuştuğumuzu anlattım. Teklifimiz, bu ajans haberlerini telgrafhanesi olan her yere göndermek ve olmayan yerlere de camilere ilan halinde yapıştırmaktı. Bundan başka da dünya efkârını anlamak için İngilizce ve Fransızca gazetelerin en mühimlerini zamanında getirtmekti.

³⁷⁸ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, s.122

Bu gazetelerin başında, Manschester Guardian, Times ve Lloyd George'un fikrini yayımlayan Daily Chronicle vardı.”³⁷⁹

Anadolu Ajansı'nın önemi büyük olmakla beraber, söz konusu halkla iletişime geldiği zaman, 20. yüzyılın başlarında Anadolu'daki okur- yazar oranının oldukça düşük olduğu göz önünde bulundurulduğunda fikir alışverişi konusunda gazete yeterli değildi. Bu nedenle halk arasında yapılacak bilgilendirme toplantıları oldukça önemsenmiştir. Örneğin Ankara'daki kadınlar bir araya gelerek mevcut durumu değerlendirmek istemişlerdir ancak kadınlar arasında çıkan bir anlaşmazlık toplantı yapılmasına sekte vurmuş ve durum Halide Edib'e aks ettirilmiştir.

“Sabah erkenden bir İstanbullu kadın bana gelerek, bütün Ankara kadınlarının toplantıyı terk ettiklerini ve İstanbul kadınlarıyla çalışmak istemediklerini söyledi. Sebebini sorduğum zaman, şöyle anlattı; Toplantı yapmayı ve buna Ankara kadınlarını gazetelere ilan vererek davet etmeyi düşünmüşler. Ankara kadınlarıysa, okumak bilmedikleri için bir bekçi vasıtasıyla her eve haber vermeyi teklif etmişler. Anlaşılan İstanbul kadınlarından biri, gazete okuyamayacak derecede olanların aralarında istemediklerini söyleyince, hepsi birden toplantıyı terk etmişler. Benim bu işi yoluna koymamı istiyorlardı. İki tarafın da görüşlerindeki makul tarafları takdir etmekle beraber, Ankaralıların teklifini daha uygun buldum. Mektebin müdürü ile konuştuktan sonra, dört Ankaralı kadın davet ederek, bu meseleyi açtım. Onlara münevverliğin sırf okumakla elde edilmediğini anlatmaya çalıştım. Kadınlığa karşı vazifelerinden bahsettim. Kadınlar arasındaki ayrılıklara erkeklerin güleceğini söyledikten sonra, nihayet, lafi vatanseverlik meselesine getirdim. Bundan sonra birlikte çalışmayı kabul ettiler.”³⁸⁰

Esasen sadece bir anıyı aktaran bu pasaj birkaç açıdan değerlendirilebilecek önemli nüveler barındırmaktadır. Öncelikle Halide Edib'in, diğer birçok aydının aksine Anadolu'nun geri kalmışlığına “yukarıdan” bakmayışı³⁸¹, Türkiyecili-Anadoluculuk fikirleri konusundaki samimiyetini göstermekte, Anadolu'ya karşı içi boş bir romantizm içinde olmadığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda kadınların cephe

³⁷⁹ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, s.123

³⁸⁰ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, s.186-187

³⁸¹ Örneğin daha önce de değindiğimiz Yaban romanında Yakup Kadri, gözlemlerini etkileyici bir biçimde aktarırken Anadolu köylüsünü de son derece sert biçimde eleştirmiştir. Yakup Kadri, aydınlar ve halk arasındaki “asırlık” uçurumlarla alakalı olarak da eleştirilerini Türk aydınına da yöneltir. Romanda genel bir karamsarlık atmosferi etkindir. Halide Edib de geri kalmışlığın ve aydın kesimin bu konudaki yetersiz iletişimin farkında olmakla beraber aradaki sosyo- kültürel farkları aşılacak mesafeler olarak değil, temkinli bir yaklaşma ile aralarında uzlaşma tesis edilecek farklılıklar olarak görür.

gerisinde destek için bir araya gelmelerinin yanında vatana olduğu kadar “kadınlığa” karşı olan vazifeleri konusundaki vurgu da önemlidir. Halide Edib, erkeklerin karşısında gülünç duruma düşülmemesi gerektiğinden dem vurarak eğitilmiş ya da eğitimsiz, İstanbullu ya da Ankaralı her ne olursa olsun kadınların, erkek egemen kamusal alanda varlık gösterirken takınacakları ciddiyet de kadınlığa karşı bir sorumluluktur. Esasen bu ciddiyet Halide Edib’in neredeyse tamamen erkek alanı olan dönemin bürokratik ve askeri sahasında bir kadın olarak varlık gösterebilmesi açısından da önemlidir. Bunlarla birlikte Ankara’daki kadınların aralarında çıkan uyuşmazlığı çözmek üzerine Halide Edib’e gelmeleri de önemli bir ayrıntıdır. Anlaşılabileceği üzere Halide Edib, önemli bir kanaat önderi konumundadır. Nitekim İstanbul’da da bu konumu gayet iyi bilindiği için Millî Mücadelenin önde gelen isimlerinden biri olarak Anadolu’ya geçişlerinin hemen ardından gıyabında idama mahkûm edilmiştir.³⁸²

Halide Edib’in hakkında çıkan idam kararını yorumlayış biçimi ise oldukça dikkat çekicidir:

“Büyük odaya gittiğim zaman, Mustafa Kemal Paşa ile Dr. Adnan el ele yazıhanenin yanında oturuyorlar, Miralay İsmet de yazıhaneye dayanmış, ayakta duruyordu. Dr. Adnan'a bu yeni şerefi nasıl telakki ettiğini sorduğum zaman, Mustafa Kemal Paşa Adnan'a dönerek:

"Bizi mahkûm edenlerin hiçbir siyasi kıymeti yok.

İdam mahkûm olmak hoşuma gitmedi. Sen ne düşünüyorsun?" diye sordu. Adnan da:

"Benim de hoşuma gitmedi" dedi. Ben tekrar:

"Bu karar şöhretimizi arttıracaktır" dedim.

Miralay İsmet dedi ki;

³⁸² Yayınlanan Hattı- Hümayûn'da Padişah, Damad Ferid Paşa, ülkenin huzur ve asayişini bozdukları gerekçe gösterilerek millî mücadele yanlılarının sert önlemler alınarak kanuni yollarla cezalandırılmasını istemekteydi. Nitekim hemen kısa bir süre sonra başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Kuva-yı Milliye ileri gelenleri hakkında İstanbul 1 Numaralı Divan-ı Harb-i Örfî'ce soruşturma açılarak, istisnasız olarak idam kararları alınmıştır. Bu idam kararları ilk olarak Mustafa Kemal Paşa, Kara Vasıf Bey, Ali Fuat Paşa, Alfred Rüstem Bey, Dr. Adnan Bey ve Halide Edib gıyabında çıkarılmıştır. İdam kararı ile ilgili İrade-i Seniye için Bkz. Takvim-i Vekâyi, 27 Mayıs 1336(1920), Nr: 3864 aktaran Osman Akandere, “11 Nisan 1920 (1336) Tarihli Takvim-i Vekâyi’de Kuva-yı Milliye Aleyhinde Yayınlanan Kararlar”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 24, Kasım 1999-2003, s.427

"Bilakis onların memlekette siyasi kıymeti vardır. İstanbul ve İzmir gibi vilayetlerde bize karşı muhabbet artarsa da henüz kararlarını vermemiş olan halk arasında fena tesir yapar. Bilhassa ihtilal halinde olan yerlerde. Padişahın ve İngilizlerin teveccühünü kazanmak isteyenler hücumla geçeceklerdir. Biz İstanbul gazetelerinin bugünlerde Anadolu'ya girmesine mâni olmalıyız."³⁸³

Esasen Halide Edib, idam kararından dolayı bir endişe duymuştu. Bu endişe büyük oranda İstanbul'daki akrabalarının ve çocuklarının duyacakları korkudan kaynaklanmaktaydı. Diğer taraftan, idam kararları İsmet Paşa tarafından Anadolu'da durumu aleyhlerine çevirebilecek olumsuz bir gelişme olarak yorumlarken Halide Edib'in bu durumun "şöhretlerini" arttıracığını düşünüyordu. Burada ince bir detay olduğu görüşündeyim. Halide Edib, gıyaben idama mahkûm edilen tüm isimler içindeki tek kadındı. Üstelik Milli direnişin başı olan Mustafa Kemal ile beraber hakkında bu karar çıkan ilk beş kişiden biriydi. Elbette arzu edilmeyecek bir şekilde olsa da idam edilmesi istenecek kadar önemli bir isim olduğunu görmenin Halide Edib açısından "kıymetli" olduğu görüşündeyim. Bu olağandışı –hatta olumlanamayacak-bakış açısı kadın- erkek eşitliği düşüncesi bağlamında "daha eşit" Halide Edib fikri ile örtüşmüştür.

Bu durum bir bakıma kadınlar içinde de dönemin erkek egemen toplumunda olduğuna benzer bir hiyerarşi yaratmaktadır. Her ne kadar Halide Edib, dönemin kadınları arasında en çok değer verilen isimlerden biri olsa ve bulunduğu konuma karşılık mütevazılığını koruduğunu anılarında sıklıkla belirtse de, Münevver Ayaşlı gibi döneme tanıklık etmiş kimi kadınlar tarafından olumsuz betimlemelere maruz kalmasının³⁸⁴ da altında büyük oranda belirtmiş olduğumuz bu "hiyerarşik" durum

³⁸³ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, s. 131-132

³⁸⁴ Münevver Ayaşlı anılarında, ilk olarak Suriye'de karşılaştıkları Halide Edib ile ilgili iyi bir intiba sahibi olmadığını dile getirir. Halide Edib'in Cemal Paşa'yı yönlendirdiğini, yaptığı faaliyetler karşısında erkeklerin korktukları için kendisine herhangi bir itirazda bulunamadıklarını ifade eder. Millî Mücadele döneminde de Büyük Millet Meclisi'nde mebus olan ve bakanlık görevlerinde bulunan eşi Adnan Bey Ankara'da bulunurken kendisinin "at üzerinde cephede" bulunmasını alaycı bir üslupla aktarmaktadır.

"Bu zamana ait Halide Hanım ve Adnan Bey'e ait bir fıkra da anlatayım:

Halide Onbaşı cephede Adnan Bey Ankara'da. Halide Hanım Cephede konuşuyor:

"Acaba asker ailelerine iyi bakıyorlar mı? Diyor ve ilave ediyor, Adnan'a yazacağım ve soracağım, kendisine bakıyorlar mı bakmıyorlar mı?"

yatmaktadır. Yine de belirtmek gerekir ki Halide Edib dışarıdan bakıldığında “İstanbul modern bir kadın” olarak konumlandırılmasından da pek hoşnut olmadığını belirtir.

“İzzet Paşa, misyonu ile birlikte vadideki küçük evimde beni ziyarete geldi. Bilhassa iki defa sadrazamlık etmiş ve daima bir nezaret işgal etmiş olan çok uzun boylu ve son derece itina ile giyinmiş olan bu adamın benim dar merdivenlerimden çıkarken çok müteessir olduğunu biliyorum. İzzet Paşa ve diğerleri sükûn ve vekârla benim küçük odamın alçak kapısından girerken, iki kat olduktan sonra içlerinde bana karşı uyanan merhameti:

"Zavallı Hanımefendi, ah zavallı hanımefendi!" diye izhar ettiler. Seslerindeki bu acıma bana biraz fena geldi, çünkü benim Anadolu'ya gelişim ve bu harekete katılışım, mukaddes bir gaye için ateşte yanmaya razı olanların zihniyetine uyuyordu. Benim için, içinde bulunduğumuz tehlikeler ve çektiğimiz zahmetler acınacak değil, şeref verecek bir vaziyetti. Fakat samimiyetlerine inandığım için, hislerimi belli etmeden:

"Lütfen bana acımayınız, bu hayatı kendim seçtim" dedim.

İstanbul'dan bana bisküvitler, çukulatalar, kolonyalar ve beyabana (çöle) çekilmiş olan medeni bir kadına verilecek” şeyler getirmişlerdi.”³⁸⁵

Halide Edib’in burada “kırılgan kadın” hatta biraz daha ileri gidersek direkt “kadın” kimliğinden kendisini soyutladığını görmek pek de güç değildir. Vatan sadece erkek kardeşlerin sorumluluğunda değildir başka bir ifadeyle mevzuu bir devletin vatandaşı olmakla ilgilidir. Halide Edib, çektiği sıkıntıların ya da yaşayacağı muhtemel zorlukların “acıda birlik” sağlayarak, kendisini aynı “mukaddes gaye”ye sahip olan erkekler ile aynı yerde konumlandığını düşünmektedir. Böylelikle “kadın”, Halide Edib’in kendisini konumlandırma biçimiyle, korunması gereken “edilgen” konumundan sıyrılıp, kendisi ve ülkesi için bizatihi söz söyleyebilen, faaliyet gösterebilen “etken” duruma geçmiştir. Diğer taraftan bu durum savaş sona erdiği sırada Halide Edib’in hiç de düşündüğü gibi olmayacak, “etken” konumunun aslında “erkek kardeşler” tarafından kendi düşündüğü gibi algılanmadığını görecektir.

Bu örnekle beraber Münevver Ayaşlı’nın Halide Edib için kitabında ayırdığı bölümdeki değerlendirmeleri Halide Edib’in üstten bakan tavrı üzerine kurulmuş son derece olumsuz değerlendirmeler içermektedir. Münevver Ayaşlı, **İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim**, 2.bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014, s.86-97

³⁸⁵ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihani**, s.178

Halide Edib'in kadın-erkek arasındaki eşitsiz duruma olan tavrının bir yansıması da milletler ya da devletlerarası hiyerarşiydi. Bu konudaki bakış açısı, Osmanlı Devleti'nin küllerinden doğmaya çalışan Türkiye'nin Batılı büyük devletlerce "hor görülmesi" hususunda Halide Edib'de açık bir karşı tavırla kendisini göstermiştir. Mebusan Meclisi baskına uğramış, mebuslarının birçoğu tutuklanmış ve nihayetinde kapatılmış olsa da Türklerin demokratik çabalarının Ankara'dan devam etmesi ile İtilaf Güçleri "sopa" tehdidini açıkça beyan etmeye başlamıştır. Batı kamuoyunu ve basınıni takip görevini de üstlenmiş olan Halide Edib, bu minvalde ortaya koyulan beyanatlardan son derece rahatsız olmuş ve Mustafa Kemal Paşa'yı da bu durumun nedenli öfkelenirdiğini anılarında tüm duygusal yoğunluğu ile ortaya koymuştur.

"Nisan'ın sonlarında İngiliz gazetelerinin birinde bir devlet adamının Big Stick Policy (Sopa siyaseti) adlı beyanatını okuduğum zaman fena halde isyan ettim. Bir imparatorluk kurmuş, bir millet sıfatıyla böyle bir beyanat on yıl önce hiçbir tesir yapmazdı. Mustafa Kemal Paşa büroma geldiği zaman, bu nutkun tercümesini önüne koydum. Mustafa Kemal Paşa, hiçbir zaman bu kadar öfkelenmemişti. Adeta sesi kısıldı. Bizim de onlar derecesinde olduğumuz gün anlayacaklarını ve bize baş eğeceklerini söyledikten soma, en son insana kadar onların medeniyetlerini başlarında parçalamak için can vereceğimizi ilave etti. Bana öyle geldi ki, bütün şerefimiz, Mustafa Kemal Paşa'nın bu ifadesinde ve sesinde dile geliyordu. O zaman, bunun bana yaptığı tesir, İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'u işgalinden fazla oldu. Bana öyle geliyor ki, insanlar arasında herhangi anlaşmazlık ve düşmanlık zamanla geçebilir, ama bir tanesi kalır. O da karşıdakinin yükseklik iddiası. O gün düşündüm ki, eğer Doğu'yla Batı herhangi bir zaman birbirlerinin boğazına sarılırlarsa, bunun en büyük sebebi, bu yukarıdan bakma olacaktır. Sınıflar ve milletler arasındaki mücadele, insanların haysiyetlerindeki müsavilik ve haklar tanımına kadar devam edecektir."³⁸⁶

Burada dikkat çeken birkaç husus üzerinde durmakta fayda var. Öncelikle Halide Edib'in Batı'nın küçümseyici tavrının Osmanlı Devleti söz konusu olduğunda "yaralayıcı" olmayacağını belirtir zira yüzyıllar süren büyük bir devlet ve yönetim anlayışı içerisinde bu durum önemszenmeyecek bir ayrıntı olarak kalırken, Türkiye'nin demokratik varoluş mücadelesinin görmezden gelinip küçümşenmesi görmezden gelinebilecek bir tavır değildir. Mustafa Kemal Paşa'nın sesindeki şiddet bir bakıma militer mücadelenin sembolüdür. Daha önce de belirtildiği gibi Halide Edib, daha fazla

³⁸⁶ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihani**, s.135

kan dökülmesi taraftarı olmasa da “şeref”in korunması için mecburi bir hiddet halinde olduğunu ifade etmek ister. Bu bir var olma ya da ayağa kalkma mücadelesidir, dökülen kanların müsebbibi de hangi millettense olsun sadece İtilaf Devletleridir.

İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devleti’nin adeta ölüm raporu olarak ortaya koyduğu Sevr Barışı da Halide Edib’in, eğitimi aldığı ve terbiyesi ile yetiştiği Batı’ya olan inancını yıkan son darbe olmuştur. Paris Barış Konferansı sonunda Osmanlı Devleti ile imza edilen Sevr Antlaşması, imza edildiği tarihte Osmanlı Mebusan Meclisi’nin kapalı olması nedeniyle meclis onayından geçememişti. Türkleri Anadolu’da kısıtlı bir alanda bırakan ve her anlamda dışarı bağımlı hale getiren Sevr Antlaşmasının hükümleri Büyük Millet Meclisi için ise kat’i suretle kabul edilebilir değildi.³⁸⁷ Türk Ordusunun, I. İnönü Muharebesi’nde başarı elde etmesi ile İtilaf Devletleri Sevr Antlaşmasının hükümlerini kabul ettirebilecekleri umudu ile Londra’da bir konferans toplamışlardı.³⁸⁸ Esasen Londra Konferansı sadece I. İnönü Muharebesinde kazanılan zafer sonucunda toplanmamıştı. Güneyde Fransızlara karşı kazanılan başarı, İtalyanların Anadolu’dan çekilme yönünde tavırları ve son olarak Rus çarlığının yıkılması ile kurulan SSCB ile olan yaklaşma da İtilaf Devletlerini endişelendiren bir durum olmuştu. Ufak bir ayrıntı olarak, yukarıda alıntılanan pasajda Halide Edib’in “sınıf mücadelesi” konusuna da göz kırptığı dikkat çekmektedir. Batı ile olan “husumetli” durumun Ankara yönetimini Bolşevik SSCB’ye yakınlaştırmasıyla paralel olarak Halide Edib’in de komünist düşünce ile ilgilendiği düşünülebilir. Nitekim uluslararası basınla yapılan mülakatlarda da sözcü konumunda olan Halide Edib, SSCB ile olan yaklaşma sorulduğunda Batı’nın sırt çevirmesi ile yapılacak başka bir şeyin kalmadığını ifade etmiştir.³⁸⁹ Halide Edib’in bu ifadeleri bir bakıma Ankara hükümetinin, SSCB’ye istekli bir tercihten ziyade mecburi bir yaklaşma içinde olduğunun kelimelere yansımış halidir. Bu nedenle Halide Edib’in koşullar

³⁸⁷ Korkmaz, a.g.e., s.

³⁸⁸ Büyük Millet Meclisi Hükümetini de temsilen Bekir Sami Bey konferansa katılmıştır. Her ne kadar Sevr’i kabul ettirmek mümkün olmasa da Bekir Sami Bey liderliğindeki heyetin esir değişimi konusunda Ankara Hükümeti’nin pek de lehine sayılmayacak antlaşmalara imza atmaları hoş karşılanmamış ve söz konusu antlaşmalar meclis onayından geçemediği için yürürlüğe girmemiştir.

³⁸⁹ İpek Çalışlar, **Mustafa Kemal Atatürk: Mücadelesi ve Özel Hayatı**, 1881-1927, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.

değiştirdiği takdirde yeni kurulan Türkiye'nin yönetsel anlayış ve politik kültür olarak yönünü Batı'ya döneceği düşüncesine sahip olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Nitekim bu düşüncesinin anılarında da, Malta'daki sürgünden dönen Ziya Gökalp'in Doğu olarak adlandırdığı SSCB ile olan yakınlaşmaya yönelik tepkisini aktarış biçiminde de görmek mümkündür:

“Bu Doğu mefkûresi denilen şey de ne oluyor, Halide Hanım? Türk'ün mukadder olan kültüründen bu bizi uzaklaştırmaz mı? Türk Orta Asya'dan geldiği günden beri yüzünü Batı'ya çevirmiş değil mi?” Bütün kudretini ve kabiliyetini Türk'ün yüzünü Batı'dan çevirmeye çalışanla mücadeleye kullanırdı.”³⁹⁰

Halide Edib, her ne kadar direkt olarak ifade etmese de Ziya Gökalp'in düşüncelerini olumlayıcı şekilde aktarışı bile benzer fikirleri taşıdığını ileri sürmek için önemli bir ipucudur. Öyle ki dönemin SSCB Ankara Büyükelçisi Semyon İvanoviç Aralov'un anılarında Halide Edib'i, emperyalizm eleştirisi yapsa ya da yukarıda da alıntılanıldığı gibi, “sınıf mücadelesi”nden dem vursa da “tipik bir burjuva siyasetçisi” olmaktan öteye geçemiyordu.

“Karşılıklı iltifatlardan ve hâl hatır sormanın ardından politik konulara geçtik. Adnan Bey daha çok susuyordu. Biz Halide Edip'le konuşuyorduk. Sovyet Rusya üzerine oldukça bilgisi vardı. Emperyalistler üzerine aramızda tartışma başladı. Halide Edip, Birleşik Amerika'nın, hiçbir art düşünce beslemeden, herhangi bir politik ve ekonomik baskıya başvurmadan Türkiye'ye yardım edebileceğini, bunun için de, Türkiye'nin Amerikan mandasını sağlamaya çalışması gerektiğini ileri sürdü. Halide Edip, Birleşik Amerika mandası sağlandığı takdirde, ABD'nin Türkiye'yi İngiliz baskısına karşı savunacağını da söyledi. Ben, Amerikan emperyalistlerinin Türkiye'yi, en aşağı Avrupa emperyalistleri kadar esaret altına almaya yetenekli olduklarını söyleyerek onunla tartıştım. Bunun üzerine Halide Edip, Birleşik Amerika'nın Filipinler'e yardımını örnek olarak ileri sürdü. Ben de kendisine tarih in bu yardımın bedelini gösterdiğini ve Filipinler'in tamamıyla Amerika'nın boyunduruğu altına girdiğini söyledim.

Halide Edip Hanım, tipik bir burjuva siyasetçisiydi. Zaman sınavını veremedi; Milli Kurtuluş hareketi, derebeyliklerle ve emperyalizmle savaş, onun gücünün dışındaydı. Kocasıyla birlikte, İngiliz liberalizminin kanatları altına sığındı.”³⁹¹

³⁹⁰ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, s.184

³⁹¹ Semyon İvanoviç Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923**, 2.bs. (Çev.)Haşan Âli Ediz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010, s.69-70

Aralov'un değerlendirmesi bir parça "acımasız" olmakla beraber, Halide Edib'in komünist düşünceyle olan ilgisinin meraktan öteye geçmediği ve yönünü pek de Batı'dan geriye çevirmediğini görmek açısından önemlidir. Bu durum ayrıca Halide Edib'in kültür- medeniyet ayrımının bir başka tezahürüdür. Bir başka ifadeyle İtilaf Devletlerinin büyük oranda temsil ettiği Batı'nın medeniyeti, emperyalist emelleri ile savaş halinde bile olursa da "değerler" açısından önemlidir.

Ankara Hükümeti'nin Hariciye Vekili olan Bekir Sami Bey³⁹² ile SSCB'ye yaptığı diplomatik ziyaret sonrası görüşen Halide Edib, Bekir Sami Bey'in düşünceleri üzerinden – yine üstü kapalı bir biçimde- Batılılaşmanın elzemliği üzerinde durmuştur.

"Akşamüstü otele döndüğüm zaman Bekir Sami Bey beni görmeye geldi, yeni Rusya hakkındaki fikrini sordum. Tamamen hayal kırıklığına uğramıştı. Hâlbuki gitmeden önce, Şark mefkûresinin kuvvetli taraftarlarındandı. Dönüşünde yeni Rus rejiminin dünyanın en kötü zulmünü ifade ettiğine inanıyordu. Bolşeviklerin samimiyetine inanmıyordu. Onlara inanmış olan birtakım yeni hükümetler arlık zamanından daha kötü muamele ile karşılaşmışlardı. Rusya'nın küçük bir azınlık tarafından idare edildiğini ve kendisine İttihat ve Terakki'yi hatırlattığını söyledi. Artık Garp mefkûresine dönmemiz ve Garplılaşmamız gerektiğini söylüyordu."³⁹³

Görüleceği gibi gerek Bekir Sami gerekse Ziya Gökalp'in düşünceleri ile Halide Edib'in vermek istediği mesaj açtı; emperyalist yönüyle savaş halinde olursa da "medeniyet" olarak örnek alınacak olan da Batı'ydı. Hatta söz konusu, "emperyalizm"den kurtuluş arelerinden biri olarak da Halide Edib'in, Doğu'yu değil, mesafe olarak daha ileri bir "Batı"yı; ABD'yi gördüğünü de Aralov anılarında değinmekteydi. Halide Edib'in Amerikan Mandası yönündeki düşüncelerine daha

³⁹² Bekir Sami (Kunduh), Büyük Millet Meclisi'nin ilk Hariciye Vekilidir. Kafkas kökenli bir aileye mensup olan Bekir Sami Bey, Milli Mücadelenin başlangıç aşamasında Amerikan mandasına sıcak bakmıştır. Dolayısıyla düşünsel yakınlık kurmuş olması kuvvetle muhtemel olan Bekir Sami Bey'in SSCB konusundaki görüşlerine de itiraz koymaksızın yer vermesi, benzer düzlemde düşündüğü iddiamıza da zemin hazırlamıştır.

³⁹³ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, s.262

önce değinmiş ancak Millî Mücadeleye katılması ile bu düşüncesinin sönümlendiğini ifade etmiştik. Sovyet Büyükelçisinin anılarında halen Amerikan Mandası taraftarı olduğunun belirtilmesi bu konuda bir kafa karışıklığı yaratabilir. Belirtmek gerekir ki “manda” henüz tam manası ile uygulaması gözlemlenmediği için anlaşılabilmiş bir kavram değildi. Halide Edib, burada ABD desteğini, İngiliz emperyalizmini bastırmak için güçlü bir araç olarak görmüştür, ülkenin -tabiri yerindeyse- direksiyonunu koşulsuz şartsız ABD’ye bırakmak gibi bir önerisi olduğunu ileri sürmenin art niyetli bir varsayım olduğu görüşündeyim. Buna karşılık Halide Edib’in Amerika’ya olan yakınlığının devam ettiği de bir gerçektir. Esasen bu yakınlık, özellikle de Amerikan basını ile olan ilişkileri Millî Mücadelede uluslararası kamuoyu oluşturulması açısından faydalı da olmuştur.³⁹⁴

Halide Edib’in milli mücadeleye düşünsel desteğinin yanı sıra sahada da bizatihi bulunduğu oldukça bilinen bir gerçektir. Ankara’da kurulan ilk TBMM hükûmetinde, eşi Adnan Bey Sıhhiye ve İctimai Muavenet Vekili olarak görev alırken; Halide Edib de Ankara Kızılay başkanlığı yapmış ve sonrasında Eskişehir’e hemen cephe gerisine giderek hasta bakıcılık yapmaya başlamıştır. Ancak Kütahya- Eskişehir Muharebeleri sonrasında Türk Ordusunun Yunan ordusu karşısında aldığı yenilgi ve Yunanların Ankara’ya doğru ilerlemesi üzerine Ankara’ya dönmüştür. Yunan ilerleyişi karşısında başkentin Kayseri’ye taşınması gündeme gelmesi üzerine Halide Edib’in hiçbir şartta Ankara’yı terk etmeyeceğini belirtmesi bu döneme ilişkin anılarında yer verdiği önemli bir ayrıntıdır.

“Beyler Ankara'dan savuşuyor. Yunanlılar yaklaşmış. Şehir kaçaklarla dolu. Biz de arabalarımızı hazırladık. Ne dersin?”

Ben: "Yerinizden kımıldamayın" dedim. Benim Kayseri'ye gidip gitmeyeceğimi sordukları zaman, katiyen gitmeyeceğimi söyledim. Bunun üzerine, benim, ne zaman Ankara'dan ayrılmak gerektiğini kendilerine haber vermemi rica ettiler. Ben onlara:

"Böyle bir zaman gelmeyecek." dedim. Bu, onları biraz avuttu.

Durum çok korkunç bir hal alıyordu. Yüz bin kişilik Yunan ordusu, bütün mühimmatı ve levazımı ile Ankara'ya gelmek istiyordu... Ya son bir taarruza geçmek ya da mahvolup gitmek gerçeği ile karşı karşıyaydık. Fakat bizler o

³⁹⁴ Frances Kazan, **Halide Edip ve Amerika**, s.43

günü görmeyecektik. İşte, garip bir surette "Ben" denilen şeyin tamamen milletin içine kanışmış olduğunu en fazla o zaman hissettim. Millet göçerse, ben de onlarla beraber gitmek istiyordum. Bence kendimin, bir küçük parça olmamın hiçbir önemi yoktu.”³⁹⁵

Bu alıntının iki açıdan önemli olduğunu düşünüyorum. Bunlardan ilki “beyler” Ankara’dan kaçarken her hâlükârda kalacağını belirten Halide Edib’in korkan köylüleri cesaretlendirdiğini belirtmesidir. Vatan için savaşmak “vatandaş” olmanın bir getirisidir şeklinde bir algı avcı-toplayıcılıktan beri erkeğin “savaşçı” dolayısıyla “vatandaş” olma hakkını beraberinde getirirken, Halide Edib’in vatan için yapacağı fedakârlıkla “eşit vatandaş” olma ihtimaline sahip çıktığını ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Elbette belirtmek gerekir ki orduda görev almak ile vatandaşlık arasında hiçbir zaman evrensel bir bağ olmamıştır³⁹⁶ ancak ülkeye “sahip çıkma” fikrinin beraberinde “söz sahibi” olmayı da getirebileceği önemli bir detaydır. İkinci olarak millet topluluğu içinde “birey” oluşunu bir kenara bırakması da önemli bir ayrıntıdır. Kadın ve erkek kimliğinden hariç bir “yekûnun” parçası olmak “millet” olma bilincinin bir yansımasıdır. İmparatorluktan ulus- devlet olma sürecindeki bu geçişi anlamak adına Halide Edib’in zihninde uyanan “millet olma” bilinci Türkiye Siyasal Tarihi açısından da önemli bir ayrıntıdır.

Eskişehir- Kütahya Muharebelerindeki yenilgilerin ardından Büyük Millet Meclisi Başkanı ve başkomutan olan Mustafa Kemal Paşa, ordunun başına geçmiştir. Halide Edib bu sırada Mustafa Kemal Paşa’ya orduda aktif görev almak istediğini belirterek cepheye gitme isteğini dile getirmiştir.³⁹⁷ Bu talep üzerine “onbaşı” rütbesi ile orduya

³⁹⁵ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihani**, s.213-214

³⁹⁶ Nira Yuval- Davis, **Cinsiyet ve Millet**, 3. Bs, (Çev.) Ayşin Bektaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s.181

³⁹⁷ “On altı Ağustos’ta, Mustafa Kemal Paşa’ya telgraf çekerek gönüllü olmak istediğimi yazdım. Beni Garp cephesine tayin eden bir cevap aldım. Sureti aşağıdadır:

Halide Edib Hanımefendi Hazretlerine

Aceledir

Garp cephesi Ordu safları arasında vatanımızın müdafaasına fiilen iştirak için şiddetli arzu ile vuku bulan müracaatı vatanperveraneleri orduca memnuniyetle telakki olundu. Hizmeti fiiliyeyi askeriyyeye kabul ve Garp cephesine memur edildiğinizi tebliğ ederim. Keyfiyet cephe kumandanlığına da iş’ar kılındı. İlk vasıta ile cephe karargâhına müracaat ve oradan vazifenizin telakki buyurulması rica olunur. Fi 18/8/37

Başkumandan

Mustafa Kemal” Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihani**, s.214

katılan Halide Edib, halkın durumunu değerlendirmenin de içinde bulunduğu birçok alanda raportör olarak çalışmaya başlamıştır.

Halide Edib'in ordudaki konumu ve kendisini konumlandırış biçimi kadın figürünün militer alandaki varoluşunu açıklamak için ilginç bir örnek sunmaktadır. Bununla beraber belirtmek gerekir ki Halide Edib varlığıyla, kadın- ordu ilişkisinde genelleme yapılacak bir figürden öte bir kadının orduya ya da bir başka ifadeyle “erkek kardeşler topluluğuna” “kabulünde” hangi özelliklere sahip olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi orduya katılımın otomatik olarak vatandaşlık haklarını beraberinde getirdiği şeklindeki ideolojik kurgu, İmparatorluktan ulus- devlete geçme sürecindeki Türkiye için kabul gören bir durumdu. Dolayısıyla bir kadının militer alandaki görünürlüğü beraberinde siyasal bir görünürlük getirecek kanaati, “erkek kardeşlerin” de “uygunluk” beklentisini doğuruyordu. Halide Edib, eğitilmiş, entelektüel, nüfuz sahibi bir kadındı. Prestijli bir tahsil görmüş, üst sınıf bir ailede yetişmişti. Kadınların eğitime ulaşabilmesi, çevreden baskı görmeksizin görünür olabilmek 19. Yüzyıl sonu 20. Yüzyılın başındaki Osmanlı- Türk toplumunda sayıca pek az kadının ulaşabileceği bir “ayrıcılıktı”. Bu nedenle Halide Edib'in varlığı “kadınlık” söz konusu olduğunda genellemelere olanak sağlayacak bir “tehdit”ten uzaktı. Bu durumun yanı sıra Halide Edib'in de daha önce belirttiğimiz gibi kendisini de benzer şekilde kadın eşitler arasında “daha eşit” konuma yerleştirmesi bir bakıma kadın- erkek arasında kurulan eşitsiz, hiyerarşik durumun kadınlar arasında devam ettirmesi, erkek kardeşler arasında “söz sahibi” olma hususunda da ona yardımcı olan bir diğer unsur olmuştur. Diğer taraftan Halide Edib, beraber görev yaptığı subayların kendisinin bulunduğu ortamlarda zaman zaman güç gösterileri yaptığına da değinir. Örneğin kaçak askerin yakalanması üzerine verilen dayak cezası tam da Halide Edib'in çadırı yanında bir temaşa şeklinde ifa edilir.

“Bu dayak merasiminin benim çadırımın yanında neden yapıldığını anlamadım. Kumandan, belki bana kudretinin derecesini anlatmak istiyordu. Herhalde bu bir melodramdı.”³⁹⁸

³⁹⁸ Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihani*, s.248

Görüleceği gibi bu durum bilinçli ya da bilinçsiz bir biçimde “kadın” a fiziksel güçsüzlüğünü hatırlatmaktadır. Dahası ceza veren subay kaçak askere: “Ana vatanlarınızı düşmanın çiğnemesine müsaade ettiniz. Kadınlarınızın ırzına geçtiler. Bu memleket senin kadar namussuz görmemiştir. Vur!”³⁹⁹ diyerek bağırarak. Aslında subayın serzenişi, vatana ihanete verilen tepki kadar erkekler korumadığı için mağdur olan “aciz” kadın vurgusunu da içermektedir. Bunun Halide Edib’in karşılaştığı münferit bir durum olduğunu söylemek ne yazık ki güç. Dolayısıyla Halide Edib’in maskülen kadın imajı ve hiyerarşik üstünlük durumunun erkek kardeşler arasında bir “abla” olarak yer edinebilmek için bir zorunluluk olarak ortaya çıktığını ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Kadınların, tehdit edici bulundukları için dişiliklerinin vurgulanarak denetlenmeleri ve erkek askerlerden ayrı tutulmaları algısı günümüz modern devlet ordularında bile devam ederken, Millî Mücadele döneminde Halide Edib’in, ordudaki varlığı da “cinsiyetinden” sıyrılması ile daha mümkün hale geliyordu. Örneğin Mustafa Kemal Paşa’nın yanında karşılaştığı bir subay, asker kıyafetleri içinde bir kadın görünce, nezaket göstermekle beraber durumdan hoşnut olmadığını da belli etmiştir ancak Halide Edib’in sonradan öğrendiğine göre bu hoşnutsuzluğun sebebi kendisini “genç” bir kadın sanmalarından ötürüdür.

“Sonradan öğrendiğime göre, beni çizimlerim ve asker elbisemle çok fazla genç bulmuş ve orduya bu yaşta gelmenin doğru olmayacağını bir zabite söylemişti. O da, benim hemen hemen orta yaşlı bir kadın olduğumu söylemişti. Bunun üzerine miralay bana karşı çok daha samimi bir vaziyet almaya başlamıştı.”⁴⁰⁰

Görüleceği gibi Halide Edib’in bu duruma itirazı olmamıştır. Hatta -1900’lerde anne olma yaşının günümüze göre daha erken olduğunu göz önünde bulundurmakla beraber- genç denebilecek bir yaşta, Sultanahmet Mitinginde de vurguladığı gibi, kendisini milletin anası olarak nitelerken ordunun içinde de benzer bir konuma koyduğunu da ileri sürebiliriz. Böylelikle erkekler arasında çalışması kolaylaşıyor ve

³⁹⁹ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihani**, s.248

⁴⁰⁰ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihani**, s.218

varlığı bir “meşruluk” kazanıyordu. Örneğin onun genç bir kadın olduğunu düşünerek “bozulan” subayın yerine “orta yaşlı” olduğunu bilen başka bir subay onu, çalışması için birçok askerin olduğu bir odaya yerleştiriyordu.

“Bu odanın duvarları da yataklarla doluydu. Orta yerdeki büyük tahta masanın etrafında sıkışmış zabıtlar, yazı yazıyorlardı. Binbaşı Kemal beni onların arasına sıkıştırarak, vazifemi söyledi. Her gün, muhtelif fırkaların insan, mühimmat ve silah bakımlarından kuvvetini tespit edecek, not alacaktım. Böyle bir raporu hazırlamak öyle sanıldığı kadar kolay değildi. Gündüz de yanan lambanın altında çalışıyordum. Benden başka da orada sigara için yoktu. Öğle yemeğini Kaymakam Tefik ve birkaç zabitle yedim.”⁴⁰¹

Halide Edib’in önce millet daha sonra ordu içinde kadın kimliğini erittiğini görüyoruz. Bu durum bir taraftan Halide Edib’in var olmasının önünü açarken diğer taraftan milliyetçi düşüncenin kadın kimliğini nasıl kendi çerçevesinde şekillendirdiğini de göstermektedir zira milliyetçi düşünce bir yandan bir millete dâhil olan kadın ve erkeği diğer milletlerden farklı olarak tanımlarken bir yandan da toplumsal cinsiyet rollerinin tanımlarını da yeniden yapmaktaydı. Kadınların milletin bir parçası olarak görünürlük kazanması kolaylaşmakla beraber bu görünürlük milliyetçi düşüncenin “izin” verdiği şekilde gerçekleşebiliyordu. Böylelikle Halide Edib, “makbul” özelliklere sahip bir kadın olarak erkek kardeşler arasında yer alabiliyordu.

Halide Edib’in, kendisinin de benimsediği, ordu içindeki “ana” rolü de milliyetçi düşüncenin kadına “kadınlık” rolünü hatırlatan yönüyle ilişkilidir. Kadına korunması gereken bir kutsallık atfedilirken, erkek de onu koruyan role sahip olur. Nitekim buradan hareketle kadının “ana vatan” ya da “milletin anası” ile özdeşleştiğini yukarıda da belirtmiştik. Vazgeçilmez ve sabırlı ve ebedi olan “anne”, “doyulan” ve “barınılan” toprak gibi görünür, dolayısıyla toprağı korumak anneyi korumak anlamına gelmektedir.⁴⁰² Ulus için vatanın elzemliği göz önünde bulundurulduğunda

⁴⁰¹ Adivar, **Türkün Ateşle İmtihani**, s.220

⁴⁰² Nagarajan Natarajan, " Women, Nation and Narration in *Midnight's Children*", **Scattered Hegemonies: Postmodernity and Transnational Feminist Practices**, Inderpal Grewal ve Caren Kaplan (der.), Minneapolis: University of Minnesota Press, 8 Mart 1994, s. 83-84

kadının “analık”rolü, birlik ve bütünlük hayalleri uyandırdığı için oldukça değerlidir ve sürekli vurgulanmaktadır.

Halide Edib’in gerçekte milliyetçi düşüncenin kadına yönelttiği kalıpların içinde olsa da düşünce dünyasında durumun tam da bu şekilde olduğunu söylemek bir parça güçtür. Örneğin ele aldığımız Millî Mücadele döneminin sonlarında kaleme aldığı *Vurun Kahpeye* isimli romanının başkarakteri Aliye öğretmen ile milliyetçi düşüncenin dayattığı toplumsal cinsiyet rollerine başkaldırısını yapmıştır. Aliye, I. Dünya Savaşı sonunda şehirden taşraya öğretmenlik yapmaya gelen idealist, milliyetçi genç bir kadındır. Kuva-i Milliye yanlısı olan Aliye, yine bir Kuvaacı olan Yüzbaşı Tosun ile nişanlıdır. Halide Edib’in “gizli isyanı” tam da Tosun ve Aliye ilişkisi ekseninde devreye girer. Aliye her ne kadar vatansever bir kadın olsa da Tosun’a olan aşkının daha fazla olduğunu belirttiği pasajlar oldukça çarpıcıdır.⁴⁰³ Buna karşılık vatanın salahiyeti için nişanlısını tehlikeye atmaktan çekinmeyen Tosun ise milliyetçi düşüncenin bireysel duyguları, özelde kadını, nasıl yok saydığını göstermektedir. Roman boyunca Aliye, işgalci olarak bölgede bulunan ve ona âşık olan Yunan Komutan ile kişisel çıkarları için vatana ihanet etmeye hazır gerici taşralıların kendisinden beklentileri içinde sıkışıp kalmışken son olarak Tosun’un istediği fedakârlık ile kendi isteklerini bir yana bırakır. Aliye’nin vazgeçışı ve bir kargaşa içine sürüklenişi linç edilerek öldürülmesi ile son bulur. Her ne kadar Aliye, sonunda kendisine dayatılan rollere teslim olmuş olsa da Halide Edib, Aliye’nin hikâyesi ile milliyetçi düşünce sınırları içinde çizilen kadınlık rolünün, kadınlara büyük bedeller ödettiğini gözler önüne sermektedir. Bu anlamda Aliye, “var olabilmek” için erkek kardeşlerin makbul özellikler taşıyan “anne” ya da “ablası” olan Halide Edib’in sessiz isyanının bir sembolüdür.

Milliyetçi düşüncedeki Kadının “ana”, “eş” ya da “kardeş” olarak bir kalıba sokulmasının sadece kadınlık değil erkeklik rollerinin de şekillenmesinde önemi

⁴⁰³ Romanın ilgili bölümünde Aliye’nin düşüncelerini dile getirmek isterken Tosun’un onu susturması da kadın benliğinin bastırılmasının önemli bir sembolüdür: “Aliye kasabadan çok, hayattan çok, belki belki (dudakları titriyordu) memleketinden çok, Tosun’u seviyordu. Fakat Aliye bunları söylerken, o, katı ve kuru eliyle genç kızın yumuşak dudaklarını kapamıştı. Çok kısık, fakat kat’i bir sesle: - Sen, benim nişanlımsın, aşkımızın, memleketimizden ayrı bir yeri olamaz” Halide Edib Adıvar, *Vurun Kahpeye*, 5. bs. İstanbul: Özgür Yayınları, 2000, s. 128-129

yadsınamaz. Nasıl Aliye'nin vatan için yaptığı fedakârlıkta Tosun'un takdirini kazanma motivasyonu önemliyse, yine aynı dönemde kaleme alınan Ateşten Gömlek'in Peyami'sinde de kendisini vatanına adanmış bir kadının; Ayşe'nin takdirini kazanmak savaşa katılmasındaki en önemli motivasyondur. Halide Edib'in Sakarya Savaşı sırasında, cepheyleken kaleme almaya başladığı Ateşten Gömlek, kocası ve oğlu İzmir'deki Yunan işgali sırasında öldürülen Ayşe'nin İstanbul'da yanına sığındığı akrabası Peyami ve onun arkadaşı Binbaşı İhsan'ın Anadolu'daki Milli Direnişe katılmaları ile başından geçenleri anlatır. Her ikisi tarafından dile getirilmese de Binbaşı İhsan da Peyami de Ayşe'ye âşıktır. Peyami'nin savaşa katılma kararını etkileyen de büyük oranda Ayşe'ye duyduğu aşk olmuştur. Subay olan İhsan'a göre silik bir karakter olan Peyami, Ayşe'ye yakın olabilmek ve onun gözünde bir değer kazanmak için savaşa katılma kararı alır. Bu Peyami için önemli bir cesaret göstergesidir. Romanın sonunda ise İhsan ve Ayşe cephele ötürken, Peyami beynine isabet eden kurşun çıkarıldığı sırada yaşamını yitirir. Peyami de tıpkı Aliye gibi kendisine biçilen makbul erkek rolünün gerekleri doğrultusunda bireysel duygularını bir yana bırakarak, yine büyük bir bedel ödeyerek hayatını kaybeder. Ayrıca Peyami'nin, korkak olarak görölmek istememesi, aslında çok fazla hevesli olmasa da savaşa katılması da günlük hayattaki erkeklik kültürü ile milliyetçiliğin militarist tarafının nasıl da uyuştuğunu göstermektedir. Öyle ki Ayşe, romandaki iki erkeğin- özellikle de Peyami'nin- aşkının yöneldiği, onayını almak istediği ve koruyup kollama içgüdüsi duyduğu kadın olarak adeta vatani temsil ederken İhsan ve Peyami de ulusun erkeklerinin tezahürüdür. Dolayısıyla “edilgen” olsalar da kadınlar, milliyetçi düşüncede merkezi ve kutsal bir konumdadır. Kutsallıkları dolayısıyla “temiz” olmalıdırlar zira vatani temsil ederler dolayısıyla kadınların utancı sadece kendine ait değildir; ailenin, ulusun ve erkeğin utancıdır.⁴⁰⁴ Nitekim İzmir işgali sırasında kardeşinin yaralandığını öğrenen Ayşe'nin ağabeyi Cemal ile Peyami arasında geçen dialog da bu iddianın açık bir yansımasıdır:

“Ve gece on ikiye kadar Cemal kloroform almış gibi yüzünde acayip bir maske ile uyumuş gibi kımıldamadı. Sonra birdenbire konuşmaya başladı. Ne Mukbil Bey'den ne de zavallı küçük şehitten bahsetti. Çirkin, mahûf bir düşüncenin

⁴⁰⁴ Nagel , a.g.m., s. 84

zulmü220 altındaydı. Şimdi hâlâ tekrara mütehammil221 değilim, kulağıma fısıldıyordu. Ben de aynı fısıltı ile:

— Yok Cemal, bunu düşünme. Ayşe ölür de bu olmaz, yemin ederim, yemin ederim, görmüş gibi bunu bilirim, diyordum.”⁴⁰⁵

Anlaşılaçağı üzere Ayşe’nin namusuna “zeval” gelmesi, Cemal için eniştesi ya da yeğenin ölmüş olmasından daha düşündürücü bir durumdur. Buna karşılık Ayşe hayattaysa böyle bir durum yaşanmamıştır zira tecavüze uğramış olan kadın “kirletilmiştir” ve bunun bilincinde olan Ayşe ölmeyi yaşamaya yeğleyecektir. Esasen Halide Edib Ayşe’nin yaşadıklarını okuyucuya Peyami’nin gözünden aktardığı için bizim bildiğimiz Ayşe’nin düşünceleri değil erkeğin kadından beklentisidir. Aslında, kadına atfedilen kutsallık veya anne imgesi, kadının cinselliğinin evin dışındaki dünyada silinmesine zemin hazırlamıştır..⁴⁰⁶ Buna karşılık Vurun Kahpeye’de Aliye öğretmen nişanlısı ile olan cinsel yakınlaşması, “ana” ya da bedensel arzulardan azade “kutsal kadın” figürünün yıkımıdır. Halide Edib, Aliye’nin ölümündeki epik anlatımıyla da cinselliği yok sayılmaksızın kadını kutsallaştırılmaktadır.

Halide Edib gerek Vurun Kahpeye gerekse Ateşten Gömlek’te sevgiliye duyulan aşkın vatan aşkına dönüşmesinin macerasını anlatır. Bu benzerliğe karşılık iki roman arasındaki önemli farklılık ise kadın karakterlerdir. Ayşe, tüm cesareti ve mağrur tavrı bir yana Aliye ile karşılaştırıldığında daha silik bir figürdür. Ateşten Gömlek’in, Vurun Kahpeye’den önce yazılmış olmasın da bu farklılığın ortaya çıkmasında önemli bir etken olduğu görüşündeyim. Halide Edib’in raportörlüğü sırasında, cephe gerisinde bir aşağılama aracı olarak kadınlara tecavüzün yaygınlığına şahit olması ve bu durumun kadının ulusa ait bir meta olarak görüldüğü kanaatini yaratmış olması oldukça muhtemeldir. Bu nedenle Halide Edib, bireysel duygularını yaşamaktan hatta dile getirmekten çekinmeyen Aliye’nin nihayetinde kendisinden beklenenlere “boyun eğmek” zorunda bırakılışı ile milliyetçiliğin kadın üzerine yüklediği rollerin yarattığı yıkımı göstermek istemesi kuvvetle muhtemeldir.

⁴⁰⁵ Halide Edib Adıvar, **Ateşten Gömlek**, 26.bs. İstanbul: Can Yayınları, Aralık 2013, s.34

⁴⁰⁶ Partha Chatterjee, “Kadın Sorununa Milliyetçi Çözüm”, **Vatan, Millet ve Kadımlar**, Ayşegül Altınay (der), İstanbul: İletişim Yayınları, s.121

Görüleceği gibi Halide Edib, ulus-devlet olma sürecinde kadına yüklenen ulusun anası ya da kutsal kadın rollerinin devleti erilleştirirken kadını son derece edilgen bir konuma soktuğunu henüz milli mücadele devam ederken fark etmiştir. Örneğin milis kuvvetlerde savaşıyan kadınların savaş bitiminde cephe gerisinde kalan kadınlar kadar “iltifat” görmeyişine anılarında da yer vermektedir:

“İzmir’i terk etmeden önce, başkumandana veda için gittim. Latife Hanım’ın evinin kapısında Gül Hanım’ı buldum.

Her zamanki gibi yüzünde o garip beyaz maskeye benzeyen örtü vardı.

Mustafa Kemal Paşa balkondaydı. Ali Fuat Paşa ile o zaman kabine reisi olan Rauf Bey de yanındaydılar. Gül Hanım’dan bahsederek onu kabul etse iyi olacağını söyledim. “Ben onun orada olduğunu biliyorum. Fakat kabul etmeyeceğim” dedi...

Kapının önünde tekrar Gül Hanım’ın beklemekte olduğunu gördüm. İçim yandı. Fakat öteki kumandanlar kendisine iltifat etmişlerdi. Herhalde mükâfatsız hizmet çok daha kıymetli bir şeydir.”⁴⁰⁷

Aslen Erzurumlu olan Gül Hanım, yüzünden indirmedığı beyaz peçesi ile ünlenmiş bir kadın askerdir.⁴⁰⁸ Sürekli savaşıma isteği ve “dizginlenemez” oluşu ile zaman zaman düzen sorunu çıkardığı da kaynaklarda geçmektedir. Latife Hanım’ın evinde kalan Mustafa Kemal’in kendisi ile görüşmemesinin altında da söz konusu kontrol edilemezliğin yattığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Halide Edib de açık ifadelerle belirtmese de Gül Hanım’a karşı tavrı, olayı zaman ve mekân bağlamında aktarış biçimine göre Gül Hanım’ın dizginlenemez ve “makbul” olmayan kadını temsil ederken, modern, eğitimli bir kadın olan Latife Hanım’ın ise “makbul” olduğu imasını beraberinde getirmektedir.

Sakarya’da kazanılan başarının ardından Anadolu’daki Yunan işgalini tamamen ortadan kaldırmak için bir taarruz hazırlığına girişen Mustafa Kemal Paşa, bu sırada babasının bozulan sağlık durumu ile alakadar olan Halide Edib’i görevine çağırmıştır. Halide Edib’in görevi Tetkik-i Mezalim adı verilen komisyonda Yunanların sivil halka

⁴⁰⁷ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihani**, s.295-296

⁴⁰⁸ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Kadınları**, 5. bs., Ankara: Ulusal Eğitim Derneği Yayınları, 2010, s.259

yaptığı muamele üzerine bir rapor hazırlamaktı. Taarruz müddetince Mustafa Kemal ile beraber ilerleyen Halide Edib'in bu süre zarfında maruz kaldığı manzaralar üzerindeki değerlendirmeleri milliyetçi düşünce konusundaki tavrındaki dönüşümün de önemli ipuçlarını vermektedir.

Balkan Savaşları sırasında Bulgaristan konusundaki aşırıya varan ötekileştirme söylemlerine yukarıda değinmiştik. Buna karşılık Anadolu'da karşılaştığı manzaralar karşısında benzer keskinlikte bir ötekileştirmeden uzak durmuştur.

“... dünyada "Mücrim millet" olmadığını söylemek isterim. Aynı zamanda, barışa engel olan şeylerden biri de siyasi emeller için isteriye kaçan mübalağalı yazılardır. Böyle bir hareket, gençliğe kötü duygular veriyor, babaların yaptığından evlatları mesul gösteriyor. Bunun neticesi, ya patolojik bir öç alma duygusu, ya da karşı tarafta geçmişten mesul olmayanlarda bir çeşit utanma duygusu uyandırıyor. Siyaset kumarcıları bu duygulardan faydalananarak, daima bir milleti ötekinin boğazını sıkmaya zorlarlar. Bundan dolayı, bu faciayı çok tarafsız ve sakın tetkik etmek istiyorum.

Ne var ki, ben de bunun bazı sahnelerinden çok müteessir oluyordum.”⁴⁰⁹

Örneğin komisyonda beraber görev yaptıkları Yusuf Akçura'dan öğrendiği bir olaya anılarında yer vermesi de gelecek nesillere düşmanlık tohumları ekmeme isteğinden kaynaklanmaktadır.

“O akşam, geç vakit, Yusuf Akçura ile Dr. Murat beni görmeye geldiler. İkiisi de Karadağ'ın tepesine çıkmışlar, savaşın en şiddetli olduğu yeri tetkik etmişlerdi. Dr. Murat dedi ki:

"Allah bizi oraya yolladı. Orada üç yaralı Türk askeri bulduk. Bir Yunan doktoru yaralarını sarmış, onlara ekmek, su bırakmış.””⁴¹⁰

Elbette Ermeni Tehcirinde yaşananlardan ötürü tüm Türk Milletinin sorumlu tutulamayacağını savunan Halide Edib'in, bir karşılıklılık söz konusu olduğu takdirde bu minvalde bir yaklaşımda bulunması oldukça anlaşılır. Diğer taraftan verdiği tepkinin insani boyutunu gözden kaçırmamak gerekiyor. Karşılaştığı felaket manzaraları Halide Edib'de öfke ve kinden öte insanlığa karşı büyük bir hayal

⁴⁰⁹ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihani**, s. 231

⁴¹⁰ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihani**, s.231

kırıklığına sebep olmuştur.⁴¹¹ İnsanların bitmek bilmeyen öldürme eylemi, toprak hırsları, ilk gençliğinden itibaren aralıksız bir savaş süreci içinde geçen hayatında Halide Edib'i "bitkinliğe" sürüklemiştir. Hatta intiharı bile düşünmüştür. Tam da bu sebeple gelecekte de benzer felaketleri yaratacak kin ve nefreti beslememek adına söylemlerinde yumuşak bir üslup kullanmaya dikkat etmiştir. Elbette şahit olduğu "kıyım" manzaralarına da anılarında yer vermiştir.⁴¹² Ancak bunu yaparken de abartıdan imtina etmiştir zira yaşananların aktarımında kullanılan dilin ne kadar etkili olduğunun farkında olan Halide Edib, anılarını yazdığı dönemde yükselişe geçen faşist rejimlerin ve bilhassa Almanya'nın dünyayı yeni bir savaşa doğru sürükleyişini de Birinci Dünya Savaşı sonrasında tesis edilemeyen barış ortamı ve dil ve yazın aracı ile beslenen kin olduğunu ifade etmiştir.⁴¹³

"Ne var ki, intikam, bir milleti kalkındırmaz. Eğer büyük harpten sonra, İtilaf devletlerinin basını Almanlara karşı kullandığı dili kullanmamış olsalardı, dünya o zaman daha ne kadar başka olabilirdi. Eğer, Versailles'ın o adi ve

⁴¹¹ Halide Edib'in hayal kırıklığı ve çöküntüsü öyle bir hal almıştır ki intiharı bile düşünmeye başladığını ifade eder: "Ta Birinci Dünya Savaşı'ndan başlayarak tarih öncesi olaylar gözümün önünde canlanıyordu. Milletler, ırklar daima öldürmek, yakmakla meşgul. Her insanın yüzünde, karşısındakini nasıl öldüreceğini düşünen bir maske var. Bana öyle geldi ki, bu düşünce, ebedi insan öldürme insiyakını hissettiriyor. Öldürme insiyakı olmayanlarsa, insan cinsine daima bir yabancıydılar. Yüzleri insan, dilleri insan olabilir, fakat kendileri bambaşka bir cinsten idiler. İçimden bir ses, bu cinsten ayrılmak, kurtulmak istiyordu. İçimdeki gayız değil, kin değil, insanlıktan nefretti. İçimde uyanan intihar kararını Nâzım'ın hatırası biraz yatıştırdı. Onun gözlerinde ve dudaklarındaki acılık hafızamda uyandı. Ya insan öldükten sonra son anını fert olarak beraber götürürse! İçimdeki ses bana: "Bekle, hayatın daha iyi bir safhası olabilir. Bu korkunç sahneyi ebediyete götürmek doğru mu?" diyordu." Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, s.279-280

⁴¹² Nurullah Çetin, "Halide Edip, Milli Mücadele ve Amerikan Mandacılığı" isimli makalesinde Halide Edib'in *Türkün Ateşle İmtihanı*'nda Yunanlıları iyi gösterme çabasına girdiğini belirtir. Nurullah Çetin, "Halide Edip, Milli Mücadele ve Amerikan Mandacılığı", **Halide Edip Adıvar İncelemeleri**, (Ed.) Nurullah Çetin, Ankara: Atlas Kitabevi, 2017, s. Buna karşılık Halide Edib'in Yunan askerlerinin Anadolu'da yaptıkları katliam ya da işkence gibi savaş suçu sayılacak eylemlerden de sıklıkla bahsettiğini ve bu durumdan dolayı dehşete kapıldığını ileri sürebiliriz. Nitekim paylaşacağımız bu pasaj da iddiamızı destekler niteliktedir: "Başında bulunduğum Tetkik-i Mezalim şubesinde Yakup Kadri, Yusuf Akçura, bir mülahız, bir de fotoğrafçı hizmete memur edilmişlerdi. Mülahızla fotoğrafçı en uzak yerlere giderek resim çeker, bana, harap edilmiş köyler hakkında rapor verirlerdi. Birkaç gün sonra, benim de tetkike şahsen katılmam gerektiğini hissettim. Çünkü, Yunanlıların bu köylerdeki hareketleri aklını kaçırmış insanların hareketleri gibiydi. Mülahızdan ve gelenlerden işittiğime göre, Yunanlıların Anadolu kadınlarına muameleleri, bütün vahşet ölçüsünü aşmış gibiydi. O zaman benim şefim olan Binbaşı Tahsin Bey'e (aile babası ve çok ahlak sahibi bir adamdı) Yunanlılar tarafından kirletilmiş kadınların isimlerini raporlara geçirmememizi teklif ettim. Kabul etti. Ne kadar zaman küll olmuş köy evlerinin harabeleri üzerinde oturarak itiraflar dinledim! Hiçbir Katolik papazı, insanın içindeki ebedi ve vahşi hayvan hakkında bu kadar içten itiraflar dinlememiştir." Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, s. 231-232

küçük intikam hissi olmasaydı, Avrupa o günlerde daha ne kadar kuvvetli olabilirdi!”⁴¹⁴

Halide Edib’in içinde bulunduğu durumun döneminin entelektüel çevresinin ruh halini yansıttığını da ileri sürebiliriz. Bu bağlamda ilk akla gelen ismin Stefan Zweig olduğunu düşünüyorum. Benzer kuşağın aydınları olan bu iki ismin de savaş karşısında kapıldığı ruh hali de oldukça benzerdir. Aralarındaki en önemli fark ise Zweig’in Halide Edib’in son anda vazgeçtiği intiharı tamamlamış olmasıdır. Örneğin Zweig otobiyografisinde savaşlar konusunda kendi kuşağının hissiyatını şu şekilde kaleme almaktaydı:

“1939 kuşağıysa savaşı tanıyordu. Kendi kendini aldatmıyordu artık. Savaşın romantik değil barbarca olduğunu biliyordu. Savaşın yıllar yılı süreceğini ve hayatın bir daha geri getirilemeyecek bir parçasını alıp götüreceğini biliyordu. Düşmana meşe dalları ve renk renk kurdelelerle saldırılmayıp siper ve karargâhlarda günlerce bomboş oturulacağını, bitlenileceğini, susuzluktan ağızların kuruyacağını, karşıdakilerin suratını bir kez görmeden parçalanıp gebermenin hiç de uzak olmadığını biliyordu. Öldürme sanatında şeytanca yeni yeni teknik buluşlar elde edildiği de gazete ve sinemalardan öğrenilmişti; dev tankların yollarına çıkacak yaralıları pestil gibi ezeceğini, uçakların kadın ve çocukları yataklarında parça parça edeceğini herkes biliyordu.1939’da patlak verecek bir savaşın, acımasız makineleşme dolayısıyla, daha önceki savaşların hepsinden daha aşağılık daha barbarca ve insanlığa hiç yakışmaz olacağı da biliniyordu... Çünkü son barışın getirdiği düş kırıklıkları daha unutulmamıştı... sinirleri bozan bir güvensizlik, herkesin herkesten kuşkulanasıydı bir önceki barışın getirdikleri.”⁴¹⁵

Elbette bir Yahudi olan Zweig’in Hitler’in politikaları karşısında daha büyük bir karamsarlığa sürüklenmesi kaçınılmazdı zira umudunu tüketmişti. Diğer taraftan Halide Edib’in Büyük Taarruz sonrasında barışın tesis edilmesine olan bir umudu vardı ve onu hayatta tutan da bu olmuştu. Örneğin Halide Edib, Türk Ordusunun İzmir’e girmesi ile galeyana gelen halkın yerleşik Rumlara karşı gösterdikleri öfke taşkınlıklarının uzun vadede barış ortamının yaratılmasına büyük bir darbe

⁴¹⁴ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, s.297

⁴¹⁵ Stefan Zweig, **Dünün Dünyası: Bir Avrupalının Anıları**, 3.bs. (Çev.) Burhan Arpad, İstanbul: Can Yayınları, 2000,s.179-180

vuracağına farkındaydı. Bu sırada karşılaştığı bir yüzbaşının Rumların korunması konusunda ricacı oluşu Halide Edib için çok kıymetli bir ayrıntı olmuştur.

“İzmir'den hareket etmeden önce, birkaç vak'a ben de geleceğimiz için beslediğim imanı kuvvetlendirdi. Bunlardan biri, İzmir'den Karşıyaka'ya geçerken, gelip beni kolumdan çekip konuşan genç yüzbaşısıdır. Dedi ki: "Ben senin Sultanahmet nutkundan sonra orduya girdim. Orada hükümetler düşmanımız, milletler dostumuz, demiştin. Rumları müdafaa ettirmek için git Paşa'ya söyle!". İşte, bu adam, Yunanlıların Türk kadınlarına yaptıkları bazı feci hareketleri bilmekle beraber, daima Rumları müdafaa etmişti. Bu isimsiz Yüzbaşı, Türk milletinin kurtarıcıları arasında benim için başta gelir.”⁴¹⁶

Halide Edib, sadece barış ortamının sağlanması açısından değil aynı zamanda insanlığın salt öldürme içgüdüğü ve hırsını besleyen intikam ve kinin insanlığın medenileşme yolunda büyük bir engel olacağını düşündüğü için de düşmanlıkların bir sonsuzluk içinde sürüp gitmesi taraftarı değildi. Hem iç dünyası hem de Yeni Türkiye için insanlığın ve “medenî” tavrın muhafaza edilmesi Halide Edib için son derece önemli olmuştur. Hatta Milli Mücadele sonrasındaki düşünce dünyasına öncesine oranla daha fazla egemen olacak kültür- medeniyet ayrımı da böylelikle daha da keskinleşmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi eğitimini aldığı ve büyük oranda kültürü ile büyüdüğü Batı'nın ülkesine “hoşratça” saldırışını kafasında bir yere oturtabilmek için başvurduğu yol kültür ve medeniyet kavramlarını birbirinden ayırmak olmuştur.

Türk Ordusunun İzmir'e girip Milli Mücadelenin başarıya ulaşmasının ardından “Yeni Türkiye”nin kuruluş mücadelesi başlayacaktı. Halide Edib de Milli Mücadelede beraber olduğu kadro ile kuruluş mücadelesinde farklı yollardan ilerlemek durumunda kalacaktı. Büyük Taarruz ile Türk Ordusu İzmir'e ilerlerken Mustafa Kemal Paşa ile Halide Edib'in aralarında geçen sohbet de bu “ayrılık” döneminin bir kehaneti gibiydi:

“İzmir'i aldıktan sonra artık biraz dinlenirsiniz Paşam. Çok yorulunuz.”

"Dinlenmek mi? Yunanlılardan sonra birbirimizle kavgaya edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz.”⁴¹⁷

⁴¹⁶ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihani**, s.298

⁴¹⁷ Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihani**, s.269

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HALİDE EDİB'İN ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNE İLİŞKİN DEĞERLENDİRME VE FAALİYETLERİ: MUHALEFET- İNKILAPLAR-AYRILIK

1.12. 3.1.Millî Mücadele Sonrası Siyasal Ortam

3.1.1. Hızlı Kuruluş Süreci ve Halide Edib'in Kadro Dışı Kalması: Saltanatın Kaldırılması- Seçimler- Lozan Antlaşması

Türk Ordusunun İzmir'e girmesi ile sonuçlanan Büyük Taarruz zaferi ile artık mücadele diplomatik sahaya kaymıştır. Bu durum dolaylı olarak ülkenin rejim sorununu da ortaya çıkarmıştır. Yaklaşan barış konferansında Türkleri kimin temsil edeceği en önemli gündem meselesi haline gelmiştir. İstiklal mücadelesi sonunda ateşkesi sağlayan Mudanya Mütarekesi'ni Ankara Hükümeti imzalamış ve yürürlüğe koydurmuştur. Bu anlamda gelen barış görüşmelerindeki taraf kendisini belli ederken padişah ve İstanbul hükümeti de halkın gözünde önemli bir itibar kaybına uğramıştır.⁴¹⁸ Öyle ki Mustafa Kemal Paşa'nın Doğu Trakya Askeri Valisi olarak görevlendirdiği Refet Paşa, 19 Ekim 1922 tarihinde karargahını kurmak üzere İstanbul'a geldiğinde büyük sevinç gösterileri ve şatafatlı kutlamalarla karşılanmıştır.⁴¹⁹ Buna karşılık İtilaf Devletleri'nin barış görüşmeleri için Lozan'a İstanbul Hükümeti'ni de davet etmesi ve İstanbul Hükümeti başında bulunan Sadrazam Tefik Paşa'nın barış görüşmelerinde beraber hareket etmeyi teklif eden bir temsilciyi Ankara'ya göndermesi ile Mustafa Kemal Paşa beklediği şansı yakalamış ve Türkiye Devletinin yalnızca Büyük Millet Meclisi tarafından temsil edilebileceğini belirttikten sonra Saltanatın kaldırılmasına ilişkin harekete geçmiştir. Nihayetinde 1

⁴¹⁸ Bülent Tanör, **Kuruluş**, İstanbul: Yenigün Yayıncılık, 1997, s.11

⁴¹⁹ Alan Palmer, **Osmanlı İmparatorluğu. Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, 1992, Çeviren: Belkıs Çorakçı Dışbudak, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, Sabah Kitapları, İstanbul: 1995, s.406; Cengiz Yazoğlu, **Osmanlı'nın Tasfiyesi**, C. II, Genişletilmiş 2. bs, İstanbul: İthaki Yayınları, Eylül 2016, s.576

Kasım 1922 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde alınan karar ile hilafet ve saltanat birbirinden ayrılarak saltanat kaldırılmıştır.⁴²⁰

Tüm bu hareketlilik içinde sağlık sorunları nedeniyle dinlenmeye çekilen Halide Edib ise, saltanatın kaldırıldığı haberini eşi Doktor Adnan Bey'⁴²¹den alır. Halide Edib, anılarında Adnan Bey'in ne denli coşku ile bu durumu karşıladığını belirtirken kendisinin de karmaşık duygular içinde olduğu açık bir biçimde hissedilmektedir.

“Büyük şan ve şerefli bir geçmişi olan altı asırlık bir Türk müessesesini ortadan kaldırmış bulunuyorlardı. Bu müessesenin başındaki padişah soysuzlaşmış ve halka ihanet etmiş olduğu için yok olmuştu. Şimdi, yeni bir hükümet, yalnız halkın kanı ile kazandığı istiklâli korumakla değil, aynı zamanda, bütün hürriyetler, halkın hürriyet haklarını da, her ne bahasına olursa olsun, muhafaza etmekle mükellefti. Bir zaman için istiklal, hürriyet olmadan da ayakta durabilirdi. Ama kötü bir idare ve her şeyden önce istibdat, halkın gelişmesine ve mesut olmasına engel olurdu. Bu sefer, eski tarihin tekerrür etmemesi lazımdı.”⁴²²

Halide Edib'in satırlarından Adnan Bey'in yaşadığı coşkuyu tam manasıyla paylaşamadığı anlaşılıyor. Ancak bu durumdan saltanatın devamlılığı konusunda bir arzusu olduğu yönünde bir çıkarım yapılmamalıdır. Halide Edib'in düşüncesinde kendini sıklıkla belli eden geleneksel yönü bu nokta da devreye girmektedir. Bir bakıma yaşadığı “şanlı bir geçmiş”i bir anda yok oluşunun şaşkınlığıdır. Aynı zamanda daha önce de üzerinde durduğumuz gibi Halide Edib'in düşünceleri kapsamlı bir gelecek tahayyülü de içermektedir. Dolayısıyla saltanat kaldırıldıktan sonra yerine gelecek yönetim şeklinin nasıl olacağı, kuvvetle ihtimal II. Meşrutiyet yönetimindeki özgürlüğü getiren İttihad ve Terakki'nin sonrasındaki II. Abdülhamid'in istibdat döneminden farksız tutumunun yarattığı tecrübenin de etkisiyle hak ve özgürlükler konusundaki hassasiyeti kendisini Doktor Adnan Bey'in yaşadığı coşkudan uzaklaştırmıştır.

⁴²⁰ Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, 2. bs. Ankara: İmge Kitabevi, Kasım 2005, s.99

⁴²¹ Saltanatın kaldırılma kararının alındığı tarihi celseyi yöneten kişi Doktor Adnan Bey olmuştur. Ada, *a.g.e.*, s. 124

⁴²² Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 309

Saltanatın kaldırılmasında verdiği düşünsel tepki Halide Edib'in tabiri yerinde ise detaylı düşünme tarzından da kaynaklanmaktadır. Halide Edib, yaşananlara salt saltanatın kaldırılması olarak yaklaşmamıştır.

“İstanbul'daki saltanat yalnızca kullanımdan kalkan, işlevsiz bir anayasal monarşi olsa ve yerini kendi sınırları içinde yeni bir devlete bıraksaydı, hiçbir şey onu feshetmekten daha kolay olmazdı. Ama sultanın konumu diğer hükümdarlarla, hatta ulusal bir cemaatin başında olanlarla bile aynı değildi. O sultandı, yani hükümdar ama aynı zamanda halifeydi, dünyadaki bütün Müslümanların başı. Bu nedenle onun konumuyla uğraşmak son derece zordu. Millet Meclisi sultanlığı, yani sultanın başında olduğu İstanbul Hükümetini feshetmişti ama eski sultanın kişiliğinde ifade bulan halifeliği bırakmıştı.”⁴²³

Görülebileceği gibi Halide Edib, hilafet makamının yakın vadede bir karmaşa yaratmasından endişe duyduğu için de duruma itidalli yaklaşmaktaydı. Bununla beraber son sultan Vahdettin'in saltanatın kaldırılmasından iki hafta kadar sonra yurt dışına kaçması ile Şerîye Vekilinin fetvası ile Sultan Vahdettin, Halifelik makamından azledilmiş ve yerine Büyük Millet Meclisi'nde yapılan oylaması sonucunda Abdülmecid Efendi, Halife olarak seçilmiştir. Bu durum Halifeliğin, en azından Lozan arifesinde bir sorun teşkil etmeyeceği rahatlığını yarattığı için Halide Edib'in de düşünce dünyasını en azından gördüğümüz kadarıyla meşgul etmediğini ifade edebiliriz.

Yönetimdeki ikiliği kaldıran Büyük Millet Meclisi, İtilaf Devletleri'ne muhataplarının kim olduğunu göstererek barış görüşmeleri için İsmet Paşa liderliğinde bir heyet İsviçre'nin Lozan şehrine göndermiştir. Lozan'a giden heyet içinde Halide Edib'in de olması, bilhassa İsmet Paşa tarafından çok istenilse de rahatsızlığı, Halide Edib'in bu heyette bulunmasını engellemiştir. Nitekim İngiliz gazeteci Grace Ellison, Türkiye üzerine yazdığı kitaplarından biri olan *Bir İngiliz Kadını Gözüyle Kuva-i Milliye Ankara'sı* isimli çalışmasında durumdan şu şekilde bahsetmiştir:

“Meclisin bekleme odasında Türklerin parlak gazetecilerinden birinin bir zamanlar dediği gibi: «Biz ona orduda bir yer verdik, sağlığı elverseydi, Lozan'daki delegelerden biri olacaktı. Meclise üye olarak seçildi ve şimdi biz

⁴²³ Adıvar, *Türkiye'de Şark, Garb...*, s.144

Anayasanın Meclise kadın kabul etmediğini görünce bütün bu sınırlamaları kaldırıyoruz.»⁴²⁴

Lozan meselesi gündemi tamamıyla meşgul ederken bu sefer de Doktor Adnan Bey'in sağlığı bozulmuş, Meclis ikinci başkanlığından istifa edip 1923'ün hemen başlarında Halide Edib ile beraber İstanbul'a dönmüşlerdir. Halide Edib bu süreç içerisinde dinlenmeye çekilmiş, savaşın bitimi ile beraber Ankara'daki misyonunu da tamamladığını düşünmeye başlamıştır. Tüm bu hareketlilik içerisinde Mustafa Kemal Paşa saltanatın ilga edilmesi ve yeni devlete yeni isim çalışmalarına başlamıştır. Esasen başlangıçta niyeti hilafetin de ortadan kalkması olsa da Meclis'te İstiklal Mücadelesinin hilafeti de kurtarmak amacı güttüğünü kendisinin söylediği belirtilerek muhalefetle karşılaşmış, bu sebeple bu konuyu bir süre için askıya almıştır. Hilafet konusunun yaratacağı olası bir tehlikeden⁴²⁵ kaçınmanın en hızlı yolu ise yeni rejimin adını koymak olacağından Mustafa Kemal, hem Lozan'daki heyete destek verecek kamuoyu oluşturmak hem de rejim değişikliğinin elzem oluşunu halka anlatmak için Anadolu'da toplantılar yapmaya başlamıştır.⁴²⁶ Bu toplantılar silsilesinin bir ayağını oluşturan İzmit Basın Toplantısı da 15-16 Ocak 1922 tarihinde yapılmıştır. İstanbul'daki altı gazetenin temsilcilerinin davet edildiği toplantının çalışmamız açısından önemi ise davetlilerden birinin de Halide Edib olmasıdır. Toplantıda Halide

⁴²⁴ Grace Mary Ellison, **Bir İngiliz Kadını Gözüyle Kuva-i Milliye Ankarası**, (Çev.) İbrahim S. Turek, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1973, S.205

⁴²⁵ Hilafetin kalması durumunda yasal ve yönetsel ikilik yaşanması kaçınılmazdı. Bunun dışında I. Dünya Savaşı da göstermişti ki Hilafetin İslam âleminde çok da önemli bir etkisi yoktu. Dolayısıyla pragmatik yönüyle Hilafetin devamlılığının getireceği faydaların oluşturabileceği sıkıntılardan çok daha az olması nedeniyle, Mustafa Kemal Paşa, uzun vadeli planlarına hilafetin kaldırılmasını da almıştır.

⁴²⁶ Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'da bu süreçten şu şekilde bahsetmiştir: "Bundan başka, Meclis son senesine girmiş bulunuyordu. Yeni seçim münasebetiyle, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni siyasi fırka haline getirmeye karar vermiştim. Barış gerçekleştiği takdirde, cemiyet teşkilatımızın siyasi fırkaya dönüşmesini lüzumlu görüyordum. Bu konuda da halk ile bizzat hasbihal etmeyi yerinde ve faydalı sayıyorum. Zaferden sonra, talim ve terbiyeyle uğraşmaya başlamış olan ordumuzu da yakından görmek istiyordum. İşte, bu maksatlarla, Batı Anadolu'da bir seyahat icra etmek üzere, 14 Ocak 1923 tarihinde Ankara'dan hareket ettim.

Eskişehir'den başlayarak, İzmit, Bursa, Balıkesir'de halkı münasip yerlerde toplayarak uzun hasbihallerde bulundum. Halkın, bana istedikleri gibi serbestçe sorular Sormasını talep ettim. Sorulan sorulara cevap olmak üzere, altı saat, yedi saat süren konferanslar verdim." Atatürk, **Nutuk**, s.510. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın bu yurt gezisi hakkındaki ayrıntılı bir değerlendirme için bkz: Osman Akandere, "Atatürk'ün İzmit basın toplantısı (16-17 Ocak 1923) ve Bu Toplantıda Verilen Önemli Mesajlar", **Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi**, C. II, Sayı:1, 2001

Edib'e de yakınlığı olan Ahmet Emin (Yalman)⁴²⁷, Mustafa Kemal Paşa'ya "Halide Hanımefendi'yi mebus olarak görecek miyiz?" diye sorduğunda kuvvetle muhtemel Halide Edib'in zihnini kurcalayan ancak dile getiremediği sorusunu sormuş bulunuyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı ise net olmamakla beraber umut ihtiva ediyordu:

"Bu hususta kanunda bir sarahat yoktur. Mamefih şimdiye kadar elli bin zükdr nüfusa bir mebus çıkmıyor mu idi? Şimdi alelittlak elli binde bir mebus dersek o zaman bu kayd ile erkeklerle beraber kadınlar da mevzuu bahis olur. Kadınlara bu alelittlak tabiri ile bir intihab hakkı verilmiş olur."⁴²⁸

Bunun üzerine Halide Edib, bu kararın ne zaman verilebileceği yönünde bir soru yöneltmiş ve henüz hazır olunmadığı yönünde bir cevap almıştır.

"Bu noktayı ben bazıları ile konuştum. Buna henüz itiraz edenler var. Fakat ergeç olacaktır. Buhara'da, İran'da, Afganistan'da, Müslümanlar şapka giyerler, şapka ile namazlarını kılarlar; Hicazda, Yemen 'de de böyledir. Bizde her yerde fazla mı taassup vardır?"⁴²⁹

Kadınların seçme ve seçilme hakkını kazanmalarının Mustafa Kemal Paşa'nın da gündeminde olduğunu görmekteyiz. Bu durumda aceleci davranmayışı Millî Mücadelenin önemli isimlerinden biri olan Halide Edib'i dostane bir incinmeye sevk etmiş olabilir. Halide Edib, bu konudan anılarında ya da ulaşılabilen herhangi bir dokumanda bahsetmediği için açık bir bilgiye sahip değiliz ancak Halide Edib'in

⁴²⁷ Ahmet Emin anılarında İzmit toplantısından şu şekilde bahseder:

"17 Ocak 1923'de Ankara'nın İstanbul temsilcisi Hamid Bey'den haber geldi: İstanbul'dan altı gazetecisi Gazi tarafından İzmit'e çağırılmıştı..."

..İzmit'te sevimli mutasarrıf (sonraki İstanbul Polis Müdürü) Sadettin bey bizi karşıladı. Doğruca Sultan Aziz'in İzmit seyahati sırasında yapılan saraya gittik... Doktor Adnan Bey'le Halide Hanım'ın toplantıda bulunmak üzere Ankara'dan gelmiş olmaları da Olağanüstü bir şeyler cereyan etmek üzere olduğu hakkındaki kanaatimizi kuvvetlendiriyordu." Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971**, C.II, (Ed.) Erol Şadi Erdoğdu, İstanbul: Pera Turizm Yayınları, 1997, s.827-28

⁴²⁸ İsmail Arar, **Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı**, Cumhuriyet Gazete 'si Armağanı, İstanbul: Yenigün Yayıncılık, 1997, s.77-78

⁴²⁹ Arar, **a.g.e.**, s.78

mebus olmaktan ziyade diplomatik bir görev alma isteği olduğunu Amerikan Yardım Heyeti Temsilcisi Annie Allen⁴³⁰ ile olan mektuplaşmasından anlayabiliyoruz.

“Eğer burada barış olur ve Amerika ile Türkiye arasında diplomatik ilişkiler kurulursa, Amerika’ya (ilk kadın büyükelçi olarak) geleceğimi umuyorum...”⁴³¹

Esasen Halide Edib’in bu beklentisinin cephe günlerine dayanan bir arka planı vardı. Amerikalı bir gazeteci olan Clarence K. Streit, milli mücadeleyi izlemek adına Ankara’da bulunduğu sırada bir restoranda rastgele bazı subay ve sivillerle sohbeti sırasında Halide Edib’in Amerika’ya büyükelçi olarak gönderilmesi hakkında ne düşündükleri sorusunu yöneltilmiş, karşı taraf, bu fikrin konuşulduğunu belirtip, son derece memnun bir biçimde Halide Edib’in yurtdışında da Türkiye hakkında oluşan önyargıları kırabileceğini dile getirmişlerdir.⁴³² Streit, benzer bir soruyu 1921 yılında da Mustafa Kemal Paşa’ya yöneltilmiş, Halide Edib’in ilk kadın büyükelçi olarak ABD’ye gönderilip gönderilmeyeceği sormuştur. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye’deki kadınların da en az erkekler kadar yüksek mevkilerde görev yapabilecek yeteneklere sahip olduklarını, bunlardan biri olan Halide Edib Hanım’ın da eğer ABD ile bir diplomatik ilişki söz konusu olursa büyükelçilik görevini en iyi şekilde yerine getirebileceğini belirtmiştir.⁴³³

Halide Edib, İpek Çalışlar’ın aktardığı kadarıyla bu dönemde ruhsal da bir çöküntü içerisindeydi. Bu durum Halide Edib’in anılarında yer vermediği ya da açık bir biçimde belirtmediği, İstanbul’da meşgul olduğu işlerle ilgiliydi. Her ne kadar bu

⁴³⁰ Annie T. Allen, Harput’ta doğup büyümüş Amerikalı bir misyonerdir. ABD- Türkiye ilişkileri ile görevli yüksek komiser unvanını taşıyan Amiral Bristol’ün de milli direniş konusunda olumlu düşüncelerinin oluşmasında önemli bir rolü olduğu söylenmektedir. Heath W. Lowry, “Halide Edib Hanım in Ankara: April 2, 1920- August 16, 1921”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları- Bildiriler) 21-23 Eylül 1987**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1994, s. 691-692

⁴³¹ Halide Edib’in Annie Allen’a yolladığı tarihsiz mektup. Smith College, Mas., Sophia Smith Araştırma Kütüphanesi izniyle; aktaran Frances Kazan, **Halide Edip ve Amerika**, (Çev.) Bernar Kutluğ, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995, s.42

⁴³² Heath W. Lowry, **Clarence K. Streit’s The Unknown Turks, Mustafa Kemal Paşa, Nationalist Ankara& Daily Life In Anatolia, January- March 1921**, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2011, S.56-57

⁴³³ Lowry, **a.g.e.**, S.121. Nitekim ABD ile ilişkiler 1927 yılında kurulduğu ve o dönemde yurtdışında olduğu için bu göreve gelememiştir.

“işlerin” ne olduğunu bilmesek de bildiğimiz şeyin Halide Edib’i memnun ve tatmin etmeyen bir işle meşgul olduğudur. Bir yazar olarak edebi hayatı son derece başarılı bir biçimde devam ediyordu, gazete yazılarına ise bu süreç içinde bir süre ara vermişti.

21 Kasım 1922 tarihinde başlayan, resmi adıyla “Yakın Doğu Sorunu Üzerine Lozan Konferansı”, özellikle kapitülasyonlar nedeniyle yaşanan görüş ayrılıkları nedeniyle başlangıcından 2,5 ay sonra kesilmiş ve Türk heyeti Türkiye’ye dönmüştü.⁴³⁴ Bu durum Halide Edib’de savaşın yeniden başlayabileceği endişesini doğurmuştur. Yani kurulan Türkiye’de yapılacak “yığınla” mücadele onları beklerken, savaşın yeni canlar kaybetme riski elbette Halide Edib’in asla tercih etmeyeceği bir durumdu. İşin özel boyutunda ise çocuklarından uzun bir süredir uzak kalan Halide Edib, görüşebilme şanslarını yitirmekten korkmaktadır. 10 Şubat 1923 tarihinde Amerikalı dostu Crane’e yazdığı mektupta da bu ruh hali açık bir biçimde kendisini göstermektedir.

“İsmet Paşa yarın geliyor, ben de onunla birlikte gideceğim, Dr. Adnan da gelecek. İngiltere’nin duyarlı insanların kutsal barış davası için bizler kadar çalışmalarını umuyorum...

Ben kendimin mahkûmuyum. Savaş başlarsa her zamanki gibi cepheye gideceğim. Yaz boyunca sürerse, bu yaz oğullarımı göreceğime dair umutlarımı terk etmem gerek. O zaman geleceğe dair her şeyi Allah’a bırakacağım...

...Ufukta barış görünürse benim Ankara’da kalışım uzun sürmeyebilir, olaylar beni yeniden Konstantinopolis’e gönderebilir.”⁴³⁵

Mektubunda yazdıklarına karşılık, belirtilmeyen nedenlerle Halide Edib, Ankara’ya gitmemiş, İstanbul’da kalmaya devam etmiştir. Lozan görüşmelerine verilen arada ülkenin gündemi son derece yoğundur. Mustafa Kemal Paşa, İzmir İktisat Kongresi’ni yapmış ve Batı’ya Osmanlı İmparatorlu yerine yeşeren bu yeni oluşumun sistemin dışında olmadığı, liberal iktisat programını benimsediği sinyallerini vermiştir. İtilaf Devletlerinin de yeni bir savaşı göze alamamaları neticesinde Lozan görüşmeleri 23 Nisan 1923 tarihinde yeniden başlamıştır. Diplomatik yönü ve Batı basını ile ilişkisi

⁴³⁴ Baskın Oran” Lausanne Barış Konferansı”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980**, C.I, 13bs. (Ed.) Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları,2008, s.218

⁴³⁵ Halide Edib’den Crane’e mektup, 10 Şubat 1923; aktaran Çalışlar, **a.g.e.**, s. 292

oldukça kuvvetli olan Halide Edib'in bu süreçten uzak kalışı ise oldukça merak uyandırıcı. Kendisi bu dönemde istirahate çekilme isteği içinde olduğunu mektuplarında belirtiyor. Buna karşılık bu istirahatin fiziki rahatsızlıklarla beraber yaşadığı psikolojik çöküşle de alakalı olduğunu belirtiyor. Elbette savaş süresince şahit olduğu sahnelerin bünyesinde yarattığı yıkım son derece tesirli olmakla beraber Halide Edib'in memnuniyetsizliğinin altında yatan asıl sebebin cepheden çıkıp, iş diplomatik mücadele sahasına geçince, üzerine yeni bir oluşum içinde çeşitli sosyo- ekonomik değişim ve dönüşüm hamleleri yapılırken görmezden gelinmesi olabileceği görüşündeyim. Nitekim Ankara'dan ayrıldıkları dönemde de artık siyasi arenada "hak etmeyen" bir güruhun varlığı olduğunu belirterek ince bir sistemi de dile getirmiştir.

"Artık Ankara mevki ve itibar membaı olan başşehirimizdir. Sade vaktiyle zafer ihtimaline inanmayanlar değil, hakta istiklal mücadelesinin aleyhinde olanlar da oraya akın etmeye başlamışlardır. Yüksekte yer alabilmek için eski havayı temsil edenlere karşı bir entrika, bir sinsi fesad hareketi başlamıştır."⁴³⁶

Hatta Yahya Kemal, Büyük taarruz zaferinin ardından Halide Edib'in istediği siyasal gücü bulamayışı nedeniyle asabi olduğunu belirtir ve kendisini de dâhil ederek onun gibi milli mücadelede ön saflarda bulunmamış kimselerin Mustafa Kemal Paşa tarafından itibar görmesinin de Halide Edib de son derece büyük bir rahatsızlık yarattığını ifade etmiştir.

"...benim gibi milli mücadelede silaha sarılmamış, mücahit tanınmamış, cepheye gitmemiş olanların Gazi ile, İsmet Paşa ile, Fevzi Paşa ile görüşüp konuşmaları, onlardan hüsn-i muamele görmeleri Halide Edib Hanım'a dokunuyordu."⁴³⁷

Esasen Halide Edib'in hoşnutsuzluğunu iki yönlü okumak mümkün. Bunlardan ilkinin kadın sorunu üzerinden ilerlediğini ileri sürebiliriz. "Tehlike anında" kadının cinsiyetinin silindiği ve mücadelenin bir bakıma cinsiyetsiz bir topluluk tarafından verildiğini görüyoruz. Halide Edib gibi milli mücadeleye destek veren kadın milislerin

⁴³⁶ Halide Edib Adıvar, "Doktor Abdülhak Adnan Adıvar'ın Portresi", **Doktor Abdülhak Adnan Adıvar**, (Ed.) Halide Edib Adıvar, İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık, 1956, s.30

⁴³⁷ Yahya Kemal Bayatlı, **Siyasi ve Edebi Portreler**, s.38

varlığından daha önce de bahsetmiştik. Kadınların erkek egemen orduda bulunmasında bir beis görmeyen “erkek kardeşlerin” tehlikenin geçişi ile fikri mücadele sahasında kadınların varlığını önemsememelerinin altında bir bakıma görünmez hale gelen kadının kendi alanına yani evine, asri görevi olan annelik ve eşliğine dönmesi gerektiği algısı yatmaktadır⁴³⁸ zira ulus-devlet olma sürecinde bir aile olarak görülen ulusun “annelerinin” evde olması oldukça önemlidir. Bu anlamda kadınlara bir milletin parçası olarak varlık kazandıran milliyetçi düşünce bir taraftan da belirli roller biçerek kontrol altına almak istemektedir. Halide Edib’in de bu algıdan payını almaması mümkün olmamakla beraber belki kendisinden “beklenenin” annelik ya da eşlik görevinden ziyade edebi hayatına devam etmek olacağını söylemek durumu bir nebze yumuşatabilir. Ancak belirtmek gerekir ki Halide Edib, savaş öncesinde de fikri mücadele alanında sözü geçen bir önemli bir figür olduğu için savaş sonrasında evine çekilmesinin de beklenmediği görüşündeyim. Millî Mücadelenin lider kadrosunun Halide Edib gibi eğitilmiş, tartışılan konular üzerine fikir sahibi ve güçlü bir kadının, muhalefeti çok da kaldıramayacak inkılap sürecinde sorgusuz ve itaatkâr kalmayacağını bilincinde olduğu ve bu sebeple savaş sonrasında kendisini “kavgasız” bir biçimde uzak tutmaya çalıştıklarını ileri sürebiliriz. Bu durum bir bakıma, uzun süreçlere yayılma şansı olmayan, tepeden inmeceli modernleşme anlayışının muhalefeti kaldıramayacak kadar kırılgan olduğunu da gösteren açık bir örnektir. Ayrıca bu durum yeni kurulmakta olan ulus devletin siyasi arenasından dışlanması Halide Edib’i hem bir kadın hem de itaatkârlıktan uzak güçlü bir karakter olarak, çalışmamız açısından da eşsiz bir örnek haline getirmiştir.

Halide Edib’in bir bakıma inzivaya çekildiği ve edebi çalışmalarına odaklandığı 1923 baharında, Lozan Konferansı tekrardan başlamıştı. Lozan süreci ülkenin

⁴³⁸ Yahya Kemal ayrıca anılarında Halide Edib ile karşılaşmalarını şu şekilde vermektedir:

“Muzafferiyeti müteakip Bursa’da; otele ziyaret ettim. Halide Edib ismini ve cismini ordudan ayırmıyordu; yeni başçavuş olmuştu, mamafih kendisini tahayyül ettiğim gibi bulmadım. Şan ve şöhret meselesinde fazla hads ve etrafına karşı epiy hasud olduğu hissediliyordu. Askerlik ve mücahitlik tarafı ile göze hoş görünmediği için hatta epiy gülünç görüldüğü için müteezi oldum. Mamafih bu bahsi kendine açacak bir dostu düşman olabileceğini anlıyordum.” Bayatlı, **a.g.e.**, s. 39 Yahya Kemal’in de anlatımından görülüyor ki Halide Edib’in “erkek işi” olan askerlikte bulunması eğreti duruyor hatta gülünç bulunuyordu. İstanbul’daki “hanımefendi”yi bulamayışı Yahya Kemal’i oldukça şaşırtmışa benziyor. Anılara geçen bu ince ayrıntılar bile erkek kardeşler arasında son derece dikkate alınan Halide Edib’in dahi kendisine biçilen rol dışına çıkınca “gülünç” olarak adlandırılmasının önüne geçememiştir.

gündemindeyken Halide Edib'in konu ile ilgili fikirlerine ilişkin herhangi bir gazete yazısı kaleme almamış olduğunu görmek dikkat çekici. Elbette bu durum Lozan görüşmeleri konusunda ilgisiz kaldığı anlamına gelmediği gibi ilgisini de açıkça belli etmemesi de siyasi anlamda beklentisinin karşılanmaması ile alakalı olarak yaşadığı memnuniyetsizliğin “sessiz” bir işareti olabilir zira yabancı dil hâkimiyeti ve bağlantıları ile alakalı olarak yabancı basını da kolaylıkla takip edebilecek Halide Edib'in, işgal döneminde dahi makalelerine ara vermediği göz önüne alınırsa, bu konuda gazeteci kimliğini ortaya çıkarmaması akıllara bu ihtimali getirmektedir.⁴³⁹

Lozan Konferansı 23 Temmuz 1923'te Barış Antlaşması ve diğer senetler üzerine anlaşılması üzerine sona ermiştir. Türkiye'nin bağımsız bir devlet olarak tanındığını ve bu durumun uluslararası alanda tescillendiğini gösteren belge olarak Lozan Antlaşması, kurucu bir antlaşma olma önemine sahip olmakla beraber bu antlaşma ile kapitülasyonların kaldırılması nedeniyle iktisadi bağımsızlık açısından da önemli bir başarıdır.⁴⁴⁰ Halide Edib ise Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından 10 yıl kadar sonra kaleme aldığı çalışmalarında antlaşmanın önemi ve kıymetini belirtmekle beraber süreç konusunda önemli bir detaya girmese de kapitülasyonların kaldırılması ve mübadele mevzularına da değinmeden geçmemiştir. Kapitülasyonların tarihsel süreçte taktiksel bir imtiyazdan iktisadi bir bağımlılığa dönüşümüne ve nihayetinde tam bağımsızlık için kaldırılmış olmasının önemli olduğuna değinir. Bununla beraber gitgide daha fazla etkileşim içinde olan dünyada, iktisadi iş birliği ve imtiyazların da son derece olağan hatta gerekli olduğunu ancak bu tarz bir ilişkinin eşitler arasında olmasının gerekliliğine dikkat çeker.

“Kapitülasyonlar meselesini eserin başlarında da ele almış, iktisadi bir mecburiyete dayanan bu vaziyetin, Türkiye zayıf düşünce, nasıl zararına istismar edildiğini, hatta istiklâline de darbe vurduğunu zikretmiştik. Şurasını da unutmamak lâzımdır ki, istikbalde, hatta zamanımızda dahi, iktisadi sahada işbirliği, dünya nüfusunun muhayyileye sığmaz derecede artması ile bir zaruret halini almıştır. Fakat burada, nispeten zayıf ve küçük milletlerin bu işbirliğinde kudretliler tarafından istismar edilmelerine mâni olmak için çok geniş görüşlü

⁴³⁹ İkdâm, Vakıt, Hakimiyet-i Milliye, İleri gibi gazetelerde Lozan öncesi ve sonrasında başta Ahmet Emin (Yalman) ve Suphi Nuri (İleri) olmak üzere pek çok yazar çeşitli değerlendirme yazıları yazmıştır. İşte dikkat çeken de Halide Edib'in bu hareketlilik içinde olmayışıdır.

⁴⁴⁰ Baskın Oran, a.g.m. s.222

fakat müteyakkız ve esaslı iktisadi ilim ve tecrübeleri olan unsurlarını kullanmaları lâzımdır.”⁴⁴¹

Halide Edib, II. Meşrutiyet döneminde kaleme aldığı gazete yazılarından da hatırlanacağı gibi ekonomide liberal görüşünü devam ettirmektedir. Buna karşılık temkinli olunması yönünde de itirazını koymaktan geri durmaz. Bu itirazdan liberal ekonomik düzene entegre olduğunu belirtse de korumacı ekonomik uygulamaların merkezde olduğu Türkiye’deki hâkim görüşe yakınlığı da kendini göstermektedir. Bu durum bir anlamda Halide Edib’in düşüncelerini, dönemin Osmanlı-Türk aydınında etkili olan devlet merkezlilik kapsamında koşullara uyarladığını göstermektedir.

Lozan bahsinde Halide Edib’in üzerinde durduğu ikinci konu ise Türk- Yunan Mübadelesi olmuştur. Kurtuluş Savaşı’nda Yunanistan’ın yenilmesi ile Anadolu’daki Yunan nüfusunun göç etmeye başladığı görülür. Bir kısmı İstanbul’da yoğunlaşan nüfusun çok daha büyük bir bölümü ise Yunanistan’a göç etmektedir. Diğer taraftan balkanlardaki uluslaşma çabalarının bir sonucu olarak kurulan ulus-devletler de farklı etnisitelere karşı bir kapsayıcılık içinde olamamış ve bu bölgede yaşayan Türk-Müslüman nüfus da Anadolu’ya akmaya başlamıştır. Bu durum her kurulan ulus-devletin kendi toprak egemenliğini sağlamak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeyken egemen unsur olan Türk- Müslüman nüfusun gücünü kırmak için onları göçe zorlamalarından kaynaklanmıştır. Karşılıklı göç durumu, savaş şartlarındaki yönetsel boşluk ve denetim mekanizmasının işlevsizliği nedeniyle tabiri yerindeyse “başbozuk” bir biçimde devam ederken, Lozan’da yani uluslararası arenada yasal bir zemine oturtularak tamamlanması hedeflenmiştir.⁴⁴² Bu yönüyle bakıldığında mübadele, savaş sonrası sosyo- ekonomik düzenin oturtulması ve nüfusa yönelik politikaların hayata geçirilmesi açısından yapılandırıcı bir uygulamadır ancak bu durum işin insani boyutunu görmezden gelmeyi gerektirmez. İşte Halide Edib de mübadeleye tam da bu açıdan bakmıştır. Bir bakıma “şeytanın avukatlığını” yaparak mübadelenin doğuracağı olumsuz sonuçlar üzerinde durmuştur.

⁴⁴¹ Adıvar, *Türkiye’de Şark, Garb...*, s.193

⁴⁴² Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye’de Zorunlu Göç (1923-1925)*, 2.bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Mart 2000, s.15-16

“Ekalliyetlerin mübadelesi de faydaları kadar zararları olan bir mesele idi. Mübadele bir müddet için milli birliği kuvvetlendirebilir, fakat bir milletin muhtelif unsurlardan tereküp etmesi, o millete insanî, medenî, hatta bedenî bakımdan daima yüksek kıymetler getirir.

Hars ve fikir bakımından, iş tenevvü bakımından bir zenginlik ifade eder, idarî ve siyasi bakımdan da böyle milletler daima geniş görüşlü, tecrübeli idare ve devlet adamları yetiştirirler. Böyle bir milletin kendi içinde de fertler ve zümreler mütekabil müsamahaya, insan münasebetlerinde görgü ve tecrübeye sahip olurlar. Zıt unsurlar arasında iş birliği, hatta dostluk teessüs edebilecek bir olgunluk hasıl olur. Bu noktada tarihte, en evvel Roma, sonra Osmanlı İmparatorluğu ve Büyük Britanya diğer milletlere nazaran daha uzun ömürlü, daha iyi idare cihazı ortaya atmışlardır. Tabii, bunlar, bu Devletler’in İnhitat Devri’ne girmeden olmuştur. Zarar tarafı, sırf yeni gelen unsurlar ile yerli Anadoluîlular arasındaki münasebetlerin tesisi ile ortaya çıkar. Fakat, bu da zamanla halledilebilir.”⁴⁴³

Görüleceği gibi Halide Edib için mübadele, bir bakıma kozmopolitliği ve beraberinde gelen kültürel zenginliği ortadan kaldıracığı için henüz 1912’de kaleme aldığı *Yeni Turan*’daki farklı unsurların bir arada yaşadığı “turanını” kelimenin tam anlamıyla bir ütopya haline getiriyordu.

Halide Edib’in üzerinde durduğu bir diğer husus ise mübadelede Anadolu’ya göçen Türkler ile Anadolu’daki yerleşik Türkler arasında ortaya çıkabilecek sorundur. Bu durumun uzun vadede çözülebileceğini ancak insani yönüyle yaratacağı etkinin sancılı olacağına da dikkat çekmiştir.⁴⁴⁴

Halide Edib’in mübadele özelinde değindiği farklı unsurlar arasındaki dostluk tesisi, barış ortamının da kurulup muhafaza edilmesi açısından son derece önemlidir. Bizatihi gözlemlediği cephe gerisindeki sivillerin katliamına kadar varan manzaraların kendisinde yaptığı zihinsel yıkımdan daha önce bahsetmiştik, tüm bunlara karşılık “kin” gütme yoluna gitmeyişi dikkat çekicidir zira ortaya çıkan ulus- devletin temel

⁴⁴³ Adıvar, *Türkiye’de Şark, Garp...*, s192

⁴⁴⁴ Kemal Yalçın’ın mübadelede yaşananları, yaşayanların ağzından aktardığı romanı *Emanet Çeyiz*’de mübadele sürecinin her iki tarafta da yarattığı sosyo- psikolojik sancılar açık bir biçimde kendisini göstermiştir. Gelenin geldiği yere uyum sağlamada yaşadığı zorluk, kalanın geleni kabul edişindeki hoyratlık eserde en çok dile getirilen hususken, Halide Edib’in bu yöndeki tespitini de bir bakıma doğru çıkarmaktadır. Kemal Yalçın, *Emanet Çeyiz, Mübadele İnsanları*, İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008

taşı olan “ulus” u yaratan önemli araçlardan biri de “öteki” varlığıdır. Milliyetçi düşünceye yakınlığı söz konusu olduğunda Halide Edib’in bu “öteki”den vazgeçmesi, devletin bekası ile alakalıdır. Başka bir ifade ile Halide Edib devletin huzur ve bekasına olan bağlılığı ideolojik eğilimine baskın gelmiştir.

“Diğer taraftan 26 Ağustos ile 11 Eylül arasında Anadolu Yunan ordusundan tamamen temizlendi. Bu zafer bize de çok pahalıya oturdu. Garbi Anadolu’nun en mamur kasabalarından bir haylisi hakikî manasıyla hâk ile yeksan oldu. Yüz bin ev yandı, yarım milyondan fazla Türk evsiz kaldı. İşgal neticesiyle Anadolu’nun uğradığı zarar ve ziyanları tespit için “Tetkik-i Mezalim” ismini taşıyan küçük bir heyet, tahrip edilen kasaba ve köyleri dolaşarak zararları tespit etti. Bu heyetin başında bulunduğum için, bütün zarara uğrayan, tahribe uğrayan yerleri şahsen gördüm. Bunlar Müdafaa-i Milliye tarafından neşredilmek üzere teslim edilmiştir.

O tarihte geçirilen bu acı günlere rağmen, Yakın Şark’ın sulhu bizim için Yunan dostluğuna da bağlı olduğunu burada tekrar etmek gerekir. İki millet de bunu idrak edip el ele vermesi için de hayatî bir zaruret olduğunu ne kadar tekrar etsek azdır.”⁴⁴⁵

Halide Edib’in Yunanlar başta olmak üzere diğer uluslara karşı olan tutumu milliyetçiliğin kendinden farklı olan karşısında takındığı ikircikli tutumu da akla getirebilir. Öyle ki ulus inşasında farklılıkları öne çıkarma amacı gütmeyen azınlıklara karşı kapsayıcı olunabilir ancak aksi durumda farklılıklar bir tehdit olarak görüleceği için milliyetçiliğin tutumu da tabiri yerindeyse “esnekliğini” kaybeder. Bu pragmatik yaklaşım Türkiye’nin varoluş evresinde kendisini göstermiş, “sorun çıkarmayan” azınlık, Türk olmasa da Türkiye Vatandaşı olarak “kabul” görmüştür.⁴⁴⁶ Dolayısıyla bu durum Halide Edib’in de ana akım milliyetçi görüşten ayrılmadığı düşüncesi doğrurabilir; farklılıklarını keskinleştirmeyen azınlığın “biz” içine alınabileceğini, yani hâkim unsurun “tevazulu” “kabul edişini” savunduğu akla gelebilir. Bu düşünceyi tamamen reddetmesek de Halide Edib’in “ötekileştirme”den kaçan tutumu hem savaş alanında gördüğü yıkımın yani bir insanın başka bir insana yapabileceklerinin zihninde yarattığı kaos hem de aynı coğrafyadaki iki komşu devletin barışın devamı için “kin”

⁴⁴⁵ Adıvar, **Türkiye’de Şark, Garb...**, s. 186

⁴⁴⁶ Umut Özkırımlı, Spyros A. Sofos, **Tarihin Cenderesinde Yunanistan ve Türkiye’de Milliyetçilik**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ekim 2013, s.131

gütmekten kaçınmalarını telkin amacı gütmektedir. Nitekim ne Türkiye ne de Yunanistan gerek ekonomik gerekse toplumsal açıdan yeni bir savaşı kaldıracak durumda değildir. Dolayısıyla Halide Edib için kinleri küllendirmek yerine harlamanın ne bir anlamı ne de kazancı olacaktır. Bu yönüyle farklı olana karşı pragmatik bir tutuma sahip olduğunu ileri sürebilsek de bunun “öteki”yi biz içinde “eritme” amacı taşımadığını da belirtmek durumundayız zira Halide Edib, mübadele bahsinde farklılıkları silmek yerine uzlaşma vurgusu yaparak iç uzlaşının dışarıda da benzer bir geleneği oluşturup barış ortamını tesis edeceğini düşünmüştür.⁴⁴⁷

Son olarak Lozan konusunda küçük ama önemli bir ayrıntıdan bahsetmenin gerekli olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu ayrıntı Halide Edib’in *Conflict Between East and West in Turkey* kitabında yer almaktadır.

“Dünya, haklı olarak, Türk halkının yaşam ve hürriyet mücadelesini başarıyla gündeme getiren büyük isimlere hayran olabilir. Ancak dünya, mücadelede kaybedilen, adı bilinmeyen birçok erkek ve kadının insanüstü fedakârlığı hakkında hiçbir şey bilmemektedir. Herkesin, uluslarının barış ve onur içinde yaşaması için acı çeken ve ölen her iki cinsiyetten ve her yaştan şehitleri Tapınaklarında ve Camilerinde dua ederken hatırlamasını rica ediyorum. Bu

⁴⁴⁷Dönemin diğer siyasetçi ya da aydınlarından farklı olarak Halide Edib’in yabancı öğrencilerin çoğunlukta olduğu okullarda eğitim görmüş olması çocukluğundan itibaren farklı kültürlerle aşina olmasına ve her bir farklılığın bir araya geldiğinde önemli bir zenginlik oluşturduğu düşüncesine sahip olmasında önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki Halide Edib kozmopolit bir kültür oluşturma arzusunda değildir. İlerleyen kısımlarda bahsedileceği üzere Türk kültürünün Bizans, Arap ve Fars etkisinden azade bir biçimde kendisini göstermesi gerektiğine dair uzun inceleme yazıları kaleme almıştır.

Ayrıca belirtmek gerekir ki bu dönemde kaleme alınan gazete yazılarında mübadele konusu önemli bir yer tutar. İstanbul’da yaşayan Rumların mübadele dışı bırakılması tepkinin odağındadır. Örneğin Suphi Nuri, Rumları asimile edilmemiş olduğundan yakınmaktadır:

“*Hazret-i Fatih’in bir türlü akıl ettiremediğimiz bir davranışı yüzünden biz vatanımızda Rumları rahat bırakmıştır. Bu Rumları sulh zamanında Türk yapmak pek kolay idi. Fakat bunları yapmakla Fatih, torunlarını gayet zor bir duruma soktu. Son asırlarda biz Rumlarımızdan neler çekmedik.*” Suphi Nuri (İleri), “Rumlarımız”, *İleri*, 14 Aralık 1922, No: 1746, s.1. Vakit gazetesinde de Makedonya’daki Türklerin mübadeleye dahil edilmemesi gerektiğini, buna karşılık savaşta Yunanistan’a maddi destek sağlayan İstanbul’da Rum nüfusunun da vatan hainliği yaptıkları için aslında idam edilmeleri gerektiğini ancak yine de mübadele edilerek suçlarının affolunacağını bildirmiştir. *Vakit*, 23 Ağustos 1923, No: 2044, s.1.

Görülebileceği gibi genel kanı mübadeleden yanadır. Ancak bu çoğunluğun bir Rum düşmanlığı güttüğü fikrini yaratmamalıdır. Halide Edib’in farklı bir bakış açısına sahip olmasında Mübadele gerçekleşirken Yunanistan -Türkiye ilişkilerini geren olayların oluşunu, göç nedeniyle yaşanan insani sorunları gözlemlemesinin ardından geçen on yıllar sonrasında mübadeleye ilişkin görüşlerini kaleme almasının da etkisi elbette vardır. Bir başka ifadeyle olayların sıcaklığı gittikten sonra değerlendirme yapmak daha bağımsız bir bakış açısı ile yapılabilir. Bu nedenle mübadele konusunda ortaya konulan düşüncelerin ortaya konulduğu dönemin sosyo-politik ortamından bağımsız düşünülemez. Dolayısıyla kimi zaman sert ifadeler kullanılsa da bu bir düşmanlık “pompalaması” şeklinde devam etmemiştir.

tür bilinmeyen kahramanlar her zaman tüm halkların dualarına layık olacaklardır.”

Kitabın büyük bir bölümü Türkçeye çevrilmişse de alıntı yapılan pasaj Türkçe çevirilerde bulunmamaktadır. Halide Edib, bu kısa ayrıntıyla Millî Mücadelenin topyekûn bir direniş olduğunu dile getirmekte, zaferin sadece lider kadrosuna ait olmadığına ilişkin görüşlerine “ince” bir biçimde değinmektedir. Bu kısa pasaj Halide Edib’in milli mücadele sonrası Yahya Kemal’in de bahsettiği siyasi bakımdan beklediği itibarı göremeyişinin bir uzantısıdır. Halide Edib, mücadeleyi kadın-erkek birçok fedakârlıkla beraber verdiklerini buna karşılık savaş sonrasında öne çıkanın sadece birkaç isim olduğuna ilişkin ince sitemini kelimenin tam anlamıyla satır arasında vermekten geri durmamıştır.

3.1.2.Sıradan İnsanların Millî Mücadelesi: Ateşten Gömlek Sinemalarda

Esasen Halide Edib’in lider kültüne meydan okuyuşu *Conflict Between East and West in Turkey*’den çok daha öncesine tam da Lozan görüşmelerinin yapıldığı döneme rastlar. Henüz Sakarya Savaşı döneminde kaleme almaya başladığı romanı *Ateşten Gömlek*, 1922 yılında tefrika edilmeye başlamıştır.⁴⁴⁸ *Ateşten Gömlek*, liderlere yer vermeksizin sıradan insanların yaşadıkları ile milli mücadeleyi okurlara anlatmaya çalışır.

⁴⁴⁸ İkdâm Gazetesinde tefrika edilmeye başlanmıştır. Kitabın isim babası Yakup Kadri’dir. Cephede bulundukları sırada Yakup Kadri’nin *Ateşten Gömlek* isimli bir roman yazacağını öğrenen Halide Edib, bu ismi çok beğendiğini belirtir. Bunun üzerine affına sığınarak Yakup Kadri’den önce bu ismi kullandığını belirten bir yazı da kaleme almıştır.

“Anadolu hayli buhranlı günler geçiriyordu. Anadolu harekâtının hilkat günlerindeki ruhların biraz ham ihtilâcî ve hâilesi artık geçmiş gibiydi. Havada daha mütekemmil ve müşkil bir ihtilal ve harp kokusu vardı. Bununla beraber siz (Yakup Kadri) eski günleri sezmiş olacaksınız ki birdenbire bütün bu isimsiz şeyleri bir cümle içinde topladınız ve bana dediniz ki:

— Ben “Ateşten Gömlek” isminde bir Anadolu romanı yazacağım.

Ben biraz sizi arkadaşça ta’zîb için:

— Ben de bir “Ateşten Gömlek” yazacağım, dedim.

Siz yarı ciddi yarı şaka:

— Yapmayınız, başka roman ismi yok mu? Dediniz.

...Size de bu kadar Anadolu’ya yakışan ve kendi başına bir şaheser olan isim için teşekkür etmek ve sizden af dilemek isterim; Yakup Kadri Bey. Bu ismin kudreti eserden kavî olması benim kabahatim değildir. Benim “*Ateşten Gömlek*”i eğer zaman söndürüp bir tarafa atmazsa Türk romanları arasında iki tane “Ateşten Gömlek” olacak. Belki elli sene sonra bir kütüphane rafında yan yana oturacak olan bu iki kitap (Hans Andersen’in masallarındaki gibi belki dile gelir, birbirlerine geçmiş günleri söylerler. Kim bilir o uzak âtîde Türk gençliğinin sırtındaki “Ateşten Gömlek” ne kadar bizimkilerden başka olacaktır.” Halide Edib, “Yakup Kadri Bey’e”, *İkdâm*, nu. 9067, 17 Şevval 1340/14 Haziran 1338/1922

“İhtilal ve isyan günlerinden beri koza, kurt, kelebek devirleri tetkik edilen mahlukat gibi Sakarya silah arkadaşlarımın “Ateşten Gömlek”te birkaç solgun aksini İstanbul ihtilal, ordu günlerinden alıp kâğıt üstüne koymaya çalıştım. İstedğim gibi olmadığı için silah arkadaşlarımdan af dilemek istedim. Bize onlar ilham ettiler. Daha doğrusu, Karadağ Muharebesi’nde dağın ortasında ismini hiçbir zaman bilemeyeceğim yağız atlı bir zabitin dumanlar içinde kaybolup meydana çıkışı bana kocaman bir kalp hikâyesi tahayyül ettirdi. Eser Sakarya’nındır. Fena olabilir, fakat benim sanatımın yapabileceği en iyi şeydir. İnsan, en çok sevdiklerine, ancak en iyi yapabildiği şeyi verebiliyor.”⁴⁴⁹

Halide Edib’in satırlarından uzun süre ara vermiş olduğu edebi çalışmalarına dönmüş olmanın yanında eserin ortaya çıkışından da önemli bir heyecan içinde olduğu anlaşılmaktadır. Halide Edib’in bu heyecanı okuyucuda da kendisini göstermiş, eser büyük bir ilgi görmüştür. Diğer taraftan Halide Edib’in milli mücadelenin öyküsünü destansı bir biçimde aktarırken burada liderlere yer vermeyişi de ince bir ayrıntıdır. Halide Edib her hâlükârda tarihe geçecek bu isimlerin yerine mücadelenin “isimsiz” kahramanlarına kalemiyle isim vererek, bir bakıma onları onurlandırmak istemiştir. Ancak bu durum Halide Edib’in lider kadroya karşı alttan alta oluşan mesafesinin bir göstergesi olarak da görülebilir. Millî mücadele başarı ile sonuçlanınca “dalkavuklarla” ya da siyasi menfaat peşindeki insanlarla dolan Ankara’dan uzaklaşan Halide Edib, liderlere övgüler düzmeden naif bir biçimde yansıttığı milli mücadele öyküsü Ateşten Gömlek ile bir bakıma kendisini uzaklaştığı “menfaatçi” gruptan ayırmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi Halide Edib, anılarında da milli mücadelede üzerine düşeni yaptığını bunu yaparken de herhangi bir çıkar amacı gütmmediğini dile getirmiştir.

Lozan görüşmelerinin yapıldığı ve bir ölçüde sıkıntıya girdiği bir dönemde okuyucu ile buluşan kitap, bu dönemde halkın milli mücadeleye olan inancını taze tutmak için de önemli bir araç olarak görülmüştür. Önceki bölümlerde üzerinde durduğumuz, cephe edebiyatının propaganda yapmadaki ve kamuoyu oluşturmadaki etkisi göz önünde bulundurulduğunda *Ateşten Gömlek*’in bu rolü başarı ile yerine getirdiği söylenebilir. Hatta çok kısa bir süre içinde kitabın film olarak beyazperdeye yansması

⁴⁴⁹ Halide Edib, “Yakup Kadri Bey’e”

gündeme gelmiştir.⁴⁵⁰ İpek Çalışlar, Halide Edib çalışmasında *Ateşten Gömlek*'in lider kadroya yer vermeyişinin, Halide Edib'in siyasi geleceğini olumsuz etkilemiş olduğunu ifade eder.⁴⁵¹ Bu noktada belirtmek gerekir ki son derece ilgi gören *Ateşten Gömlek*'in "lidersizliği" konusunda Mustafa Kemal Paşa'nın herhangi bir tavrı olmuş mudur bilemesek de Türk sinemasının öncü isimlerinden biri olan yapımcı Şakir Seden'in hatıralarına yer verilen *Bağışla Onları* isimli biyografi romanda Halide Edib'in, Seden ile görüştüğü ve kitabın beyazperdeye aktarılmasını bizatihi Mustafa Kemal Paşa'nın istediğine yer verilir.

"Kemal haber yollamış. Halide Edip Hanım gelmişmiş, görüşmek istiyormuş...
...Gazi, bir gün Halide Edip Hanım'ı çağırmış Çankaya'ya. Ona demiş ki: İstiklal Harbi bitmiştir. Her harp başlar ve biter. Ama önemli olan, biten harbin yaralarını mümkün olduğu kadar çabuk sarmak ve hayatına sevk etmektedir. Bunun için, kitlelerin heyecanını ayakta tutmak mecburidir. Yine bunun için çok romanlar, hikâyeler, piyesler yazılmalı, filmler çevrilmelidir. Çok haklısınız efendim, Gazi hazretleri, demiş Halide Edip Hanım. Senin o Ateşten Gömlek romanın var ya, demiş Gazi; işte onun filmi yapılmalı. Halkımız neler çektiğini hiç unutmamalı, hep bilmeli ki, bugünün kıymetini takdir etmeli.

"Bir şey daha istiyor Gazi hazretleri" dedi Halide Edip Hanım, Kemal'le bana: Ateşten Gömlek filminde mutlaka Türk kadınları rol almalı ve oynamalı..."
"452

Yukarıda alıntıladığımız anıyı en azından ikinci bir kaynaktan doğrulama şansına erişemediğimiz için, *Ateşten Gömlek*'in Mustafa Kemal'in arzusu ile mi filme alındığını kesin olarak bilemiyoruz ancak kitap filme aktarıldığında gerçek askeri

⁴⁵⁰ Ateşten Gömlek, biri 1923 diğeri 1950 olmak üzere iki kez beyazperdeye aktarılmıştır. Agâh Özgüç, **Türlerle Türk Sineması, Dönemler- Modalar – Tipler**, İstanbul: Dünya Yayınları, Ekim 2005, s.83-84. Bunlardan ilkinin yönetmeni Muhsin Ertuğrul'dur. Uzun yıllar Türk tiyatrosu ve sinemasının en etkin ismi olacak olan Muhsin Ertuğrul, Ateşten Gömlek'in başrolünde de yine kendisi rol almıştır. Muhsin Ertuğrul'un Ateşten Gömlek'i birçok yönüyle ilklerin filmi olmuştur; kurtuluş savaşını anlatan ve başrolünde Türk kadınlarının oynadığı ilk filmidir. Her ne kadar teknik imkânsızlıklar olsa da filmin Muhsin Ertuğrul'un en başarılı işlerinden biri olduğu ifade edilmiştir. Nijat Özön, **Türk Sineması Kronolojisi (1895-1966)**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968, s. 84. Buna karşılık Muhsin Ertuğrul'un milli duyguların sömürüsü olarak tanımladığı filminin ticari kaygılarla iki bölüm olarak sinemada gösterildiğini belirtmesi önemli bir ayrıntıdır. Özgüç, s.84. Nitekim Halide Edib de dostu Mss Billings'e yazdığı mektupta filmin gösteriminin yapıldığı sinemalarda izdiham yaşandığını belirtmiştir. Yıllar sonra belediye deposundaki bir yangın sonucunda kopyaları yanan ilklerin filmini izlemek, günümüz için ne yazık ki mümkün değildir. Ayrıca Baknz. Aslıhan Doğan Topçu, "Türk Sinemasında Halide Edib uyarlamaları", **Türk Edebiyatı**, Şubat 2014 sayı:484, yıl42, s.62-66

⁴⁵¹ Çalışlar, a.g.e., s. 296

⁴⁵² Tarık Dursun K., **Bağışla Onları**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Ağustos 2018, s.140-141

taburların filmde rol alışı, 23 Nisan tarihinde gerçekleşen ilk gösteriminin, Büyük Millet Meclisi'nin açılış yıl dönümüne denk getirilmiş olması göz önünde bulundurulursa, Mustafa Kemal Paşa'nın onayı ve desteği olmaksızın hareket edilmeyeceği de açıktır. Filme ilişkin önemli bir diğer ayrıntı da Türk Sinemasında ilk kez Müslüman-Türk kadınlarının beyaz perdede görülmesidir. Bu dönemde Müslüman-Türk kadınların sahnede yer almaları veya beyaz perdede görünmeleri yasaktı. Film izlemenin dahi "günah" kabul edildiği bir zaman diliminde, kadın rollerini sadece gayrimüslim azınlık kadınları veya Rus Çarlığı'nın devrilmesi sonucu İstanbul'a yerleşen Rus göçmenleri üstlenebiliyordu. Ancak, söz konusu milli mücadeleyi anlatan bir film olduğunda, başrollerde yabancı kadın oyuncuların bulunması pek uygun görülmemiştir.⁴⁵³ Nihayetinde Türk kadın oyuncuların filmde rol alması neticesinde, çekimler sırasında halk tarafından bazı tepkilere maruz kalsalar da Ayşe rolü ile Bedia Muvahhit ve Kezban rolü ile Neyyire Neyir, filmin gösterime girmesinin ardından büyük övgülerle anılmışlardır.⁴⁵⁴ Hatta Mustafa Kemal Paşa da rolündeki başarısı ile alakalı olarak karşılaştıkları bir toplantıda Bedia Muvahhit'i bizatihi tebrik etmiştir.⁴⁵⁵ Buradan da anlaşılacağı gibi Mustafa Kemal Paşa'nın içten içe yaşayabileceği bir kırgınlık var mıdır bilinmese de Halide Edib'in romanının beyaz

⁴⁵³ Agah Özgüç, **Türk Sinemasında İlkler**, İstanbul: Yılmaz Yayınları, Aralık 1990, s.33

⁴⁵⁴ Film ile ilgili yapılan değerlendirmelere birkaç örnek verecek olursak:

“Filmde Ayşe rolünü yapan genç Türk hanımının muvaffakiyetine hayran olmamak kabil değil... İhsan, Peyami rollerini yapan sanatkarlar da çok muvaffak olmuştur. Fakat filmin şaheser kısmı Kezban rolündedir. Kezban Ateşten Gömlek romanında Anadolu kadınının cefa, mihnet ve asalet timsaliydi; filmde ise muhabbet, feragat ve saffet timsalidir... Kezban'ın İhsan'a muhabbet ve alakasında kalp ve ruhtan başka bir şeyin dahli yoktur. Bunu İhsan, hainlerin eline düştüğü vakit Kezban'ın mustarip yüzünde pek güzel okuduk. “Temaşa- Ateşten Gömlek Sinemada”, **Yeni Mecmua**, 4. C, Sayı: 10 (76), 15 Mayıs 1923, s.217

“Ateşten Gömlek'te bir katrenin nasıl bir umman olduğunu, esaret çemberinden taşıp nasıl istiklale kavuşulduğunu gördük. Bir daha vay bizi esir etmek isteyenlere! Fakat çok açız ve bize bu türlü gıdalardan daha çok lazım . . .6Ateşten Gömlek'te bir katrenin nasıl bir umman olduğunu, esaret çemberinden taşıp nasıl istiklale kavuşulduğunu gördük. Bir daha vay bizi esir etmek isteyenlere! Fakat çok açız ve bize bu türlü gıdalardan daha çok lazım” Seyyah (Hakkı Süha Gezgin) , "Ateşten Gömlek", **Vakit** (Merhaba sütunu) , 10 Mayıs 1923

Filme ilişkin ayrıntılı değerlendirme için bkz: Alim Şerif Onaran, **Muhsin Ertuğrul'un Sineması**, 2. Bs., Ankara: Agora Kitaplığı, Nisan 2013

⁴⁵⁵ Atilla Dorsay, Engin Ayça, “Bedia Muvahhit ile Konuşma, “Aydın Konuşması””, **Yedinci Sanat**, Sayı 9, 1973, s.90-91; Erdal Sevinçli, “Bedia Muvahhit 70 Yaşında”, **Cumhuriyet Dergi**, 8 Ağustos 1993, sayı.385, s.17-18

perdeye aktarılmasında desteğinin olduğu ileri sürmek yanlış bir varsayım olmayacaktır.

3.1.3.Bağımsızlık Sonrası İlk Seçimler: Kadınların Siyaset Arayışı

Büyük Millet Meclisi'nin ilk döneminde vekiller birbirinden çok farklı siyasal düşünce ve görüşlere sahiplerdi. Bu insanları birleştiren ortak nokta vatanın kurtuluşu olmakla beraber yöntemler konusunda zaman zaman anlaşmazlıklar ortaya çıkmaktaydı. En basit konularda yapılan görüşmelerde bile görüş birliğinin sağlanamadığı durumların ortaya çıkması ile Mustafa Kemal Paşa çareyi meclis içinde kendi grubunu kurarak bulmuştu. “Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Grubu” adındaki bu gruba katılmayanlar, İkinci Müdafai Hukuk Grubu'nu oluşturmuşlardır. Sonrasında Birinci ve İkinci Grup olarak adlandırılacak bu oluşumlar görüş ayrılıklarını bireysellikten kurtarmış, örgütlü iki grup haline getirmiştir. İkisi arasındaki temel farklılığın kabaca muhafazakârlık ve yenilikçilik ekseninde şekillendiğini ileri sürebiliriz. Yenilikçi olan Birinci Grup aynı zamanda iktidardı, ikinci grup ise muhalefettydi. Daha önce de belirttiğimiz gibi savaş dönemince amaç ortak olduğu için farklılıkların yarattığı sorunlar bir bakıma “hazmedilebiliyordu”. Ancak silahlar susup savaş sona erdiğinde işler değişmişti. Yeni Türkiye'nin geleceği konusunda muhalefet sertleşmeye başlamıştı. Bununla alakalı olarak Lozan Antlaşması'nda görüşmeler nihayete doğru yaklaştığı dönemde Mustafa Kemal Paşa, ikinci gruptan vekillerin antlaşmanın meclisten geçmesinde sorun çıkarmalarından endişe etmekteydi.⁴⁵⁶ Dolayısıyla yeni bir meclisin oluşması bunun için de seçim yapılması gerekmektedir.

Lozan görüşmelerinde, Türkiye'nin hukuki olarak da Batılı sisteme entegre olmasını sağlayacak yeniliklerin yapılması yönündeki beklenti de dile getirilmişti. Seçim Kanununda yapılacak değişiklik ise bu yeniliklerin başlangıç adımlarından biri olmuştur.⁴⁵⁷ Seçim Kanunu değişimin konumuz açısından önemi ise kadınların da yapılacak değişimde meclise girebilme şansı yakalama isteğiydi ve mecliste kadının varlığı söz konusu olacaksa akla gelen ilk isim de Halide Edib olacaktı.

⁴⁵⁶ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, s.565-570

⁴⁵⁷ Seçimle beraber barış antlaşmasını Meclis'ten geçirebilmek için uygun bir zemin yaratmak istenmiştir. Bülent Tanör, **Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul: Der Yayınları, 1992, s.227

Yeni bir siyasal otoritenin kurulduğu ve kadın hakları kapsamının henüz belirlenmemiş olduğu bir dönemde kadınlar, güç alanında yerlerini almak istiyorlardı. Bu amaçla örgütlenen kadınların başını çeken isim ise Nezihe Muhiddin olmuştur. Nezihe Muhiddin'e göre II. Meşrutiyet sonrasındaki kadın hareketleri ve kadın hakları için verilen mücadeleler, 1908-1923 yılları arasında geçen 15 yıl içinde kadınların savaş alanlarında gösterdiği fedakarlıklar neticesinde kadınlar sosyo-politik alanda haklarına kavuşmayı sonuna kadar hak etmişlerdi.⁴⁵⁸ Bu hak talebi karşısında mecliste seçim kanununda yapılacak değişiklikler konusunda yapılan tartışmalarda da konu gündeme gelmişti ancak sonuç kadınların beklentisi yönünde değildi.

Yapılan değişikliklerde kadınlara seçme ve seçilme hakkı konusunda herhangi bir ibare yer almazken, Her 50 bin erkek nüfus için bir milletvekili seçilmesi yerine her 20 bin erkek nüfusa bir vekil seçilmesi yönündeki değişiklik önerisi tartışılmış ve konu kadınlara geldiğinde, ikinci gruptan bir milletvekili olan Hüseyin Avni Bey, kadınların özellikle eğitim konusundaki eksikler ekseninde mevcut durumları göz önünde bulundurularda henüz seçme ve seçilme hakkına sahip olmasalar da yine Hüseyin Avni Bey'e göre kadın nüfusu da düşünülerek 20 bine düşürülen sayı ile kadınlar aile içinde yaptıkları seçimle eşlerine oy vermiş, erkekler de kadınların oylarını temsil etmiş olacaklardı..⁴⁵⁹ Ancak durum elbette Hüseyin Avni Bey'in iddia ettiği gibi kadınlar düşünülerek yapılan bir "lütuf" değil, savaş nedeniyle erkek nüfusun düşmesinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim duruma Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey itiraz edecek olmuş ancak meclisteki cinsiyetçi tutum kendisini göstermiş ve itirazı protesto sesleri ile havada kalmıştır.⁴⁶⁰ Hatta kadınların seçme ve seçilme hakkını alabilmesi için eşi Mustafa Kemal Paşa'ya ısrar eden Latife Hanım'ın, meclisten bu yönde bir karar çıkmayınca son derece üzüldüğü birçok anı kitabında da geçmektedir.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Yaprak Zihnioğlu, **Kadınsız İnkılap Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği**, İstanbul: Metis yayınları, 2003, s. 126-127

⁴⁵⁹ Zihnioğlu, **a.g.e.**, 122

⁴⁶⁰ Zihnioğlu, **a.g.e.**, s.123; Hatta Tunalı Hilmi Bey'e feminist diye bağırılmış ve bu kelime aşağılama maksatlı kullanılmıştır. Kendisi şariat kurallarına uymaya davet edilmiştir. Oturumdaki konuşmalar için Bkz. TBMM ZC, Birinci Devre, C.II8, s. 328-341.

⁴⁶¹ İsmet Bozdağ, **İki Aşk Arasında Atatürk**, İstanbul: Truva Yayınları, 2006 s.149-150; İpek Çalışlar, **Latife Hanım**, İstanbul: Doğan Kitapçılık, Ekim 2006, s.58

Meclisteki itirazlara karşılık birçok ilerici yazar ve entelektüel erkekler kadınlardan yana tavır sergilemişlerdi. Örneğin Ahmet Emin Bey, Vakit gazetesinde 18 Nisan 1923 tarihinde kadınların siyasi hakları konusunda “Kadınları İntihab” isimli bir anket başlatmış, anketi yanıtlayanların büyük çoğunluğu kadınları mecliste görmek istediklerini belirtmişlerdir. Anketin büyük ilgi görmesi ile meclisten bu yönde bir karar çıkmasa da kadınlar mücadelelerini hızlandırmışlardır. Bunun üzerine kadınlar bir parti şeklinde örgütlenme çabasına girişmişler ve Nezihe Muhiddin’in başını çektiği 13 kadın, Kadınlar Halk Fırkasını kurmuşlardır.⁴⁶² Kadınlar cephesinde tüm bu hareketlilik devam ederken Halide Edib’in sessiz kaldığını görüyoruz. Konu ile alakalı olarak herhangi bir paylaşımı olmamıştır. İpek Çalışlar, Halide Edib’in beklentilerinin Nezihe Muhiddin ve Kadınlar Halk Fırkası’ndan çok daha yüksek olduğu bu nedenle bu mücadele bulunmadığı yönünde bir değerlendirme yapıp dışlandığı bir ortama kadın mücadelesi çatısı altında dönmek istememiş olabileceğini belirtiyor.⁴⁶³ Halide Edib fikri mücadelesinde kadınlık olgusunu hep geri planda bırakmış hatta çoğu zaman da silmişti zira erkekler arasında varlığına da düşüncelerine de önem verilmiş ve “cemiyyetin” bir parçası olmuştu. Dolayısıyla Halide Edib’in erkek kardeşleri ile anlaşmazlığı düşünsel farklılıklardan kaynaklanmaktaydı. Elbette kadın oluşu “cemiyyetin” dışına itilmesini kolaylaştırmıştı Halide Edib, kadın mücadelesine her zaman destek verse de fiili olarak içinde bulunmamıştı. Buradan hareketle Halide Edib’in kendi mücadelesini kadınların faaliyetlerinden ayrı tuttuğunu ve bir parça daha yukarıda gördüğünü ileri sürebiliriz.

Sadece kadın konusu dışında da basında ve mecliste birçok çekişme ve tartışmaya konu olan seçimler, sorunsuz bir biçimde Ağustos 1923’te yapılmış, Mustafa Kemal Paşa’nın da yoğun çabaları sonucunda Cumhuriyet Halk Fırkasını oluşturan I. Grup adaylarının önemli bir kısmının meclise girmesi ile neticelenmiştir. Sıra seçimlerin

⁴⁶² Nezihe Muhiddin öncülüğündeki 13 kadının kadın hakları savunusu için kurdukları kadın komitesi 15 Haziran 1923’de Darülfünun Konferans Salonunda toplanmış ve siyasal bir parti kurma kararı almışlardır. Kuruluş dilekçelerini TBMM’ye sunmuşlar ancak kadınların seçme ve seçilme hakkı olmadığı için kuruluş dilekçeleri kabul edilmemiş; parti hareketi Türk Kadınlar Birliği’ne dönüşmüştür. Zihnioglu, **a.g.e.**, s.119-150

⁴⁶³ Çalışlar, **a.g.e.**, s.297

hemen öncesinde imza edilen Lozan Barış Antlaşması⁴⁶⁴ ile de uluslararası alanda tanınan Türkiye'nin yönetim şekline isim koymaya gelmiştir.

1.13. 3.2. CUMHURİYET İLAN EDİLİRKEN HALİDE EDİB'İN DEMOKRASİ ARAYIŞI VE “HAKİMİYET-İ MİLLİYE”

Mustafa Kemal Paşa, henüz Lozan Antlaşması imzalanmadan önce konumunu pekiştirmeye başlamıştı. Çıktığı yurt gezisi, meclisin fesih edilip seçimlere gidilmesi ve sıkı tedbirler altında yapılan seçimlerde Mustafa Kemal Paşa'nın istediği doğrultuda bir meclis oluşması ile konumu da sağlamlaşmıştı. Buna karşılık mecliste Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif olan bazı vekiller halen konumlarını korumaktalardı. Rejimle ilgili tartışmalar devam ederken muhalefet fikri de tam manasıyla olmasa da kendisini gösteriyordu.⁴⁶⁵Savaşın yarattığı olağanüstü koşullar şimdi ise hızlı bir modernleşme çabasındaki bir devletin içinde bulunduğu olağan üstü koşullara evirilmişti. İstenilen neticenin alınması için Mustafa Kemal Paşa sözü edilen karmaşaya son vermek adına anayasal bazı değişikliklerle yönetim şekline ismini vermek niyetindeydi.

Mustafa Kemal Paşa, 24 Ekim 1923 tarihinde Fethi Bey'in kabinesi istifa edip, Ali Fuat Paşa da Meclis ikinci başkanlığı görevinden ayrılınca meclis işleyişi iyice karışınca bu karmaşaya nihayet verecek kararı verdi. 29 Ekim 1923 tarihinde gerçekleştirilen Büyük Millet Meclisi toplantısında Cumhuriyet'in ilanını içeren tasarı okunarak, cumhuriyet ilan edildi. Burada oldukça genel hatları ile alınan bu sürecin konumuz açısından asıl önemi ise sonuçları bakımından gerçekleşmesidir. Halide Edib başta olmak üzere Mustafa Kemal Paşa'nın milli mücadelede sürecindeki yakın silah arkadaşları olan Rauf Paşa, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşa'nın cumhuriyet ilanını halkla beraber öğrenmeleri yıllar boyunca sürececek olan tartışmaların temel noktalarından biri olacaktır.

⁴⁶⁴ Goloğlu, **Millî Mücadele Tarihi- V, 1923 Türkiye Cumhuriyeti**, 2.bs., İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2021, 259-297

⁴⁶⁵ Jean Deny, **Yeni Türkiye**, İstanbul: Yenigün Yayıncılık, 2000, s.138-139

Belirtmek gerekir ki cumhuriyet ilan edilişı zaman zaman anlatılageldiğinin aksine pek de sürpriz olmamıştır. Bazı Batılı gözlemcilerin de aktardığı gibi esasen yönetim şekli adı konulmasa da TBMM'nin Batı'da uygulanan hiçbir sisteme benzemiyor oluşu hem yasama hem de yürütme yetkisini kendisinde bulunduruşu ve halk temsilcilerine dayanıyor olmasıyla bu yönetimin cumhuriyet rejimine dönüşeceği tahmin edilebiliyordu. TBMM'nin bir yönüyle Fransız Devrim Meclisini andıran yapısına dikkat çekip, Mustafa Kemal Paşa'ya Bonapart göndermesi de yapılmaktaydı.⁴⁶⁶

Diğer taraftan mücadelenin içerideki modernleşme çabalarına kayması, atılacak adımlarda kararlılık gerektiriyordu. Bu sebeple de Türkiye'nin cumhuriyet rejimini resmi olarak alacağı yabancı kamuoyu tarafından da dile getirilmekteydi. Tüm bunlara ilaveten Türklerin her zaman bir lider kültüne bağlılık duymaya eğilimli olduklarını ve dolayısıyla çok sesliliğin uzun vadede devam edemeyeceğini düşünen yabancı gazeteciler de yok değildi. Tüm bunların yanı sıra Türklerin milli mücadele süresince göstermiş olduğu demokratik çabanın Batılı demokrasilerden bile daha ileride olduğu görünür bir gerçektir. Büyük Millet Meclisi yönetimi ile demokrasinin en saf hali uygulanmaktaydı. Bu durum son derece ileri bir demokrasi örneği sunarak, Doğulu Osmanlı'nın ardılı olarak görülen Türkiye'nin, Batı nezdinde ilgi uyandırdığı kadar Doğu toplumlarına da bir model oluşturduğu fikrini ortaya çıkarmaktaydı. Tüm bunlara rağmen hızlı bir modernleşme gerçekten de istikrarlı bir siyasal ortama ihtiyaç duyuyordu ve dolayısıyla muhalif seslerle modernleşme çabalarının çıkmaza girme ihtimali ülkenin tüm kazanımlarını yitirebilme riskini ortaya çıkarmaktaydı. Dolayısıyla cumhuriyetin ilanı ile Mustafa Kemal Paşa kendi konumunu pekiştireceği kadar modernleşme hareketini de güvenceye almış olacaktı.⁴⁶⁷

Görüleceği gibi cumhuriyet bir anda ilan edilip ortaya çıkmış bir olgu değildi. Tartışmaları çok daha öncesinden yapılmaktaydı. Hatta Falih Rıfkı, *Çankaya* isimli çalışmasında bu konudan şu şekilde söz edecekti:

⁴⁶⁶ Orhan Koloğlu, *Cumhuriyet'in İlk Onbeş Yılı (1923-1938)*, İstanbul: Boyut Kitapları, 1999, s.151

⁴⁶⁷ Koloğlu, *a.g.e.*, s.152

“Ankara’ da ve İstanbul’da düşünebilen, görebilen ve duyabilen herkes biliyordu ki, hiçbir yerde benzeri olmayan o rejim öyle gidemez. Bir şey olacağı, bir şey hazırlandığı belli idi. Devlet şeklinin Cumhuriyet ve Mustafa Kemal’in Cumhur reisi olmasını istemeyenler, halk efkarını kendileri ile beraber sürükleyeceklerine inanmakta idiler ve bu inanışlarında haklı idiler. Eski Türkiye’ de "Cumhuriyet" sözü "şapka" sözü kadar kötü ve korkulu idi. Yobaz lügatindeki manası ile ' 'gavurluk" mahiyetinde idi.”⁴⁶⁸

Falih Rıfkı’nın konu hakkındaki çıkışı kesinlikle haksız değildi. Cumhuriyetin ilanının saltanat yanlısı gericileri son derece rahatsız etmesi inkâr edilemez. Buna karşılık Halide Edib’in de içinde sayıldığı Kazım Karabekir, Rauf Orbay gibi isimlerin cumhuriyet ilanına karşı tutumlarının söz konusu gericilerle beraber ele alınması ise yanlış bir yaklaşım olacaktır. Elbette önemli bir kararın alınışına ve ilan edilmesine iştirak edememelerinin getirdiği insani bir kırınglık olsa da en azından Halide Edib için durum tam olarak bu kadar basit değildir.

Halide Edib’in cumhuriyet ilanından çok daha önce 1923 Şubat’ında kaleme aldığı yazısı bu anlamda önemli ipuçları barındırmaktadır:

“Hâkimiyet-i milliye” bir millet efrâdının hepsinin ayrı ayrı birer hükümdar olmasıdır. Fakat kendi arzusunu kendi menfaatini ekseriyetin arzusu ve menfaatinde müşterek görmesi lazımdır.

Hâkimiyet-i milliyenin tesis ettiği memlekette bir fert hükümdarlık hakkının aynı zamanda mukaddes ve büyük bir vazife verdiğini bu vazifeyi hissen ifa ederse hâkimiyetini muhafaza edebileceğini bilmelidir...

...Hâkimiyet-i Milliye’yi alan Türk milleti bu defa memleketini, yani Türkiye’yi daha zengin, daha mesut, daha âlim daha mamur yapmak vazifesini de omuzlarına almıştır. Bunu yapamazsa hâkimiyet-i milliyesini muhafaza etmeme ihtimali bu kadar. Binaenaleyh ikinci ve daimî mücâhedemiz hepimizin saadet ve hatta hakk-ı hayatı eline verdiğimiz milleti, ferda, fer-i efrâda anlayan, bilen ve çalışan ve kendi için olduğu gibi heyet-i umumiye için de düşünen insanlar haline koymak lazımdır. İşte onun için bu yeni harbimiz daha uzun ve daha çok müşküldür. Fakat bu yeni medeniyet mücâhedesini yapacakların gazâsı daha mübarek, daha devamlı ve asıl istihlas mücadelesidir.”⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, İstanbul: Sena Matbaası, 1980, s.376

⁴⁶⁹ Halide Edib, “Kazım Karabekir Paşa’nın Çocuklarına”, **İkdam**, nu. 9317, 6 Recep 1341/22 Şubat 1339/1923

Görüldüğü gibi Halide Edib'in saltanatla ya da gericilikle herhangi bir ilişkisi olmadığı gibi “hakimiyet-i milliye”ye son derece kıymet vermektedir. Genel anlayışa göre milletin, kendi elinde bulunan egemenliğini belirli süreler zarfında seçtiği vekiller aracılığı ile kullandığı yönetim biçimi olarak tanımlanabilecek cumhuriyet, “hakimiyet-i milliye” ile hemen hemen eş anlamlı gözükmemektedir. Pekâlâ bu durumda Halide Edib'in itirazı neden kaynaklanmaktadır sorusu akıllara gelebilir. Esasen cevabı oldukça açıktır, Halide Edib'in “hakimiyet-i milliye”den kastı yukarıda da belirttiğimiz demokrasinin “saf” hali olarak görülen TBMM yönetimidir. Buna karşılık genel kanıya hakim olan cumhuriyet tanımı aynı zamanda sınırları belirli anayasal bir rejimdir. Halide Edib için önemli olan rejimin şeklinden ziyade demokrasidir zira önceki bölümlerde de ele alındığı gibi Halide Edib, İngiltere örneğinde olduğu gibi meşruti bir rejim olsa bile son derece demokratik bir ortamın tesis edilebileceği üzerinde durmuştur.

Halide Edib'in bu konudaki şaşkınlığının bir diğer nedeni ise Mustafa Kemal Paşa'nın tutumudur. Hakimiyet-i milliye konusunda hassasiyetini “hakkın ortasında, hakla âtûmizi ve medeniyet-i mücâhedelerini münâkaşa ederken görüyoruz ve bu büyük adamın, bu büyük Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın, bu muazzam mücâhedede halka öğretmek istediği ve kendi bu mücâhedeye başladığı gün yegâne ebedî bir kudret diye gördüğü bir şey var ki ona “hâkimiyet-i milliye” diyoruz...” cümlesi ile belirttiği Mustafa Kemal Paşa'nın cumhuriyet ismine mesafeli olduğunu, dolayısıyla bu yöndeki çıkışının şaşırtıcı olduğunu düşünüyordu.

“Büyük Millet Meclisi'nin ilk önemli işi yeni bir isim almak oldu; 29 Ekim 1923'de anayasal bir değişiklik ile cumhuriyet adını aldı. 1920'de fazlasıyla demokratik bir biçimde oluşan hükümet, yavaş yavaş yerini daha anayasal bir şekle bırakıyordu. Muhalefet “ikinci grup” adı altında, sürekli olarak daha tutucu bir anayasal biçim için sesini yükseltiyordu. Zaman zaman saltanatın savunuculuğu ile suçlansalar da, Üzerinde ısrarla durdukları tek nokta, eski gevşek yönetimin yerini alacak, cumhurbaşkanının seçtiği ve meclisin onayladığı bir başbakanın başkanlığında bütün sorumluluğu alan bir kabine olması hususuydu. Büyük Millet Meclisi hükümeti ilk başından beri başka cumhuriyetlerden çok daha demokratikti ancak cumhuriyet ismine, özellikle de Mustafa Kemal Paşa'nın kendisinden büyük bir itiraz gelmişti. İzmir'den dönüşünde, Çukurova'da 1922'de yaptığı konuşmalarda birden fazla kere cumhuriyetin çürümüş ve modası geçmiş bir yönetim şekli olduğunu ve hükümet olarak Büyük Millet Meclisinin Türk Halkı için en uygunu olduğunu söylemişti. Ancak cumhuriyet ismini meclise öneren de yine kendisiydi. Öneri

mecliste kabul edildi ve kendisi Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı seçildi. Cumhuriyet adını benimseyen meclisin kendisi, bu kez cumhurbaşkanının isteği doğrultusunda veto hakkını reddetti. ...şimdiye kadar ruhen kişisel bir diktatörlük⁴⁷⁰ haline geldiği zaman bile, inatçı bir şekilde anayasal ve demokratik şeklini korudu. 1920'den 1925'e kadar hem ruhen hem de biçimde, meclis tüm gücünü korudu ve temel değişiklikler konusunda söz sahibi olmayı sürdürdü.”⁴⁷¹

⁴⁷⁰ Mustafa Kemal Atatürk, 1920'lerdeki Avrupalı diktatörler ile beraber anılsa da özellikle Hitler'in varlık göstermesi ile bu tanımlamada farklı bir yere konulmaya başlanmıştır. Le Temps Gazetesinde konu ile ilgili yayımlanan bir yazı ise oldukça dikkat çekici:

“Gazi, enerji, cüret ve kabul gerekir ki siyasi beceriyle ayakta kalan bir diktatördür (. . .) Hatta denebilir ki savaş sonrasında kendi iradesine bağlı bir ulusal hareket ile tam ve kesin diktatörlüğü kuran tek kişi oldu... Lenin, Mussolini, Primo de Rivera'nın karşılaştıkları sorunlarla karşılaşmadı... Üzerinde hiçbir vesayet, hiçbir kontrol olmadı. Kelimenin tam anlamıyla diktatördür ve beş yıldan az zamanda gerçekleştirdikleri için başka türlü davranamazdı. Dinle en çok yoğrulmuş dolayısıyla en gelenekçi ülkede hayal edilebilecek en derin ihtilali gerçekleştirmiş adamdır. Onun yaptığı şekliyle ihtilalin Türk halkı için iyi mi yoksa kötü mü olduğu tartışılabilir. Ama varlığı inkâr edilemez; hiçbir şeyin yok farz ettiremeyeceği bir gerçek olarak mütalaa etmek gereklidir. Her şeyiyle yıkılması önlenemez gibi görünürken, Osmanlı gücünün harabeleri üzerinde M. Kemal, kendi kişiliğine sahip, güneşte yerini fethetmiş bir Türk ulusu meydana çıkardı. Bu bir gerçektir. . . . Son CHP kongresinde hedeflerini açıkladı: Diktatörce metotlarla çağdaşlaştırarak Türkiye Cumhuriyeti'ni savunmak ve korumak. Bu politika Gazi'nin kişisel prestiji sürdüğü sürece yaşama şansına sahiptir. Ondan sonrası meçhuldür, bütün diktatörlerin sonu gibi.” Aktaran Koloğlu, **a.g.e.**, s.154

⁴⁷¹ Adıvar, **Türkiye'de Şark, Garb....** s.145; Söz konusu değişim durumu basında da yansımalarını göstermiştir. Hüseyin Cahit, hâkimiyet-i milliyenin cumhuriyete dönüştüğü yönünde kaleme aldığı yazının ardından son derece sert tenkitlere maruz kaldığını ve hâkimiyeti milliyeye aleyhine kıskırtma amacı taşıdığı şeklinde suçlandığını, buna karşılık onu suçlayanların şimdi birer cumhuriyet savunucusu olduklarını dile getirmiştir.

“Lozan konferansı esnasında murahhaslardan biriyle görüşürken memleketimizde fiilen teessüs eden cumhuriyetin neden dolayı sicili nüfusa kaydından tevahhus edildiğini öğrenmek merakına düştüm. Fakat bir türlü sarıh bir sey anlamak kabil olmadı. Çünkü bana karsısiddetle iddia ediliyordu ki, memlekette cumhuriyet yoktur. Sekl-i hükümetimiz cumhuriyet degildir. O halde nedir? Diyordum. Cumhuriyet degil de hükümdarlık mıdır? ‘hayır’ cevabı veriyorlardı. O da degil. ‘Nevi kendimize has bir sekl-i hükümet cumhuriyet olsa idi hani reis-i cumhurumuz hani tefriki kuvve? Bu sözler ancak büyük bir gafletin derin cehlin mahsulü olabilirdi. Daha bu kadar hak bir sey idrak edemeyenlerin bir inkılap serkârında bulunmaları yes-i avarı(kusurlu ümitsizlik) bir müdhike idi. Reis-i cumhurun adı degismekle yahut tevhid-i kuvve fikirleri galebe çalmakla sekl-i hükümetin mahiyeti tebeddül eder mi? Neyse görüyorum ki o zamandan beri mefkurelere biraz islemis cumhuriyet kelimesi. Hak hayatını kazanmış, artık resmen Türkiye Halk cumhuriyeti olacağız.” Hüseyin Cahid, “Türkiye Cumhuriyeti”, **Tanin**, S. 341, 25 Eylül 1339, s.1.

Velid Ebüzziya da başyazarı olduğu Tevhid-i Efkâr'da benzer bir yazı kaleme almıştı:

“Bundan sekiz-on ay evvel ‘hâkimiyet-i milliyeye’ esası üzerine mübtına yeni bir sekl-i hükümet kabul edilmisti. Hakimiyet-i Milliye esası, milletin çoğunluginun içtihadına ve kanaatine uygun olduğu ve esasen millet Anadolu zaferini münhasıran kend hakimiyetine istinaden istihsal ettiği cihetle memleketin idaresinin hakimiyet-i milliyeye esasının kabul edilmesinden muvafık makul ve mesru bir sey olamazdı. Yalnız o vakit ‘hâkimiyet-i’ milliyeye esasıyla beraber tespit edilen sekl-i hükümet yani Büyük Millet Meclisinin hem kuvve-i tesriye), hem kuvve-i icraiye, hem de kuvve-i adliye olması esası birçok mütefekkirlerce garip görülmüş, bu sekl-i idarenin mutlak tesevvüse sebep olacağı iddia edilmisti. Ve mevcut eskâl-i hükümetten birine az çok benzeyen bir sekl-i hükümet kabul edilmesi lüzumu halisane tavsiye olunmustu. Hâlbuki o zaman vuku bulan bu tavsiyeler son derecede su-i telakki edildi ve bu gibi vesayada bulunanlar meyalında olan *Tevhid-i Efkâr*’a bile davay-ı milliyeye sadakatine ve mücahade-i milliyedeki yayın hizmetlerine ragmen adeta hıyanet-ı vataniye isnadı gibi ifratlar ve cüretkarlıklar

Kazım Karabekir de hatıratında Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleri doğrultusunda milli mücadelenin lider kadrosunun büyük bir kısmının Ankara'da bulunmadığı bir sırada Cumhuriyet ilan edilmesi üzerine, Ali Fuat Paşa ve Doktor Adnan Bey'in de ileride keyfi bir yönetim kurulma ihtimaline karşılık endişelendiklerini dile getirmiştir. Hatta Karabekir, önce de Halide Edib'in yakındığı “dalkavukların” kendileri aleyhine kışkırtıcı bir tutum takındıklarını da belirtmiştir.⁴⁷²

Görüleceği temel kaygı özgürlük ve demokrasi ekseninde şekillenmektedir. Buna karşılık tarih sahnesinden çekilmiş bir imparatorluktan kalanlar üzerine inşa edilmeye çalışılan yeni devletin ayakta kalabilmesi ve gelişme gösterebilmesi için daha keskin kurallara ve sınırları belli bir yönetim biçimine ihtiyaç vardı. Bu sebeple çok ciddi bir demokrasi dersi veren TBMM hükümeti yönetiminin modernleşme mücadelesinde ilerleme kaydedebilmek adına anayasal bir zemine oturması gerekiyordu. Dolayısıyla Halide Edib'in endişelerini ve düşünce dünyasının adeta asgari müştereği haline gelen “demokrasi” kavramına bağlılığının bu noktada realite ile tam manasıyla örtüşmediği söylenebilir. Demokrasi savunusunda ve içinde düşen kaygılar konusunda son derece haklı olmakla beraber, tedrici olmayan hızlı bir modernleşme hareketinde, mevcut sosyo-politik ortamın kimi zaman anti- demokratik olarak nitelendirilebilecek kararlar alınmasını gerektirmesi hususu süreçte etkin olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın cumhuriyet ilanı konusunda karşılaştığı eleştirilere *Nutuk*'ta verdiği cevaplar ise doğrudan ismi zikredilmemekle beraber Halide Edib'e de verilmiş bir cevap niteliğindedir. Halide Edib ile benzer düşüncüleri paylaşan Rauf Bey'in meclis hükümeti şeklini cumhuriyete yeğ tutan tavrının altında, rejimden çok bir devlet reisinin ortaya çıkışının yarattığı rahatsızlık olduğunu belirten Mustafa Kemal Paşa, bunda da Rauf Bey'in kendini devlet başkanı olarak görme eğiliminde olan Halifeye

gösterilmisti. Hatta bilahare daha da ileri gidildi. Bazı gazeteler ve muharrir beyler Teskilat-ı Esasiye Kanunu'nun herhangi birmaddesi hakkında ne kadar halisane olursa olsun edna bir mülahazada bulunanların kafaları uçurulması, vücutları parçalanması yolunda herkesi dehsetlerden ziyade hayretlerde bırakan mecnunane nesriyatta bulunulmustu. Yine o zamanlarda mesela bizim agzımızdan kazara Kanun-i Esasi tabirini kaçırınca derhal ‘hakimiyet-i milliye’ çıgırtkanlığı edenler hücumla basarlardı.” Velid Ebuzziya, “Cumhuriyet Bahsi de Nereden Çıktı?”, *Tevhid-i Efkâr*, S.808-3836, 25 Eylül 1339, s.1.

⁴⁷² Uğur Mumcu, **Kazım Karabekir Anlatıyor**, 17. Bs. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1996, s.112

olan yakınlığının olduğunu belirtmektedir. Ayrıca eğer meclisin kararları her şeyin üstünde görülmekteyse öyleyse meclisin aldığı bir karara da saygı duyulmalıdır:

“Rauf Bey, beyanatının bir tarafında diyor ki: "Ricali mes 'ule bu hakayikı (yani cumhuriyet ilanı esbabını) en salahiyettar mercii müzakere ve karar olan Meclisi Ali vasıtasile milleti tenvir ve ezhanı tatmin edecektir; efkârı umumiyenin bunu bilmesi bir hakkı tabiisidir. " Efendiler! Bu sözlerde mantık yoktur. Evvela Rauf Bey de demiyor mu ki "hakimiyeti mil/iyeyi biliikaydüşart tatbik eden " Meclistir; o halde hangi ricali mes 'ule, Millet Meclisini pek meşru ve fili bir karar ittihaz ve anı esbabı mucibesile neşrû ilan etmiş olmasından dolayı istizah çekecektir? Bir memlekette, bir heyeti içtimaiyede, bir inkılâp yapıldığı zaman cihette onun esbabı vardır. Ancak o inkılâbı yapanlar, inanmak istemiyen anut hasımlarını iknaa mecbur mudur? Cumhuriyetin elbette taraftarları ve aleyhtarları vardı; taraftarlar ne için ve ne gibi kanaatlere ve mülâhazalara binaen cumhuriyet ilan ettiğini, aleyhtarlara izah ve kanaatlerinde ve icraatlarında isabet olduğunu isbat etmek isteseler de, onların, kasti temerrütlerini izale edebileceği kabul olunur mu? Bittabi taraftarlar muktedir iseler, mefkûrelerini herhangi bir suretle; ihtilalle, inkılâpta veya eşkfili mutebereden geçirerek tatbik ederler; bu mefkûre inkılâpçıların vazifesidir. Buna karşı itirazlar, yaygaralar ve irticakarane teşebbüslerde, aleyhtarların yapmaktan geri durmayacakları hareketlerdir. Cumhuriyet idaremizin ilanında Rauf Bey ve emsalinin yaptıkları gibi.”⁴⁷³

Aslında, Mustafa Kemal Paşa'nın Rauf Bey'e verdiği bu cevapta cumhuriyet ilanının nedeni açık bir şekilde ortaya konmaktadır.. Yapılan inkılaba karşı gelişecek her muhalif sese cevap vermek orta yolda buluşulacağı anlamı taşımamaktadır. Bu durum da Mustafa Kemal Paşa'nın tabiri ile “yeni doğmuş bir yavru” olan Türkiye'nin hırpalanmasından başka bir işe yaramayacaktır.

Mustafa Kemal Paşa ayrıca, cumhurbaşkanı seçilmesi ile tek adam yönetimine gidilerek demokrasiden uzaklaşılabileceği endişesine karşı da tarihi nutkunda şu şekilde değinmiştir:

“Başka bir gazeteci muharrir de, cumhuriyetin ilanı münasebet ile yaptığı tahlil ve tenkitte: "Bizi müteessir eden nokta; milli rehberimizin şahsına aittir. En büyük ruhlu adamlar bile, şahsi kuvvet sahibi olmanın cazibesine mukavemet edememişlerdir, diyor ve bu noktai nazarını, benim nutuklarımdan aldığı sözlerle takviye ettikten sonra, Amerikanın istiklalini temin eden Washington'un, nasıl, çiftliğine çekildiğini ve Meclisin, hiçbir şahsı nazarı

⁴⁷³ Atatürk, **Nutuk**, s.800-802

dikkate alınıyor yalnız umumi menfaati düşünerek, altı senede Kanunu Esasiyi vücuda getirdiğini ve ondan sonra nasıl Washington 'a riyaset tevcih edilmiş olduğunu hikâye ediyor ve Kanuni Esasimizin, bu şekilde tadilinde benim müteşebbis olduğumu hoş görmüyor .”⁴⁷⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın bu çıkışı, yapılan eleştirilerin bir kısmının şahsına karşı gelişen tavır neticesinde oluştuğu görüşünü ortaya çıkarmaktadır. Başka bir ifadeyle sorunun cumhuriyet rejimi değil, cumhurreisinin Mustafa Kemal Paşa oluşundan kaynaklandığı düşünülmektedir. Elbette şahsi husumetler alınan siyasi kararlara karşı muhalefet yapılmasına neden olabilir ancak çalışmamız açısından Halide Edib'in bu genellemeye dahil edilemeyeceğini eklemek durumundayız çünkü Halide Edib için temel mesele, cumhurreisi Mustafa Kemal Paşa ya da bir başkası, her kim olursa olsun, lider merkezli bir rejimin demokratik yapısını kaybetmesi tehlikesidir. Diğer taraftan saltanat kaldırılrsa da halen bir dini lider olarak hanedan mensubu bir halifenin eski başkentte bulunuyor oluşu TBMM hükümeti ile yönetilen bir kurumsal bir lidere sahip olmayan Türkiye için sorun teşkil etmekteydi. Halifenin ülkenin lideri gibi hareket etme riski her an kapıda olan bir tehlike olarak görülürken, hızlı bir modernleşme sürecine girecek olan Türkiye'nin lider sorunu ile boğuşması da istenilen bir durum olmayacaktı. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın aldığı inisiyatif bir bakıma lider sorunun da önüne geçmeyi hedeflemekteydi.

Sonuç olarak ele aldığımız isimlerin, Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Kazım Karabekir Paşa, ya da Halide Edib'in, Türkiye'nin yeni yönetim şeklinin temel taşı olarak hakimiyet-i milliyeyi merkeze koydukları görülmekle beraber bir noktada ayrılmaktadırlar. Bu ayrım ise hakimiyet-i milliyenin pratikte uygulanma şeklinin nasıl olacağıdır. Halide Edib, demokratik değerlere son derece bağlı biri olarak TBMM hükümeti yönetimi ile uygulanan pür demokrasiye karşı bir hayranlık beslemekteydi ve belirtmek gerekir ki TBMM'nin gerek milli mücadele dönemi gerekse sonrasında gösterdiği çalışmalar demokrasi dersi verecek derecede hayranlık uyandırıcıydı ancak uzun vadede hele ki birçok ekonomik ve toplumsal sorun ve dönüşümlerle yüz yüze gelecek bir ülke yönetimi için pratik bir yol çizmiyordu. Millî mücadele süresince

⁴⁷⁴ Atatürk, **Nutuk**, s. 793-794

dirsek dirseğe çalışan lider kadronun cumhuriyet ilanı konusunda da istişare içinde olmaları beklenebilirdi ancak Mustafa Kemal Paşa, bu isimlerin muhalefet etmesi durumunda sürecin uzamasından endişe etmiş ve bu nedenle karar alma konusunda çok daha kısıtlı bir kadro ile hareket etmiş olabilir. Dolayısıyla reel politika Mustafa Kemal Paşa'nın önderlik ettiği cumhuriyet kararını gerektirirken, Halide Edib'in TBMM hükümeti yönetimi ile ortaya konan demokrasi örneğine olan sadakati tamamen siyasal düşünce dünyasındaki liberal- demokratik ülküye olan bağlılığından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Halide Edib'in muhalif bir politikacıdan daha çok, düşünce dünyasında belirlediği ilkelere bağlı bir entelektüel olarak hareket etmektedir. Cumhuriyet ilanı ile beraber milli mücadele dönemi kapanıp Türkiye'nin büyük değişim ve dönüşümlere gireceği devrimler dönemi başlamıştır. Bu devrimlerden hilafetin kaldırılması ise son derece önemli bir başlangıç olmuştur.

3.2.1. Halifelğin Kaldırılması Tartışmaları Ekseninde Halide Edib'e Göre Dünyevi Yönetici Olarak Halife

Özelikle Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı- Türk siyasal düşüncesinde başat konuma gelen ulusçuluk, Millî mücadele dönemi süresince de dışarıda emperyalizme karşı verilen savaşın itici gücü olurken; içeride de tüm egemenlik hakkının milletin kendisine veren zihniyetin ve beraberinde cumhuriyet ve laiklik fikirlerinin temelini oluşturmuştur. Ulusal egemenliğin bir simgesi olan Ankara Hükümetinin milli mücadeleyi başarıyla sonuçlandırması ile bir bakıma meşruiyetini yitirmiş olan İstanbul Hükümeti ve başındaki padişahın varlığının yasal olarak da son bulması için Kasım 1922'de saltanat kaldırılmış, halifelik ise Osmanlı Hanedanına ait sayılmakla beraber siyasal dayanağının Türkiye Devleti olduğu belirtilmiştir.⁴⁷⁵

⁴⁷⁵3 Mart 1924 tarihli 431 numaralı Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki haricine çıkarılmasına dair kanun ile Halifelik kaldırılmıştır. İlgili kanunun ilk maddesi “Halife halledilmiştir. Hilafet Hükümet ve Cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan Hilafet makamı mülğadır.” şeklindedir. Buradaki “bir şeyin içinde bulunan” anlamına gelen “mündemiç” kelimesinin bir kafa karışıklığı yarattığını belirtmekte fayda var. Esasen bu durum, Türkiye Cumhuriyeti'nin içinde var oluyorsa Hilafet kaldırılmadı mı sorusunu akıllara getirebilir. Fakat burada amaçlanan hilafet makamının kaldırılmasıyla oluşacak tepkilerin önüne geçecek bir çeşit kelime oyunudur.

Her ne kadar saltanatın kaldırılması ile beraber dinsel ve siyasal otoritenin birbirinden ayrılmışsa da hilafetin varlığı ile yarı teokratik bir özellik kazanan devletin dinsel niteliği baki kalmıştır. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa *Nutuk*'ta, bu durumun uzun sürmeyeceğinin saltanatın kaldırılışından itibaren belli olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle İsmet Paşa'nın gerek yabancı basına verdiği demeçler gerekse mecliste yaptığı konuşmalara referans vererek hilafete olan temkinli yaklaşımın ve belki bir adım ileriye gidecek olursak "tahammülün" altını çizmiştir.

"İsmet Paşa, Rauf Bey ve rüfekaşının halifeyi ziyaretleri noktasına temasta şu mütaleatta bulundu:

"Halifeyi ziyaret meselesi, halife meselesidir. "

"Devlet adamı olarak, hiçbir zaman hatırımızdan çıkaramayız ki hilafet orduları bu memleketi baştanbaşa harabeye çevirmişlerdir. Hilafet orduları vücuda getirmek ihtimalini daima nazardan dur tutmıyacağız . . . Türk milleti en elim ıstıraplarını halife ordusundan çekmiştir. Bir daha çekmeyecektir. ""Bir hilafet fetvasının, Harbi Umumi badiresine, bizi attığını hiçbir vakit unutmıyacağız. Bir hilafet fetvasının millet ayağa kalkmak istediği zaman, ona düşmanlardan daha eşna bir surette hücum ettiğini unutmıyacağız. "Tarihin herhangi bir devrinde, bir halife, zihninden bu memleketin mukadderatına karışmak arzusunu geçirirse o kafayı behemehâl koparacağız! ""⁴⁷⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'nın ağzından aktardığı bu satırlardan da anlaşılacağı üzere saltanatın kaldırılmasından sonra ömrünün pek de uzun olmayacağı belli olan hilafet, Son padişah Vahdettin'in yurtdışına çıkması ile halife seçilen Abdülmecit Efendi'nin uyması beklenen kuralların dışına çıkması⁴⁷⁷ ve Mustafa Kemal Paşa'nın istediği doğrultuda hareket etmeyen isimlerle dirsek temasında olması halifeliliğin kaldırılmasında istenen zemini hazırlamıştır ve nihayetinde 1924 yılının

⁴⁷⁶ Atatürk, *Nutuk*.s.603

⁴⁷⁷ Halife'nin kendisine verilen devlet ödeneğini az bulması üzerine durumdan haberdar olan Mustafa Kemal Paşa çok sinirlenmiş ve İsmet Paşa'ya gönderilmek üzere Halifenin haddini aştığını belirten sert bir telgraf hazırlatmıştır. Atatürk, *Nutuk*, s. 820; Son olarak Abdülmecid Efendi'nin Fatih Sultan Mehmet kılığında Cuma selamlığına çıkmak istemesi oldukça büyük bir tepkiye yol açmıştır. Cevdet Küçük, "Abdülmecid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1988, s. 259-263; Her ne kadar bu abartılı istek kabul edilmemiş olsa da Abdülmecid Efendi'nin Cuma Alaylarındaki tavrının da gösterişli bulunması meclis görüşmelerinde sert bir biçimde dile getirilmiştir. Mahmut Goloğlu, *Halifelik Ne İdi? Nasıl Alındı? Niçin Kaldırıldı?* 2.bs., İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012, s.50; Görüleceği gibi Abdülmecid Efendi'nin kendisinden beklenenin dışında abartılı bir tavır takınması hilafetinin sonunu getiren önemli bir etken olmuştur.

mart ayında halifelik kaldırılmış ve laiklik önündeki en önemli engel de böylelikle ortadan kalkmıştır.

Burada kısa bir biçimde anlatılan süreç, gerçekleştiği dönemde gerek basında gerekse mecliste önemli tartışmalara yol açmıştır.⁴⁷⁸ İlk bakışta saltanatın kaldırılmasına herhangi bir reaksiyon gösterilmezken halifeliğin kaldırılması konusunda neden önemli tartışmalar döndüğü sorusu akıllara gelebilir. Şüphesiz bunun altında yatan sebep, milli mücadele sonrasında, mücadelenin karşısında yer alan bir saltanatın varlığını savunmanın mümkün olmamasıdır.⁴⁷⁹ Buna karşılık bir makam olarak hilafet, saltanattan farklı olarak ulusal kurtuluş mücadelesinde “kurtarılacak” bir olguyken, Cumhuriyet ile beraber kaldırılmasının gündeme gelmesi beraberinde tabii olarak önemli tartışmaları getirmiştir.⁴⁸⁰ Halide Edib de tartışmaların yaşandığı dönemde herhangi bir biçimde fikirlerini ortaya koymamış olmakla beraber daha sonra yayımlanacak olan *Turkey Faces West* isimli çalışmasında hilafet konusuna önemli bir yer ayırmıştır.

Halide Edib değerlendirmesinde, yaşanan süreçten daha çok hilafetin kavramsal incelemesini yaptığı gibi hilafet makamı üzerinde yapılan tartışmaları laiklik ekseninde ele alır. Halide Edib’in düşünsel düzlemde incelediği hilafet konusundaki görüşlerine değinmeden önce II. Meşrutiyet sonrasında başlayan tartışmaların yönüne kısaca değinmekte fayda var. Kanun-i Esasi’nin yeniden yürürlüğe girdiği 1908 ile hilafetin resmî olarak ilga edildiği 1924’e kadar geçen on altı yıllık süre içerisinde hilafet meselesi üzerine yapılan siyasî ve entelektüel nitelikli yoğun tartışmalara bakıldığında üç ana yaklaşımın ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki hilafeti yalnızca siyasi bir otorite olarak ele alırken, ikincisi “ruhani” bir makam olarak

⁴⁷⁸ Saltanatın kaldırılmasından önceki süreçte özellikle II. Meşrutiyet döneminde halifelik üzerine ortaya konulan fikirler son derece zengin bir literatür oluşturmaktadır. Salt polemiklerden ya da reel politikadaki gelişmelerden öte kavramsal ve tarihsel süreçte incelenen hilafet üzerine TBMM’de vekillerin yaptığı konuşmaların da akademik olarak değerlendirilebilecek derinlikte olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Çalışmamız itibarıyla sınırlı bir biçimde inceleyeceğimiz tartışmalarla ilgili detaylı bilgi için Bkz. İsmail Kara, **Hilafet Risaleleri I-VI Cilt**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2002-2014

⁴⁷⁹ Bu süreçte kaleme alınan makaleler ve yapılan tartışmalara bakılacak olursa saltanatın kaldırılmasının ardından oluşacak tepkilere karşı hilafetin devam ediyor oluşu tabiri yerindeyse adeta bir teselli olmuştur.

görmekte, üçüncü yaklaşımı benimseyen aktörler ise halifeyi hem siyâsi hem de dinî sahibi mutlak bir lider olarak tasvir etmektedir.⁴⁸¹ Halide Edib ise ortaya çıkışında siyasi bir makam işlevi olan hilafetin bekasını “ruhani” bir biçimde yeniden şekillenmesine bağlar. Bu yönüyle mevcut hilafetin birinci gruptakilerin savunduğu gibi siyasi bir makam olduğunu ifade ederken, geleceğini ise yalnızca ruhani kalmasına bağlamaktadır.

“1918’in sonuna gelindiğinde bir politik kurum olarak halifeliğin tam bir fiyasko olduğu anlaşıldı. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Arap ve Müslümanların ayrılıkçı eğilimleri, İslamcı enternasyonalizmin silindiğini ve Müslüman halklar arasında enternasyonalizmin yerini milliyetçiliğin aldığını gösterdi.”⁴⁸²

Halide Edib, hilafete ilişkin kaleme aldığı bu satırlarda I. Dünya Savaşı’nın sonuna gelindiğinde politik bir kurum olarak hilafetin son derece önemsiz olduğunun farkına varıldığı görüşünü ortaya koyar. Halide Edib’in bu düşüncesindeki temel neden İttihad ve Terakki Partisinin I. Dünya Savaşına cihat ilan ederek girmesine karşılık bu durumun Müslümanlar arasında istenilen etkiyi yaratmamasıdır. Halide Edib’e göre devir artık Panislamist bir politika izlemeye uygun değildir zira artık halklar arasında etkili olan milliyetçi akımlardır. Arapların ayrılıkçı hareketleri de bu durumun en temel göstergesidir. Hilafetin politik olarak önemini yitirmiş olması, Halide Edib’in ifade ettiği üzere saltanat kaldırılırken, yerini korumasına da olanak sağlamıştır. Bir başka ifadeyle politik etkinliği olmadığı için cumhuriyet rejimine tehlike oluşturmayacağı düşünülmüştür.

Esasen hilafetin dünyevilik-ruhanilik tartışması çok daha erken bir tarihte, meşruti rejimin yeniden kendini gösterdiği 1908’de başlamıştır. Örneğin İttihad ve Terraki’ye karşı muhalif bir tavır benimseyen Mizancı Murad’ın çıkardığı Mizan gazetesinde bir dini kanaat önderi, şeri hukuk adamı olan Şeyhülislam’ın kabinede bulunması yazılan

⁴⁸¹Nurullah Ardic, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hilafet Tartışmaları: Eleştirel Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 15, Sayı 29, 2017, s.307

⁴⁸² Adıvar, **Türkiye’de Şark, Garb...**, s. 147

makalelerle eleştirilmiştir.⁴⁸³ Bir bakıma dinin meclis kontrolünde olması uygun bulunmamaktadır.

“Denilirse ki Şeyhülislam yalnız şeriat nokta-i nazarından meclis-i hâssda rey vermekle iktifâ etmez. Koca bir dâire-i idârenin revidir. O riyâset sıfatıyla meclisin kontrolü altına girmelidir. Biz o fikirde değiliz. Çünkü şeyhülislam Cemâat-i İslamiye revidir. Sâir cemâat rüesâsının maiyyetlerindeki idâreden fazla bir şey varsa, yani idâre-i hükûmete umûr-ı mezhebiyeden gayri sûretle müdâhalesi varsa işte o müdâhalesi tabii bir şey değildir, muvakkattır. Bir gün evvel her şeyin muhavver-i matlûbe ircâi lâzımdır”⁴⁸⁴

Mizan’da çıkan yazılar üzerine bir düzeltme yapmak üzere Elmalılı Hamdi Hoca⁴⁸⁵ beş sayfadan oluşan “İslâmiyet ve Hilafet ve Meşihatı-ı İslâmiye” isimli eserini yayımlatmıştır. Elmalılı Hamdi çalışmasında İslamiyet’te ruhbanîyet olmadığı için halifenin de ruhani bir önder olmadığını belirtir.

“Evvelâ İslâmiyet ruhbanîyet esâsına müstenid olan riyâset-i ruhânîyeyi hiçbir vakit kabul etmemiştir. Çünkü ahkâm-ı şer’iyesinde ruhânîyete dâir bir mes’elesi yoktur. İslâmiyet’te ruhânî denecek bir şey varsa ilim ve ma’rifettir. Ulemâsına erbâb-ı maârif olmaktan başka bir sıfat vermez.

Hilâfet bir hükümet-i meşrûta-i İslâmiye reisi demektir. Bunun için memleket-i ecnebiyede bulunan Müslümanlara velâyeti yoktur. Fakat Müslümanlar ma’nevî bir hiss-i merbûtiyet duyarlar.”⁴⁸⁶

Elmalılı Hamdi halifenin gücünün ancak kendi sınırları içindeki Müslümanları bağlayacağını da ifade ederek bir bakıma hilafeti meşruti yönetime entegre etmeye çalışmış aynı zamanda “millî” bir halifelik tesis edilme fikrini de ortaya atmıştır.⁴⁸⁷

⁴⁸³ “Yeni Kabine ve Babıali’nin Mesuliyeti”, **Mizan**, 7 Receb 1326 (22 Temmuz 1324), “Şeyhülislam ve Meclis-i Mebusan”, **Mizan**, 7 Receb 1326

⁴⁸⁴ “Şeyhülislam ve Meclis-i Mebusan”, **Mizan**

⁴⁸⁵ Antalya’nın Elmalı ilçesinden gelen Muhammed Hamdi Bey, medreseli bir ilim insanıdır. İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi olan Elmalılı Hamdi, meşruti rejimi İslami usuller çerçevesinde savunmuş, Cumhuriyet’in ilanı sonrasında ise Diyanet İşleri Reisliği tarafından teklif edilen Kur’an-ı Kerim tefsiri görevini tamamladıktan bir süre sonra 1942’de vefat etmiştir. Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 57 s.57-58

⁴⁸⁶ Elmalılı Hamdi, **İslâmiyet ve Hilâfet ve Meşihât-i İslâmiye** 4 Volkan, “Meclis-i Mebusan Riyâset Aliyyesine”, **Volkan**, 24 Şubat 1909, numara: 55, s. 1

⁴⁸⁷ Namık Sinan Turan, Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutîyet’e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet”, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No:38 (Mart 2008), s.297-298

Elmalılı Hamdi'nin hilafetin kavramsal yapısına ilişkin kaleme aldığı bu ifadeler yayımlandığı dönemde de büyük tartışmaları beraberinde getirirse de sonraki süreç için de önemli bir karşı çıkıştı ve büyük oranda Halide Edib'in de benimsediği halifelğin dünyeviliğine işaret ediyordu. Elmalılı Hamdi'nin amacı her ne kadar şeriatla meşrutiyeti ortak bir zemine getirmek olsa da Halide Edib'e göre söz konusu dünyevi otoritenin, aslında hiç olmadığı belirtilen “göksel” bağının koparılması laiklik konusunda atılan önemli bir adımdı. Hatta Halide Edib, Şeyhülislam'ın kabinede görevli bir hükümet görevlisi olduktan sonra Ziya Gökalp'in çabaları ile Şeriye Mahkemelerinin görevini Adalet Bakanlığı'na devredildiğini, böylelikle “kontrol edilmesi” gereken bir görevi kalmayan Şeyhülislam'ın kabineden çıkarılarak sadece bir dini görevli konumuna getirildiğini ifade eder.⁴⁸⁸ 1908 sonrası İttihadçıların din ve devlet işlerini ayıran kesin eğilimi benimsediklerini belirten Halide Edib de bu yönde görüşlerini ortaya koyarken hem hilafet tartışmalarını laiklik düzleminden tartışarak halifeyi “dünyevi” yönüyle ele almış hem de tartışmaların cumhuriyet ilanından daha önce 1908'de açık bir biçimde ortaya konduğunu ifade ederek, Osmanlı'dan Cumhuriyete gelen bir devamlılığa üstü kapalı bir gönderme yapmış ve düşünce dünyasına şekil veren evrimsel ilerleme savının de açık bir örneği ortaya koymuştur.

Nihayetinde Halide Edib'in ele alış şekliyle siyasi bir lider anlamına gelen halife kavramı, tarihsel anlamı ile bakıldığında birine vekalet etme, ardılı olma anlamına gelen politik ve günlük kullanımda Peygamberin vefatı sonrasında İslam toplumuna liderlik eden, bir bakıma “devlet başkanı”na karşılık gelen bir kavram haline gelmiştir. Bu şekilde ortaya çıktığı 14. Yüzyıl sonrasında kavramın anlamı ve kullanımı konusunda da önemli değişiklikler olmuştur.⁴⁸⁹ Osmanlı padişahlarının sanılanın aksine Yavuz Sultan Selim'den daha erken dönemde halifelik unvanını kullandıkları bilinmektedir. Buna karşılık söz konusu hilafetin sadece Osmanlı ülkesi sınırları içindeki Müslümanları kapsadığını belirtmek gerekir. Ancak, 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile birlikte, Osmanlı topraklarındaki Ortodoks halkın koruyuculuğunu talep eden Ruslara karşılık olara Osmanlılar da Rus idaresindeki

⁴⁸⁸ Adıvar, *Türkiye'de Şark, Garb...II*, s.152

⁴⁸⁹ Namık Sinan Turan, *Hilafet, Erken İslam Tarihinden Osmanlı'nın Son Yüzyılına*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 15-16

Müslüman halkların din işlerinde Osmanlı halifesinin sorumlu olmasını istedi ve bu taleplerini antlaşmaya dahil ettiler. Bu durum, zaman içinde Osmanlı padişahlarının, tıpkı papaların Hristiyanlar üzerindeki etkisi gibi, tüm Müslümanlar üzerinde etkili olduğu görüşünün yaygınlaşmasına neden oldu.⁴⁹⁰ Öte yandan, tüm Müslümanların halifesi anlamına gelen "hilafet-i uzma" unvanının il olarak ne zaman kullanıldığı kesin olarak bilinmese de, bu unvanı en belirgin biçimde benimseyen isim II. Abdülhamid olmuştur. II. Abdülhamid'in panislamist siyasetinin de bir uzantısı olarak tüm İslam aleminin lideri anlamında pekiştirmekten kaçınmadığı halifelik⁴⁹¹, sömürge topraklarındaki Müslüman toplumlar göz önünde bulundurulduğunda Avrupa'nın da bir bakıma kâbusu haline gelmiştir. Buna karşılık I. Dünya Savaşı'na İttihad ve Terakki liderlerinin, hilafet makamını kullanarak "cihad-ı ekber" ilanı ile girmelerine rağmen bu çağrının tam anlamıyla beklenen etkiyi yaratmamış olması Halide Edib'in "fiyasko" olarak nitelendirdiği durumu ortaya çıkarmıştır.

Esasen çağrının tamamen karşılık bulmadığı savının da çok da doğru olmadığını belirtmek gerekir. Özellikle Hint Müslümanları Halifenin çağrısını son derece dikkate almış, para toplamak için ciddi kampanyalar yapılmıştır.⁴⁹² İngiliz tarafında savaşımaya gelen sömürge askerlerinden Müslüman olanların bir kısmı gönüllü olarak esir durumuna düşmüşlerdir. Bu sebeple çağrının bir yönüyle karşılık bulduğunu ve "fiyasko" tabirinin bir bakıma fazla "küçümseyici" olduğunu belirtebiliriz. Elbette Halide Edib'in bu tanımlamayı yapmasında, cihad çağrısının Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan Müslüman Araplarda beklenen etkiyi yaratmaması yatmaktadır. Şerif Hüseyin'in başını çektiği Arap İsyanı önemli bir travma ve hayal kırıklığı

⁴⁹⁰ Goloğlu, **Halifelik**, s. 18

⁴⁹¹ Hatta II. Abdülhamid, 1876 Kanun-i Esasi'sine "Padişah Halife olmak nedeni ile İslam dininin koruyucusudur" ifadesini koydurmuştur. Goloğlu, **Halifelik**, s.18

⁴⁹² Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonraki dönemde Hindistan'da, Osmanlı sultanının halife olarak saygınlığı artmış ve Cuma hutbelerinde birçok camide, halife olarak Osmanlı sultanının adı zikredilmeye başlanmıştı. Öyle ki Hindistan Müslümanlarındaki Osmanlı hâkimiyetinin Hindistan'a bir tehdit oluşturabileceği yönündeki uyarılar İngiliz- Hindistan hükümeti ve Hindistan Bakanlığınca Dış İşleri Bakanlığı'na yapılmaktaydı. Azmi Özcan, **Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere**, Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayını, 1997, s.24-32

yaratmıştır.⁴⁹³ Ancak yine kendisinin de belirttiği gibi Arapçılık anlayışı İslam birliğine üstün gelmiş ve Araplar Dünya Savaşı'nı kendi müstakil devletlerini kurabilmek için bir fırsat olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla Halide Edib'in milliyetçi düşüncenin dine galip geldiği yönündeki görüşü doğru olmakla beraber halifelğin önemsiz bir kurum olduğu görüşünün fazla genel bir yargı olduğu belirtmekte fayda vardır.⁴⁹⁴ Bu duruma başka bir açıdan bakacak olursak da bir devlet reisi olan halifenin hükümdarı olduğu ülke vatandaşlarının menfaatlerini dini liderliğini yaptığı ümmet için feda edebilme durumu da Türk milliyetçileri arasında sorunlu bir durumdu. Örneğin Ziya Gökalp, saltanatın kaldırılması ardından hilafetin daha doğru bir zemine oturduğu düşünmektedir.

“...ümmet reisinin vazifesi, bütün Müslümanların dini hayatlarını i'laya çalışmaktır. Her milleti idare eden hükümetin vazifesi ise, yalnız o milletin tealisini düşündürmektir.

...Şimdi ise, Halife Hazretleri hiçbir devletin hususi siyasetine marbut bulunmadığından, bütün âlemdeki İslam müftileriyle alenen muhabere edebilecektir... Bütün dünyadaki dini müesseseler üzerindeki nezaret hakkını tatbik edebilecektir...

Görülüyor ki bugünkü hilafet makamı, eskisinden binlerce defa daha kuvvetlidir. Türkiye devleti ve milleti onun başlıca istinatgâhı olmakla beraber bütün İslam devletleri ve milletleri de maddeten ve manen ona zahir olacaklardır. Fakat onun en hakiki ve kudred mambai bugün Avrupa'yı da kendine hürmet etmeye mecbur eden İslam dininin azametidir.”⁴⁹⁵

Milliyetçi düşüncenin hilafet üzerindeki dönüştürücü etkisi açısından ortak görüşte olsalar da makamın güçlendiği konusundaki görüşlerinde Halide Edib, Ziya Gökalp'ten ayrılmaktadır. Halide Edib'e göre siyasal gücü olmayan bir hilafet başlangıçtaki “var oluş” anlamını kaybetmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi ilk İslam

⁴⁹³ Namık Sinan Turan, “Hilafetin Kaldırılış Sürecinde Siyasal Konjonktür ve Kullandıkları Tezler açısından İktidar- Muhalefet İlişkileri”, **Türkiye’de Siyasal Muhalefet**, (Ed.) Ayşegül Komsuoğlu, İstanbul: Bengi Yayınları, 2008, s.53

⁴⁹⁴ Zira I. Dünya Savaşının sonunda, halifenin Osmanlı Sınırları dışında kalan Müslüman halklar üzerindeki din-ruhani haklarından feragat edemeyeceği yönünde yapılan yorumların sömürgelerinde önemli bir Müslüman nüfus barındıran İngilizleri son derece rahatsız etmiş olması bile hilafet makamının tamamen önemsiz bir kurum olduğu savının önüne geçmektedir. Turan, “Hilafetin...”, s.55

⁴⁹⁵ Ziya Gökalp, “Hilafetin Hakiki Mahiyeti”, **Hilafet Risaleleri**, C.VI, (Ed.) İsmail Kara, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014, s.248

toplumuna önderlik yapan halife, tam anlamıyla kurumsal bir devlet yapısı olmamakla beraber mevcut yönetimin başıydı. Elbette İslamiyet'in zaman içerisinde yayılması ve farklı sınırlar içinde Müslüman toplumların ortaya çıkması ile halife, sembolik olarak İslamiyet'in koruyucu lideri olarak görülmeye başlanmıştır. Aslolarak Halifelik unvanının, Osmanlı sultanlarınca kullanımında Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra gelişen bu koruyucu rol, saltanatın ilgası ile politik otoritesini kaybetmiştir. Dolayısıyla gerek bir devlet başkanı gerekse koruyucu olarak, her iki yönüyle de dünyevi ayağını kaybeden bir hilafetin topallayarak ilerlemesi pek de mümkün gözüküyordu. Bu konu üzerine Halide Edib'in yorumu ise oldukça ilgi çekicidir:

“...1924 yılında tamamen ortadan kaldırıldığında politik ve dünyevi gücü olmayan bir hilafet hakkında ortaya konan savlar öncekilerden farklıydı. Görünürdeki sav, dünyevi gücü olmaksızın hilafetin var olmayacağıydı; 1924'de İstanbul'da kurulan hilafet, Hristiyanlığın papalığının İslam dünyasındaki taklidinden öte bir şey değildi. Eğer hilafet eski Osmanlı hanedanından olmayan bir bireyin kişiliğine dayandırılarak kurulsaydı, yeni bir ruhani kurum olarak tutunurdu- hilafetin eski anlamından uzak ama yine de kalıcı bir kurum olarak.”⁴⁹⁶

Halide Edib, hilafetin “tacını kaybettikten” sonra ruhani bir kurum olarak bekasını sürdürebilme ihtimalini, Osmanlı Hanedanından olmayan bir kişi tarafından yürütülmesine bağlarken, halifenin de düzenlenecek olan uluslararası bir İslam konferansı ile seçilebileceği önerisini getirmekteydi. Edib'in bu satırları kaleme aldığı yıllarda hilafetin kaldırılması üzerinden birkaç yıl geçmişti dolayısıyla hilafet tartışmaları yapıldığı zamandaki görüşleri konusunda fikir sahibi değiliz. Her ne kadar Halide Edib'in özelinde bir boşluk olsa da dönemin hilafete ilişkin külliyatı hayli zengin. Örneğin Halide Edib'in yakın dostu olan ve pek çok defa fikir birliği yapmış olduğu Hüseyin Cahid, bu dönemde kaleme aldığı makalesinde hilafetin Türklerde kalması gerekliliği üzerinde duruyor ve seçilecek halifenin Osmanlı hanedanına mensup olmasının da yerinde olacağını belirtiyordu. Aynı zamanda Hüseyin Cahid, yapılabilecek bir İslam konferansının da en azından Türkiye açısından olumlu sonuç vermeyeceği fikrindeydi.

⁴⁹⁶ Adıvar, *Türkiye'de Şark, Garb...II*, s.14

“Hilafet, hanedan-ı Osmani ’den alınmak isteniyor... Bunu yapmakla hilafetin Türklerin elinden gidebileceğini, hilafet bizden giderse beş milyonluk Türkiye devletinin alem-i İslam içinde hiç ehemmiyeti kalmayacağını, Avrupa siyaseti nazarında en küçük ve kıymetsiz bir hükümet mevkiine düşeceğimizi anlayabilmek için büyük bir dirayete lüzum yoktur.

...Ya yalnız Türkiye Türklerinden yahut müstakil Müslümanlardan yahut dünyanın tek mil Müslümanlarından mürekkep bir heyet toplayarak Türkiye'ye getirdik, bir hilafet konferansı akdettik diyelim. Bunlar kimi halife intihab edecekler? Halifenin behemehal Türkiye Türklerinden olmasını bir kaide olarak kendilerine kabul ettirebilir miyiz? Tabiidir ki bütün Müslümanları böyle bir kayıt ile bağlayamayız. Celb ve teşvik ile, tatyib ile bir Türkün intihab edileceğini nim resmi surette edebileceğimizi haydi farz edelim. Bu Türk kim olacak? Bugünkü şerait dairesinde yapılacak bir itihabda Türkiye reis-i cumhurundan başka bir zatın halife olabilmesi kabil midir? O halde hilafetle saltanatın tefrik-şi umdesi nerede kaldı? Bütün demokrat, laik hükümetimizin, uğrunda fada-yı can edeceğimiz mesleğimizin temeli ne oldu?

...Türkiye reis-i cumhuru bugün bütün alem-i İslam’a hiss-i hürmet ve emniyet telkin edebilir, hilafete intihab olunur. Fakat elli sene sonra aynı Türkiye reis-i cumhuru alem-i İslam'ın hiç bilmediği bir zat olabilir. Ya o zaman!”⁴⁹⁷

Yukarıda aktarılan pasaj, ilk bakışta Hüseyin Cahid’in geçmişten gelecekteki Halide Edib’e cevabı gibi bir izlenim uyandırır da izlenimi tersine çevirmek de mümkün. Zira umduğu gibi hilafet makamının korunmaması ve Osmanlı hanedan soyundan gelen bir ismin halife olmasının hilafetin kaldırılmasındaki hızlandırıcı etkenlerden biri olduğu göz önünde bulundurulduğunda, İslam Halifeliğinin ömrünü sürdürmesinde Hüseyin Cahid’in düşüncelerinde haklı çıkışı söylenemez. Halide Edib de mevcut durumdan hareketle geçmiştekenden farklı bir yol izlenmiş olsaydı hilafet makamının varlığını koruyabileceği bir ihtimalin varlığından bahsetmektedir. Elbette tarih varsayımlar üzerinden analiz edilemez ancak Halide Edib’in konuya yaklaşımı üzerinde kısaca durmak genel düşünce dünyası ile ilişkin bir fikir vereceği için faydalı olacaktır.

⁴⁹⁷ Hüseyin Cahid, “Şimdi de Hilafet Meselesi”, Tanin, 11 Teşrin-isani 1329-1923, s.1; aktaran İsmail Kara, **Hilafet Risaleleri**, C.VI, s.594; Hüseyin Cahid, bu yazısından on yıl sonra yayımlanan “Hilafet Meselesi” başlıklı yazısında bir dönem Hilafetin Türklerde kalması gerektiği fikrine “sürüklendiğini” ancak hiçbir önemi kalmayan bu kurumun kendi sınırları içinde gelişme çabası içinde bulunan ve uluslararası alanda da barış içinde bir politika izleyen Türkiye’nin “açık ve temiz siyaseti”ne bir engel teşkil edeceğini fark ederek önceki “hatası” ile yüzleştiğini belirtmektedir Hüseyin Cahit, “Hilafet Meselesi”, Fikir Hareketleri, Yıl:1, Sayı: 1, 29 Teşrinievvel 1933, s.8; aktaran İsmail Kara, **Hilafet Risaleleri**, C.VI, s. 594

Halide Edib, Türklerin Batılı eğilimlerinin Hilafetin etkin bir biçimde varlığını devam ettirdiği süreçte bile baskın olduğunu, hilafetin kaldırılması ile Türkiye'nin tam anlamıyla laik ve batılı bir devlete dönüşerek halifelik kurumunun Türkiye'de yeniden kurulmasını mümkün görmediğini belirtir. Buna karşılık Türkiye dışındaki özgür ve güçlü bir Müslüman ülkenin hilafeti yeniden tesis edebilme şansının olduğunu belirtir.⁴⁹⁸

“Eğer Türkiye dışında bir Müslüman devlet özgür ve hilafeti yeniden kuracak olursa, değiştirilmiş bir biçimde hilafet tekrar kurulabilir. Bir ikinci seçenek daha var. Dünyadaki Müslümanlar ortak bir toplantıyla bir halife seçip onun Türkiye dışında özgür bir Müslüman şehirde oturmasını ve Müslümanların ruhani işlerini yönetmesini sağlayabilirler. Buna hem Mısır hem de Hicaz'da teşebbüs edildi ancak bu teşebbüsler başarısız oldu. Eğer gelecekte böyle bir çaba sonucunda yeni bir şehirde Müslümanların ruhani lideri olarak yeni bir halife seçilirse dünyada ilginç bir durum ortaya çıkar. Türkler her ne şekilde olursa olsun Halifeyi tanımayı reddeder. Böylece reformdan beri Hristiyanlar arasında olduğu gibi, Müslümanlar arasında da aynı doğrudan bölünme gerçekleşir. Hristiyanlıkta biri başkanı papa olan Katolikler ve diğerleri de yalnızca kendi ulusal ve yerel dini kurumları tanıyan Protestanlar olduğu gibi, Katolik ve Protestan Müslümanlar olur, Katolik Müslümanlar halifeyi (bir çeşit Müslüman papa) tanırken, Protestanlar tanımayı reddeder ve dinlerini dünya işlerinden tamamen ayırırlar.”⁴⁹⁹

⁴⁹⁸ Halifeliğin kaldırılmasının ardından Türkiye dışındaki Müslüman kamuoyunda ciddi tepkiler baş göstermiştir. Özellikle Hindistan Müslümanları hilafetin Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Türkiye'de devam etmesi yönünde önerilerde de bulunmuşlardır. Ancak sonrasında Türkiye'nin kararını kabul edip desteklemişlerdir. Gamze Yaylagül, “Halifeliğin Kaldırılmasının Hindistan Müslümanlarına ve Türk Basınına Yansıması”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:1, Cilt: 4, 2020, s.113. Halide Edib'in hilafetin Türkiye dışında başka bir Müslüman ülke sınırlarında kurulabileceği önerisinin de özellikle Hindistan'dan gelen tepkiler çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.

⁴⁹⁹ Adıvar, *Türkiye'de Şark, Garb...II*, s.149. Hilafetin kaldırılmasının ardından Müslümanlar ve İslam Dünyası arasında hem siyasi hem de manevi bir otorite boşluğu ortaya çıkmıştı. 1925 sonrasında Araplar liderlik arayışına girmişlerdi, İngilizlerin Hicaz kralı olarak tanıdığı Şerif Hüseyin, bu durumun yarattığı özgüvenle hilafet makamına talip olmuştur. Bu durum gerçekleşmemekle beraber hilafet kurumunun geleceğiyle de alakalı olarak 1926 yılında Hicaz'da ve Kahire'de İslam Kongreleri yapılmış ancak herhangi bir sonuç alınamamıştır. Özellikle Kahire'de düzenlenen konferansa katılımın resmi düzeyde olmayışı, Hindistan Müslümanlarının mesafeli duruşları müspet bir sonuç alınmasını engellerken, Hicaz'da yapılan konferanstan da herhangi bir sonuç alınamamıştır. Daha sonra 1931'de Kudüs'te toplanan İslam Konferansında da somut bir sonuca ulaşılamamıştır. Mustafa Bıyıklı, **Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları: -İki Dünya Savaşı Arası**, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019, s.281-283; İmran Hüseyin, *The Caliphate, the Hejaz and the Saudi-Wahhabi Nation-state*, New York: Masjid Darul Qur'an, 1997, s.29, 35-38.

Halide Edib'in hilafetin kaldırılmasının, Hristiyan reform hareketinin bir benzerini İslamiyet'teki fitilini ateşlemek olarak değerlendirdiğini görmekteyiz. Elbette benzerlikler olmakla beraber durumu Hristiyanlık tarihinin yaşadığı süreçle paralel yorumlamak, kavramların bir parça içi boşatılarak sahip olduğu anlamlardan uzaklaşıp sadece bir kılıf gibi başka bir duruma uyarlanmasıyla öteye geçmemektedir. Örneğin İslamiyet'te bir ruhban sınıfının ve Hristiyanlıktaki gibi hiyerarşik bir örgütlenmenin olmayışı Papalık benzeri bir hilafetin yeniden tesisinin mümkün kılmamaktadır. Dolayısıyla Halide Edib'in benzerlik kurmaya çalışırken yaptığı dini kurumlarda bir bakıma "zoraki" bir Batılılaşma varsayımı ortaya koymaktan öteye geçmemektedir. Diğer taraftan Türkler, hilafeti kaldırarak İslami reformu ateşleyen ve böylelikle Protestan aynı zamanda modern Batı'nın Müslüman yansıması olarak ele alınmaktadır. Halide Edib, böylelikle Türkiye'yi modernleşme sürecinde önemli ve oldukça ileri bir aşamaya koyar ve böylelikle Batılı devletlerle genç Türkiye'yi şeklen denk hale getirir. Bununla beraber Halide Edib her ne kadar Hristiyan kavramları kullanarak İslami kurumları açıklamaya çalışsa da İslami reformun Lutherleri olan Türklerin bunu yaparken herhangi bir öykünmeden ziyade kendi var oluş özelliklerinden yola çıktıklarını da belirtir.

"Şimdiden dünyadaki Protestan Müslümanlar olan Türkler daha çok Hristiyan Protestanlar gibidirler. Berrak, nesnel bir akılları vardır ve doğaları itibariyle sadedirler ve aslında dinleri dünyevi kaygılardan uzak tutarlar.

...Diğer Müslümanlardan farklı olarak Türklerin 16. Yüzyıl kadar erken bir tarihten beri Allah yapımı yasaları değiştirdiği ve devlet içinde İslami yargının, yerini yavaş yavaş insan yapımı yargıya bıraktığını zaten biliyoruz."⁵⁰⁰

Görüleceği gibi Halide Edib, bir taraftan kavramları Batıdan ithal ederken diğer taraftan eylemin Türklerin kendi içyapısından, yaşayış, inanış ve ananelerinden kaynaklandığını belirtir. Başka bir ifadeyle Batı'daki sürece benzer bir durum yaşansa da bu taklit değil, kendine özgü iç dinamikleri olan bir sekülerleşme sürecinin benzer bir sonuç vermesidir.

⁵⁰⁰ Adıvar, *Türkiye'de Şark, Garb...II*, s.150-151

Halide Edib, İslam'da reform fikrini de açık bir biçimde dile getiren ilk isim olarak Ziya Gökalp gösterir. Ziya Gökalp'in İslam'da reform fikrini başını çekerek önemli adımlar attığını ve bu dönemde Kuran'ın Türkçeye çevrildiğini belirtir:

“Kuran ilk kez Türkçeye çevrildi ve Ziya Gökalp sürekli olarak İslam'da reform fikrini yaydı. Batı'da gelişme ve aydınlanma yönündeki değişikliklerin reform hareketiyle başladığına ve Türkiye veya bir başka Müslüman ülkenin İslam'da derin bir reform olmaksızın ilerleyemeyeceğine inandı.”⁵⁰¹

Halide Edib, burada her ne kadar Ziya Gökalp'ten örnekle gitse de kendisi de benzer bir biçimde ilerlemeyi reform ile ilişkilendirmekteydi. Batının geçirdiği modernleşme aşamaları göz önünde bulundurulduğunda bu eğiliminde haksız olduğunu söylemek elbette mümkün değil. Buna karşılık Türkiye'deki İslami reform sürecini Batı şablonu içinde değerlendirmek, zoraki bir kavramsallaştırma çerçevesinde kimi önemli nüansları kaçırmaya sebebiyet verdiği gibi sürecin özgül yönünü de genellemeler içinde kaybetmektedir.

Görüleceği üzere Halide Edib, hilafet makamının geleceğine ilişkin varsayımları ve Hristiyan reform hareketi ile paralel değerlendirdiği sekülerleşme süreci ile hilafetin kaldırılmasının, Cumhuriyet kadrolarının bir anda aldığı bir karar olmadığını ortaya koymaktadır. Halide Edib'in 1908'de İttihadçıların seküler eğilimlerine ve Ziya Gökalp'in Meşrutiyet parlamentosundaki faaliyetlerine yer verirken göstermek istediği sürecin çok daha önce başladığıdır. Her ne kadar hilafet tartışmalarının yapıldığı dönemdeki görüşlerine sahip olamasak da Halide Edib, hilafetin kaldırılmasına ilişkin değerlendirmelerinde hilafeti mevcut siyasi konjonktürdeki bir liderlik tartışmasından, muhalefet aracından ya da uluslararası arenadaki konumundan azade Türkiye'deki sekülerleşme çabasının nihai sonucu olarak ele alır. Bu yönüyle Osmanlı Türk Modernleşmesindeki devamlılığa göz kırpan Halide Edib, Hilafetin kaldırılıp kaldırılmaması, bunların nedenleri üzerinde son derece kısa birkaç söz kaleme aldıktan sonra, hilafeti olası bir İslami reform hareketi ile beraber eskisinden

⁵⁰¹ Adıvar, *Türkiye'de Şark, Garb...II*, s.152

çok daha farklı, tamamıyla ruhani, yeni bir kurum olarak tesis edilebilirliği üzerinde durarak farklı bir bakış açısı sunmaktadır.

Cumhuriyet ilanı ve hilafetin ilgası sonrasında Halide Edib'in uzun yurtdışı yaşamı öncesindeki son hareketlilik Cumhuriyet döneminin ilk çok parti denemesi sayılabilecek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası deneyimi olmuştur.

3.2.1.Cumhuriyetin İlk Muhalefet Denemesi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Parti Programında Halide Edib İmzası

TBMM'nin kararıyla 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ve ardından 29 Ekim 1923'te cumhuriyet ilan edilmesi, Türkiye'nin kuruluşunda önemli bir dönemeç oluştururken, bu süreçteki üçüncü önemli kilometre taşı 3 Mart 1924'te hilafetin ilga edilmesi olmuştur. Aynı zamanda, Osmanlı Hanedan üyelerinin ülke dışına çıkarılmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nden kalan unsurlar kesin bir biçimde ortadan kaldırılmış oluyordu.⁵⁰² Yukarıda da belirtildiği gibi özellikle Cumhuriyet ilan edilmesi ardından, Millî Mücadelenin lider kadrosunda bulunan Kazım Karabekir, Rauf Orbay gibi isimlerin Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik iyiden iyiye görünür olan muhalif tavrı hilafetin kaldırılması sonrasında firkalaşarak tabiri yerindeyse vücuda gelecekti.

Öncelikle belirtmek gerekir ki mevcut siyasi yapının adı konmadan önce de cumhuriyet idaresi olduğu biliniyordu, dolayısıyla bu konuda gerek Rauf Bey ya da Kazım Karabekir gerekse İstanbul basınından yükselen muhalefetin temeli yeni rejimin ilan şeklinin ihtilalvari bir hava içerisinde yapılmasıydı.⁵⁰³ Zira Kazım Karabekir, Rauf Bey, Refet Paşa ve Doktor Adnan Bey İstanbul'a gelmelerinin hemen ardından ilan edilen cumhuriyet konusunda karar alınırken kendilerine danışılmamış, Ankara'ya geri çağırılmamışlar ve hatta durumdan haberdar bile edilmemişlerdi.⁵⁰⁴ Yukarıda da belirttiğimiz gibi bir dönüm noktası niteliğinde olan devletin yönetimine ilişkin kararların alınırken aceleci davranılması tabiri yerindeyse bir oldubittiydi.

⁵⁰² Halil İnalcık, **Atatürk ve Demokratik Türkiye**, İstanbul: Kronik Yayınları, 2020, s.36-37

⁵⁰³ Ahmet Yeşil, **Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Ankara: Cedit Neşriyat, 2002, s.140

⁵⁰⁴ Eric Jan Zürcher, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, 4. bs. (Çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s.53

Kazım Karabekir, *Paşaların Kavgası* isimli kitabında bu durumu şu şekilde ifade etmekteydi:

“İstanbul'da İstiklal Harbi arkadaşlarımızdan İkinci Ordu müfettişliğine tayin olunan Ali Fuat Paşa (Cebesoy) ve siyasi mümessil sıfatıyla İstanbul'da vazife gören Adnan Bey'le de görüştüm. Hepsi de Mustafa Kemal Paşa'nın bu hareketinden teessür duymuşlardı ve istikbalde keyfi hareket edeceğinden endişeli idiler. Halka ve matbuata karşı zor durumda bulunduklarını ve bu sevinçli günlerin herkese zehir edildiğini anlatıyorlardı.”⁵⁰⁵

Hilafetin kaldırılması ile Mustafa Kemal Paşa'nın 1919-1921 tarihleri arasında savunmak durumunda kaldığı İslamcı-monarşik devlet anlayışından kesin bir ayrılığı ifade etmekteydi. Bu durum laikliğe doğru gidişi ifade etmekteydi. Laiklik anlayışı Osmanlı Devleti'nin teokratik esaslarından büsbütün farklı bir politik- kültürel felsefeydi. Laiklik reformlarının ortaya çıkardığı tepkiler, ekonomik olarak yaşanan darboğaz TBMM'de İsmet Paşa ve hükümetin şiddetli bir biçimde eleştirilmesine sebep olmaktaydı.⁵⁰⁶ Bu dönemde yaşanan bir diğer önemli olay ise 1923 yılı sonlarında Mustafa Kemal Paşa'nın talimatları doğrultusunda askerlik ve milletvekilliğinin birlikte devam edemeyeceği yönünde bir kanun çıkarılması ile ordu-siyaset ilişkisinin kesilmesi amaçlanmıştır. Bu kanunun çıkması üzerine, Ali Fuat Paşa, Kazım Karabekir ve Refet Bey askerlikten istifa ederek siyasal mücadelelerini TBMM'de sürdürme kararını almışlardır.⁵⁰⁷

TpCF'nin kurulmasının ardından Halide Edib'in başkanlığında fırka toplantıları yapıldığına ilişkin haberler yayımlanmaya başladı. Halk Fırkası'na yakın olan Cumhuriyet Gazetesi'nde çıkan “Halide Hanım Fırkacı” başlıklı yazı da bu yönde bir

⁵⁰⁵ Kazım Karabekir, *Paşaların Kavgası*, 6.bs., İstanbul: Emre Yayınları, 2005, s.197

⁵⁰⁶ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, Nisan 2010, s.132

⁵⁰⁷ İsmi geçen komutanlar I. Dünya Savaşındaki başarıları ve milli mücadeledeki katkıları ile tıpkı Mustafa Kemal Paşa gibi ordunun desteğine sahiptiler. Aynı zamanda Osmanlı geçmişine karşı savunucu tavırları nedeniyle gelenekçi, İstanbul seçkinleri tarafından da desteklenmekteydiler. Bu durum Mustafa Kemal Paşa'yı endişelendirmiş olası bir iktidar mücadelesi çıkması durumunda gerek orduda yaşanabilecek ayrışma ve gerekse yapılan reformların tehlikeye düşme ihtimali nedeniyle ordu mensuplarının TBMM'den çekilmesi gerekliliği yönünde bir kanun çıkarma yoluna gidilmiştir. Buna karşılık askerlik mesleği yerine Mecliste bir siyasal mücadele yolunu tercih eden paşalar bu tavırları ile Mustafa Kemal Paşa'da kendisine karşı yapılacak bir komplo algısını yaratmıştır. Ömür Sezgin, Gencay Şaylan, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. VIII, (Ed.) Murat Belge, İstanbul İletişim Yayınları, 1995, s. 2047

haberdi.⁵⁰⁸ Cumhuriyet ve Hâkimiyet-i Milliye gibi önemli gazetelere ilaveten yerel gazetelerde bile Halide Edib'in fırkacılığına yönelik, I. Dünya Savaşı sonundaki manda savunuculuğuna da göndermeler yapılarak, birçoğu imzasız olan, eleştirel yazılar yayımlanmıştır. Ayrıca Halide Edib ile milli mücadele döneminde çalışma arkadaşlığı hatta bir bakıma kader ortaklığı etmiş olan Yakup Kadri Bey de benzer bir biçimde TpCF'nin kurucularından olan Rauf Bey'in Ankara'dan gelerek İstanbul'da Halide Edib'e misafir olmasını, Halide Edib'in TpCF'ye olan yakınlığına yormuştur.⁵⁰⁹ Tüm bu haberlerde kendisine yöneltilen sorulara sadece sanatıyla ilgilendiğine yönelik üstü kapalı cevaplar verse de Yakup Kadri'nin kendisine yönelttiği eleştirel tavır Halide Edib'i çok daha fazla etkilemiş olmalı ki; bu noktada verdiği cevap oldukça sert olmuştur. Kendisine yapılan eleştirileri, birkaç yıl önce milli mücadele aleyhtarı basının yaptığı eleştirilere benzetir ve bu süreçte yanında olan Yakup Kadri'nin nasıl olup da milli mücadelenin önemli ismi Halide Edib'i unuttuğuna anlam veremez. Hatta durumu bir adım daha ileriye götürerek bu denli saldırı sonucunda milli mücadele döneminin en sert kararlarını alan Kastamonu İstiklal Mahkemesinin başkanı olan Kürt Mustafa Paşa tarafından yargılanmasının da şaşırtıcı olmayacağını ima eder.

“Tarih tekerrürden ibarettir Yakup Kadri Bey, fakat mütareke tarihinin ilk günlerinde *Said Menla* ve *Alemdar* edebiyatının İngiliz kuvvetine istinat ederek Halide Edip'e yaptıkları hücumun aynısını hemen aynı mantık ve isimleri karıştırarak Türkiye'nin herhangi gazetelerinin tekrar etmeleri tuhaf olduğu kadar acı bir tekerrürdür. İnsanın onlara kolaylık olsun diye adeta *Said Menla*'nın ve *Alemdar*'ın sayfelerinde çıkan parlak edebiyat numunelerini bu gazetelere hürmeten tekrar etmelerini tavsiye edeceği geliyor.

Mütareke günlerinin tarih silsilesinin şimdi bir ikinci merhalesi yani Kürt Mustafa Paşa Divan-ı Harp'ini bekliyorum. Bu Divan-ı Harp'i kurup lazım gelen uzun muameleyi, zahmeti, masrafı yapmadan o zaman bizim tarafımızda olan idam listesinin başındaki büyük ismi kaldırıp hakkımızdaki hükümleri icra ettiriyorsanız daha kolay olmaz mı azizim Yakup Kadri Bey? Hazır çok parlak bir de i'lâm vardır.”⁵¹⁰

⁵⁰⁸ “Halide Hanım Fırkacı”, **Cumhuriyet**, 22 Ekim 1924, Sayı:165

⁵⁰⁹ Yakup Kadri, **Hâkimiyet-i Milliye**, 27 Teşrinievvel 1924, nu.1257

⁵¹⁰ Halide Edib, “Yakup Kadri Beyefendi'ye”, **Son Telgraf**, nu. 168, 5 Cemaziyelevvel 1343/2 Kânunuevvel 1340/1924,

Halide Edib'in yukarıdaki paragrafta bahsettiği "ılam" ise Yeni Adana gazetesinde yayımlanan bir yazıdır. Halide Edib'e göre Hâkimiyet-i Milliye ya da Cumhuriyet gibi ana akım basın yerine yerel bir gazetede yazı yayımlanmasının nedeni üslubun daha sert ve bir bakıma orantısız olmasına olanak sağlamaktır. Halide Edib, Süreyya Bey'in kaleme aldığı bu yazıya kadar TpCF konusunda kendisine yöneltilen eleştirileri geçiştirirken, Yeni Adana'da yayımlanan yazı zülfüyâra dokunmuş olmalı ki uzunca bir yazı kaleme alarak yazılanlara detaylı bir biçimde cevap vermiştir.⁵¹¹

"Ankara'da oturan, resmî matbuat memuru, Yunus Nadi Bey'in eski gazete arkadaşı Süreyya Bey, esasen bu hücumların sahası olan *Hâkimiyet-i Milliye*'ye, *Cumhuriyet*'e daha kolay ve tabii olarak yazabilecekken belki sahayı genişletmek belki de bu gazetelerin temposundan daha azgın ve çığırtkan bir şekilde yazabilmek için *Yeni Adana*'ya uzun bir makale ve hiç girmedığım bir siyasî fırkadan ihracım mevzu-i bahismiş mealinde uydurma bir mektup gönderiyor.

Yeni Adana *Gazetesi*'nde sarâhate hiç yaklaşmadan mühim, fikirlerde şüphe ve bulanıklık uyandıran hücumlara da biraz sarâhat veriyorum:

1 – Mütarekeden sonra Halide Edip İstanbul'da Amerika propagandası yapmış. Ecnebi propagandası gizli hususî yapılır ve şüpheli adamlar yaparlar, Süreyya Bey de Halide Edip'i şüpheli adamlardan biri olarak gösteriyor.

Bu şüpheli Halide Edip İstanbul'da propagandasını yaptıktan sonra Anadolu'ya geçiyor, zimâmdârân kendisine yüz vermiyor, için için hiddet ediyor, beş sene bekliyor.

Nihayet millet ve vatan vazifelerini yapıyor, kendi fikirlerini icrayı bilmeyen birtakım paşalara akıl öğretiyor, onlardan muhalif bir fırka yaparak intikam alıyor."⁵¹²

Halide Edib'in yukarıdaki şekilde özetlediği yazıya cevabında, hayatı boyunca eleştiri alacağı Amerikan Mandası konusuna değinerek başlar; bu anlamda cevap bir özeleştiride içermektedir. Yukarı da belirtildiği gibi Halide Edib, işgal döneminde kurtuluş için en doğru yol olarak görüldüğü için manda savunusuna başvurduğunu ancak zaman

⁵¹¹ Yeni Adana gazetesi 25 Aralık 1918'de yayın hayatına işgale karşı Millî Mücadeleye destek vermek için başlamış, haberciliğini günümüze kadar da devam ettirmiştir. 1929 yılından önceki sayılarına ulaşılamadığı için yazının içeriğine Halide Edib'in aktardığı kadarıyla değinilmek durumunda kalınmıştır.

⁵¹² Halide Edib, "Yakup Kadri Beyefendi'ye"

içinde fikirlerinin değiştiğini ve kendisine bu yönde eleştiri yöneltten birçok ismin aksine ön saflarda olarak milli mücadeleye katıldığını ifade eder.

“Mütarekeden sonra Paris’te in’ikad eden müttefikler heyeti ve umum Avrupa efkârı Türkiye’yi parçalamak ve Türk’ü imha etmek zihniyetini en sevap ve elzem bir hareket olarak ilan etmişlerdi. Aynı zamanda milletlerin hakkını tanıyan Wilson’un meşhur 14 maddesi tantana ile ilan edilmişti. Bu 14 madde bütün dünya efkârında bilhassa mağlup milletlerin arasında en kuvvetli bir halâs yıldızı gibi parlamıştı ve henüz bu yıldızın masum insanları pusuya düşürmek için karanlıkta tutulan bir hırsız feneri olduğunu kimse bilmiyordu.

Türkiye’yi parçalamamak, tamamiyeti muhafaza etmek için haricî müzâheretine yegâne istinat edilecek o zaman Wilson ve onun temsil ettiği Amerika görünüyordu. O günlerde bu kanaatte çok adam vardı. ... Süreyya Bey daha fazla tenevvür etmek isterse Yunus Nadi Bey’e müracaat etsin çünkü bu fikrin kuvvetli taraftarlarındandı.”⁵¹³

Yazının devamı ise Halide Edib’in milli mücadele sonrasında hissedilen muhalif tavrını açıklama konusunda önemli ipuçları içermektedir. “Zimamdarın” olarak bahsettiği Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki yönetici kadronun milli mücadelede bulunan kimselerce ast-üst ilişkisinden ziyade dostane bir dayanışma içinde olduğunu belirtir. Herkesin düşüncesine önem verildiği bu dönem Halide Edib’in çok önem verdiği “saf” demokratik havanın solunduğu bir zamana tekabül etmektedir.

“...O günlerde henüz inkılap, teceddüd, vatan-perverlik inhisâr ve imtiyazı ile müesses hepsi ulemadan hepsi hatip ve namdâr bir asalet sınıfı teşekkül etmemişti. Onun için zimâmdârân kendileriyle çalışan fânilere arkadaş muamelesi ederlerdi. ... Esasen o günlerde zimâmdârânın etrafındaki beş on adamla Ankara vilayetinin bir kısmında etrafı ulusla muhât bir daireye inhisâr eden muhiti içinde rütbe ve asalet sınıfı, insanlara yüz vermeyen büyük adamlar yoktu. Süreyya Bey bunları bilmemekte mazurdur. Çünkü o, orada dâhil değildi ve bugünkü mutantan inkılap ve vatan-perverlik aristokrasisinden ilham alan Süreyya Bey böyle bir havanın bu memlekette bir gün yaşamış olduğunu tahayyül edemez.”⁵¹⁴

Tahmin edileceği gibi Halide Edib’in muhalif bir tavır almasının ardında milli mücadele dönemindeki ideal demokratik ortamın değişmesi yatmaktadır. Buna

⁵¹³ Halide Edib, “Yakup Kadri Beyefendi’ye”

⁵¹⁴ Halide Edib, “Yakup Kadri Beyefendi’ye”

karşılık aradaki anlaşmazlığın hiçbir zaman açıkça ortaya dökülmediği, tarafların birbirlerine karşı hürmetlerini koruduğunu ifade eden Halide Edib bunun nedenini de zor zamanlarda kurulan kader ortaklığına bağlar. Dolaylı bir biçimde Yeni Adana'daki yazısı ile kendisini eleştiren Süreyya Bey gibi birçok kimsenin mücadelenin içinde bulunmadıkları için bunu anlayamayacağını ima ederken, Kurtuluş Mücadelesi süresince bizatihi yanında bulunan Yakup Kadri'ye de bu günleri hatırlatarak sitemini hissettirmektedir.

"...Zimâmdârân belki Süreyya Bey'e hususî fikirlerini söylemişlerdir. Fakat bu ihtilaf ve "yüz vermemek" fiili ne olursa olsun, yine bu zimâmdârân Halide Edip'in Anadolu'dan çıktığı iki sene evvelîsine kadar kendisine hürmet ve nezaket göstermişlerdir. Bu ne zimâmdârân için bir züll ne de Halide Edip'e mahsus bir şeref ve imtiyazdır. Kara günleri, ölüm günlerini beraber yaşayan insanların en büyükleri de en isimsiz ve küçük arkadaşlarına karşı dünyanın her tarafında böyle bir vaziyet alırlar. Bunun aksini iddia Halide Edip'i değil zimâmdârânı küçük düşürür."⁵¹⁵

Halide Edib'in yazısında son derece ilgi çeken bir son husus ise TpCF'nin kuruluşundaki "akıl hocalığı" rolünü reddetmesidir. Paşalara akıl verecek kadar üstün olmadığını ya da Paşaların buna ihtiyacı olmadığını dile getirir ve yazısını artık sadece sanatı ile ilgileneceğini bildirerek bitirir.

"Halide Edip'e karanlıktan hücum eden arkadaşlarınıza anlatınız. Halide Edip'in teceddüd ve inkılabın dahi olsa kahraman, dâhi olmayı istemediğini, farz-ı muhâl olarak kadınların hukuk-ı siyasiyesi olsa dahi siyasi şöhret ve mevki istemediğini, tantana, deha, kudret, kahramanlık sâire ve sâirenin edebiyen yeni aristokraside kalmasına hiç itiraz etmediğini, kendisini masası başında, romanları ve hikâyeleriyle rahat bırakmanızı istediğini herhâlde siz anlayabilirsiniz."⁵¹⁶

Halide Edib'in Rauf Orbay'ın anılarında ifade ettiğinin aksine TpCF'nin kuruluşundaki payını reddetmesinin nedeninin parti programında kadınlara yönelik herhangi bir maddenin bulunmaması olduğu çıkarımını yapmak yanlış olmayacaktır. Nitekim TpCF'nin kuruluşunun ardından geçen hemen beş gün sonra çıkan 22 Ekim

⁵¹⁵ Halide Edib, "Yakup Kadri Beyefendi'ye"

⁵¹⁶ Halide Edib, "Yakup Kadri Beyefendi'ye"

1924 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde "Halide Hanım Fırkacı" başlıklı bir yazı yayımlanmış, Halide Edib'in hemen ardından verdiği yanıt ise kadınlara oy hakkı verilmediği takdirde hiçbir fırkaya mensup olmayacağı yönünde olmuştur.⁵¹⁷ Dolayısıyla en azından kadınların oy hakkı konusunda bir argümanla ortaya çıkılmış olsaydı konunun tartışılması açısından bir farkındalık oluşturabilecekken, aktarılanlar kadarıyla bildiğimiz üzere emek verdiği fırka programına bu yönde bir talebin konulmayışı Halide Edib'in TpCF ile ilgisinin olamayacağını, zaten oy hakkının bile olmadığını belirtmesi muhtemelen uğradığı haksızlığa karşı takındığı kinayeli tutumun bir yansımasıdır diyebiliriz.

TpCF'nin kuruluşunun ardından yaşananların Cumhuriyet döneminin en uzun yıllarına tekabül ettiğini iddia etmek yanlış bir çıkarım olmayacaktır. Kısa bir süre içerisinde neredeyse bütün muhalefet odaklarının TpCF'nin arkasına yığılması ile başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere iktidar durumdan rahatsız olmaya başlamıştı. 13 Şubat 1925'te başlayıp bir hafta gibi kısa bir sürede genişleyen Şeyh Said İsyanı ise önü alınamayınca bölgede sıkıyönetim ilan edilmiş Şeyh Said ve adamları 15 Nisan'da teslim alınmış ancak isyan ancak Mayıs ayının sonunda durdurulabilmiştir.⁵¹⁸ Diğer taraftan birkaç aya sığan bu süreç Türkiye tarihi için önemli dönüm noktalarını da içinde barındırmaktadır. İsyan başlangıçta sadece dini bir temelde ortaya çıkmış olarak ele alındığı için, Başbakan Fethi Bey, TBMM'den iki önlemleri onaylamasını talebinde bulundu. Bunlardan birincisi, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde birçok ilde sıkıyönetim ilanını içeren bir önergeydi.⁵¹⁹ Diğeri ise Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan bir değişiklikti; bu değişiklik, siyasal amaçlar doğrultusunda "dini veya mukaddesat-ı diniye"yi kullanmayı vatana ihanet suçu olarak tanımlamaktaydı.⁵²⁰ Fethi Bey'in isyana yönelik almak istediği bu önlemler, muhalefetteki TpCF'nin de desteği ile hayata geçirilmiştir. Buna karşılık Başbakan

⁵¹⁷ "Halide Hanım Kadınlara İntihab Hakkı Verilmediğinden Hiçbir Fırkaya Taraftar Değil", **Vatan**, 23 Teşrinisani 1924; aktaran Çalışlar, **a.g.e.**, s.313

⁵¹⁸ Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, Ankara: Yurt Yayınları, 1981, s.128

⁵¹⁹ Elâzığ, Genc, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri'nin yanı sıra Erzurum'un Kığı ve Hınıs, daha sonra Malatya da listeye eklenmiştir.

⁵²⁰ Zürcher, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında...**, s.117

Fethi Bey'in tutumu fazla ılımlı bulunmuş, aldığı tenkitler neticesinde istifa etmiş ve İsmet Paşa hükümeti kurarak yeniden başbakan olmuştur. İsmet Paşa'nın isyana yönelik ilk girişimi Takrir-i Sükûn kanunu⁵²¹ olmuştur. Sıkıyönetim ve Hıyanet-i Vataniye kanununa yapılan ekleme kararlarına herhangi bir itirazı olmayan muhalefet, hükümete iki yıllık bir süre için ülkenin her yerinde geçerli sınırsız yetkiler tanıyan Takrir-i Sükûn kanununa karşı sert eleştirilerde bulunmuştur. Buna karşılık ironik olan TpCF'nin sonunu getirenin destekledikleri Hıyanet-i Vataniye Kanunundaki değişiklik olmasıdır.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulüyle birlikte hızla değişen süreçte, öncelikle muhalif İstanbul basını susturularak gazeteler kapatılmış⁵²² ve gazeteciler yeniden kurulmuş olan İstiklal Mahkemelerinde yargılanmıştır. Muhalif basının susturulması ve tam da bu sırada yasama yılının sona ermesi ile hükümet üzerindeki denetim mekanizması ortadan kalkmış bulunuyordu. Sıra TpCF'ye gelince Ankara İstiklal Mahkemesi, kapatılması için hükümete başvurdu. Buna karşılık TpCF tüzüğü gereği önce bölgesel sonrasında ise bir genel kongre toplamak durumunda olduğu için tüm bu gelişmelere rağmen İstanbul'da bölgesel bir kongre toplanınca basın TpCF'nin "sorumsuzluğuna" hücum etti ve yukarıda da belirtildiği gibi parti programında bulunan dine saygılıdır maddesi referans gösterilerek bu toplantıların irticai bir faaliyet içerdiği öne sürülerek TpCF'nin tüm şubelerinin, hükümetin 2 Haziran'da yaptığı bir toplantıda alınan karar

⁵²¹ "Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Ahval ve hadîsâtı fevkaladeî ahirenin gösterdiği luzum ve memleket dâhilinde emniyet ve asayîşi, huzur ve sukunu ve nizamı İctimaiyi ihlâl edecek irticakârane ve ihtilalkârane harekât ve teşebbüsata ve ifsadata karşı icap eden tedabiri ittihaz ile Türkiye Cumhuriyetinin nüfuz ve kudretini takviye ve inkılabın esasatını tarsin ve masum halkı ızrar ve idlal eden mutacasirlerin süratle takip ve tenkili maksadiyle İcra Vekilleri Heyetinin 4 Mart 1341 tarihli içtimasında karara iktiran eden işbu layihanın iktisabı kanuniyeti için Meclisi Ali'nin nazarı tasvip ve tasdikine arzına musaade buyurulmasını rica ederim.

4 Mart 1341

Başvekil İsmet

Madde 1 - İrtica ve isyana memleketin nizamı İctimaîsini ve huzur ve sukununu ve emniyet ve asayîşini ihlale bais teşebbusat ve neşriyatı Hükümet, Reîsicumhurun tasdiki ile re'sen ve idareten men'e mezundur. İşbu efal erbabını Hükümet İstiklal Mahkemesine tevdi edebilir.

Madde 2 - İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren iki sene muddetle meriyul icradır.

Madde 3 - İşbu kanunun tatbikine İcra Vekilleri Heyeti memurdur."

⁵²² Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf ve İstiklal 'den başka Presse du Soir, İslamcı dergi Sebilurreşat ve komünistlerin yayın organları olan Aydınlık ile Orak Çekic, Adana'da çıkan Tok Soz ile Sayha, İzmir'de çıkan Sada-yı Hak ve Trabzon'da çıkan İstikbal gazeteleri kapatıldı.

ile kapatılmasına hükmedilmiş ve söz konusu karar resmi olarak 5 Haziran 1925'te tebliğ edilmiştir.⁵²³

Halide Edib ise her ne kadar TpCF'nin kuruluş ve faaliyetlerine ilişkin fikirlerini belirten yazılar kaleme almasa da Turkey Faces West kitabında TpCF'nin kuruluşu ve kapatılmasına ilişkin kısa bir değerlendirme yapar.

“Millî mücadele sırasında birinci derecede önemli olan bazı üyeler 1925'te halk partisinden ayrılarak “İlericiler” (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) adı altında yeni bir parti kurdular. Ruhen kesinlikle özgürlükçü olan programlarını yayımladılar. Bu halk partisindeki görüş ayrılığının açık bir belirtisi olması bakımından önemliydi. Ayrıca temel farkların nerede yattığına işaret ediyordu.”⁵²⁴

Son derece kısa bir açıklama olmakla beraber detaylı bir açıklamayı içinde barındıran yukarıdaki alıntıda Halide Edib, TpCF kurucularının milli mücadelenin önemli isimlerinden oluştuğunu ve “ilerici” olduklarını belirterek aslında ülkenin ya da cumhuriyetin varlığına bir tehdit olmadıklarını tersine tek kaygılarının “özgürlük” olduğunu belirtir. Gerçekten de parti programı gerek ekonomik gerekse politik yönüyle liberal demokrasiyi savunmaktadır. Buna karşılık Halide Edib'in düşünce ve inanç özgürlüğü kapsamında ele aldığı, parti programındaki dini düşünce ve inançlara saygılı olduğunu belirten madde ile “özgürlük” kaygısı partinin kapatılma sürecinin de önünü açacaktır.

Halide Edib'e göre TpCF'nin ortaya çıkışı ile görece örgütlü bir muhalefetin oluşu çok sesliliği yaratmak yerine iktidarın daha da sertleşmesine neden olmuş bu sırada patlak veren Şeyh Said Ayaklanması da bu katı tutumu meşrulaştırma konusunda CHF'nin en önemli kozu olmuştur.

“Bir süredir gelişen Kürt ayaklanmaları daha ciddi bir hale dönüştü ve Terakkiperverlere karşı kullanmak üzere Halk Partisi'ndeki aşırıların eline bir koz verdi. Terakkiperverlerin programında düşünce özgürlüğünü savunan bir cümlenin isyancıları cesaretlendirdiğini öne sürdüler. Kürt ayaklanması yabancı entrikalara bağlandı ve yeni bir silahlı mücadele olasılığıyla politik kaygılar körüklenerek panik havası yaratıldı. Kamuoyu ve Meclisteki barış arzusu, silahlı mücadeleyi ve yeni kurulan Türk devletinin tehlikeye düşmesini önleyecek her türlü sert yöntemin kabulüne neden olacak bir psikoloji yarattı.

⁵²³ Zürcher, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında...*, s. 120

⁵²⁴ Halide Edib, *Turkey Faces West*, s.219; Adıvar, *Türkiye'de Şark, Garb...II*, s.157

Sonra Mustafa Kemal Paşa muhteşem bir politik oyun oynadı. Toplumsal düzeni tehlikeye atmasından kuşkulanan herkesi tutuklayıp idam etme yetkisiyle donatılan İstiklal Mahkemelerini tekrar kuracak olan Takrir-i Sükûn Yasasını önerdi. ... Mustafa Kemal Paşa'nın parti toplantısında verdiği on saatlik uzun nutuklarından birinden sonra Takrir-i Sükûn yasası kabul edildi.”⁵²⁵

Yukarıda alıntılanan pasajda dikkat çeken iki unsur üzerinde durmakta fayda vardır. Öncelikle Halide Edib'in resmi kullanımda Şeyh Said İsyanı olarak adlandırılan isyanı “Kürt ayaklanması” olarak ele alması önemli bir ayrıma dikkat çekmektedir. Bu durum resmi görüşün gerici ve dini nitelikte bir ayaklanma olarak ele aldığı isyanın, Halide Edib için aslında tek bir boyutunun olmadığını göstermektedir. Mete Tunçay'ın "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması" adlı çalışmasında detaylı bir şekilde incelendiği gibi, Şeyh Said İsyanı sadece keskin tanımlamalara dayalı bir olgu değildir; aksine, çok katmanlı nedenler silsilesi içinde değerlendirilmesi gereken bir süreçtir.⁵²⁶ Halide Edib de ayaklanmanın ulusçu boyutuna dikkat çeken bir adlandırma yapsa da daha önce hilafetin kaldırılması konusundaki çekincelerinde değindiğimiz gibi ulusçu boyutu ortaya çıkaranın Türkiye özelinde “din” mefhumunun birleştirici yönünün ortadan kaldırılması olarak gördüğünü göstermektedir. İkinci olarak Halide Edib, ayaklanmanın büyümesine göz yumulduğu yönündeki ifadelerinde haklılık payının tartışmalı olduğunu belirtmek gerekir. Ayaklanma oldukça kısa sürede büyümüş, Fethi Bey başbakanlığındaki dönem hükümetinin olayların bu denli hızlı bir biçimde şiddetleneceğini öngöremediği görüşündeyim. Nitekim ekonomik olarak da

⁵²⁵ Halide Edib, **Turkey Faces West**, s. 220; Türkçe çeviri için Adıvar, **Türkiye’de Şark, Garb...**, s.158 aynı kısım ile ilgili Türkçe metinde “Hükümeti diktatörlük ihdasına sevk eden hadise, Şark’ta bilhassa Kürt unsurunun ekseriyette olduğu bölgelerdeki isyan hareketidir. Bu isyan çıktığı zaman başında bastırılmak mümkün iken, bastırılmamış, her nasılsa bu ihmal yüzünden isyan devam edip durmuştur. Bu esnada Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası teessüs etmişti. Müessisler arasında Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşları olarak Millî Mücadele’de büyük hizmet etmiş olan Ali Fuat, Kazım Karabekir, Refet Paşa’lar ve sair tanınmış birtakım idealist adamlar vardı. Bu partinin esas maddeleri arasında “vicdan hürriyeti” konuşulmuştu. Bu maddenin, Kürt isyanını teşdit edebilmesi imkânı öne sürülerek, siyasi münakaşa ve tenkitlere son vermek gayesiyle, 1925’te bir “Takrir-i Sükûn” kanunu teklif edilmiş, uzun ve çetin münakaşalardan sonra kabul edilmiş, yeni baştan İstiklal Mahkemeleri kurulmuştu.” **Türkiye’de Şark, Garb ve Amerikan Tesirleri**, s.203

⁵²⁶ İsyanın, feodal düzene yapılan müdahale neticesinde sosyo- ekonomik boyutunun olduğu gibi, hilafetin kaldırılması ile ulus tanımlamasının dinin önüne geçmesi toplumdaki ayrışmanın da önünü açmıştır. Dolayısıyla isyanın sebeplerinin dini, ekonomik ve milliyetçi düzlemde incelenmesi gerekmektedir.

sancılı bir kalkınma süreci içinde olan genç Türkiye'nin ciddi oranlara ulaştığı ifade edilen askeri harcama yükünün altına girmeyi göze alması çok da akla yatkın gelmemektedir. Bununla beraber Şeyh Said İsyanının rejimin muhalefet mefhumuna karşı tavrındaki keskinleşmesinin önünü açtığı da önemli bir gerçektir.⁵²⁷ Halide Edib de bu durumu aşağıdaki cümleler ile ifade etmektedir:

“Ordumuz Kürt isyanını bastırdı. İstiklal Mahkemesi iki sene devam etti. Hatta, bu Takrir-i Sukun Kanunu, makabline de şamil tutularak bazı adamlar tevkif edilmişti. Bundan sonra, şeklen demokratik kalan rejimde artık diktatörlük yerleşmişti.”⁵²⁸

Takrir-i Sükûn ile beraber muhalefetin ortadan kaldırılma çabası partileri henüz kapatılmasına karşılık milletvekillikleri devam eden TpCF'lilerin siyasi faaliyetlerini engellememişti. Ancak bu süreçte Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik suikast planının ortaya çıkışı, tüm dengeyi birden bire değiştirdi.

Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik bir suikast girişiminden haberdar olan Rauf Bey, derhal harekete geçerek bu tehlikeyi önlemeye çalıştı. Ancak, suikast girişiminde adı geçen Şükrü Bey ve Ziya Hurşit Bey, ısrarla bu durumu inkâr ettiler. Partilerinin zarar görmesinden endişe eden Rauf Bey, Sabit ve Faik Beylerin suikastla ilgili şüphelerini hükümet yetkilileri ile paylaşmalarını belirtti. Bu sayede, partinin tüzel kişiliğini koruyarak durumu çözmeyi umuyordu.⁵²⁹ Ancak bu durumun o kadar da kolay hallolmayacağını sezen Doktor Adnan Bey, sağlık sorunlarını bahane ederek, 30 Ocak 1926 tarihinde mebusluktan istifa etmiş ve hemen akabinde Halide Edib ile beraber yurt dışına çıkmıştır.

Adnan Bey'in endişesi gerçekleşmiş ve Giritli Şevki adındaki bir motorcunun ihbarı ile daha önce de ismi geçen Ziya Hurşit, Edib Bey, Laz İsmail ile Gürcü Yusuf, Mustafa Kemal Paşa'ya suikast yapmak üzere beklemiş ancak Paşa'nın programı

⁵²⁷ Ayaklanmanın milliyetçi yönünün arka plana itilip Din konusunun ön plana çıkması, TpCF'nin programındaki dini inanışlara saygılı anlamına gelen ifadelerin yol açabileceği sonuçları gösterme amacı taşımaktaydı.

⁵²⁸ Adıvar, **Türkiye'de Şark, Garb ve Amerikan Tesirleri**, s.203

⁵²⁹ Kılıç Ali hatıralarında Rauf Bey'i suikastın sorumlularından biri göstermektedir. Kılıç Ali, **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Hatıraları**, 23. Bs., der. Hulusi Turgut, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, s.442-444

değişince suikast ertelenmiş ve bu sırada yakalanan motorcunun ihbarı ile planlar ortaya çıkmıştır.⁵³⁰

İhbar üzerine yakalanan suikastçıların yargılanmasına Ankara'dan İzmir'e gelen İstiklal Mahkemeleri ile başlanmış ve mahkeme, ilgisi olsun ya da olmasın tüm TpCF'li mebusların tutuklanıp evlerinin aranmasına karar vermişti. Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşa'nın tutuklanan isimler arasında olması, kamuoyunun milli mücadeledeki isimlerin bu olaya dâhil edilmesini hoş karşılamamasına neden olmuştur.⁵³¹ Yalnızca kamuoyu değil orduda da paşaların tutuklanmasından kaynaklanan huzursuzlukların sezilmeye başlaması da gecikmemiştir. Tüm bunların sonucunda altı TpCF vekilinin ölüm cezası almasına karşılık, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşa beraat etmiş, Adnan Bey ve Rauf Bey ise kürek cezasına mahkûm edilmişlerdir.⁵³²

Suikast girişimi ardından görülen davalar Zürcher'in de ifade ettiği gibi siyasi nitelikteydi. Suikast girişiminden ziyade Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif kesimin tasfiye edildiği bir yargılama süreci gerçekleşmiştir. Her ne kadar sonrasında Mustafa Kemal'in, onları barışma ve yeniden siyasetin içine çekme girişimleri olduysa da eski muhalefet liderlerinin siyasi konumları onarılmayacak biçimde sarsılmıştır muhalif sesler uzunca bir süre bastırılıp Kemalist rejimin gücü pekişmiştir.⁵³³

Halide Edib'in de suikast girişimi ve sonrasında yaşananlara yaklaşımı muhalefetin tasfiyesi için bir araç olduğu yönündedir. Bu konuda ana kaynaklarda düşüncelerine ya da değerlendirmelerine rastlayamasak da I. Dünya Savaşı sırasında Anadolu'da yardım gönüllüsü olarak çalışan Amerikalı arkadaşı Florence Billings⁵³⁴ ile yaptığı yazışmalardan konu hakkındaki fikirleri üzerine ipuçları yakalanmaktadır.

⁵³⁰ Turhan Ada, **a.g.e.**, s.s.180

⁵³¹ İsmet Paşa da bu durumdan rahatsız olmuştur. Suikast girişimi üzerinden yıllar geçtikten sonra kaleme aldığı anılarında TpCF'li liderlerin suçsuz olduğunu ifade edecektir. İsmet İnönü, *Hatıralar*, Cilt II, (Ed.) Sabahattin Selek, 2. Bs., İstanbul: Bilgi Yayınları, 1992, s.218

⁵³² Turhan Ada, **a.g.e.**, s.185

⁵³³ Zürcher, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında...**, s. 132-133

⁵³⁴ Florance Billings, Annie Allen ile birlikte Amerikan misyoner bir yardım heyeti olan Near East Relief'ta görev yapmış, Anadolu'daki sivil halka yaşatılan kıyımın raporlandığı Tetkik-i Mezalim Komisyonunda da Halide Edib ile dirsek teması halinde bulunmuşlardır.

“Bad Gastein’de kalan Rauf Bey tesadüfen bizim ziyaretimize gelmişti. Bu bizim hiç hoşumuza gitmeyen bir sürpriz oldu. Gazi’nin 1924’te geçerli gerekçe göstermeden gönderemediği muhalefetin liderlerini halletmek üzere bir mazeret bulmak için ne yapmaya çalıştıklarına bakılırsa, gene çok karışık ve şeytani düzenlenmiş sahte bir komploya giriştiğine inanıyorum...”

Gazi tarafından oldukça hantalca düzenlenmiş bir düzmece.”⁵³⁵

Yukarıdaki pasajdan anlaşıldığı kadarıyla Halide Edib’in Rauf Bey’in ziyaretinden tedirgin olduğunu anlaşıyor. Suikastte “elebaşı” gibi görülen Rauf Bey’in onlarla görüşmesinin olası bir yanlış anlaşılmaya yol açmasından çekinmesi kuvvetle muhtemel olan Halide Edib, suikast girişimi sonrasında ortaya çıkan tablonun muhalefetin ortadan kaldırılmasına yönelik bir komplo olduğu görüşünü açık bir biçimde ifade ediyor. Sonraki mektuplarında idam edilen isimlerden Cavit Bey’in ölümüne oldukça üzüldüğünü belirtirken işkence altında alınan itiraflarla suçsuz isimlerin idam edilerek muhalefetin sesinin kesildiğini ifade eder.⁵³⁶

Halide Edib’in son derece sert ithamlarda bulunduğu mektuplarında Mustafa Kemal Paşa’ya karşı olan değerlendirmelerini Büyük Zafer öncesi ve sonrası olarak ayırırken, milli mücadele nihayete erdiğinde Mustafa Kemal Paşa’nın değişen çevresinin suikast girişimi sonrasında yaşanan tablonun müsebbibi olduğunu belirtir.

“Şimdilik kitabımın ikinci cildini yazıyorum [Turkish Ordeal] ve M. Kemal’in geçmişteki hizmetlerini titiz ve tarafsız olarak yazacağım. Ancak, sıradan bir grup katil ve çetecilerden oluşan yandaşlarla Türkiye ve Türklere ne yaptığını tarihin bilmesi lazım.”⁵³⁷

İzmir Suikastı sonrasında yaşananlara ilişkin Mss. Billings’e son olarak Doktor Adnan Bey’in beraat haberini veren Halide Edib’in halen tedirgin olduğu cümlelerinden anlaşılmaktadır. Bu durum bile suikast girişimi sonrası muhalefetin sesinin nasıl kesilmiş olduğunun açık bir göstergesidir. Ayrıca Paşalarla benzer biçimde Doktor Adnan Bey’in de kişisel ününün beraatında rol oynadığını belirterek bir bakıma görülen davaların siyasi yönüne dikkat çekmektedir;

⁵³⁵ Nicole A.N.M.Van Os, “Halide Edib’in Florence Billings’e Yazdığı İngilizce Mektuplar “ Bu da Ghejer...””, **Tarih ve Toplum**, Haziran 2003, Cilt:39, Sayı:234, s.10

⁵³⁶ Nicole A.N.M.Van Os, a.g.m., s.11

⁵³⁷ Nicole A.N.M.Van Os, a.g.m., s.11

“Dr. Adnan beraat etti. Beraatı çok saçma, çünkü ülkeyi terk ettikten iki sene sonra yarı uydurulan bir düzmece komplodan sorumlu tutularak Ankara’ya çağırıldı. Ancak, ölesiye işkence görenler de Adnan kadar suçsuzdular. Beraatın nedeni zannederim, Adnan’ın gerçekten aziz kişisel ünü ve ayrıca onlara karşı yapacağımız yayınlardan korktular. Türkiye’den yeni dönen Bayan Panaffidine, bana Paris’ten bu beraatın bizi Türkiye’ye döndürmek için düzenlenmiş bir kandırmaca olduğuna dair bir mektup gönderdi.”⁵³⁸

1.14. 3.3.Cumhuriyet Devrimlerinin Değerlendirilmesi

Tüm TpCF macerasına en azından eşi Adnan Bey vasıtasıyla dâhil olan Halide Edib’i en çok etkileyen ise partinin kuruluşu ya da kapatılma sürecinden ziyade bu dönemde yürürlüğe giren Takrir-i Sükûn Kanunu sonrası rejimdeki keskinleşme olmuştur. Hem basında hem de mecliste muhalif seslerin susturulması ile beraber bütün gücü eline alan hükümet nüfuzunu ülkenin her köşesine yayma şansını yakalamıştı. Mustafa Kemal Paşa’nın çoğu alt orta sınıf devlet memurları ve eski ordu mensuplarından oluşan modernleşmeci- laik kadrosu, az da olsa halen önemli görevlerde bulunan gelenekçi Osmanlı idaresinin yerini almıştı. Böylelikle Mustafa Kemal Paşa ilerleme ve modernleşme sürecinde başarı kazanabilmek adına gerekli gördüğü yoldan gidebilecekti.⁵³⁹ Hilafetin kaldırılması ve eğitim sistemindeki değişiklikler sonrasında devam eden eski kurum, yasa ve simgelerin yerine yenileri koyma sürecine yükselen muhalif sesler kesilmiş; halktan gelebilecek tepkilerin de Takrir-i Sükûn Kanunu neticesinde alınan sert önlemler ile önü alınmıştır.⁵⁴⁰

Bu süreçte ilk olarak dikkat çeken “görünür” bir modernleşme hamlesi olan “Şapka Kanunu” olmuştur. Mustafa Kemal Paşa’nın 30 Ağustos 1925 tarihindeki Kastamonu gezisinde halka şapka giymeyi teşvik etmesinden yaklaşık üç ay sonra, 671 sayılı Şapka İksası hakkındaki kanun kabul edilerek şapka giymek yasal hale getirilmiştir. Halk alışık olmadığı bu aksesuarı kullanmaya başladığında zaman zaman gülünç tablolar oluşmuş ve kıt kanaat geçinen Anadolu insanı yeni bir şapka almayı ekonomik

⁵³⁸ Nicole A.N.M. Van Os, a.g.m., s.11

⁵³⁹ Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s134-135

⁵⁴⁰ Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti’nin...** s. 149; Atatürk, **Nutuk**, s. 868

bir külfet olarak görmeye başlamışsa da alınan sert önlemler bu yönde muhalif bir sesin yükselmesini engellemiştir.

Halide Edib “Şapka Kanunu” üzerinde özellikle durur. Bunu ilk sebebi Batı’nın da bu yenilikle yakından ilgilenmesidir. Çok köklü ve ciddi değişiklikler olurken kılık kıyafette yapılan bu değişimin Batı basınında büyük yankı uyandırması Halide Edib için oldukça dikkat çekici olmuştur.

Halide Edib, Batı’nın şapka konusundaki heyecanını modernleşme sürecindeki Türklerin görünüş olarak da farklılıklarını yitirerek Batı’ya entegre bir hal almasına bağlar. Bununla beraber belirtmek gerekir ki imparatorluk döneminde de Batı ile etkileşim içinde olan ve modernleşme yönü Batıya dönük olan Türklerin, yapılan birçok derin değişime rağmen fes çıkarıp şapka giymesinin önemseniş olmasını Halide Edib son derece yüzeysel bulur. Ancak dönemin ruhu, insanları bir düşünce akımıyla özdeşleştirmek için dış görünüşte de benzerlik aramaktadır ve Mustafa Kemal Paşa Batı’nın kitle psikolojisini son derece başarılı bir biçimde analiz etmiştir.⁵⁴¹

Tüm şaşırtıcı etkisinin yanında Halide Edib, bu değişimin itiraz edilemez bir kanunla yapılmasını eleştirmekten geri durmamıştır. Elbette bu eleştiriyi kanun yürürlüğe girdiği tarihte yapmamış ya da yapamamışsa da yıllar sonra kaleme aldığı *Turkey Faces West*’de bu duruma değinmiş; kılık- kıyafete ilişkin yapılacak bir değişimin zorunlu tutulmak yerine zamana yayılacak şekilde teşviklerle ve özendirilerek gerçekleşmesinin mevcut uygulamadan daha demokratik olacağını ifade etmiştir.⁵⁴²

“Şapka kanunun temel sonucu zaten fakirlikten kırılan Türklerin sırtından Avrupalı şapka fabrikalarını zengin etmek oldu. Genel anlamda bir baskı rejimi olmaksızın bu yasanın geçirilemeyeceği söylenebilir. İslamcı gericiler, batı ruhunu anlamış insanlar olan liberaller, hepsi farklı sebeplerden şapka yasasına karşı çıktılar. Şu olabilirdi; İstanbul’da yazın şapka giyen az sayıda türkün sayısı yavaş yavaş artıp bir kuşak sonra şapka giyenler şehirlerde çoğunluğu oluştururdu. Ancak Türk köylüsü eski başlığını giymeyi sürdürdü.”⁵⁴³

⁵⁴¹ Adıvar, *Türkiye’de Şark, Garb... II*, s.162

⁵⁴² Adıvar, *Türkiye’de Şark, Garb... II*, s.162

⁵⁴³ Adıvar, *Türkiye’de Şark, Garb... II*, s.162

Her ne kadar Halide Edib'in önerisi mevcut uygulamaya göre oldukça demokratik olsa da daha önce de belirttiğimiz dönemin ruhu Batılı olmayı görünüşle de ilişkilendirmekteydi ve bu yüzeysel eylem tarzı nedeniyle yeni Türkiye'nin de yerini belli edebilmesi için görüntüsünü hızlı bir biçimde değiştirmesi gerekiyordu. Bu sebeple tepeden inme bir değişim tarzı benimsenmek durumunda kalınmıştır.

Halide Edib bir bütün olarak ele aldığı inkılaplar silsilesinde İslamiyet'in devlet dini olarak kabul edildiği maddenin anayasadan kaldırılmasına da dikkat çekici bir değerlendirme yapmaktadır. Görünüşte "Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya; Sezar'ın hakkı Sezar'a" mefhumu gerçekleşmiş olsa da Halide Edib, aslında olanı Sezar'ın Tanrı baskısından kurtulup, Tanrı hakkının Sezar tarafından kontrol edilmesi olarak açıklar. Bunun nedeni ise Başbakanlığa bağlı olarak görev yürüten Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir hükümet kurumu olmaya devam ettiği müddetçe İslami inanın özgürleşemeyeceğidir. Buradan hareketle Halide Edib'e göre gayrimüslim cemaat Müslümanlara göre dini konularda daha özgürdür çünkü Müslüman cemaatin dini kararlarının hükümet politikaları ile ilintili olması Türkiye'de İslamiyet'in ruhani büyümesine engel olmaktadır.

"Artık devlet dini kontrolden kendisini tamamen özgürleştirdiğine göre, bunun karşılığında İslam'ı rahat bırakmalıdır. "her Türk vatandaşı istediği dini seçmekte serbesttir," demekle kalmayıp aynı zamanda Müslüman cemaatin dinini gençlerine öğretmesine izin vermelidir... Üniversite profesörleri tarafından yeni ibadet usulleri ile ilgili ara sıra yapılan öneriler- sözsüz müziğin yerine sözlü müzik, ayakkabıları çıkarmadan camiye girmek, müminlerin oturarak dua etmesi için sıraların yerleştirilmesi ve namazdan bazı karmaşık hareketlerin çıkarılması gibi- derin bir hoşnutsuzlukla karşılandı. Bütün bu değişiklikler halkın arzusu ile olabilir, ancak insan haklarının bu en kutsal alanında hükümet müdahalesi çok tehlikeli bir örnek oluşturur."⁵⁴⁴

İslami toplumsal düzen Müslüman-Türk toplumunun yaşam tarzını belirleyen önemli bir etkeni. Ayrıca Batı'dakine benzer, uzun sürece yayılan bir İslami reform süreci yaşanmadığı için toplumsal hayatta yapılacak devrimlerin İslamiyet'i kontrol altına alması kaçınılmazdı. Diğer taraftan uzun vadede son derece kişisel ve hassas bir alan

⁵⁴⁴ Halide Edib, **Turkey Faces West**, s. 258; Türkçe metin için bkz. Adivar, **Türkiye'de Şark, Garb...II**, s. 166

olan din üzerindeki hükümet müdahalesinin kontrolden çıkabilme ihtimali önemli bir tehlike arz etmektedir, kontrol edilemeyen gizli hatta zaman zaman radikal dini örgütlenmelerin de artmasına neden olabilmektedir.

Son olarak Halide Edib medenileşme yolunda atılan bu adımın dışarıdan bakıldığında inanış üzerindeki kontrolün özgür düşüncenin karşısında durarak devleti totaliter-baskıcı gösterdiği endişesiyle de konu üzerinde önemli bir hassasiyet göstermiş olduğunu ifade etmek yanlış bir çıkarım olmayacaktır.

Takrir-i Sukün döneminde uygulamaya geçen ve Halide Edib'in de özellikle üzerinde durduğu bir diğer devrim ise Latin harflerine geçiş olmuştur. Halide Edib daha İmparatorluk döneminde öncelikle İslam birliğinin bozulması endişesi, Kuran-ı Kerim'in Arap harfleri ile yazılması nedeniyle başka bir alfabe ile yazılmasının saygısızlık sayılması ve son olarak imparatorluk dışındaki Türkler de Arap alfabesini kullandığı için bu alanda da bir ayrılık çıkabileceği yönünde bir korkunun oluşması nedeniyle alfabede bir değişiklik yapılmadığını ancak 1928'e gelindiğinde saydığımız bu koşulların hepsinin değiştiğini belirtir. İslami birliğin bir önemi kalmamış ve Türkiye dışındaki Türkler de 1925'te Bakü'de toplanan bir kongrede latin harfleri kabul edilmişti. Ayrıca dinde millileştirme yoluna gidilmesi, kutsal kitabın da Latin harfleri ile ana dilde yazılması sorun oluşturmamaktaydı.⁵⁴⁵ Görüleceği gibi koşullar kendiliğinden Latin harflerine yönelmeyi gerektirmiştir.

Takrir-i Sükün dönemi ile muhalif seslerin kısılması ise alfabe değişimi için en uygun ortamın oluşmasına olanak sağlamıştır. Halide Edib, bu değişimin kaçınılmazlığı konusunda resmî ideolojiden uzak bir görüşte değildi ancak eleştirisi her zaman olduğu gibi uygulama şekline olmuştur.

Halide Edib, Latin harflerine geçisin salt bir alfabe değişimi olarak görülerek bu mantık üzerine eyleme geçilmesini yüzeysel bulmaktadır. Öncelikle zaten düşük olan okuma yazma oranı bir anda daha da düşmüş, birçok gazete satış yapamadığı için kapanmak zorunda kalmıştır. Diğer taraftan özellikle edebiyat ve tarih alanındaki önemli yazılı eserlerin Latin harfleri ile yeniden yazımı yapılmadan bu değişimin

⁵⁴⁵ Halide Edib, **Turkey Faces West**, s. 260; Adıvar, **Türkiye'de Şark, Garb... II**, s.167

gerçekleşmiş olması alanlarında önemli bir boşluk yaratmıştır. Bu nedenle Latin harfleri ile eğitim gören yeni neslin geçmiş kaynaklara ulaşımı zorlaşacak dolayısıyla “ulusal bilinçte biriken anıların güzelliği olmadan estetik standartlarda belli bir düşüş olacaktır.”⁵⁴⁶ Bu sebeple zamana yayılmış bir değişim sakıncaları ortadan kaldırılabildi. Halide Edib için Latin harflerine geçiş aynı zamanda her ne kadar batı ile olan kaçınılmaz bütünleşmenin bir uzantısı olsa da diğer taraftan da Osmanlı geçmişinden kopuşun da bir aşamasıydı. Bu süreçte okullardaki tarih ve edebiyat eğitimindeki Osmanlı geçmişinin bir bakıma yok sayılması da ulus-devlet yaratma sürecindeki milli bilinç oluşturma çabalarının bir sonucuydu. Dolayısıyla bu değişimin Halide Edib’in temenni ettiği gibi uzun bir sürece yayılmaması ve birden gerçekleşmesi de kopuşun keskin olmasının istenmesinden kaynaklanmaktaydı.

Son olarak Halide Edib’e göre Takrir-i Sükûn döneminde olduğu kadar Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte gerçekleşen tüm değişimler ve devrimlerin beraberinde getirdiği sancılı bir süreç olsa da yapılan devrimlerden en kazançlı çıkan kadınlar olmuştur. Medeni Kanun’un⁵⁴⁷ kabulü ile beraber tek eşlilik, resmi nikâh zorunluluğu, evlilikte, boşanmada, miras ve mahkeme tanıklıklarında kadın-erkek eşitliği ve son olarak kadınlara istedikleri meslekleri ifa edebilme özgürlüğünün gelmesi önemli bir kazanım olmuştur. Gerek Osmanlı son dönemi gerekse Cumhuriyetin ilk yıllarında oldukça etkin bir hak mücadelesi veren Türk kadınlarının çabası yadsınmaz olsa da Halide Edib’e göre kadınların kazanımları büyük oranda ulus-devlet olma sürecindeki vatandaş yaratma amacının bir ürünü olmuştur.⁵⁴⁸

Belirtmek gerekir ki sosyal alanda çok eşliliğin yasaklanması gibi kadın yaşamına ilişkin gerçekleşen yeniliklere karşılık Kemalist rejimin kadınları, tüm haklara sahip bağımsız, özgür bireyler olarak konumladığı söylemek pek mümkün değildir. Öyle ki Medeni Kanun aile reisliğini erkeklere tanıyarak kadınların çalışmasını kocalarının iznine bağlamış ve bir bakıma eşitsizliği yasalastırmıştır.⁵⁴⁹ Bu konuda dikkat çekici

⁵⁴⁶ Halide Edib, **Turkey Faces West**, s. 235 Adıvar, **Türkiye’de Şark, Garb... II**, s.169

⁵⁴⁷ **Türk Kanunu Medenisi**, Türkiye’de 17 Şubat 1926’da [İsviçre Medeni Kanunu](#) örnek alınarak [TBMM](#)’de kabul edilen ve 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe konulan 743 sayılı kanundur. 1 Ocak 2002 kabul tarihli [Türk Medeni Kanunu](#)’nun yürürlüğe girmesiyle yürürlükten kalkmıştır.

⁵⁴⁸ Halide Edib, **Turkey Faces West**, s. 256; Adıvar **Türkiye’de Şark, Garb...II**, s.164

⁵⁴⁹ Yaprak Zihnioğlu, **a.g.e.**, s.223

olan, Halide Edib'in Takrir-i Sükûn dönemi reformlarına yönelik eleştirilerine rağmen, Medeni Kanun'un kabulünü, Mustafa Kemal Paşa'nın *Nutuk*'ta belirttiği gibi, kadınları özgürleştiren bir kazanım olarak değerlendirmesidir

Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi Halide Edib'in, yaşadığı çağ ve toplumda birçok kadının hayal edemeyeceği bir özgürlüğe ve statüye sahip olması zaman zaman hemcinslerinin sorunlarına içeriden değil dışarıdan bir gözle bakmasını açıklayabilir. Kendisini farklı şekilde konumlandırırsa da kadınların siyasette aktif rol alabilmeleri için önce eğitimlerinin artması ve kamusal alanda daha görünür olmaları görüşü Halide Edib'de hâkim olan bir görüştü.⁵⁵⁰ Ancak sosyo-politik alandaki tüm otoritesine karşılık milletvekili olup parlamentoda yer alamaması açık bir biçimde ifade etmese de hoşuna gitmeyen bir durum olduğu bilinen bir gerçektir.

Aslına bakılırsa Halide Edib'in cumhuriyet sonrasındaki inkılaplara yönelik değerlendirmeleri yurt dışına çıkmış olduğu dönemde kaleme alınmıştır. Bu nedenle eleştirilerini daha serbest bir düşünce ortamında kaleme alma şansı olmuştur. Her ne kadar cumhuriyet dönemine yönelik toplu bir değerlendirme yapmış olsa da gerçekleşen değişimlerin daha önce temellerinin atılmaya başladığı üzerinde durması geçmişten koparak yeni bir ülke kurulduğu tezine karşılık yapılmış bir süreklilik vurgusunun yansıması olmuştur.

⁵⁵⁰ Fatma Nesibe Hanım'ın 5. Beyaz Konferans'taki konuşması, *Kadın*, İstanbul, 5. sayı, s. 2 -7 ,1 7 Mart 1328 (1912); aktaran Aynur Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının bir Hikâyesi*, Ankara: İmge Yayınları, 1993, s. 117; II. Meşrutiyet'in özgürlük ortamında dahi birçok kadın örgütüne Batı'daki gibi kadınlara oy hakkı istemenin çok radikal görüldüğü ve siyasi hak talep eden kadın örgütlerinin bu işten geri durduğu görünüyor. Medeni haklarını savunan kadınların siyasal hak savusunda ısrarcı olmayışı önce kamusal alanda özgür ve görünür olup sonrasında siyasi hak isteme tavrının bir uzantısıdır. Nitekim kadınlar tarafından İstanbul'da 1911 yılında, beyaz konferanslar olarak anılan bir dizi konferans düzenlenmiş, orada söz alan Fatma Aliye Hanım, Avrupa'daki süfajet hareketlerine değinerek "biz henüz o kadar cüretkâr değiliz" demektedir. Serpil Çakır, "Kadınlığın İlk Tarihi Şikâyeti: Beyaz Konferanslar", *Tarih-Toplum*, Sayı:231, 2003, s.47; Halide Edib örneğinde olduğu gibi millî mücadele döneminde ya da ulus devlet inşa sürecinde etkin olan kadınlar da doğrudan siyasi hak mücadelesinde olmamışlardır. Örneğin Halide Edib'in de yakın arkadaşı olan Muallim Nakiye Hanım, siyasi haklardan ziyade esas olarak kadın eğitimi üzerinde çalışılması siyasi hakların sonradan geleceğini belirtiyor. Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, 3.bs, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 156

Halide Edib, bundan sonraki süreçte hem Türkiye’deki hem de dünyadaki gelişmeleri ülke dışından takip etmeye devam edecektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HALİDE EDİB'İN 1926-1939 YILLARI ARASI “GÖNÜLLÜ SÜRGÜN” DÖNEMİ DEĞERLENDİRME VE FAALİYETLERİ: TÜRKİYE'DEN UZAKTA 13 YIL

1.15. 4.1. Atatürk'ün Büyük Nutku Üzerine

Her ne kadar fırtınayı önceden sezerek uzaklaşma yoluna gitmiş olsalar da İzmir suikastı, yargılamalar ve idamlardan son derece etkilenen Halide Edib'in ve eşi Doktor Adnan Bey'in karşılaşacakları sorunlar bunlarla sınırlı kalmayacaktı. İlk olarak Mustafa Kemal Paşa 15 Ekim 1927 tarihinde TBMM'de Büyük Nutkunu okumaya başlaması beraberinde başka tartışmaları da getirmiştir. *Nutuk* 19 Mayıs 1919'dan 20 Ekim 1927'e kadar geçen 8 yıllık süreçteki Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci ve önemli dönüm noktalarına değinen ve bunu Mustafa Kemal Paşa'nın otobiyografik bakış açısı ile ortaya koyan benzerlerinden oldukça farklı ve önemli bir çalışmadır. Bir bakıma liderin aldığı kararlar ve yapılan devrimlerle ilgili halk ile hesaplaşması olarak değerlendirilebilecek⁵⁵¹ *Nutuk* aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa'nın, Türkiye'nin kuruluş serüvenini herkesten önce, kendi gözünden anlatma çabasının bir ürünüdür.⁵⁵² Dünya basınında da önemli derecede yankı uyandıran *Nutuk*'un Halide Edib üzerindeki etkisi ise yaralayıcı olmuştur. Bunun en önemli nedeni kurtuluş mücadelesinin en başından sonuna değin aktif görev alan Halide Edib isminin sadece manda bahsinde ve olumsuz bir anlatış tarzı ile geçmesidir. Mustafa Kemal Paşa'nın nutku üzerine Times'da çıkan haber sonrasında Halide Edib, The Times'a cevap niteliğinde bir yazı gönderir.⁵⁵³

⁵⁵¹ Afet İnan, “Mustafa Kemal Atatürk'ün Büyük Nutku'nu Söylediğinin 50. Yılı, *Türk Dili Aylık Dil Ve Yazın Dergisi – Söylev Özel Sayısı*, Ankara, Sayı: 314, 1977, s.362

⁵⁵² Emre Kongar, “ Söylev Hangi Koşullar Altında Söylendi, *Türk Dili Aylık Dil Ve Yazın Dergisi – Söylev Özel Sayısı*, Ankara, Sayı: 314, 1977, s. 375; hatta 1960lara kadar Milli mücadele dönemine ilişkin yayımlanan biyografi yoktur.

⁵⁵³ *Nutuk*'un okunmasının ardından Rauf Bey, 2.11.1927 tarihinde The Times'a, Doktor Adnan Bey The Daily Telegraph'a *Nutuk* üzerine değerlendirmelerini göndermişlerdir. Bunlardan daha detaylı bir cevap olan Adnan Bey'in Turkish Dictatorship Position of Mustapha Kemal başlıklı yazısı oldukça sert

“Efendim, — Muhabiriniz Gazi Paşa’nın Ankara’daki Halk Partisi Yıllık Kongresinde verdiği nutukla ilgili olarak yazdığı 16 Ekim tarihli gönderisinde şöyle diyor:

Türkiye için önerilen Birleşik Devletler himayesi sorunu Sivas’ta uzun boylu tartışılmıştı ve Gazi Paşa, bu öneriden yana olanlar arasında Albay Rauf Bey, Refet Paşa ve Dr. Adnan Bey’in eşi Halide Edip Hanım’ı saydı. Gazi Paşa, sonunda bu sorunun o sıralar ertelenmesini sağlamıştı.

Bu nutkun Türkçe metnini okumadım; fakat İngilizce alıntının biraz daha aydınlatılması ve biraz düzeltilmesi gerekiyor. Bir kere, Amerikan Himayesi diye bir sorun hiç söz konusu olmamıştır. Sivas’ta tartışılan, ancak terimin en gevşek anlamıyla, Amerikan himayesini içeren bir plan diye betimlenebilir. Program, Türklerin kendilerinin Amerikan tavsiyeleri uyarınca yürütecekleri iç reformların yanı sıra, Amerikan önderliğinde malî bir tür yeniden yapılanma öngörmekteydi.”⁵⁵⁴

Mustafa Kemal Paşa’nın *Nutuk*’ta Amerikan Mandasını savunanların paramparça olmuş bir imparatorluğu başka bir devletin gölgesinde tutma kolaylığına kaçmış kimseler olarak yansıtmaktaydı. Ancak Mustafa Kemal Paşa’nın buna karşı verdiği cevap "Ya istiklal ya ölüm!" olmuştu. Önceki bölümlerde de üzerinde durulduğu üzere Halide Edib’in manda tartışmalarının yaşandığı dönemde bir kurtuluş çaresi olarak görmekteydi. Ancak *Nutuk*’ta bu çare arayışı istiklalden vazgeçiş olarak yansıtılmıştı. Halide Edib’in de itirazı büyük oranda bu duruma karşı gelişmiştir.

“Gazi Paşa, apaçıktır ki, şimdi benim gibi muhalifleri arasında olan bazılarını geçmişte Türkiye’nin ulusallık ve bağımsızlığından vazgeçmeyi savunmuşlar gibi göstermeye çalışmaktadır.”⁵⁵⁵

Halide Edib sonrasında henüz baskıya verilmiş olan otobiyografik çalışması *Turkish Ordeal*’dan alıntı yaparak daha önce de değindiğimiz manda tartışmalarının yaşandığı

ifadeler içermektedir. Dr. Adnan, “Turkish Dictatorship Position of Mustapha Kemal”, **The Daily Telegraph**, 29.09.1928

⁵⁵⁴ Halide Edib’in Times’a Mektubu, 21.10.1927; aktaran Bilal N. Şimşir, **Atatürk’ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s.24

⁵⁵⁵ Halide Edib’in Times’a Mektubu, s.24

döneme değinir. Kendisinin de ABD başkanı Wilson’a hitaben yazılan ve manda talebi içeren muhtıraya imza atanlardan biri olduğunu belirtir.

“Benim bu Muhtırayı imzalayan ve savunanlardan biri olduğum doğrudur. Ama şimdi Gazi Paşa’nın iş arkadaşları arasında olanların birçoğu da Muhtıradan yanaydılar. Ayrıca Gazi Paşa’nın da Ankara’daki son nutkunun ima ettiği gibi, kendisinin Muhtıraya karşı olduğunu söylemeye hakkı yoktur. Onun da Türkiye’nin kan dökülmeden çıkmazdan kurtulabilmesi için Cemiyet’in Muhtırasını olanaklı ve pratik bir çözüm saydığı gerçeği, özellikle Erzurum’da genellikle de Türkiye’de iyi bilinmektedir. Fakat Mustafa Kemal Paşa, siyasal olaylara dilediği rengi vermeyi tarihe dikte edebilecek bir konumda bulunduğu için, açıklamalarına karşı Türkiye’de herhangi bir ses çıkmayacaktır.

Mustafa Kemal Paşa, Wilson Prensipleri Cemiyeti’nin Muhtırasından yalnızca geçmiş bir olay olarak söz eder ve partisinin Muhtırayı Türkiye sorununa olası bir çözüm olarak görüp desteklemiş olan bütün önemli üyelerini sayar, kendisinin de o zamanki yaklaşımını içtenlikle açıklarsa, bir itirazım olmaz. Türkiye, o sıralarda, biri sistemli bir yok etme faaliyetine girişen (Yunan Ordusu) dört farklı ordunun işgali altındayken ve ülkem, gerçekleşmesi durumunda daha da büyük bir felâket anlamına gelecek başka bir siyasal projenin tehdidi altındayken, Wilson Prensipleri Cemiyeti’nin Muhtırasının gerçekten en ılımlı bir seçenek ve siyasal açıdan etkin bir karşı hamle olduğu kanısındaydım. Elbette, Gazi Paşa’yı, kanlı ve çok güç bir ulusal savunmayı başlatmadan önce, bu da dahil olmak üzere, olabilecek her çözümü ele almış olduğu için suçlayacak değilim. Ama Wilson Prensipleri Cemiyeti’ni Hürriyet ve İtilâf çevreleriyle ilişkilendirerek anmasını protesto ederim.”⁵⁵⁶

Görüleceği üzere Halide Edib’in mektubu son derece sert bir cevap içermekle beraber haksızlığa uğramışlık hissiyatı da kullanılan kelimelerden dahi kolaylıkla fark edilebilmektedir. Orhan Koloğlu’nun aktardığı üzere Halide Edib’in yazısı İngiliz Dış İşleri ve Sömürgeler yönetiminin yarı resmi yayını Near East and India dergisinde oldukça olumlu bir biçimde değerlendirilmiştir. Bunun altında yatan en önemli sebep hiç şüphesiz İngiltere’nin Yunan Ordusunu Anadolu’ya girmek için cesaretlendirenin İngiltere olduğu gerçeği üzerinde durulmayışıdır. Bu dönemde İngiltere’de yaşadığı için elbette sert bir çıkış yapması beklenemezdi. Ayrıca Halide Edib’in yazısında Mustafa Kemal Paşa’nın da toprak isteği olmayan bir devletin dış yardımına sıcak baktığı görüşünü A.B.D olarak değerlendirmesini, S.S.C.B.’nin varlığını görmezden

⁵⁵⁶ Halide Edib’in Times’a Mektubu, s.24

gelmek olarak değerlendiren Orhan Koloğlu, milli mücadele dönemindeki en büyük yardımın Sovyetler Birliği'nden geldiği göz önünde bulundurulursa hiç de haksız değildir. Ancak yine kapitalizmin temsilcisi olan İngiltere'de bulunuyor olmaları SSCB ile ilgili olumlamalardan Halide Edib'i uzak tutmuş olabilir. Nitekim hemen hemen aynı zamanlarda SSCB-ABD arasındaki gerginlik ve kutuplaşma tırmanmamışken ABD'de verdiği konferanslarda, milli mücadele dönemindeki Sovyet-Türk dostluğundan bahsederek, SSCB ile ilgili olan yakınlığın önemli tanıklarından biri olduğunu da göstermiş olacaktır.⁵⁵⁷

Halide Edib'in cevabı sadece *The Times*'a yazılan mektupla sınırlı kalmamıştır. Otobiyografik çalışmasının ikinci cildi olan *Turkish Ordeal*, *Nutuk*'tan sonra milli mücadele döneminin ana kadrosundan bir ismin kaleminden çıkan ilk anı çalışması olacaktır.

4.1.1. Halide Edib'in Millî Mücadelesi: Turkish Ordeal

Halide Edib'in *Nutuk* üzerine *The Times*'da yayımlanan mektubunda da kısa bir pasajına yer verdiği *Turkish Ordeal*, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş öyküsüne *Nutuk*'tan sonraki ilk farklı bakış açısını ortaya koyacaktı. Bu anlamda *Turkish Ordeal*, Mustafa Kemal Paşa'ya dolaylı yoldan verilmiş bir cevap niteliği de taşımaktaydı.⁵⁵⁸

Turkish Ordeal pek çok açıdan ilginç detaylar barındıran bir kitaptır. Öncelikle Halide Edib anlatısını henüz I. Dünya savaşı sonrasında ateşkes antlaşmalarının imza edildiği dönemden başlatır. Tarihsel gerçekler değişmeyeceğine göre anıların ele alınış periyodları elbette sübjektiftir. Ancak buradaki nüans *Nutuk*'un 19 Mayıs 1919'u milat almasında yatmaktadır. Bu bir anlamda Atatürk için milli mücadelenin ve daha kapsamlı bakış açısıyla Türkiye'nin serüvenin başlangıcıdır. Ancak Halide Edib, keskin bir başlangıç yapmayarak Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti

⁵⁵⁷ Orhan Koloğlu, "Halide Edip'in Gönüllü Sürgün Yılları", **Tarih ve Toplum**, Ağustos 1998, sayı.176, s.141

⁵⁵⁸ Belirtmek gerekir ki 1962 yılında basımı yapılan Türkün Ateşle İmtihanı genel kanının aksine *Turkish Ordeal*'in bire bir çevirisi değildir, Halide Edib metni Türkçe 'ye çevirirken bir otosansür uygulamış, İngilizce anılarında bahsettiği bazı kısımları tamamen metinden çıkarırken bazı kısımları ise değiştirmiştir. Konu ile ilgili detaylı inceleme için Y. Hakan Erdem, **Tarih- Lenk**, İstanbul: Doğan Kitap, Ocak 2013, s.270-292

arasındaki devamlılığa işaret eder. Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'taki tarihsel süreci ele alış şekli ve paralel olarak resmî ideolojinin de vurgusu keskin bir kopuşa yöneliktir.⁵⁵⁹

Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk*'ta Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi tarihsel sürecinin anlatısını ortaya koyar. Vatan düşman işgalinden kurtulup, cumhuriyet ilan edilmesi ile nihai hedefe ulaşılmıştır ve bundan sonra yapılması gereken bu sistemin korunmasıdır. Halide Edib ise bir devamlılık olarak ele aldığı süreçte *Nutuk*'ta ele alınan tarihsel periyodun önceliksiz ve nihai halinden farklı olarak devam eden tarihsel ilerlemenin bir dönemi olarak değerlendirir.

Halide Edib'in anılarını kaleme alırken kullandığı dil de önemli bir ayrıntıdır. Millî mücadelenin önemli isimlerinden biri olmasına karşılık varlığını silikleştirir ve yaptıklarını önemsiz bir ayrıntı olarak sunar. O sadece mücadele veren bütünü içindeki bir ayrıntıdır. Halide Edib'e göre mücadeleyi kazanan parlak bir lider önderliğindeki “cefakâr” halktır. Bu konudaki vurgusunun Mustafa Kemal Paşa'nın *Nutuk*'taki “ben” diline karşı yaptığı bir hamle olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Ancak aslolarak Mustafa Kemal Paşa ile fikir ayrılıklarının patlak verdiği Millî Mücadele sonrasındaki süreci detay vermeden son derece yüzeysel biçimde “geçıştirmesi” *Turkish Ordeal*'in cesur çıkışının birden sönümlenmesine neden olmuş ve bir bakıma “asıl mevzuu”yu havada bırakmıştır. Ancak yine de Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif bir kadının, bir bakıma sürgündeyken yazdığı anılarının İngilizce olarak yayımlanması özellikle ABD ve İngiltere'de önemli bir karşılık bulmuştur.⁵⁶⁰

⁵⁵⁹ *Nutuk* ve *Turkish Ordeal* ile ilgili detaylı bir karşılaştırma için bkz: Hülya Adak, “National myths and self-narrations: Mustafa Kemal's *Nutuk* and Halide Edib's *Memoirs* and the *Turkish Ordeal*”, *The South Atlantic Quarterly*, 102 (2/3). Hülya Adak makalesinde *Nutuk* ile Halide Edib'in hatıratı olan *Memoirs* ile *Turkish Ordeal*'i kullanılan dil, tarih anlatısı ve tarih yazım örneği olarak ayrıntılı bir biçimde ele almıştır.

⁵⁶⁰ Mehmet Ö. Alkan, “Mustafa Kemal Paşa'nın Bir Lider Olarak İnşası” başlığı ile yayımlanan panel tebliğinde; Mustafa Kemal Paşa'nın *Nutuk*'u yazıp okuyabilir durumda olması üzerinde durur. Bir başka ifadeyle ona kimse itiraz edemezdi, yakın dönemi kendi görüş ve anlatısı ile şekillendirip aktarabilecek konumdaydı. Mehmet. Ö. Alkan, *Mustafa Kemal Paşa'nın Bir Lider Olarak İnşası, Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları*, (Ed.) Bülent Bilmez, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s.12, Ancak Halide Edib'in *Turkish Ordeal* ile yaptığı dolaylı “itiraz” elbette ciddi bir geri dönüş alacaktı.

Turkish Ordeal'ın yayımlanmasının ardından Clarence Streit'in *The New York Times*'da kitapla ilgili yazısı yayımlanır. Streit, Halide Edib'in kitabını Türkiye'deki tüm gençliğe ithaf etmesini son derece anlamlı bulur. I. Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Ermenilerle yaşanan gerginlikler, milli mücadelede Yunanların Anadolu'daki katliam boyutuna varan faaliyetlerini anlatırken takındığı öfkeyi bir yana bırakıp, artık geleceği barış üzerine inşa etme mesajı içeren bu ithaf dünya kamuoyu için de son derece dikkat çekici olmuştur. Buna karşılık Streit, Halide Edib'in Mustafa Kemal Paşa'yı yer yer övüp lider özelliklerini parlatırken, "topyekûn bir millet olarak kazanılan" milli mücadele sonrasında tek adam olma "hırsı" ile hikâyenin kötü karakterine dönüştürdüğünü ifade eder.⁵⁶¹

İşte tam da bu husus yani sadece genel yapısı itibarıyla değil, özel olarak Mustafa Kemal Paşa ilgili pasajlarda kullanılan olumsuz ve bir bakıma alaycı dil bile Halide Edib'in şimşekleri üzerine çekmesine yetmiştir. Bu sebeple Halide Edib'in *Turkish Ordeal*'de Mustafa Kemal Paşa hakkında yazdığı sert pasajların bir kısmına yer vermek sonrasında karşılaştığı tepkinin nedenini anlamak için faydalı olacaktır.

"Bu dönemde benim Mustafa Kemal Paşa hakkındaki şahsi hissiyatım şu şekilde özetlenebilir: O, Çanakkale'deki Anafartalar zaferinin parlak örgütleyicisiydi; sultanın yaveriydi, olağanüstü zeki ve kurnaz olduğu kadar aşırı bir hırsı da vardı. Hiç konuşmamış olmakla beraber kendisi ile bir toplantıda karşılaşmıştık. Ayrıca onu sık sık Bâbüâli Caddesi'nden aşağı yürürken görür ve dikkate değecek kadar güçlü bir yüzü olduğunu düşünürdüm.

Şahsiyet ve kapasite sahibi olduğu şüphe götürmezdi. Bastırmak için resmi görevle gönderildiği Doğu Anadolu'daki Milliyetçi hareketin içinde yer aldığını duyunca, kişisel hırsı, baskıcı arzuları vb. hakkında çeşitli söylentileri kafama takmadım. Türk geleceğine dair net bir vizyona sahip olduğu ve Türk davasına hizmet etmeyi başardığı sürece, Türk milletinden yaptığı hizmetlerin bir ödülü olarak sevebileceği herhangi bir pozisyonu istemesine kendi adıma itiraz etmezdim."⁵⁶²

⁵⁶¹ Clarence Streit, "Halide Hanum Recites the Epic of Turkey's Revival", **The New York Times**, 14 Ekim 1928

⁵⁶² Halide Edib, **Turkish Ordeal**, New York: The Century Co.,1928, s..11-12

Halide Edib'in tespitleri Mustafa Kemal Paşa'nın yanında milli mücadelenin ana kadrosuna girmesi ve dirsek temaslarının artması sonrasındaki dönemi anlattığı bölümlerde daha acımasız bir hal alır:

“O sırayla alaycı, şüpheli, vicdansız ve şeytani bir şekilde kurnazdı. Zorbalık yaptı, ucuz sokak köşesi kahramanlıklarına girişti. Fazlaca ayırt edici olmasa da önemli bir tiyatral yeteneğe sahipti. Bir an mükemmel bir demagog olurken- adeta ikinci bir George Washington – hemen sonra Napolyonvari bir tavra bürünebilirdi. Bazen zayıf ve sefil bir korkak gibi görünür, bazen de en üst düzeyde güç ve cesaret sergilerdi. Tamamen anlaşılmasız hale gelene kadar eski moda skolastiğin tüm incelikleriyle tartışabilir ve sonra anlaşılması güç bir sorunu ilham verici bir netlikle aydınlatırdı... Elbette, çevresinde *zekâ ve ahlâki duruş açısından ondan üstün*, kültür ve eğitimden çok daha üstün olan adamlar olduğu her zaman biliniyordu. Ama ne incelik ne de özgünlükte onları geride bırakmasa da hiçbirisi onun canlılığıyla baş edemezdi. Her ne meziyetleri varsa aşağı yukarı normal ölçekteydi. Onun yaşam enerjisi ise değildi. Ve onu tek başına baskın figür yapan da buydu.

Sokaktan kurnaz, bencil ve tamamen vicdansız olan herhangi bir erkeği alın, ona tükenmez arzularını tatmin etmek için her türlü hileyi kullanmaya istekli isterik bir kadının ısrarını ve histerikliğini verin, sonra ona bulabileceğiniz en büyük büyüteçten bakın. – ve Mustafa Kemal Paşa'yı göreceksiniz.

Onu hala herkes konuşmaktan bitkin düşmüşken odanın ortasında başladığı an kadar canlı duruşuyla görebiliyorum. Ve kendime şunu söylediğimi hatırlıyorum: “Ne şaşırtıcı bir adam! Felaket şekline bürünmüş varoluşsal bir güç mü? İnsani bir yanı var mı? Ve millet amacına ulaştığında bu kasırga nasıl durabilir?”⁵⁶³

Bu satırlar bir siyasi dargınlığın verdiği öfke ile yazılmış satırlar Halide Edib'in, Mustafa Kemal Paşa'yı *Nutuk*'taki mitin ana kahramanı olmaktan çıkarıp kişisel ihtirasları ve belki marazları olan bir insan olarak sunduğu bir anlatı taşır. Aynı zamanda Türkiye'nin tarihsel miladına karşı yaptığı devamlılık vurgusu da doğrudan kutsal miti hedef almaktadır. İşte bu durum o zamana kadar Halide Edib'e karşı dolaylı yollardan yapılan eleştirilerin, İpek Çalışlar'ın tanımlaması ile bir cadı yargılamasına dönüşmesine sebep olacaktır.

⁵⁶³ Halide Edib, *Turkish Ordeal*, s. 128-129

Turkish Ordeal'in yayımlanmasının ardından ilk taşı atan Milliyet⁵⁶⁴ gazetesini çıkaran Mahmut (Soydan)⁵⁶⁵ olmuştur:

“Bedbahtlar tarafından Türkiye ve Türkiye’nin Reis-i Cumhuru aleyhinde hariçte neşriyat yapılabileceğini her zaman düşünebilirdik; ancak garazkârhane neşriyatın, hangi ırktan olursa olsun, Türk terbiyesi ve Türk harsıyla yetişen bir kaleminden çıkması teessürle karşılanacak bir şeydir....

...Reis-i Cumhur Hazretlerinin, Halide Hanım tarafından yazılan mülakatı okuduklarından emin idim. Bir aralık yanlarına yaklaştım; bu neşriyat hakkındaki fikirlerini öğrenmek istedim. Gazi Hazretleri ve oradaki halkın taşkın ruhlarından kopan muhabbet ve selamla mendillerini sallamak suretiyle mukabelede devam ediyorlardı. Sonra cevap vermek üzere bana teveccüh ettiler. Müşir Paşa Hazretleri buna meydan vermeden dediler ki:

“A canım, böyle şeylere de ehemmiyet verilir mi? İt ürür, kervan yürür.” Gazi, bu sözlere bir şey ilave etmedi.”⁵⁶⁶

Mahmut Bey’den hemen sonra Orhan Seyfi (Orhon)’un ve yakın arkadaşı Yusuf Ziya (Ortaç)’nın *İkdam*’daki yazıları ile eleştiriler devam eder. Orhan Seyfi’nin çokça hakaret içeren yazısında Halide Edib’in öfkesinin siyaseten yükselememesi ve yaş alması ile beraber çirkin bir kadına dönüşmesine bağlar:

“İstiklal Harbi’nde asker oldu, çavuş rütbesinden fazlasını vermediler. Kadın oldu solda sıfır bıraktılar. İttihat ve Terakki devrinde çınlayan şöhretinin, milli harekette zirveye çıkacağını sanıyordu. Heyhat, siyasette bir nefer, kadınlıkta bir acuze muamelesi gördü.

...Varsın yazsın, varsın söylesin; biz onun kalbinin içini biliyoruz. Zavallı Halide Hanım ne erkek ne de kadın olamamanın ıstırabını çekiyor! Bu yarı kadın yarı erkek acayip mahluk, işte bu yüzden 50 yaşının buhranlarını siyasi hezeyanlar halinde Londra’da geçirmektedir.”⁵⁶⁷

⁵⁶⁴ Milliyet gazetesi 23 Nisan 1935 tarihinde Tan adını aldı. Nuri İnüğü, **Basım ve Yayın Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1982, s.23.

⁵⁶⁵ Mahmut Bey aynı zamanda faaliyet gösterdiği dönemde, CHF Siirt Mebusu ve bir gazeteci olarak TıpCF’ye karşı da çok sert bir muhalefet yürütmüştür. Siirt Mebusu Mahmud, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’na Dair” **Hâkimiyet-i Milliye**, 14 Kasım 1924, s. 1. Mahmut Soydan, **Millî Mücadele Tarihine Dair Notlar: Ankaralı’nın Defteri**, (Ed.) Nejdett Bilgi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 424-426.

⁵⁶⁶ Mahmut, “Kin, Garaz ve İhtirasla Dolu Bir Ruh”, **Milliyet**, nu.878, 24 Temmuz 1928, s.3

⁵⁶⁷ Orhan Seyfi, “Halide Hanım Buhran Geçiriyor”, **Milliyet**, nu.877, 25 Temmuz 1928, s.3; Mevlanzade Rıfat, haberin günümüz harfleri ile tamamına *Türkiye İnkılabının İç Yüzü* isimli kitabında yer vermiştir. Mevlanzade Rıfat, **Türkiye İnkılabının İç Yüzü**, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2017, s.187-188

Yusuf Ziya ise çok daha acımasız bir üslupla Halide Edib'e karşı olan düşüncelerini ortaya koyar:

“Size hitap edeceğimiz zaman, kalemim istemeksizin sonunda bir lahza tereddüt ediyor, bir lahza ne yazacağını şaşıyor: Öyle ya, Allah emsal-i kesiresi ile müşerref eylesin, babanızın öz adıyla hitap ederek Halide Mişon mu desem? Müslüman adıyla yâd ederek Halide Edip mi desem? Birinci kocanızın namıyla yâd ederek Halide Salih mi desem? Yoksa sonuncu kocanızın namıyla yâd ederek Halide Adnan mı desem?

Mamafih, sonuncusunu muvafık bulmuyorum. Sizi onun ismi değil, onu sizin isminiz daha iyi izah ediyor. Böylece size Halide Adnan diyemeyeceğiz, fakat, icabında ona Adnan Halide diyebiliriz!...

...Meşrutiyette, sizi sahneye çıkaranlar birer birer mezara girdiler... Fakat sizi, evinizden içeri sokmak bile mümkün olmadı. Sanki bitin siyasi hareketler, sizi ünlendirmek için tertip ediliyordu: Hürriyet ilan oldu, Niyazi Bey'in kininden çok sizin isminizi duyduk... Otuz bir mart vakasında Hareket ordusuna girmediniz ama Nur-u Osmaniye'deki matbuat kışlasına gönüllü yazıldınız... Harb-i umumi çıktı, haydi Suriye'ye Mütareke ilan oldu, “Manda! Manda!...” diye kapı kapı dolandınız. Harekât-i milliye başladı, sırtımıza yeşil cübbe, ayaklarımıza çetik pabuçlar giyip Hızır Aleyhisselam'ın kızı gibi dağ dağ dolaştınız. Bu da kâfi gelmeyince, bayramlarda paşa esvabı giyen şımarık çocuklar gibi, silahlandınız cepheye gittiniz. Ah, hele o sizin cepheadasiténimiz! kaytan bıyıklı Mehmetçiklerden dinlemeli!..

...Baktınız ki siyaset pazarında adinizi anan yok, ver elini İngiltere deyip yolunuzu tuttunuz ve Londra'nın sisli havası içinde, beli kırılmış bir yılan gibi kıvrana kıvrana düşman gazetelerine zehrinizi dökmeğe başladınız. Hatıratınızda yoklar var oldu, varlar yok. Akı kara gösterdiniz, karayı ak, geceye gündüz dediniz, gündüze gece!..”⁵⁶⁸

Sadece Mustafa Kemal Paşa'nın yanında olanlar değil Kurtuluş Savaşı sonrasında düşman ile iş birliği yaptığı iddiası ile sürgün edilen 150lilikler içinde bulunan Serbesti Gazetesi sahibi olan Mevlanzade Rıfat gibi “muhalif” cenahtan bir isim de anlarında Halide Edib'e karşı olumsuz tavrını açıkça ifade etmiştir:

“İzmir'in kurtarılması Halide Hanım'ın ayağını kaydırıldı. Çünkü Halaskar Gazi, İzmir'le beraber Latife Hanım'ı da almıştı. Latife Hanım da Halide Hanım gibi yüksek tahsil görmüş, Türkiye'nin yıldızı parlamaya müsaid yüksek bir kadındı. Latife Hanım'ın parlak yıldızı karşısında her gün bir parça sönen Halide Hanım'ın yıldızı aksine büsbütün kararmaya başlamıştı.

⁵⁶⁸ Yusuf Ziya, “Halide Edip Hanım'a”, **İkdam**, nu. 11226, 25 Temmuz 1928, s.3

İşte Hanımefendi siz buna tahammül edemediniz ve hakkınız vardı. Ne çare ki her yükselişin bir düşüşü olduğu gibi latife Hanım'ın yıldızından fazla parlamaya hakkınızın olmadığını teslim etmeliydiniz, etmediniz, edemediniz.”⁵⁶⁹

Arka arkaya sıraladığımız bu eleştirilerde⁵⁷⁰ siyasi hırsla değinilse de aslolarak kadınlık üzerinden yapılan “aşağılamalar” aslında Halide Edib'in özellikle milli mücadele sırasında erkek kardeşler birliği içinde sesini duyurabilmek adına cinsiyetsiz davranmasının çok da işe yaramadığını gösteriyor. Gerek siyasi duruşu gerekse sahadaki faaliyetleri bir tarafa “atılarak” sadece kadın olduğu için cazibesıyla bir yerlere gelen ancak yaşlanıp “çirkinleştikçe” hezeyana kapılarak histerik tepkiler veren bir kadın imgesinin çizilmesi her ne olursa olsun makbul sınırlar dışına çıkan bir kadına dönemin bakış açısını da özetler niteliktedir. Fikir birliği halindeyken anamız ya da bacımız olan Halide Edib, farklı bir ses çıkardığı anda acuze bir cadı haline bürünmüştür.

Aynı tarihte mizah dergisi olan Akbaba'da yayımlanan bir karikatürde de son derece korkutucu ve çirkin yüz hatları karikatürize edilen Halide Edib, Türkiye'yi temsil eden treni kaçırdığı için öfke krizine girmiş bir haldedir. Karikatür açıklamasına ise; “Vatana avdet edemeyen Halide Edib, kıymetsiz bir Amerika gazetesinde Türk inkılabının büyük büyük kahramanı aleyhinde makaleler yazıyormuş.”⁵⁷¹ notu düşünülmüştü.

Halide Edib'e karşı yapılan saldırıvari yazılarda kadınlık üzerinden olduğu kadar dini-etnik köken üzerinden de bir dışlayıcılık da dikkat çeker. Babasının Yahudi kökenli olduğu iddiası üzerinden “aşağılama” ve ötekileştirme yoluna gidilmiştir. Mahmut Esat Bozkurt, Atatürk İhtilali isimli çalışmasında manda konusunda yaptığı değerlendirmede Çerkes olan Bekir Sami Bey ve Yahudi olan Halide Edib'in manda

⁵⁶⁹ Mevlanzade Rıfat, **a.g.e.**, 2017, s.173

⁵⁷⁰ Belirtmek gerekir ki dönemin siyasi atmosferi düşünüldüğünde, Takrir-i Sükûn döneminde muhalif basının da susturulmuş olması göz önünde bulundurularak, Halide Edib ile ilgili çok daha fazla gazete haberine rastlamak mümkündür. Buna karşılık gelmekte olan harf devrimi ve halihazırdaki şapka kanunu tartışmaları ile benzer bir döneme rastlaması konunun çabuk sönümlenmesine olanak sağlaması kuvvetle muhtemeldir.

⁵⁷¹ Ramiz Gökçe, **Akbaba**, No: 587, 26 Temmuz 1928, s. 1.

savunusu yapmasına şaşırmadığını ancak “bunlar arasındaki Türkler”in manda savunusu yapmasına “yandıklarını” belirtir.⁵⁷²

Falih Rıfki Bey ise yukarıda değindiklerimizden daha az acıttıcı bir dil kullanarak *Nutuk*’un halkı “kuru şöret sahibi” insanların elinden kurtardığını belirtir. Elbette bu kuru şöretlerden biri de Halide Edib’dir.⁵⁷³ Zira Mustafa Kemal Paşa gerçekleri gün yüzüne çıkararak tarihi yanlışların da önüne geçmiştir.⁵⁷⁴

Elbette Halide Edib ile ilgili eleştirilerin hepsi yukarıda örneklerini verdiğimiz suçlayıcılıkta olmamıştır. Örneğin İngiliz gazeteci Grace Ellison, Ankara ziyareti sonrasında kaleme aldığı *Turkey To-Day* isimli çalışmasında Halide Edib’in zekasına, eğitim konusundaki faaliyetlerine övgüyle yer verirken böyle parlak bir zekanın tam da yeni bir ülke kurulurken “ası” davranıp, kendisine en ihtiyaç duyulan zamanda uzaklaşmasına sitem eder. Böyle önemli bir zihnin Mustafa Kemal Paşa ile aynı pencereden bakma konusunda kendisini neden zorlamadığına, kişisel kızgınlıklarını ülkesi için yapabileceklerinin önüne neden geçirdiğine anlam veremez.⁵⁷⁵

Görüleceği gibi Halide Edib, önce *Nutuk* üzerine yazdığı yazısı ve sonrasında Turkish Ordeal’ın yayımlanması ile beraber muhalifliğini vesikalara dökmüş bulunuyordu. Bu durum da Türkiye basınına önemli bir koz vermiş oldu. Ancak tüm bu yazılanlar ya da Türkiye’de bir hain olarak görülmesi Halide Edib’i ülkesine karşı küstürmemiş, davet edildiği ABD’de, uzun sürecek bir konferanslar “turnesi” ile yaygın sanının aksine ülkesinin bir kabile devleti olmadığını, modernleşme süreci ile beraber yaşanan dönüşümleri, Türkiye’nin yüzünü dönmüş olduğu Batı’ya anlatmaya çalışmıştır.

⁵⁷² Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali I-II*, s. 339

⁵⁷³ Falih Rıfki, “Putperestlik”, *Hâkimiyeti Milliye*, 7 Ağustos 1928

⁵⁷⁴ Falih Rıfki, “Nutuk/ Tarihin İstifadesi”, *Hâkimiyeti Milliye*, 20 Temmuz 1928. Falih Rıfki’nın, daha sonrasında kaleme aldığı *Çankaya* isimli çalışmasında fikirlerinin değiştiği görülür. 1928 tarihindeki yazılarında önemli bulduğu Mustafa Kemal Paşa’nın Nutuk ile tarihsel sürece çerçeve oluşturmalarının daha sonrasında tarihçilerin elini bağlamasını doğru bulmadığını belirtmektedir: “Meclis ve sonra Devlet Reisliği sıfatı gündelik tartışmalara engel olduğunu için meşhur "Nutuk'unu yazmıştır. Benim samimi düşüncem, hiç yazmaması idi. Bütün o vesikalar, tutanaklar dosyalarla kalacağı için tarihçiyi hükümlerinde daha serbest bırakmalı idi.” Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, C.V, İstanbul: Yeni Gün Basın Yayıncılık, Kasım 1999, s.100

⁵⁷⁵ Grace Ellison, *Turkey To-Day*, London: Hutchinson Co. Ltd, 1928, s.142, 240, 244

1.16. 4.2.Amerika’da Bir Türk Mütefekkir: Halide Edib

Halide Edib, 1928 yılında Massachusetts Üniversitesi Dış Politika Enstitüsü’nden bir davet alarak ABD’ye gitmiştir. Halide Edib, I. Dünya Savaşı sırasında dostluk kurduğu Charles Richard Crane’e yazdığı mektuplarda da davetten kaynaklanan heyecanını dile getirdiği gibi Dış Politika Enstitüsündeki konferanslara başkanlık edecek ilk kadının kendisi olmasından da ayrıca gurur duyduğunu belirtir.⁵⁷⁶ Williamstown’da bulunan Dış Politika Enstitüsü’deki konferanslara ilk kez bir kadın başkanlık edeceği için ABD basını da Halide Edib’in gelişine son derece ilgi göstermişlerdir.

The New York Times, Williamstown’da misafir edilecek olan Halide Edib’in, halka açık olarak Türkiye’de modernleşme üzerine yapacağı konuşmanın duyurusunu yaparken Halide Edib’i Türk feminist olarak tanıdır.⁵⁷⁷ Hatta konferansın açılmasının ardından çıkan bir haberde 1908 sonrasında Halide Edib’in kadın hakları üzerine çalıştığını ve evlilik ile ilgili yasaların değişimi için faaliyet gösterdiğine değinilir.⁵⁷⁸ Halide Edib’in çok eşlilik konusundaki tutumu gerek anılarından gerekse özel yaşamında aldığı kararlardan oldukça açık bir biçimde kendisini göstermekle beraber bu konuda müstakil bir çalışma yürüttüğüne ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Yine benzer şekilde çalışmalarında kadın haklarına değinmekle beraber bir aktivist bir feminist olarak tanımlanacak kadar hususiyetle kadın hakları üzerinde durduğu herhangi bir çalışması da yoktur. Halide Edib’in konferans öncesinde verdiği demeçlerde Türkiye’de kadın haklarında yaşanan gelişmelere, modernleşme sürecinin kadınlar üzerindeki etkisine değindiği görülmekle beraber kendisinin bu gelişmelerdeki rolüne yaptığı bir vurgudan bahsedilmemektedir. Dolayısıyla yapılan konuşmadan da Halide Edib’in feministlik üzerine bir beyanı olduğu çıkarımı yapmak pek mümkün değildir. Burada Halide Edib’in bir kadın olarak kamusal alanda var olmasıyla ve modernite ile feminizm arasında bir ilişki kurularak, Enstitünün açılış konuşmasını yaptıracak kadar konuya hassasiyet gösterildiği ifade edilmek isteniyor olabilir.

⁵⁷⁶ Crane ile mektuplar, 18 Ocak 1928 ve 18 Nisan 1928 aktaran Çalışlar, **a.g.e.**, s.353

⁵⁷⁷ Politics Institute Calls A Feminist, **The New York Times**, 28 Mayıs 1928

⁵⁷⁸ Turkish Feminist to Open Institute, **The New York Times**, 22 Temmuz 1928

Halide Edib de Williamstown günlerinden neredeyse 30 yıl kadar sonra, Yeni İstanbul gazetesinde kaleme aldığı yazısında ABD’de Türklerin yanlış tanındığını ifade etmiştir. Türkiye’nin vahşi kabile adamlarının yaşadığı geri bir aşiret devletinden birden modernleşerek Batılılaştığını düşündüklerini belirtir.⁵⁷⁹ Halide Edib biraz da bu sebeple ABD’de deki konferanslar dizisinde Türkiye’nin mevcut politik durumunu değerlendirmek yerine yapılan reformlar ve modernleşme süreci üzerinde durmak istediğini onun konuşmasını heyecanla bekleyen gazetecilerle paylaşmıştır.⁵⁸⁰ Gazeteciler aynı zamanda Türkiye’deki kadın hakları ve çok eşlilik konularında sorular sormuş; Halide Edib, Birinci Dünya Savaşı dönemiyle birlikte, dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’de de kadınların iş gücüne katılımının arttığını ve beraberinde gelen reformlar sayesinde kamusal alanda çeşitli alanlarda etkin roller üstlenebildiklerini belirtmiştir. Çok eşlilik konusunda ise Medeni Kanun kabul edilmezden evvel, özellikle yüksek sınıftaki kimseler arasında rastlanmadığını ve haremi olanların ya da çok eşli olan kimselerin de toplumda hoş karşılanmadığını belirtmiştir. Son olarak Cumhuriyet rejimine karşı hassasiyetin son derece yüksek olduğunu ve tekrardan monarşik düzene dönmeyeceğini de konuşmasına ilave etmiştir.⁵⁸¹

ABD’ye ayak basmasının ardından Halide Edib ile ilgili tam sayfa detaylı bir yazı New York Times’da Claire Price imzasıyla yayımlanır. Price’ın dikkatini çeken Halide Edib’in modern görünüşü olmuştur. Fiziksel görüşünü ile kusursuz bir Türk kadını olmakla beraber saç kesimi, kıyafetiyle Batılı bir kadından farksız olması üzerinde durur. Halide Edib’in dış görünüş konusunda her zaman titiz olduğu bilinen bir gerçek olmasına karşılık ABD seyahati sırasında saç kesiminden giydiklerine her ayrıntısıyla çizdiği “modern” görüntü ile bir bakıma modern Türkiye’nin bir sembolü olmuştur. Halide Edib her ne kadar “acı” birtakım tecrübeler yaşamış olsalar da tüm samimiyetleri ile milli mücadelede bulunduklarını ve uzakta olsa da ülkesinin onun

⁵⁷⁹ Halide Edib, “Amerika Türkleri Nasıl Tanırdı?”, **Yeni İstanbul**, 2 Temmuz 1956

⁵⁸⁰ Halide Edib, “New York’a Giderken”, **Yeni İstanbul**, 7 Mayıs 1956

⁵⁸¹ Turkish Feminist Arrives to Lecture, **The New York Times**, 28 Temmuz, 1928

için son derece kutsal olduğunu ve başkent Ankara'nın da bu kutsal mekânın Mekke'si anlamına geldiğini verdiği röportajda belirtir.⁵⁸²

Halide Edib'in konferanslarda Türkiye'deki din konusu üzerine de konuştuğunu yine gazete haberlerinden takip etmek mümkün. Halifeliğin kaldırılması ve laiklik üzerine sorulan sorular üzerine daha önce de üzerinde durulduğu gibi Halide Edib, dinin devlet üzerindeki kontrolü kalkmasına karşılık devletin din üzerindeki kontrolünün kalmayışını sakıncalı bulduğunu belirtir ve bu nedenle Türkiye'nin Batıdaki sekülerleşmeden ayrıştığını ifade eder. Konuşmasında laiklik üzerine yapılan çalışmaların Fransız Devrimi'nden etkilerini 19. yüzyılda iyiden iyiye hisseden Osmanlı İmparatorluğu'nda zaten İslamiyet öncesinde insan yapımı yasalara alışık olan Türklerin İslami hukuku görmezden gelmeye başlamasıyla kendisini gösterdiğine değinmiştir. Yine bu dönemde oluşan yeni aydın sınıfının Batıcı idealler doğrultusunda özgürlük, eşitlik – ayrıca kadın eşitliği- fikirlerini de dile getirmeye başladıklarını belirtir. Meşrutî yönetim ile beraber din ve devlet işlerinin ayrılması konusunun da konuşulmaya başladığını belirten Halide Edib'e göre 1924 yılında halifeliğin kaldırılmasının halihazırda devam eden bir sürecin nihai sonucu olmuştur.⁵⁸³ Halide Edib'in laiklik ya da hilafetin kaldırılmasına ilişkin görüşlerine daha önceki bölümlerde değinmiştik. Burada asıl önemli olan husus Halide Edib'in yaptığı süreklilik vurgusudur. Öyle ki Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919 miladı yerine Halide Edib, 19. Yüzyıldan itibaren devam eden bir süreçten bahsederek Türkiye'deki yeni tarih anlayışının tamamen dışına çıkmaktadır.

Avrupa'daki gelişmeler, faşist diktatörlüklerin yükselişe geçme durumu nedeniyle yeni bir savaş korkusu yaşayan dünyada, Halide Edib'in konferans gündeminde de Türkiye'nin barışçıl politikaları yer almıştır. Bir asker olarak savaşta yer almış olsa da her zaman barıştan yana olduğunu belirten Halide Edib, ülkesine karşı herhangi bir saldırı olmadığı takdirde Türklerin saldırgan bir politika izlemeyeceğini belirtir. Bu dönemde çekincesinin İtalyan diktatör Mussolini'nin yayılmacı politikaları olduğunu

⁵⁸² A Woman Speaks For The New Turkey, Clair Price, **The New York Times**, 29 Temmuz 1928

⁵⁸³ Dr. Garfield Raises prohibition Issue, **The New York Times**, 3 Ağustos 1928

da sözlerine eklemiştir.⁵⁸⁴ Halide Edib Mustafa Kemal Paşa'nın "diktatör" yönetimi geri kalmış bir toplumu "modernleştirme" çabasında sert ve kati kararlar alınması gerektiği düşünüldüğü için tercih edilmekte olduğunu ancak bir liberal olarak kendisinin her halükarda bu yönetimi tasvip etmediğini belirtir.⁵⁸⁵ Bir bakıma Halide Edib Türkiye'deki "diktatör" yönetimin Avrupa'daki çağdaşlarının aksine yayılmacı ya da saldırgan politikalar izlemediğinin altını çizmektedir. Her ne kadar önemli fikir ayrılıkları bulunsun da Halide Edib, Mustafa Kemal Paşa'nın yurttan barış, dünyada barış mottosunda olduğu gibi evrensel barışın Türk dış politikasının önemli düsturlarından biri olduğunun da Batı kamuoyu karşısında sıklıkla vurgusunu yapmıştır. Ayrıca Halide Edib, modernleşme sürecinde izlenen yolda ayrılmış olsalar da kendisinin evrimsel ilerlemesi ya da Mustafa Kemal Paşa'nın devrimci ilerlemesinden hangisi izlenirse izlensin, Türkiye'deki reformların bir geri dönüşü olmadığını sürecin ileri doğru aktığını ve gelişmeler konusunda olumlu görüşlere sahip olduğunu belirtir.⁵⁸⁶ Bu durum bir bakıma kişisel ayrılıklar olsa da önemli olanın ülkenin menfaatleri olduğu mesajının verilmesi ülkesinde "hain" damgası yemiş olan Halide Edib'in "vatanseverliği"ne yaptığı önemli bir imadır.

Halide Edib'in uzun bir dönem devam eden ABD misafirlüğünde konferans serisinin yanında Yale Üniversitesi yayını olan *Yale Review* için kaleme aldığı "Türkiye'de Diktatörlük ve Reformlar" başlıklı yazısıyla Türkiye'de hızla gerçekleşen reform sürecinden bahseder.⁵⁸⁷ Yazının temel argümanı Türkiye'deki değişim sürecinin "akşamdan sabaha" yaşanmadığı özellikle 1908 sonrasında değişimin hızlandığı ve Cumhuriyet ile beraber önü alınamaz bir biçimde devam ettiğidir.

ABD'de geçirdiği uzun süre zarfında gerek Batılı görünüşü ve kusursuz İngilizcesi ile şarklı bir kadın olarak gerekse dikkat çekici bir modernleşme sürecinden geçmekte olan Türkiye'nin önde gelen aydınlarından biri olarak büyük bir ilgiyle karşılanmış;

⁵⁸⁴ New Turkey Lauded at Williamstown, **The New York Times**, 4 Ağustos 1928

⁵⁸⁵ Russel B. Porter, Say East Accepts Our Machine Age, **The New York Times**, 6 Ağustos 1928

⁵⁸⁶ Russel B. Porter, Say East Accepts Our Machine Age

⁵⁸⁷ Halide Edib bu yazıyı, "Turkish Republic" ve "Whither Turkey?", başlığı ile *Turkey Faces West* kitabında yayımlayacaktır. Halide Edib, **Turkey Faces West**, s.238-265; ayrıca Mehmet Özden *Yale Review*'daki makaleyi 1995 yılında Türkçe 'ye çevirerek Türkiye Günlüğü dergisinde yayımlamıştır. Halide Edib (Adıvar), "Türkiye'de Diktatörlük ve Reformlar", (Çev.) Mehmet Özden, **Türkiye Günlüğü**, Sayı:37, Kasım-Aralık 1995, s.118-126

Türkiye’deki kadınların durumu ve kadın hakları başta olmak üzere değişimlerin muhteviyatı konusunda konuşmalar yapmış ya da röportajlar vermiştir. Tüm bunlar içinde Mustafa Kemal Paşa’nın yöntemleri konusunda muhalif tavrını belli etmekten kaçınmamıştır. Ancak yine de Türkiye’de yönetimin Avrupa’daki baskıcı rejimlerden farklı olduğunu ve zaten savaştan yılmış olan Türk halkının her zaman barış yanlısı olduğunu; Türkiye’deki yönetimden ziyade üzerinde durulması gerekenin Avrupa’daki gelişmeler olduğuna da dikkat çekmiştir.

Halide Edib konferanslar, ziyaretler ve akademik çalışmaların ardından, yaklaşık iki yıl sonra konuk profesör olarak dönmek üzere ABD’den ayrılır. Bu süreçte Adnan Bey Paris’e taşınmıştır. Eşinin yanına dönen Halide Edib için Paris yeni yeni deneyimler kazandırır da bu taşınma işi Adnan Bey’in Paris’teki Doğu Dilleri Okulu’ndan Türkçe dersleri vermesi için teklif alması üzerine gerçekleşmişti. Maddi olarak çok zorluk çektikleri için bu iş teklifleri onlar için son derece önemliydi. Paris günlerinde Türkiye’den dostları Rauf Bey, Ali Fuat Bey’in eşi Ayşe Hanım ve Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi sonrası Paris’e Büyükelçi olarak gelmek durumunda kalan Fethi Bey⁵⁸⁸ ve eşi de görüştükleri isimler arasındaydı. Bu dönemde Paris’e yerleştikten bir süre sonra Halide Edib, bir dönem ders vermek üzere ABD’ye konuk profesör olarak yapılan davet neticesinde yeniden New York’a gitmiştir. Bu süreçte son derece hareketli bir dönem geçirmiş ve gerek akademik olarak gerekse entelektüel dünyada büyük ilgi görmüştür. Bu durumun onu oldukça heyecanlandırdığı Adnan Bey’e yazdığı mektuplardan da anlaşılmaktadır.⁵⁸⁹

⁵⁸⁸ TıCF muhalefeti ve akabinde Şeyh Said ayaklanması sürecindeki başarısız bulunan bir başbakanlık döneminden sonra Paris’e büyükelçi olarak gönderilen Fethi Bey 1930 Temmuz’unda geri çağırılmış; Mustafa Kemal Atatürk kendisini huzuruna çağırarak tek parti yönetimin yarattığı baskıcı görünümünden rahatsız olduğunu belirterek yeni bir parti kurulmasını istemiştir. Böylelikle kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası, başlangıçta tamamen Atatürk’ün kontrolünde olmasına karşılık zaman içinde hükümetin yönetiminden memnun olmayan tüm muhalefet odaklarını bünyesinde toplayarak “kontrolden çıkmıştır”. Bunun üzerine Fethi Bey, Serbest Cumhuriyet Fırkası’nı 17 Kasım 1930 tarihinde aldığı talimatla fesih etmiştir. Stefanos Yerasimos, “Tek Parti Dönemi”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 2. bs., (Ed.) Irwin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s.104

⁵⁸⁹ İnci Enginün, **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları 4, Belgeler**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013, 127-134

1.17. 4.3.Paris Yılları

Halide Edib'in Paris yıllarına ilişkin yazı kaleme almış olmaması, Adnan Bey'in üniversitede ders vermesi ve bu sefer evde kalıp kendi çalışmalarına yönelmiş olmasından yani bir bakıma bu dönemin bir parça daha sakin geçmiş olmasından kaynaklanması kuvvetle muhtemeldir. Ancak belirtmek gerekir ki Halide ve Adnan çifti için bu yıllarda yaşanan önemli gelişme 1934'te çıkan soyadı kanunu ile beraber kendilerine soy isim seçmeleri gerektiği bildirilmesi ve İsmet İnönü'nün onlar için zaten adları var iması taşıyan "Adivar" soyadını uygun görmesidir. Esasen bu küçük gelişme sonraki yıllarda İsmet İnönü'nün eski dostlarına karşı takınacağı tutumun da bir ön habercisi olacaktır.

Paris yıllarında yaşanan önemli bir gelişme ise Halide Edib'in ABD'den döndüğü dönemde yayımlanmış olan, H.C. Armstrong⁵⁹⁰'un Bozkurt kitabı olmuştur. 1932 yılında İngiltere'de yayımlanan *The Grey Wolf, An Intimate Study of a Dictator* isimli kitap, Mustafa Kemal Paşa'nın biyografisini ve cumhuriyet ilanı ile birlikte gerçekleşen reformları kapsamaktaydı. Buraya kadar herhangi bir sorun görünmemekle beraber Armstrong'un kitapta kullandığı eleştirel ve hatta zaman zaman saldırgan yazı dili önemli tepkileri beraberinde getirmiştir.⁵⁹¹ Üstelik Mustafa Kemal Paşa hakkında yazılmış ilk yabancı dilde basılan kitap olması da dünya kamuoyuna çizilen portrenin anlatılış tarzındaki iğneleyici tavır nedeniyle de şimşekleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Kitap Türkiye'de hiç hoş karşılanmamıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya yakınlığı ile bilinen dönemin Sivas Milletvekili Necmettin Sadık Bey imzasıyla 8-20 Aralık 1932 tarihleri arasında Akşam Gazetesinde bir yazı

⁵⁹⁰ Albay rütbesi ile emekli olmuş eski bir asker olan H.J. Armstrong I. Dünya Savaşı'nda görev aldığı İngiliz birliği Kut'ul Amare'de esir düşmüş daha sonrasında İngiliz Askeri Ateşe yardımcısı olarak bir süre Türkiye'de yaşamıştır. Bu dönemdeki gözlemlerini *Turkey in Travail, Turkey and Syria Reborn, Unending Battle, Lord of Arabia* isimli kitaplarında kaleme almıştır. Mustafa Yılmaz, Harold C. Armstrong'un Grey Wolf Mustafa Kemal an Inimate Study of a Dictator" (Bozkurt- Mustafa Kemal) Kitabı Üzerine, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XI**, 1995, Sayı 33, s.721

⁵⁹¹ Kitap Türkiye'de hoş karşılanmadığı gibi yabancı basında da kendisine önemli bir yer bulmuş; kullanılan saldırgan üslup Batı basınında da şaşkınlık yaratmıştır. Ayrıntılı değerlendirme için Bkz. Mustafa Yılmaz, a.g.m., s. 721-728

dizisi yayımlanır.⁵⁹² Bozkurt: Mustafa Kemal (Yüzbaşı Armstrong’a Cevap) başlığı taşıyan yazı dizisinde Halide Edib’e de yer verilmiştir:

“Mr. Armstrong, böyle bir kitapta Halide Hanım’a mühim bir yer ayırmadan geçemezdi. Nasıl ki bir kısım sayfalarını kendisine ayırmıştır.

Fakat yazarın Halide Hanım münasebetiyle yaptığı şairene sahnelerin malzemesi çok uydurmadır.

Türkiye’de herkesin bildiği ve bizzat yazarın da dediği gibi Mustafa Kemal, Yahudi bir babanın kızı olan Halide Hanım’dan asla hoşlanmamıştır. Ona yalnız bir kadın olduğu için, İstanbul’dan kaçıp Anadolu’da kendisine sığındığı ve katıldığı için terbiyeli davranmıştır. Fakat onu hiçbir zaman ciddi hiçbir işe karıştırmamıştır.

Kendisi de bundan çok kudurmuş ve Mustafa Kemal’in o zamandan beri her yerde fuzuli olarak aleyhtarı kesilmiştir.

Halide Hanım bir kadın olduğu için ve Gazi Hazretlerinin de bütün kadınlara ve kadınlığa karşı herkesten fazla nazik ve hürmeti olduklarını yakından bildiğimiz için bu konuda fazla ısrar etmeyeceğiz. Esasen bu konuyu birçok kimse bilir.”⁵⁹³

Konunun Halide Edib’e uzanmasının altında yatan sebep ise Armstrong’un kitabında Halide Edib başta olmak üzere Kazım Karabekir, Rauf Orbay gibi muhalif isimlere de önemli yer ayırması ve bunu yaparken de Mustafa Kemal Paşa’nın öfkesi karşısında bu isimleri yerleştirmesi olmuştur.⁵⁹⁴ Halide Edib’in bu yazı ile ilgili görüşlerine

⁵⁹² Yazı dizisi Necmettin Sadık imzası taşımakla beraber asıl yazarın Mustafa Kemal Paşa olduğu bilinen bir gerçektir.

⁵⁹³ “Gazi’nin Gençlik ve Öğrenim Hayatı Hakkında Yazarın Kindar Yalanları; Mustafa Kemal Hiçbir Zaman Farmason Olmamıştı.” **Akşam**, 11 Aralık 1932, s.1-2

⁵⁹⁴ Armstrong’un Halide Edib ile iletişim kurmuş olduğu ve kitabı kaleme alırken olası görüşmelerden yararlanmış olma ihtimali de Necmettin Sadık’ın yazısındaki ağır eleştirel tutumun bir nedeni olabilir. Diğer taraftan bu konuda herhangi bir kanıt olmadığı gibi kitapta Halide Edib ile ilgili pasajlara bakıldığında Halide Edib’in pasif bir portre çizilerek anlatıldığı göze çarpmaktadır. Örneğin; “Sonunda Mustafa Kemal -biri hariç- tüm ayrıntıları planlamış, hazırlanmıştı. Bütün inançlara, bütün tanrılara karşı alaycı olan Mustafa Kemal’in batıl inançları son derece güçlüydü. Kaderden ve talihten korkuyordu. Maskotu olarak Halide Edib’i yanına almalıydı; daha önce de sonuç vermişti. Halide Edib şimdi Konya’daydı. Ona telgrafla derhal gelmesini bildirdi. Son zamanlarda pasifist sözleriyle ve savaşın kötülüğüne ilişkin sonu gelmez tartışmalarıyla onu kızdırmıştı. Yine de onun yakınında olmasını istiyordu. Bilinmeyeni kızdıracak en ufak bir ihmâl ya da hata riskini göze alamazdı. Halide Edib karargâha ulaştığında, artık başarısından emindi.” Şeklinde kaleme alınan pasajda Halide Edib’in milli mücadelede salt bir görüntü olarak var olduğu ima edilmektedir. Buna karşılık Halide Edib’in cephedeki ya da cephe gerisindeki görevlerini ne denli ciddiye aldığı anılarında da ortaya koyduğu bir gerçektir. Mustafa Kemal Paşa ile araları açılmış olsa da bunun nedeni milli mücadele sonrasında yaşanan fikir ayrılıklarıdır. Dolayısıyla milli mücadelede oldukça önemli görevler alan ve bunu son

ilişkin herhangi bir belgeye sahip değiliz ancak kendisi için üzücü bir etki yarattığı kuvvetle muhtemeldir. Burada dikkat çeken husus ise yine kadınlığı üzerinden tanımlanan Halide Edib'in milli mücadeledeki önemli rolünün tamamıyla görmezden gelinmesidir. Aynı zamanda bu pasaj her ne kadar cumhuriyetin bu ilk yıllarında kadın haklarına yönelik önemli çalışmalar yapıp, kazanımlar yaşansa da “makbul” sınırlar içinde kalmaları gerektiğine yönelik bakış açısına da açık bir örnek teşkil etmektedir.

Fransa yıllarında Halide Edib'i heyecanlandıran en önemli gelişme ise Hindistan Hilafet Komitesi başkanı olan Doktor Ansari'den aldığı bir davetle Hindistan'a davet edilmesi olmuştur.

1.18. 4.4. Halide Edib'in Gözünden Hindistan: Özgürlük İçin Pasif Direniş

Ateşten Gömlek romanı 1932 yılında İngilizceye çevrildikten hemen sonra Lahor'daki Ahmediye örgütü tarafından basılır. Daughter of Smyrna ismi ile baskısı yapılan kitabın önsözünde editör M.Y. Khan, Halide Edib'in Hindistan'daki milliyetçi duyguların alevlenmesine katkıda bulunduğu yazmıştır.⁵⁹⁵Anlaşılabileceği üzere Hindistan'da önemsenen bir isim olan Halide Edib, 1913 yılında İstanbul'da tanıştığı Doktor Ansari'nin daveti ile 1934'ün aralık ayında Hindistan'a gider.

Halide Edib'i son derece heyecanlandıran bu seyahatin çalışmamız açısından önemli olan kısmı hiç şüphesiz Hindistan'dan döndükten sonra kaleme aldığı Inside India çalışması olmuştur.⁵⁹⁶ Inside India'nın kapsamlı bir incelemesini yapmış olan Hülya Adak; çalışmanın türler arası bir metin olduğunu ifade eder.⁵⁹⁷ Bir başka ifade ile

derece önemseyen Halide Edib'in sadece Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine maskot muamelesi yaptığı yönünde bir bilgi paylaşımını Armstrong ile yaptığını düşünmenin son derece güç olduğunu belirtmek gerekir.

⁵⁹⁵ Hülya Adak, Swaraj/siyasi direnişin biyografik sözlüğü: Halide Edib & Adivar, Inside India, **Duvar Dergisi** 14. Sayı (Mayıs- Haziran), İstanbul: Duvar Yayınları, s.58

⁵⁹⁶ Bir kısmı “Bugünkü Hindistan” başlığı ile 16 Mart-2 Ağustos 1938 arasında Tan Gazetesi'nde ve sonrasında daha bütünlüklü biçimde 28 Kasım 1940 ve 8 Şubat 1941 arasında Yeni Sabah'ta tefrika edilen Adivar, Inside India, 2014 yılında, Hindistan'a Dair adıyla Can Yayınları tarafından kitap haline getirilmiştir. Hindistan'a Dair, Inside India'nın bir çevirisi değildir zira Halide Edib, İngilizce metni daraltmış ya da bir kısmını tamamen çıkarmıştır. Bkz. Halide Edib Adivar, **Hindistan'a Dair**, İstanbul: Can Yayınları, 2014

⁵⁹⁷ Hülya Adak, Halide Edib ve Siyasal Şiddet isimli çalışmasının ikinci bölümü olan Şiddetsizlik, Hindistan ve Ötesi'nde Adivar, Inside India üzerine oldukça kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır. Adivar, Inside India'nın gerek edebi dil ve kurgu gerekse siyasi yönü üzerine daha geniş bir bilgi için

Halide Edib, *Inside India* ile salt bir seyahatname ya da anı kitabı ortaya koymamıştır; Hindistan'daki siyasi direnişin, kadın hareketinin önemli isimlerine ilişkin ansiklopedik bilgiler verildiği gibi sıradan halkın yaşantısına ilişkin gözlemlere de yer verir.

Inside India'nın temel eksenini sömürge karşıtlığı, şiddetsizlik ve Hint milliyetçiliği ile Müslüman kimliğin bir aradalığı üzerine şekillenir. Halide Edib için son derece önemli olan ve diğer sömürgelerin bağımsızlık mücadelesine örnek olması gereken Hindistan'daki şiddet içermeyen sessiz direniştir. Bu direnişin vücut bulmuş hali ise Mahatma Gandhi olmuştur.

Gandhi, Halide Edib'in oldukça etkilendiği bir lider olarak *Inside India*'da büyük bir yer bulur.⁵⁹⁸ Gandhi de Halide Edib'in Hindistan'a gelişini oldukça önemsemiş, Camia'daki konferansına başkanlık etmiştir.⁵⁹⁹ Halide Edib'e göre Gandhi, sadece Hindistan için değil dünyanın geleceği için de önem arz etmektedir. Halide Edib'in ziyaretini gerçekleştirdiği 1930ların sonunda Batı, II. Dünya Savaşı'nın arifesinde kaynamaya başlamış dolayısıyla sorunların çözümünde barışçıl ve şiddetsiz bir yol izleyen Gandhi, Halide Edib için tüm dünyaya örnek oluşturabilecek bir liderdir.

“Mahatma Gandhi yeni bir çağın açılışını mı ifade ediyor? Yoksa neden milyonlarca kişi tarafından bu kadar çok sevilsin ve materyalist dünyamızın aydınları tarafından neden saygı duyulsun? ...Sadece Gandhi değil, sevgiyi temsil eden bu kadim lider tipinin yanında yer alan Hintli kitleler de bana dünyanın takdirine layık görüldü. Çünkü Mahatma Gandhi'yi takip eden Hintlilerin dünyevi beklentileri yoktur. Aksine, Gandhi bu yüzden sık sık zulüm görmüştür. O gece salonda bir kardeşlik ve dostluk duygusu vardı: zayıf yaşlı adam, hepimizin insani niteliklerimize ışık tutmuştu, bunlar olmadan hepimiz mahvolacaktık.”⁶⁰⁰

Halide Edib, Gandhi'nin Hindistan'daki kast sistemini kökten değiştirecek çalışmalar içinde olduğundan bahseder. Ancak bu durum bazı Hindu ve Müslümanların

Bkz. Hülya Adak, **Halide Edib ve Siyasal Şiddet, Ermeni Kırımı, Diktatörlük ve Şiddetsizlik**, s.81-123

⁵⁹⁸ Halide Edib'in Gandhi hayranlığı başka yazarların da gözünden kaçmamıştır; Nazım Hikmet, Halide Edib'in “Edebiyat kariyerindeki olgunluk dönemini “maziseverliği baki, ıslahatçı, demokrat, sosyal meselelere eğilen Gandhi'ci Halide Edib” diye betimler. Nazım Hikmet, **Kemal Tahir'e Mahpushaneden Mektuplar**, İstanbul: Adam Yayınları, 1991, s.3; aktaran Adak, **a.g.e.**, s. 92

⁵⁹⁹ Halide Edib, Adıvar, **Inside India**, London: George Allen&Unwin LTD, 1937, s.79

⁶⁰⁰ Adıvar, **Inside India**, s.82

Gandhi'ye karşı mesafe koymasına neden olmaktadır. Ancak Halide Edib, Gandhi'nin Hindistan birliği için son derece önemli olduğunu Müslümanların da lideri olduğunu üzerine basarak vurgular.⁶⁰¹

Halide Edib sadece Gandhi değil, Cavaharlal Nehru, Abdülgaffar Han gibi Hindistan siyasetinin önemli isimlerine de çalışmasında uzun yer ayırır. Nehru'nun Hindistan'ın sömürü düzeninden kurtulabilmesi için sunduğu sosyalist düzen önerisi⁶⁰²; ya da Müslüman bir Hindistanlı siyasetçi olan Abdülgaffar Han'ın İslamiyet ve şiddetsizliği harmanlayan düşüncelerine derinlemesine yer vermesi,⁶⁰³ sadece Hindistan özelinde değil, Hülya Adak'ın da çalışmasında belirttiği gibi dönemin uluslararası arenasına da eleştiri niteliği taşımaktadır.⁶⁰⁴

Inside India'da karşımıza çıkan önemli isimlerden biri ise Sarojini Naidu'dur. Halide Edib, Naidu'yu çok etkileyici bulur ve eğer eski Hindistan'da yaşamış olsa kraliçe olabileceğini belirtir.⁶⁰⁵ Kadın toplulukları arasında sözü geçen, her konuda danışılan aynı zamanda etkileyici bir hatip olan Naidu, Halide Edib'e göre oldukça güçlü bir portredir.⁶⁰⁶

Inside India'nın dikkat çeken bir diğer yönü ise kadın aktivistlere yer verdiği gibi ziyaretler sırasında karşılaşılan Müslüman ya da Hindu kadınların dünyası konusunda da bilgiler içermesidir. Ancak Halide Edib'in bunu yaparken, alışlagelmiş oryantalist "egzotik" Hindistan anlatıları yerine kamusal alandaki kadının yeri, ev içindeki konumu üzerinde betimlemeler yapması ve Hindistan üzerine yapılan çalışmalardan sıyrılmasını sağlamaktadır. Elbette yıllarca harem anlatıları ile tanınan Türk kadınlarının gerçek dünyalarını Batı'ya anlatma çabasını büyük oranda üstlenmiş bir isim olması da bu tavrında önemli bir etkidir.

Halide Edib'in Hindistan seyahati sırasında karşısına çıkan tartışma konularından biri ise hilafet makamı olmuştur. Hilafetin ilgası Hindistan Müslümanlarının olumlu

⁶⁰¹ Adıvar, **Inside India**, s.248

⁶⁰² Adıvar, **Inside India**, s. 301-307

⁶⁰³ Adıvar, **Inside India**, s.325-345

⁶⁰⁴ Adak, **a.g.e.**, s.104

⁶⁰⁵ Adıvar, **Inside India**, s.41

⁶⁰⁶ Adıvar, **Inside India**, s. 43-48

karşıladığı bir gelişme olmamıştır. Hinduların Müslüman Hintlilerin hilafete destek vermek adına İngilizlere karşı giriştikleri karşı harekete destek vermeleri dini farklılıkları nedeniyle birbirinden ayrılan Hint toplumunun milli birliğini sağlamasında bir itici güç olmuştur. Aynı zamanda Hintli Müslümanlar Hilafet makamının sadece dini değil aynı zamanda siyasi bir kurum olduğunu ve doğu halkı olarak gördükleri Türkler ile beraber bu kurumu yaşatarak başta İslam coğrafyası olmak üzere tüm dünya nezdinde de bir güç odağı olabileceklerini düşünmekteydi. Hilafetin kaldırılmasının Hindular ve Müslümanların dayanışma zeminlerinden önemli birini yok etmesi ve hilafet ile Papalık benzeri bir güç olma ihtimalinin ortadan kalkması Hindistan Müslümanlarının tabiri yerinde ise yaşadıkları “hayal kırıklığı”nın en önemli sebepleridir. Buna karşılık Halide Edib, zaten işlevini yitirmiş bir kurumun Türkiye pratiklerinde varlığını sürdürmesinin mümkün olmayacağını, Hindistan Müslümanlarının arzu ettikleri türden bir İslami güç olma hedefinin ancak Müslüman toplumların kendi milli birliklerini sağlayarak ve bağımsız devletler haline geldikten sonra düşünmeleri gereken bir durum olduğunu belirtir. Dönemin koşulları çerçevesinde Panislamik bir birlik oluşması Halide Edib için mümkün görünmemektedir.⁶⁰⁷ Aynı zamanda Halide Edib, duruma olumlu yönden bir bakış açısı getirerek hilafet savunusunda Hinduların Müslüman Hintlilere destek vermesinin, hilafetin ilgası ile ortadan kalkmadığını tam tersine bu desteğin milli birlik sağlamak adına bir milat teşkil ettiğini belirtir.⁶⁰⁸

Hindistan bahsinde son olarak Halide Edib’in değindiği siyasi portreler ya da ele aldığı konular içinde kendisini nasıl konumlandığına değinmek gerekir. Batılı tarzıyla Müslüman bir Türk kadını olan Halide Edib, Hindistan’daki aktivist ya da sıradan kadınlardan farklı bir konumdadır. Batılı değildir ancak modernleşme sürecinde son derece hızlı ilerleyen Türkiye’nin bir aydınıdır. Bu durum olumsuz anlamda olmamakla beraber hiyerarşik bir üstünlük tavrının da önünü açmaktadır. Dolayısıyla Halide Edib, Türkiye’de yapılan reformları anlattığı konferansları ile bir öğretici ya da yol gösterici konumu üstlenir. Bir bakıma gelişmişlik seviyesine göre bir sıralamaya

⁶⁰⁷ Adıvar, **Inside India**, s.318-319

⁶⁰⁸ Adıvar, **Inside India**, s. 320

koyarak Hindistan'daki mevcut düzeni günümüz değil; otuz beş yıl öncesinin, hatta zaman zaman daha da eski zamanların Türkiye'si ile karşılaştırır.⁶⁰⁹ Bununla beraber Hindistan'a ilişkin kendi kültürel ve etnik yapısı içerisinde, “egzotik” ya da masalsı anlamlar yüklemekten yaptığı sosyo-politik değerlendirmeler gerek kendi çalışmaları içinde gerekse müstakil olarak oldukça farklı bir yerde konumlanmaktadır. Ayrıca son olarak belirtmek gerekir ki antikapitalist, sömürge karşıtı tavrı ile uluslararası arenada da muhalif Halide Edib tavrı kendisini göstermiş; şiddetsiz mücadele ya da pasif direniş kavramlarına yapılan vurgularla da saldırgan eğilimlerin hat safhaya ulaştığı günün dünyasına da barış mesajları verilmeye çalışılmıştır.

Halide Edib'in Hindistan seyahati sonrasındaki önemli gelişmelerden ise uzun süredir uzak kaldığı ülkesine kısa süreli ziyareti ve sonrasında kaleme aldığı *Maske ve Ruhlar* isimli tiyatro oyunu olacaktır.

1.19. 4.5.Savaşa Doğru Giden Dünya'da Barış Umudu

Hindistan dönüşünün hemen sonrasında Halide Edib, ablası Mahmure Hanım'ın rahatsızlandığını öğrenir. Ablası ve kısa bir süre önce dünyaya gelmiş olan torununu görmek için⁶¹⁰ yaklaşık on yılın ardından kısa süreliğine ülkesine dönen Halide Edib'in bu ziyareti büyük bir hareketliliğe sebep olur. Her adımı izlenen Halide Edib'in ülkeden ayrılırken sıkı bir şekilde aranması da kendisine karşı oluşmuş olan olumsuz tutumun yumuşamadığının bir göstergesidir.

Türkiye ziyaretinin çalışmamız açısından dikkat çeken kısmı ise Halide Edib'in Yedigün dergisine yazması için teklif alması olmuştur. Uzun bir aradan sonra Halide Edib, ülke dışından da olsa yerli basında yeniden söz sahibi olmaya başlamıştır.

Yedigün dergisinde “Arka Sokaktan Görüş”⁶¹¹ başlığı taşıyan köşesinde düzenli olarak yazmaya başlar. Ekseriyetle yurtdışındaki gözlemlerini paylaştığı yazılarında

⁶⁰⁹ Adıvar, **Inside India**, s. 31,127, 228

⁶¹⁰ “Halide Edib'i İstanbul'a Getiren Küçük Ömer”, **Son Posta**, 04.08.1935, Sene:6, No: 1797, s.1,8; “Halide Edib dün İstanbul'a Geldi”, **Cumhuriyet**, 04.08.1935, Nu.4030, s.1,7

⁶¹¹ “İnsanların zihniyeti her devir ve memlekette muhitlerine ve bilhassa yaşadıkları sokağa göre şekil alır. Sokakları ben umumiyetle üçe ayırıyorum: Divanyolu, Orta sokak, Arka sokak...Divanyolu: Burada kudret ve servet sahipleri oturur. Hattâ sanatkar ve âlim ne kadar büyük olursa olsun burada oturmak isterse, kudreti olmasa bile, serveti olması, zihniyetini komşularına uydurması lâzımdır.

Türkiye’deki güncel gelişmelere ilişkin değerlendirmelere genel olarak rastlanmaz. Yine de Çekoslovakya’nun kurucu Cumhurbaşkanı Tomáš Garrigue Masaryk’in ölümü üzerine yayımlanan dört başlık altında hazırladığı yazı dizisinde yaptığı değerlendirmeler her ne şartta olursa olsun eleştirel tavrından vazgeçmediğini de göstermektedir.

“Mazarik’i muasırı olan meşhur simalardan ayıran en büyük fark belki siyasî akidesindedir. Ötekilerin hepsi sağa veyahut sola doğru bir “Diktatür” kurmuşlar, açıktan açığa demokrasinin iflâs ettiğini iddia etmişler ve hâlâ da etmektedir. Mazarik siyasî hayatının başından sonuna kadar demokrasiye sadık kalmıştır. Demokrasinin bütün sınıflarını herkesten iyi takdir etmekle beraber, Çekoslavakya’yı yeniden yaratırken demokrasiden başka bir usul kullanmak istememiştir. Ve dahilen, harpten sonra meydana çıkan yahut kuvvetlenen küçük milletler arasında Çekoslovakya en muasır ve muvaffakiyetlisi telâkki edilebilir.”⁶¹²

Çağdaşı Avrupalı liderlerden farklı olarak Masaryk, Halide Edib için Batılılaşma sürecinde demokratik ilkelerden uzaklaşmadan da başarılı olunabileceğinin bir göstergesi olmuştur. Halide Edib’e göre Masaryk bu yönüyle Türkiye’deki Batılılaşma yolunda da örnek alınabilecek bir portre çizmektedir.

“Ben, şahsan garp medeniyetinin şark medeniyetine her noktada faik olduğuna kani değilim. Hattâ bazı noktalarda bunun aksine inanırım. Fakat Mazarik’in garpçılığını bir Türk olarak çok dikkate şayan bulurum. Çünkü Türkiye yüz seneye yakındır, evvelâ yavaş yavaş, son otuz sene zarfında çok süratle garba yüzünü çevirmiş ve garp yolunda yürümeye çalışmıştır. Otuz senelik tarihimizde Türk inkılâpçıları ve Türk inkılâbı tamamen garbı takip ettiği için Mazarik’i bizim tarih talebesinin alâka ile tetkik edeceği bir şahsiyet telâkki ediyorum.”⁶¹³

...Kendim “Orta sokak” evlâdıyım, dünyanın dönmediğine, kendilerinin hayat tarzı ebedî olduğunda, bu tarza isyan edeni kâfir addedecek kadar muhafazakâr kalmaya inanmış ve azmetmiş bir muhit! ...Arka sokak: Orta sınıfları kaybolan memleketlerde şimdi ahâlisinin yüzde doksanı “Arka sokak” halkıdır...Eskiden burada yalnız küçük esnaf ve küçük memur bulurdunuz. Bugün her iş sahibi, hattâ her nevi fikir sahibi de burada vardır. Bilhassa talebenin hattâ muharrirlerin ve mütefekkirlerin bizde yüzde doksan dokuz buçuğu arka sokaklıdır. Demek ki, “Arka sokak” görüşü, tenevvü bakımından, bugün en zengindir...Alayı, kimi para vererek, kiraladığı yüksek bina penceresinden seyrederek, kimi kaldırımdan seyrederek. Bu kalabalık kaldırım mizacıma daha uygun ve daha alaylı geldi, dünyaya oradan bakıyorum. Onun için hafta yazılarımdan adı “Arka sokaktan görüş” oldu.” Halide Edib Adıvar, “Arka Sokak”, **Yedigün**, 1. Kânun 1937, Nr: 259, s. 29

⁶¹² Halide Edib Adıvar, “Mazarik-Çekoslovakya Reisisumhuru”, **Yedigün**, I. Teşrin 10, Nu.241

⁶¹³ Adıvar, “Mazarik-Çekoslovakya Reisisumhuru”

Görüleceği gibi Halide Edib mevcut konjonktür üzerine düşüncelerini yazıya dökmek yerine Masaryk'in liderliğini ve dünya görüşünü örnek göstererek olanı, olması gereken üzerinden üstü kapalı biçimde eleştirme yolunu seçmiştir. Modernleşme sürecinde izlenen yol üzerine yaptığı eleştirilere önceki bölümlerde ayrıntılı değinildiği için burada önemli olan bir diğer hususa dikkat çekmek gerekir; bir felsefe profesörü olan Masaryk, ahlaki değerleri, “bilgeliği” ile de Halide Edib'i oldukça etkilemiş bir entelektüeldir. Bu anlamda – bir parça aşırıya kaçarak- Platonik filozof kral imgesi oluşturmakta ve Halide Edib'in demokrasi idealindeki, “ideal” yönetici tipine karşılık gelmektedir. Bir bakıma Halide Edib, Çek ulusal mitlerini yaratan Dvur Králové ve Zelená Hora el yazmalarının gerçek olmadığını ortaya koyan filozof Masaryk'i⁶¹⁴ idealize ederek, güneş dil teorisi ile ulusal mit yaratan asker Atatürk'ü üstü kapalı biçimde eleştirmektedir.

Halide Edib'in bu dönemde üzerinde durduğu konulardan biri de sanattan, siyasete, teknolojiden gündelik hayata, yaşamın her safhasına yansıyan dünyadaki hızlı değişim ve dönüşümdür. Esasen sancılı bir modernleşme sürecinden geçen bir ülkenin aydını olarak modern- geleneksel karşıtlığı düşünce dünyasının her evresinde son derece belirleyici bir rol üstlenmiş olmakla beraber konu üzerine ortaya koyduğu fikir yazıları 1930'ların sonu ile beraber daha fazla yoğunluk kazanmıştır. Halide Edib, modernleşmenin hiçbir zaman karşısında olmamakla beraber geleneğin özellikle de geleneksel bilgeliğin muhafazasından yana olmuştur. Örneğin zaman kavramının önem kazandığı modern toplumlardan farklı olarak geleneksel insanın zaman kavramına yüklediği anlamı değerlendirdiği yazısında

“Evvelâ bizde yaş vak'alara nisbeten hesap edilirdi. Zelzele senesinde, şu veya bu büyük vak'a esnasında doğdu deriz...

...Türk doğum günüyle hiç alâkadar değildir. Çocuğunun doğum gününü tesid eden beş on aile sırf bir taklit, sırf Avrupalılığa özenen ailelerdir. Biz de yalnız büyük, hem de en büyük adamın doğum günü tesid edilir. Bu, millet olarak ömrümüze bir sen daha ilâve edildiğini gösterir...Halkla temasta iseniz “Bir yaşma daha girdim” cümlesini sık işitirsiniz. Bu, hiç de şu kadar yaşlıyım demek değildir. Bu cümleyi Türk, yeni bir ruh tecrübesi geçirdiği zaman,

⁶¹⁴ Rabia Yazar, “Doç. Dr. Ateş Uslu ile 19. Yüzyıl Bohemyası Üzerinden Milliyetçilik Çözümlemeleri”, <https://www.tuicakademi.org/19-yuzyl-bohemyasi-uzerinden-milliyetcilik-cozumlemeleri/> (çevrimiçi: 03.02.2023)

kendisine yeni bir görüş veren bir vak'a ile karşı karşıya geldiği zaman söyler. On yıl hiç yaşından bahsetmeyen bir adam bir hafta içinde, kafasına yeni bir ışık salan birkaç vak'a karşısında bulunabilir. Ve bir hafta içinde üç dört defa "Bir yaşıma daha girdim" diyebilir. Demek yaş, sene ve zaman değil, olgunluk, anlayış ve bilgi mânâsıdır."⁶¹⁵

Görüleceği gibi yaş kavramına ruhsal bir olgunluk olarak yaklaşan Halide Edib'in bu tavrı modernleşme ile beraber mekanikleşen ve bir bakıma ruhunu kaybetme tehlikesi yaşayan modern toplumlara karşı gelişen eleştirel tavrının bir küçük göstergesidir. Ancak genel olarak II. Dünya Savaşı öncesinde patlamaya hazır biçimde bekleyen, modernleştikçe mekanikleşen dünyaya topyekûn eleştirisi Yedigün'de tefrika edilen Maske ve Ruhlar isimli tiyatro oyunu olmuştur.

1.20. 4.6.Savaşa Yürüyen Dünyada Makineleşen İnsanlar: Maske ve Ruh

Maskeli Ruhlar adını taşıyan beş perdelik tiyatro oyunu 1937 yılında Yedigün dergisinde yayımlanmasının ardından 1945 yılında ise *Maske ve Ruh* adıyla kitap olarak basılmıştır.⁶¹⁶ 1953 yılında ise, üzerinde bir hayli değişiklik yapılarak *Mask or Souls* ismi ile İngilizce olarak yayımlanmıştır.

1935 senesindeki kısa süreli Türkiye ziyareti sırasında son günlerini yaşamakta olan ablasının ona hissettirdikleri üzerine oyunun şekillendiğini belirten Halide Edib, eğlenceli kişiliği ile milli kültürde önemli bir yer edinmiş Nasreddin Hoca karakteri üzerinden dünya savaşı arifesindeki dünyanın bir fantezisini yaratır.

Oyunda ölerken cennet ve dünya arasındaki bir geçiş katmanı olan orta cennete giden Nasreddin Hoca, ruhların başka bedenlerle dünyaya tekrar tekrar inip bir tekâmül süreci geçirdiği oyunun evreninde eşeği Bozoğlan'ı kaybeder. Öyle ki hayvanların ruhları da insan formunda dünyaya inebilmektedir. Eşegini bulabilmek adına Nasır Cebe adıyla 20. Yüzyıl dünyasına gelen Nasreddin Hoca, 13. Yüzyılda karşılaştığı Timurlenk'in 20. Yüzyıl karşılığı olan Bay Timur'un yönettiği Türkiye'de bir

⁶¹⁵ Adıvar, "Bir Yaşıma Daha Girdim!..", *Yedigün*, 24 Mart 1937, Nu. 211

⁶¹⁶ Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde...*, s. 351

diplomat olarak görev yapmaya başlar ve sonrasında büyük bir teknoloji devi olan Kalopatya'yı gözlemlemek ile görevlendirilir. Bu görevde kendisine Shakespeare'in ruhunun metamorfoz hali olan İngiliz gazeteci Şeyk eşlik edecektir. Bu sırada dünyadaki aşırı makineleşme sonucunda ruhların kaybolması orta cennette bir kaos yaratmıştır. Cennetteki İnsan İşleri Cemiyeti'ndeki o zaman kadar yaşamış İbn Haldun, Shakespeare, Sokrates gibi isimler bu karmaşaya bir çözüm bulmaya çalışır.

Maske ve Ruh'da maddiyata önem verilen, makineleşmiş distopik bir evren yaratan Halide Edib, düşünce dünyasına ilişkin çok önemli ip uçlarını da oyuna yerleştirmiştir. Örneğin ahiret algısında din olgusundan daha ziyade “ahlak” ön plana çıkmaktadır. Tasvir edilen siyahi melekler, dünyada haksızlığa uğramış ruhların – dinleri fark etmeksizin- cennete gittiklerini göstertmedirler.⁶¹⁷ Halide Edib bu şekilde güçlü olanın hayatta kaldığı bunu yaparken de zayıfı ezdiği sömürü düzenine bir eleştiri getirmektedir.⁶¹⁸

Maddi kazanımların önemli olduğu *Maske ve Ruh* evreninde bu kazanımları gerçekleştirecek olan da makinenin dişlileri haline gelen tek tipleşmiş insanlardır. Nitekim oyunun prolog başta olmak üzere pek çok yerinde tekrarlanan Nazım Hikmet'in *Makinalaşmak İstiyorum*⁶¹⁹ şiirini bir marş olarak okuyan insan portreleri

⁶¹⁷ Halide Edip Adıvar, **Kenanım Çobanları & Maske ve Ruh**, İstanbul: Can Yayınları,2018, s.57

⁶¹⁸ Halide Edib, cennet- cehennem kavramlarına tasavvufi bir din anlayışı çerçevesinde anlam yüklemektedir. İnsanların konumunu mensubu oldukları inanıştan ziyade ahlaki dereceleri belirlemektedir. Halide Edib'in Özbekler tekkesi geçmişi de göz önünde tutulduğunda dine yüklediği uhrevi anlam *Maske ve Ruh*'ta kendisini göstermiştir.

⁶¹⁹ “Trrrrum,pat pat , patır patır pat !

Trak tiki tak

Johndereee mi patırdatmak istiyorum

Beynimden, etimden, iskeletimden geliyor bu!

Her lastiğini

Altıma almak

Tükrüklü dilim bakır telleri yalıyor,

Damarlarımda kovalıyor

Oto-direzinler lokomotifleri!

Trrrrum,

Trrrrum,

Trak tiki tak

Makinalaşmak istiyorum!

Mutlak buna bir çare bulacağım

Ve ben ancak bahtiyar olacağım

Karnıma bir türbin oturtup

Kuyruğuma çift uskuru taktığım gün!

“ruhsuzlaşarak” makine haline gelmeyi bir kazanım olarak görmektedirler. *Maske ve Ruh* Türkiye’sinin yöneticisi Bay Timur da bu yönde düşünmektedir. Bay Timur bir bakıma dönemin tek partili Kemalist rejimini temsil etmektedir. Geleneğinden yani “ruhundandır” koparılan halk göstermelik bir Batılılaşma ile tek tip makine bir toplum haline gelmektedir. Temelde bu durum, devlet aygıtının kontrolü altındaki kitleler için neyin doğru neyin yanlış olduğuna yine devletin karar verdiği ve düzenin şekillendirdiği bireyin neredeyse hiçbir konuda söz sahibi olamadığı modern topluma yönelik romantik bir bakış açısının⁶²⁰ bir yansımasıdır.

Halide Edib, gelenekten kopuşun harf devrimi, yaratılan yeni mitler ve göstermelik Batılılaşma ile ilişkilendirmektedir zira “eski harsla yeni dünya kurmak imkânı” yoktur.⁶²¹ Nasır gerek robotlar şehri Kalopatya’da gerekse Bay Timur’un yönettiği Türkiye’de maddiyatın önem verilen tek mefhum olduğunu ve ruhun önemini telkin etmeye çalışsa da başarılı olamadığını belirtir. Buna karşılık o cennet yolundayken devir yeniden değişmiş ve ruh tekrardan anlam kazanmaya başlamıştır ve Nasreddin Hoca’nın mizahi, nüktedan “ruhu” ile dünyada yapacağı çok iş vardır. Halide Edib buraya kadar kapitalistleşmenin, geleneğe galip gelen modernin giderek mekanik aceleci ve ruhtan yoksun bir insan yaratmasını fantastik bir anlatımla ortaya koymaktaydı. Milletler Cemiyeti benzeri İnsan İşleri Cemiyeti’nde Wilson, Shakespeare, İbn Haldun ya da Sokrates gibi isimlerin ne yaparlarsa yapsınlar dünyadaki kaosu engelleyememekte ancak dünya kendi dönüşümünü, bir bakıma müdahaleden azade, yine kendi içinde gerçekleştirmekteydi. Bu da Halide Edib’in Milletler Cemiyeti’nin dünya savaşı ile sonuçlanan başarısız işleyişine getirdiği bir eleştiri niteliği taşımaktaydı. Bu noktada belirtmek gerekir ki Halide Edib, oyunu İngilizce versiyonunda yeniden düzenlerken eleştirilerini daha görünür hale getirmiştir. II. Dünya Savaşı’ndan sonra basımı yapılan *Masks or Souls*, 1930ların sonundaki belirsizlik atmosferinin dağıldığı, Atatürk döneminin geçmiş olduğu bir

Trrrrum

Trrrrum

Trak tiki tak!

Makinalaşmak istiyorum!” Nazım Hikmet, 1923

⁶²⁰ Hasan Aksakal, **Politik Romantizm ve Modernite Eleştirileri**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015, 53

⁶²¹ Adıvar, **Masks or Souls?**, London: Allen & Unwin, 1953, s.71

tarihte düzenlendiği için alegorilerin daha açık biçimde aktarıldığı, muğlaklığın netlik kazandığı ve Halide Edib'in *Maske ve Ruhlar*'ın ön sözünde belirttiği “fıkri pusulasızlık” halinin bir bakıma yön bulduğu bir oyun haline gelmiştir. Halide Edib, bazı bölümler ve Hitler'in ruhu gibi yeni karakterler de oyuna eklemiştir. Türkçe versiyonda daha yüzeysel geçilen Bay Timur karakteri, sadece Timur olarak çok daha karikatürize hale gelmiş ve özellikle bu karakter üzerinden Türk Tarih Tezi ve harf devrimi son derece açık ve sert biçimde eleştirilmiştir.⁶²²

“Kimse eski metinleri okuyamıyor. Alfabeyi değiştirdik ve eskiyi yeniye katma konusunda yapabildiğimiz kadar mesafeli davrandık. Geçmiş kültürümüz müzelerin tozlu koleksiyonlarında yatıyor. Yirmi yıllık boş zaman ve son derece sıkı çalışma bile onları deşifre etmeye yetmez. Yirmi birinci yüzyılın arifesinde hiçbir zihnin gereksiz merakları olmayacaktır. Maddi kazanç getirmeyen hiçbir şey için çaba harcanmayacak. Bazı çılgınlar meraklarını gidermeye çalışabilirler ancak devlet tarafından dikkatle izleneceklerdir. Biz tüm düşüncüyü kontrol ediyoruz, hatta öğretmek istediğimiz tarihi kendi isteklerimize göre yazıyoruz.”⁶²³

Burada dikkat çeken lider Timur'un yeni varoluş mitini halka doktrine ederken, kendisinin inanmayışdır. Ancak yeni bir ulus yaratmanın eskisini toprak altına gömmekten geçtiğini düşünen Timur için bu çaba kaçınılmazdır. Hülya Adak, *Masks or Souls* incelemesinde bu durumu Hannah Arendt'in “siniklik hiyerarşisi” ile açıklar: “ideolojiyi benimseyen kitleler karşısında, ideolojiye karşı şüpheli duruş sadece üst seviyedeki lidere özgü bir özelliktir.”⁶²⁴ Halide Edib böylelikle savunduğu fikirlere kendisi inanmayan bir lider portresi çizerek son derece karikatürize ettiği Timur ile Türk Tarih Tezi ve harf devrimine karşı bakışını da ortaya koymuş olmaktadır.

Halide Edib, gerek *Maske ve Ruhlar* gerekse İngilizce metin olan *Mask sor Souls*'da ortaya koyduğu karmaşık dünyanın bir düzene oturması konusunda herhangi bir öneride bulunmamaktadır. Hatta “muasır medeniyetler” seviyesine ulaşmak için atılan her adımın distopik bir geleceğe evrilmesi üzerine kurduğu dünya Halide Edib'in düşüncesindeki eski- yeni çatışması için de açık bir örnek teşkil etmektedir. 21. Yüzyıl dünyasına gelen Nasır'ın Kalopatya seyahati neticesinde teknolojiden oldukça

⁶²² Adıvar, *Masks or Souls?* s.72

⁶²³ Adıvar, *Masks or Souls?* s.85

⁶²⁴ Adak, *a.g.e.*, s. 141

etkilendiğini görürüz, buna karşılık “ruhları” olmayışı da Nasır’da kaotik bir hissiyat oluşturmuştur.⁶²⁵ Zira yeni medeniyet “kafasının içinde fikir, kalbinin içinde his bırakmayan, mütemadiyen uçuran, koşturan, yediren, içiren...insanları harekete esir eden bir esir tüccarı”⁶²⁶ gibidir ve bunun neticesinde insanların makinalardan herhangi bir farkı kalmayacaktır. Halide Edib bunu kaçınılmaz bir son olarak verse de oyunun sonunda daha ileri bir gelecekte insanların yeniden “ruhlara” kıymet vermeye başlayacakları sinyali verilir.⁶²⁷ Ve bu durum Nasreddin Hoca’nın sandığının aksine İnsan İşleri Cemiyeti’nin tertibi ile değil; kendiliğinden gelişen bir durumdur. Düşünce ve hissiyattan oluşan ruh her ne koşulda olursa olsun yok olmamaktadır. Böylelikle korkutucu medeniyet makinasının yaratacağı apokaliptik ve mekanik düzen kendiliğinden hislerin ve fikirlerin öne çıktığı bir düzene dönüşerek Halide Edib’in dünya savaşı öncesi karanlık dönemde kaleme alınan *Maske ve Ruhlar*’da ya da savaş sonrasında kaleme alınan *Mask or Souls*’da yaşanan yıkımın ve gittikçe kutuplaşan dünyanın içinde bile hümanist yönünü kaybetmediği göze çarpmaktadır. Gerek Türkçe gerekse İngilizce metnin, dünya savaşı öncesi ve sonrasında neredeyse tüm dünyanın üzerinde durduğu çatışma zeminine karşı, Halide Edib’in ortaya koyduğu pasifist tavrın bir manifestosu olduğunu belirtmek yanlış bir tespit olmayacaktır.

⁶²⁵ Adıvar, *Masks or Souls?*, s.86

⁶²⁶ Adıvar, *Kenan Çobanları& Maske ve Ruhlar*, s.122

⁶²⁷ Adıvar, *Kenan Çobanları& Maske ve Ruhlar*, s.96

BEŞİNCİ BÖLÜM

HALİDE EDİB'İN 1939-1964 YILLARI ARASI DEĞERLENDİRME VE FAALİYETLERİ: YURDA DÖNÜŞ, DEMOKRASİ/ ÖZGÜRLÜK ARAYIŞI

1.21. 5.1.Pasif Muhalif Halide Edib

Hitler iktidarındaki Almanya, I. Dünya Savaşı sonrası ödediği ağır bedelin sonucu olarak İngiltere ve Fransa gözünde “haklı” sayılabilecek istekler içerisindeydi. Ancak 1930ların sonuna gelindiğinde işin renginin tahmin edildiği gibi olmadığı ortaya çıktı ve dünya “göz göre göre” yeni bir savaşın eşiğine geldi. Tüm bu karmaşanın içinde Türkiye’nin lideri Atatürk’ü kaybetmesi daha başka bir kargaşa ortaya çıkarmıştı. Öncelikle arka arkaya savaşlar geçirmiş bir neslin henüz iyileşmeye çalıştığı bir dönemde, savaşın ayak sesleri duyulurken “sığındığı” kahramanı kaybetmesi duygusal bir yıkım yaşatırken, yaşanacak bir lider krizi de politik olarak bir karmaşa yaratabilirdi. Tam da bunun önüne geçmek için, “Ebedi Şef” Mustafa Kemal Atatürk’ün vefatı üzerine cumhurbaşkanı seçilen “Milli Şef” İsmet İnönü’nün yaptığı ilk icraatından biri eski muhaliflerle ile barışmak olmuştur.

Halide Edib ve Adnan Adıvar çiftine Atatürk’ün ölüm haberini, diplomatik bir görevle ABD’ye gitmeden Paris’te onları ziyaret eden Ahmet Emin Yalman vermişti. Yalman anılarında Halide Edib’in bu haber karşısında son derece üzüldüğünü aktarmıştır.⁶²⁸ Diğer taraftan bu üzücü gelişme Halide Edib’in hayatında başka bir dönemin de başlangıcı olmuş, ülkenin küskün muhalif çocukları geçmişle barışmak adına yurtlarına dönme kararı almışlardır.

Halide Edib ve eşinin ülkeye dönmek için yola çıktıkları 4 Mart 1939’da İsmet İnönü de 1700 kişinin katıldığı bir çay daveti düzenlemişti. Dolmabahçe Sarayı’nda yapılan

⁶²⁸ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C.II, (Ed.) Erol Şadi Erdinç, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret, 1997, s.1090

davette eski Başbakan Rauf Orbay da vardı.⁶²⁹ Halide Edib ve Adnan Adıvar da İstanbul'a gelişlerinin ardından hemen sonra 10 Mart 1939'da İsmet İnönü'nü ile görüşürler.⁶³⁰ Bu görüşme basında Halide Edib ve Adnan Adıvar'ın aktif siyasete katılacağı yönünde bir haberlerin basında yer bulmasına sebep olacaktır. Diğer taraftan Halide Edib kendisi ile yapılan mülakatta Neriman Hikmet'in "Mebus olacağınız rivayeti doğru mudur?" sorusuna, "Hayır böyle bir şey bilmiyorum, yok. Hiçbir şeyle meşgul değilim. Mütemadiyen yazıyorum." diyerek siyasete katılmayacağı yönünde bir cevap vermiştir.⁶³¹ Adnan Adıvar'ın da benzer biçimde mesafeli tavrı dönüşlerinin ilk zamanlarında edebi faaliyetlere ağırlık vermelerini beraberinde getirmiştir.⁶³² Bu durumun bir göstergesi de 4 Mayıs 1939 yılında yapılan Türk Neşriyat Kongresi olmuştur.⁶³³ Sağlık sorunları nedeniyle kongreye katılamasa da sonrasında Halide Edib'in kongredeki tartışmalar çerçevesinde kaleme aldığı Milli Klasikler başlıklı yazıda milli bir neşriyat oluşturabilmek adına Batı klasiklerinin çeviri yoluyla Türkçe'ye kazandırılması fikrinden bahsetmektedir.⁶³⁴ Görüleceği gibi bu süreçte sadece söylemde değil, faaliyetleri ile de siyaset uzak görünen Halide Edib'in hayatındaki önemli dönemeçlerden biri de 1940 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde kurulmuş olan İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümün başına geçmesi olmuştur.

Esasen ABD ve Hindistan üniversitelerinde konuk olarak ders vermesine karşılık klasik bir akademik süreçten geçmediği için kürsünün başına "atanmış" profesör olarak geçmiş olsa da yetkinliği ve bağlantıları ile kürsüye yaptığı katkılar uzun dönemde bu eleştirileri haksız çıkarmıştır.⁶³⁵ Halide Edib'in akademinin dışından bir profesör olarak atanması İsmet İnönü'nün özür dileme şekliydi. Diğer taraftan

⁶²⁹ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C.I, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s.41

⁶³⁰ Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C.I, s. 45

⁶³¹ Neriman Hikmet, "Halide Edib'le Mülakat", *Vakit*, 23. 03. 1939, Yıl: 22, Sayı: 7613, s.8,10

⁶³² Turhan Ada, *a.g.e.*, s.211

⁶³³ "Maarif Vekilinin Nutku", *Ulus*, 06.05.1939, s.1,6; Kongreye ilişkin tüm detaylar için Bkz. **Birinci Türk Neşriyat Kongresi**, 2.bs., Ankara: Edebiyatçılar Derneği Yayınları, 1997

⁶³⁴ Halide Edib Adıvar, "Milli Klasikler", *Akşam*, nu.7383,13 Mayıs 1939; Halide Edib, edebiyatının gelişebilmesi için, yönü Batıya dönük Türkiye'nin önemli Yunan- Roma eserlerini de kapsayan önemli Batı klasiklerinin çeviri yoluyla okuyucuya ulaşması, böylelikle oluşacak bakış açısının da edebiyatın gelişmesine katkı sağlayacağı görüşündeydi.

⁶³⁵ Mina Urgan, *a.g.e.*, .200-201

akademik hayat Halide Edib'i siyasetten uzak tutmak için de önemli bir yol olmuştu. Düzenli olarak Akşam'da yazmaya başlayan Halide Edib'in bu süreçte güncel siyasetten ziyade kültür ve edebiyat yazıları kaleme aldığı dikkat çekmektedir.⁶³⁶

1939 yılının sonbaharına gelindiğinde malumun ilanı olmuş ve II. Dünya Savaşı patlak vermiştir. Halide Edib öncesinde oluşan gerginliğin beraberinde bir savaş getireceği endişesini daha önce dile getirmiş olsa da savaş çıktığı zaman dünyanın bu duruma şaşırmasına anlam veremez. Bu dönemde kaleme aldığı yazısında Almanya'nın I. Dünya savaşı sonrasında yaptığı hazırlıklar ve izlediği politikanın adım adım savaşa doğru gittiğini son derece detaylı bir biçimde ortaya koyar.⁶³⁷ Halide Edib'in Almanya'yı savaş çıkarmaya götüren adımları ekonomik olarak okuması ise dikkate değer bir konudur. Alt orta sınıf ve üst orta sınıf olarak ayırdığı Alman orta sınıfını Nazi ihtilalinin temeline koyar. Hitler'in de içinden çıktığı, küçük esnaf ya da maddi gücü düşük alt orta sınıf ekonomik olarak güçlü durumda kabul edilebilecek Yahudiler ve ihtilallerine muhalif olabilecek komünistleri ortadan kaldırmış, büyük sermaye sahiplerine saldırarak rejim lehine ele geçirmiş ancak daha sonra da daha zengin ve eğitilmiş olan üst orta sınıf tarafından ezilmiş ve yaptıkları "kazanımlar" ellerinden alınmıştır. Hitler'in yanında bulunan bu kesim gerek yönetsel olarak gerekse ekonomik olarak savaş makinesinin makinistleri konumuna gelmişlerdir.

"Eski Millî Almanya'nın dâhili yeknesak, daha sınıfları muayyen hudutlar içinde, hülâsa içtimaî bünyesi kuvvetliydi. Hitler Almanya'sında, hariçten daha bir örnek görünmesine rağmen içinde ne şekilde patlak verebileceği malûm olmayan bir sürü istifham işareti şeklinde dinamikler vardır. Bugün bunların tepesinde, harbi vücuda getirmiş olan en hâkim kuvvet "Beynelmilel Almanya" mefkûresinin planını yapan ve bazı parçalarını tahakkuk ettiren Hitler'i bilfiil mevkîe getirmiş olan, Almanya'nın parasının ve kesesinin sahibi olan Rhur'un ağır sanayini halk eden sermaye, kafa ve küçük teşekküldür. Onlar dünya harbinin gizli olmakla beraber en kuvvetli âmilleri'dir."⁶³⁸

Halide Edib, Almanya'nın yönetimde söz sahibi olan orta sınıfın nasıl ki iç pazarı ele geçirdiyse, uluslararası arenada da hâkim olma emelleri olduğunu ifade eder.

⁶³⁶ Yazılar; İngilizler ve İngiltere

⁶³⁷ Halide Edib Adıvar, "Bu Dönen Kavga Nedir? —2- Görünür Görünmez Sebepler", **Akşam**, nu.7516, 23 Eylül 1939

⁶³⁸ Halide Edib Adıvar, "Bu Dönen Kavga Nedir? -3- Kahverengi Gömlekliler, Kara Gömlekliler", **Akşam**, nu.7520, 27 Eylül 1939

“Almanya kendi inhisarından muazzam bir Pazar tesis etmek ve onu dünyaya kapamak istiyor. Bunu da kendisine müşteri diye seçtiği müstakil milletleri Rozenberg planının çizdiği beynelmilel Almanya’nın hâkimiyetine almakla mümkün görüyor”⁶³⁹

Nazilerin alemet-i farikası Irkçılık ya da Almanların üstün ırk olduğu iddiası ise ele geçirilecek yeni topraklar yani pazarlar üzerindeki egemenliği meşrulaştırma çabasıdır:

“Dünyada bir numaralı üstün ırk Almanlar, iki numaralı üstünler Almanların mensup olduğu şimal ırklardır. Almanların merkezini teşkil edeceği bir devlet bütün şimallileri birleştirmelidir. Almanya’nın ırk imparatorluğu planında herkesin şimalî olup olmaması 151 hiç de mühim değildir. Burasını kitaba uydurmak Nazi propaganda merkezinin vazifesidir. Irkçılık her şeyden evvel Alman istilâsını haklı gösterecek bir perdeden ibarettir.”⁶⁴⁰

Halide Edib savaşa giden yolun temellerini ekonomiye dayandırmakla beraber ideolojiler arası çatışmaya da dikkat çekmektedir. Esasen liberal demokrasilerin Hitler’in faşizminin saldırganca yükselişine tepki göstermeyişi komünizmin tam karşısına yerleştirmelerine bağlar.⁶⁴¹ Liberal demokrasiler için tehdit olarak görülen komünizm ile uğraşacak yeni bir düşmanın ortaya çıkışı ile bir bakıma düşmanın düşmanı kıracağı düşünülmüştür. Halide Edib aynı zamanda Alman üstün-ırk politikası için bir öteki olarak Sovyetler coğrafyasını bulunmaz bir kaynak olarak görüldüğünü belirtmekteydi. Gerek geniş topraklar gerekse üstün Germenler karşısına konulacak Slavlar da ırkçı Nazi politikalarını beslemekteydi.

“Rusya’nın zaptı ve Almanya’nın şarka doğru yürüyüşü Avrupa Nazi imparatorluğunun tabii ve elzem bir neticesi olacaktı. Çünkü 100 milyonluk olgun bir ırkın üstünlük mudilesini (complex) tatmin için aşağı bir ırka ihtiyacı vardır. Memleketlerindeki bir avuç Yahudi bu üstünlük kompleksini tatmin edemezdi. Yahudilere yaptıklarını yapabilecekleri çok büyük bir sahaya ihtiyaçları vardı ve Alman’ın üstün ırk mudilesini tatmin edecek olan aşağı ırk Baltık, Karadeniz, Pasifik arasındaki Rus köylüsüdür. Bu kitlenin teşkil ettiği Sovyetler – İttihadı, Alman – İttihadı için en kuvvetli tehlike idi. Ural, Koş, Don havzalarının bütün petrol ve maden membaı tam inkişaf ettiği gün Rhur’ün

⁶³⁹ Halide Edib Adıvar, “Bu Dönen Kavga Nedir? -4- Beynelmilel Almanya”, **Akşam**, nu.7523, 30 Eylül 1939

⁶⁴⁰ Bu Dönen Kavga Nedir? -4- Beynelmilel Almanya Akşam, nu.7523, 30 Eylül 1939

⁶⁴¹ Versailles Antlaşmasının ağır hükümlerinin farkında olan İngiltere ve Fransa’nın bir bakıma suçluluk duygusuyla da Almanya’ya ses çıkarmadıklarını, aynı zamanda barış politikalarından yana olmalarından dolayı da herhangi bir askeri müdahaleden kaçındıklarını belirtir.

kuvveti hiçe inerdi. 160 milyon halk, 8.240.000 milyon metre murabaat arazi, hattâ bugün bütün membaı ile Almanya'dan çok kudretlidir.”⁶⁴²

Her ne kadar savaşın faşizm ve komünizm arasında çıkacağı düşüncesine kapılınsa da liberal demokrasilerin de çatışmanın içine çekilmesi uzun sürmemişti.

“herkeste, faşizm ile komünizm arasında mutlak bir ideoloji harbi çıkacağına, bu harbin iki tarafı da yıprandırıp demokrasilerin parmak kımıldatmadan kudretlerini muhafaza edecekleri kanaati oldu. Geçen seneye kadar bütün medenî dünyadaki kanaat ancak faşizm ile komünizm harp edebilir, ancak insanlar bir iman yolunda canlarını tehlikeye koyabilirdi. Yani demokrasi denilen ve hasta, zamanı geçmiş telâkki edilmeyen ideoloji için kimsenin küçük parmağını kesmeyeceğine herkes inanmış görünüyordu. Fakat Hitler demokrasileri harbe mecbur ettiği an vaziyet birdenbire değişti. Demokrasi hükümetleri mevcudiyetlerini muhafaza için harpten başka yapacak bir şey bulamayınca arkalarında, sağ, sol, orta, hulâsa siyasî kanaati ne olursa olsun kayıtsız şartsız harbe hazır olan milletlerini gördüler.”⁶⁴³

Halide Edib'e göre liberal demokrasileri savaşmaya iten güç “cebir ve zor”a karşı durma güdüsüydü. Söz konusu “cebir ve zor” gerek totaliter rejimler gerekse ekonomik olarak sermaye sahiplerinin ekonomik olarak uyguladıkları olsun, her şekilde karşısında durulması gerekmektedir. Aksi halde dünya tüm bu cebir ve zor kullanımı bitene kadar savaşmak zorundaydı. Verilecek mücadelede gerek ferdi gerekse milletler olarak özgürlüğü temele oturtan Halide Edib, gerek ferdi gerekse millet olarak özgürlüğü kaybetmeksizin bir mutabakat ortamı sağlanarak huzur ortamının tesis edilebileceği görüşündeydi.

“Demek küçük ve büyük bütün milletlerin selâmeti ve insanî bir şekilde tekâmülü için kimsenin istiklâl ve hürriyetini kaybettirmeden yeni bir milletler – arası muaşeret bulmaktır. Şurasını da söyleyeyim ki büyük milletlerden ziyade küçük milletlerin varlığı için böyle bir muaşeretin, yani cebir ve zor üzerine değil, iş bölümü üzerine müesses bir muaşeretin bulunması elzemdir. Ve inanıyorum ki her küçük millet harp sahasına giren yahut hariçte kalan, bu bâdirede cebir ve zor, üstün – ırk hâkimiyeti üzerine müesses umdelere karşı koymak mecburiyetindedir. Ve gene hakikat olan bir şey varsa o da bu milletlerarası muaşerete, bu yeni ve sağlam hürriyete yalnız demokrasi

⁶⁴² Bu Dönen Kavga Nedir? -4-

Beynelmilel Almanya

Akşam, nu.7523, 30 Eylül 1939

⁶⁴³ Halide Edib Adivar, “Neye Karşı ve Niçin?” **Akşam**, nu. 7527, 4 Teşrinievvel 1939

cephesinde değil “totaliter” cephedeki milletlerinde büyük bir kısmı inanmıştır.”⁶⁴⁴

Görüleceği gibi Halide Edib, savaşın çıkışını Almanya’nın ekonomik çıkarları doğrultusunda izlediği yol ile ilişkilendirirken, bu durumun zaman içerisinde bir ideolojiler savaşı haline geldiğidir. Genel okumanın aksine Halide Edib, dünyanın içinde bulunduğu kaotik ortamın Almanya’nın yenilmesi ile son bulduğu ve demokrasilere “kısa bir ara verilip” “gelişmeye” devam edildiği şeklinde yorumlamaz. Tüm dünya üzerinde özgürlük temelli demokratik bir ortam kurulmadığı takdirde bu savaşım devam edecektir.

Tam da bu noktada “özgürlük” mefhumu devreye girmektedir. Halide Edib, özellikle II. Dünya Savaşı’nın sonuna doğru özgürlük üzerine kaleme aldığı yazılarda özgürlük ve özgürlüğün sınırları üzerinde durması dikkat çeker. Halide Edib için huzur ortamının tesisinde merkezde duran özgürlük mefhumu belirli kurallara tabii olmalıdır. Örneğin vapurdan inerken sırf yapabilme yetisi olduğu için herkesi “iterek” vapurdan inen insan bu eyleminde özgürdür ancak bir başkasının da “sakince” vapurdan inme özgürlüğünü kısıtlamaktadır.⁶⁴⁵ İşte Halide Edib tam da bu nokta üzerinde durur. Özgürlük kullanımı vatandaşların karşılıklı mutabakata vardıkları kurallar dahilinde kullanıldığı takdirde barış ortamı tesis edilebilecektir. Bu durum benzer biçimde uluslararası ortam için de geçerlidir.⁶⁴⁶ Sadece gücü olduğu için küçük devletleri işgal edebilmesi büyük devletlerin özgürlüğü olmamalıdır. Küçük devletlerin de çıkarını koruyacak bir anlaşma ortamı içerisinde herkesin özgürlüğü muhafaza edilmelidir.

⁶⁴⁴ Halide Edib Adivar, “Neye Karşı ve Niçin?”

⁶⁴⁵ Halide Edib Adivar, “Atom Devrine Girerken- Hürriyete Dair- 1”, **Akşam**, nu. 9637, 15 Ağustos 1945

⁶⁴⁶ “Şehirlerde fert kendi hususî odasında bile, eğer bir apartmanda yaşıyorsa, hareketinde serbest değildir. Gürültü derse komşuları derhal şikâyet eder. Demek ki insanlar kalabalık merkez ve memleketlerde hürriyetlerinin bazı medeni ananelere bağlı olduğunu hatırlamak mecburiyetindedirler. Bu realiteyi unuturlarsa, bu medenî ananeler derhal kanuna inkılâp eder, saygısızların, egoistlerin yakasına sarılır. Demek ki mekân ve zamanın değişmesi fert hürriyetine bambaşka bir mâna vermiştir. Artık “hürriyet” tek başımıza bağıra bağıra söylediğimiz bir hava değil, binlerce ağızdan birden bir nevi orkestra haline gelmiş muazzam bir hareket operasıdır. Birbirimizin kulağını tırmalamadan bir ağızdan, birbirinden başka havaları âhenkli bir terkip halinde söyleyemezsek medeniyete arkamızı dönmek icap eder. Maalesef sadece sesimizi birbirimize değil dünyaya da uydurmak lâzım gelen bir çağda yaşıyoruz.” Halide Edib Adivar, “Atom Devrine Girerken- Hürriyete Dair- 2”, **Akşam**, nu. 9638, 16 Ağustos 1945

Özgürlüğün kurallara bağlanması da sakıncaları olduğu üzerinde duran Halide Edib, belirlenecek sınırların insanın “kendi içinden gelerek”; bir bakıma ananevi etik kaygılar ekseninde şekillenmesi gerektiğini belirtir. Zira devlet ya da otorite tarafından belirlenen kuralların zaman içerisinde aşırılaşarak totaliter rejimlere evrilmesi kuvvetle muhtemeldir.

“Fakat şunu da unutmamalı ki, her ferdi Karun kadar zengin bir cemiyet içinde de hürriyeti mutlak yaşatmak mümkün değildir. Çünkü hürriyet sadece maddî vasıtalarla yaşayamaz. Hürriyet her mânasıyla derece derece her fert ve zümrenin paylaşması, herkesin birbirinin fikir, hareket ve söz hürriyetine hürmet etmesi şartıyla payidar olabilir. Çünkü bu vaziyet bir nevi müteakıl medenî kontrol vazifesi görür, çünkü hürriyet, cemiyet, fert tarafından kontrol edilmediği zaman, anarşi denilen ve istibdat mekanizması yaradan, hürriyeti inhisar altına alan diktatörlükler vücuda getirir. Serbest intihap, muhtelif partiler, serbest matbuat, saire vesaire hürriyeti her zaman korumadığı mukadder olmamıştır. Buna en yakın misallerden biri İtalya olmuştur. Demek ki, hürriyeti yalnız haricî bir idare mekanizmasıyla de yaşatmak mümkün değildir. Mutlak ve mutlak bazı manevî vasıflar lâzımdır.”⁶⁴⁷

Son olarak değinmek gerekir ki Halide Edib’in II. Dünya Savaşı süresince yazdığı totaliter rejim karşıtı yazılarının sadece uluslararası ortam dâhilinde değerlendirmek eksik olacaktır. Türkiye savaşa girmemiş olsa da siyasi ve ekonomik yaşam derinden sarsılmıştı. İsmet İnönü, savaş ortamının da gerektirdiği mecburi koşulların etkisi ile büyük bir gücü elinde toplayarak “Millî Şef” sıfatını pekiştirmişti.⁶⁴⁸ Almanya’nın SSCB üzerinde yürüyüşünün başlangıçta başarılı gidiyor oluşu Türkiye’de de azınlıklara karşı rahatsız edici bir tavrın gelişmesine cesaret vermiştir. Bunun bir uzantısı olarak 1942 Kasım’ında çıkan gelir yasası ile savaştan gelir sağlayan işletmecilerin kazançlarından büyük paylar alınmaya başlandı ancak söz konusu servet sahipleri belirlenirken temel kıstas gayrimüslim olmalarıydı. Vergilerini ödeyebilmek için ellerindeki malları değerlerinin çok altına satmak zorunda kalan Gayri-Müslimler

⁶⁴⁷ Halide Edib Adıvar, “Atom Devrine Girerken- Hürriyete Dair- 3”, **Akşam**, nu. 9640, 18 Ağustos 1945

⁶⁴⁸ Hükümet 1940’ın başında istifçilik, vurgunculuk ve savaşın çıkışından itibaren süregelen yokluk durumunun önüne geçebilmek için Millî Koruma Kanununu yürürlüğe soktu. Temel ihtiyaç maddelerine narh uygulanırken, çalışma saatleri uzatıldı ve hafta tatilleri kaldırıldı. Dolaylı vergiler büyük ölçüde artırıldı. Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde...**, s. 120

ve 17. Yüzyılda İslamiyet'i benimsemiş gayrimüslim kökenli "dönme" vatandaşlar ticari sahadan çekilirken bir Müslüman burjuvazisi ortaya çıkmıştır.⁶⁴⁹ Esasen bu durum Halide Edib'in Almanya'da Yahudilere yapılan baskılarla zenginleşen orta sınıf değerlendirmesine denk düşmektedir. Hatta Halide Edib, ada vapurunda kulak misafiri olduğu bir sohbeti aktardığı yazısında başka ağızlardan durumu çarpıcı biçimde özetler:

"İktisatta "hürriyet" bence birkaç bin kişinin inhisarına giren hürriyetse... Diktatörler hep zengin zümrelerin, zengin zümrelerin, zengin olmak için her insanî hissi çiğneyen ipsisizlerin omuzlarında yükselir.

Seninle konuşulmuyor, sen galiba sosyalist oldun...

- Hiç bir "ist" olmadım. Ev sahibim kolumdan tutup sokağa atamayacağı bir ev, çoluğum çocuğum için medenî bir seviye, emniyet ve sıhhat içinde yaşayacak bir durum istiyorum. Bunun asgarisini yaptığı için fena işlese, suiistimallere tamamen mâni olmasa bile de gene devletçi bir hükümete bağıyım. Hükümetten en büyük şikâyetin harp içinde zaruri olarak büyük bir kısım ekmeğine zor katık bulurken, sizin gibilerin kilosu seksen liradan havyar yemesine müsaade etmesidir."⁶⁵⁰

5.1.1.Sinekli Bakkal: Doğu- Batı Arasında Ahenk Arayışı

Halide Edib'in karanlık savaş atmosferinden bir parça da olsa uzaklaşmasına olanak tanıyan gelişme 1942 yılında ilki gerçekleşen CHP Sanat Mükâfatını en iyi roman dalında *Sinekli Bakkal* ile kazanması olmuştur. 1936 yılında *Clown and Daughter* [Soytarı ve Kızı] adıyla İngilizce olarak basılan *Sinekli Bakkal*, aynı yıl içinde Türkçe olarak da yayımlanmış ve gerek İngiltere gerekse Türkiye'de önemli ölçüde ilgi görmüştür.⁶⁵¹ Halide Edib, Doğu- Batı ikilemi üzerinden medeniyet- kültür tartışmasına girdiği Sinekli Bakkal'da daha geniş karakter ve mekân kullanımı ile daha toplumsal konulara değinmektedir. II. Abdülhamid devrinde Aksaray semtindeki Sinekli Bakkal Sokak çevresinde gelişen olaylarda bir imamın kızı olan Emine ve meddahlık, oyunculuk yapan Tevfik'in kızları Rabia merkezdedir. Rabia ebeveynleri

⁶⁴⁹ Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde...*, s. 121

⁶⁵⁰ Halide Edib Adivar, "Atom Devrine Girerken- Hürriyete Dair- 2", *Akşam*, nu. 9638, 16 Ağustos 1945

⁶⁵¹ Kitap 4 defa Sırpça (1959), Portekizce (1954), Fince ve Fransızca dillerine de çevrilmiştir. Enginün, *Halide Edib Adivar'ın Eserlerinde...*, s. 225-226

ayrı babası sürgünde olduğu için ondan ayrı, dede ve annesinin etkisi ile dini bir eğitimle büyüyen bir çocukken, her şey babasının dönüşü ile değişir. Babası Rabia'ya başka bir dünyanın kapılarını açarken, Rabia aldığı hafızlık eğitiminin bir parçası olarak mevlit okumaya da devam etmektedir. Aynı zamanda tasavvuf müziği eğitimi de alan Rabia'nın yolları Peregrini isimli bir İtalyan ile kesişir. Rabia'ya âşık olan Peregrini sonrasına Müslüman olarak Rabia ile evlenecek ve nihayetinde II. Meşrutiyet'in ilanı ile tüm toplumda olduğu gibi Sinekli Bakkal'a da bir özgürlük ve huzur havası hâkim olacaktır.

Burada ana hatlarını vermeye çalıştığımız Sinekli Bakkal, Halide Edib'in uyum ve barış içinde yaşamak şiarının roman örgüsü içinde sunulmasıdır. Doğu'nun geleneksel, uhrevi yönünü temsil eden Rabia ile Batılı buna karşılık Doğu kültürüne kıymet veren Peregrini'nin evliliği bir bakıma Doğu ve Batının ya da geleneksel ile modernin bir harmonisini temsil etmektedir. Dini bir eğitimle büyümesine ve bu yönünü muhafaza etmesine karşılık bağınaz olmayan Rabia ile geleneksele karşı hayranlık ve saygı duyan Peregrini'nin bir aradalığı Halide Edib'in arzuladığı dünya siyasetinin de bir tezahürü olmuştur. Nitekim Halide Edib, II. Dünya Savaşı süresince ve sonrasında da bir mutabakat ortamı oluşturulması ve özgürlük mefhumu çerçevesinde karşılıklı saygı üzerine kurulu bir siyasal ortamın kalıcı barışı sağlayabileceği görüşü de 1936 yılında kaleme aldığı Sinekli Bakkal'da öncelemiş olmuştur.

Romanın başarısı edebi çevrelerce de kabul edilmekle beraber⁶⁵² basımın ardından geçen altı yıl sonrasında ödül alıyor olması, Halide Edib'in "pasif" muhalefетinin farkında olan İnönü'nün belki de bu tavrı yumuşatmak adına desteklediği bir karar olabileceğini akıllara getirmektedir. Buna karşılık Halide Edib önce üniversite kürsüsü sonrasında kitap ödülü ile tek parti hükümeti tarafından onore edilmekte olsa da düşünce sisteminin merkezine koyduğu "özgürlük" mefhumu üzerine gölge düşürebilecek her konuda muhalif tavrını esirgemeyeceğini göstermekten geri

⁶⁵² Abdullah Uçman, "Sinekli Bakkal'da Devrin Sosyal ve Siyasal Meseleleri", **Halide Edib Adıvar**, (Ed.) Emel Kefeli, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018, s.238

durmamıştır. Hatta bu dönemde hapiste olan Nazım Hikmet'e verdiği destek de bu durumun açık bir göstergesidir.⁶⁵³

Esasen komünizme herhangi bir yakınlık duymayan hatta mevcut uygulanış biçimini Faşizm ile eş tutan Halide Edib'in Nazım Hikmet'e olan yakınlığı siyasi yakınlıktan farklı olarak düşünce özgürlüğü ile ilgiliydi.⁶⁵⁴ Halide Edib, elbette Nazım Hikmet'in edebiyatçı yönünü beğenmekte ve takdir ettiğini de açıkça ifade etmekteydi.⁶⁵⁵ Ancak aslolarak Nazım Hikmet'in siyasi görüşleri nedeniyle hapis yatıyor olması Halide Edib'i rahatsız etmekteydi. Elbette ülkenin büyük bir şairine "revâ" görülen bu durumu bir bakıma kendi yaşadıkları ile özdeşleştirmiş olması oldukça mümkündür. Hatta Halide Edib'in Nazım Hikmet'in Taranta Babu'ya Mektuplar isimli eserini İngilizce'ye çevirip 1936 yılında Bombay Chronicle'da yayımlatmıştı.⁶⁵⁶ 1943 yılına gelindiğinde ise Adnan Adıvar, Mareşal Fevzi çakmak ile Nazım Hikmet'in affı üzerine konuşacaktı.⁶⁵⁷ Nihayet 1949 yılında Nazım Hikmet'e özgürlük kampanyasında imzacı olan isimlerden ikisi Halide Edib ve Adnan Adıvar çifti olacaktı.⁶⁵⁸

⁶⁵³ Nazım Hikmet, ordu mensupları arasında komünizm propagandası ve örgütlenme faaliyetleri yürüttüğü iddiasıyla 1938 yılında yargılanarak 28 yıl 4 ay hapse mahkûm olmuş; 1950 yılında TBMM'den çıkan genel af ile özgürlüğüne kavuşmuştur.

⁶⁵⁴ Halide Edib, *Sinekli Bakkal*'ın ödül almasının ardından Vedat Günyol'a verdiği röportajda Nazım Hikmet'ten bahsediş şekli düşünce yapıları arasındaki mesafeyi ortaya koymaktadır: "Nazım Hikmet kendi neslinin en büyük şairidir, kanaatimce, dâhi derecesine en yakın olanıdır. Fakat bu kudret onda tek – fikirli olmasından ve bazılarımızın iştirak etmediği ideolojisinden değildir; o, ideolojisine rağmen inkişaf etmiştir ve olgunlaştıkça, ideoloji çerçevesinden eserlerini çıkardıkça daha bariz bir şekilde göze çarpar olmuştur." Vedat Günyol, "Eveleme Geveleme", **Akşam**, nu.9659, 6 Eylül 1945

Buna karşılık Nazım Hikmet'in cevabı da oldukça kinayelidir:

"Hey sersem bayan, dedim, ben bir dahi değilim, fakat iyi bir sanatkârım ve bunu her şeyden önce ideolojime borçluyum. Eğer sizin iyi sanatkarlarınız yoksa ideolo-jinizin bugün artık iyi sanatkara muhteva olamayacak kadar tefessüh etmiş olmasından gelir." Nazım Hikmet, **Kemal Tahir'e Mahpushaneden Mektuplar**, 5. bs., İstanbul: Adam Yayınları, 1993, s.124-125

⁶⁵⁵ Nazım Hikmet, **a.g.e.**, s.22-23, 37, 71-72, 124

⁶⁵⁶ Çalışlar, **a.g.e.**, s. 431

⁶⁵⁷ Nazım Hikmet, **a.g.e.**, s.107

⁶⁵⁸ Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim**, C.II, s.1500

1.22. 5.2. Halide Edib Milletvekili Olarak Aktif Siyasete Giriş

Özgürlük meselesi sadece Halide Edib'in gündemini meşgul etmiyordu. II. Dünya Savaşının sona ermesi ve faşist diktatörlüklerin hezimete uğraması sonucunda dünyada bir değişim süreci yaşanmaya başlamıştır. İsmet İnönü de bu değişimin farkındaydı. Savaş koşullarının da etkisiyle sert politikalar yürütmek durumunda kalmaları tek parti yönetimini daha da katılaştırmıştı ancak bu durum dünyanın gitmekte olduğu yöne uygun görünmemekteydi. CHP içinde bir kesim liberalleşme yönünde tarafını belirlerken sistemin liberalleşmesine sıcak bakmayan önemli bir kesim de vardı. Hatta daha da devletçi bir düzen taraftarı olan bu düşüncenin bir uzantısı olarak Haziran 1945 tarihinde çıkan Çiftçiye Topraklandırma Kanunu, topraksız ya da az topraklı çiftçiye büyük toprak sahipleri ile beraber kullanılamayan devlet arazilerini, dini vakıf arazilerini ve mülkiyeti belli olmayan arazileri dağıtılmasını kapsamaktaydı.⁶⁵⁹ İşte tam da bu durum “ipleri koparmış” Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan ve Celal Bayar'ın itirazlarını içeren “Dörtlü Takrir” olarak anılacak önergeyi CHP grubuna vermişlerdir. Anayasal hakların, siyasi hak ve hürriyetlerin kullanımına realitede olanak sağlanabilmesi için parti yönetiminde bir düzenlemeye gidilmesi vurgusunun yapıldığı önerge büyük tartışmalara yol açmış ve önergeyi veren dört vekil dışındaki tüm milletvekillerinin red oyu ile kabul edilmemiştir.⁶⁶⁰ Önerge aniden siyasal bir muhalefete dönüşmüştür. Dörtler olarak anılan bu isimler çok partili siyasal sisteme geçilmesi, demokrasi ve özgürlük vurgusu yaptıkları takrir ile bir bakıma manifestolarını ilan etmişlerdir. Her ne kadar Celal Bayar istifa etmiş ve diğer isimler CHP'den ihraç edilmişlerse de İsmet İnönü bu durum karşısında sessiz kalmamış; 1 Kasım 1945'te, mevcut sistemini yeni ortaya çıkan demokratik ve kapitalist dünya düzeniyle uyumlu hale getireceğini duyurarak, demokratik bir ortamın gerekliliği olan muhalefetin oluşmasına destek vermiştir.⁶⁶¹

⁶⁵⁹ Konu ile ilgili detaylı değerlendirme için Bkz. Cemil Koçak, **İkinci Parti, Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, C. I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s.171-228, 253-296,

⁶⁶⁰ Tevfik Çavdar, “Demokrat Parti”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. VIII, (Ed.) Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, s.2064

⁶⁶¹ Feroz Ahmad, **Bir Kimlik...**, s.122

Oluşan muhalefet CHP içinden ayrılan liberaller ve sol görüşlü aydınları ortak bir amaç dahilinde birleştirmesi açısından oldukça ilginçtir. Bu iki farklı görüşün ortasında duran isimler ise Zekeriya- Sabiha Sertel çifti olmuştur. Sosyalist olan Zekeriya- Sabiha Sertel çifti⁶⁶² tek parti uygulamalarına karşı tek bir muhalefet cephesinin kurulmasından yana bir çaba göstermişler ve bu doğrultuda liberal muhalifler ile yakın ilişkide bulunmuşlardır. Elbette bu isimlerden biri de Halide Edib olacaktır.⁶⁶³ Halide Edib'in daha önce Sertellerin çıkardığı Tan gazetesinde romanları tefrika edilmekle beraber daha farklı bir çalışma ortaklıkları bulunmamıştır. Ancak Serteller ortak muhalefetin sesi olarak çıkarmayı planladıkları Görüşler dergisine destek istediklerinde Halide Edib, ilk sayı olmasa da ikinci sayı için yazı verebileceğini belirtmiştir.⁶⁶⁴ Ancak Halide Edib'in yazısı yayımlanamadan dergi ilk sayısından sonra yayın hayatına veda etmiştir. Bu durumu yaratan gelişme ise derginin çıkmasının ardından Tan Matbaası'nın CHPlî gençler tarafından basılması ve komünizm aleyhine sloganlar atılması olmuştur.⁶⁶⁵ Esasen bu durum dergide yazılarının yayımlanacağı ilan edilen Adnan Menderes, Tefvik Rüştü Aras ve Celal Bayar'ın⁶⁶⁶ yeni bir parti kurmakta olmaları ve bu partinin komünizmle herhangi bir ilişkisinin olamaması gerektiğine yönelik verilen bir gözdağıdır. Diğer taraftan Muhalefete izin verilmiştir ancak gideceği çizginin yönü de bu izinle beraber belirlemiştir.

⁶⁶² Koçak, **İkinci Parti**, s.299

⁶⁶³ Niyazi Berkes, "sütten ağzı yanan" Adnan Adıvar ve Rauf Orbay'ın Sertellerin bu girişimine mesafeli kaldıklarını belirtir. Niyazi Berkes, **Unutulan Yıllar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s.350

⁶⁶⁴ Sabiha Sertel anılarında Halide Edib ile görüşmesini aktarırken Görüşler dergisine, içerisinde hoşlanmadığı yazarlar olmasına karşılık, yazı vermeyi kabul ettiğini ve bunun üzerine Adnan Adıvar'ın bu durumu, İsmet İnönü'ye ihanet olarak adlandırmasına verdiği cevabı şu şekilde aktarmıştır:

Adnan Bey hemen doğruldu.- — Halide, Halide, ne yapıyorsun? Biz İsmet Paşa'ya karşı nasıl çıkabiliriz? Bizim memlekete gelmemiz için sarfettiği gayretleri unutuyor musun? dedi. Halide Hanım yine kati bir dille cevap verdi: — Atatürk bize karşı çıktığı, bizi memleketten kaçma zorunda bıraktığı zaman, İsmet Paşa'nın, Atatürk'ü desteklediğini de unutmuyorum. İnandığım bir davayı savunmak için, şahsıma yapılan yardımı da unutabilirim. Bu, bizim şahıslarımız meselesi değil, memlekette demokratik bir rejimin kurulması meselesidir." Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, 2 bs., İstanbul: Belge Yayınları, 1987, s. 290-291

⁶⁶⁵ Tan Gazetesine yapılan saldırının bir uzantısı olarak ülkücü bir grup da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ni basmış ve solcu hocalara saldırmışlardır. Halide Edib ise asistanı olan Mina Urgan'ı korumak adına bir odaya kapatıp, ortalığın yatışmasını beklemiştir. Mina Urgan, **Bir Dinozorun Anıları**, s.206 Yaşananların Halide Edib'e 31 Mart 1909'da karşı karşıya kaldığı linç tehlikesini hatırlatmış olması muhtemeldir. Dolayısıyla bu durum muhalif tavrını yazıya dökme hususunda daha temkinli davranmasına sebep olmuştur.

⁶⁶⁶ Belirtilen isimler yazılarının yayımlanacağı ilan edilse de yetiştiremediklerini belirterek herhangi bir yazı göndermemişlerdir. **Görüşler**, Aralık 1945, n.1, y.1

Nihayet 1 Aralık 1945 tarihinde Celal Bayar verdiği bir demeçte yeni bir parti kurma girişimlerinin olduğunu haberini vermiş ve 1946 yılının ocak ayına gelindiğinde CHP'den ayrılan “Dörtler”in öncülüğünde yeni parti, Demokrat Parti adıyla siyaset sahnesinde yerini almıştır.⁶⁶⁷

Hızla örgütlenen Demokrat Parti'ye halkın ilgisi de eklenince CHP önce seçim kanununda değişiklik yapıp sonrasında belediye seçimlerini erkene seçerek önlem alma yoluna gitti. 1946 genel seçimleri tam da bu atmosfer altında yapıldı. Sandıklardan Demokrat Parti oylarının tahminden fazla çıkıyor olması CHP temsilcilerini endişelendirmiş ve oy sandıklarının kaybolması, yakılması gibi demokrasi ile bağdaşmayacak gayriresmi uygulamaların yapılması ile 1946 seçimleri tarihe “hileli seçimler” olarak geçmiştir. CHP seçimlerden galip çıksa da Demokrat Parti de mecliste sesini duyuracak sandalyeyi kapmayı başarmıştır. Adnan Adıvar'ın da müstakil aday olarak Demokrat Parti listesinden girdiği seçimde İstanbul milletvekili olarak uzun yıllar sonrasında TBMM'ye dönmesi Halide Edib için de önemli bir gelişme olmuştur.⁶⁶⁸

Bu dönemde ülke siyasetine mesafeli kalan Halide Edib'in dikkatini çeken Avrupa'daki gelişmeler olacaktır. Avrupa'da ekonomik bir iş birliği örgütlenmesi ile başlayan ve siyasi bir birlikteliğe doğru giden süreç Halide Edib'in ilgisini yönelttiği önemli bir konu olmuştur. Halide Edib, ekonomik birtakım iş birlikleri yapılsa da siyasi bir bütünleşmenin mümkün olsa bile uzun ömürlü olmayacağını belirtir. Esasen

⁶⁶⁷ İnönü, bu karar neticesinde Celal Bayar ile görüşmüş ve muhalefetin “şart”larını belirlemişlerdir. Dış politikada polemiklere girilmeyecek Atatürk ilkelerinden ödün verilmeyecek ve irticaya mahal verecek herhangi bir eğilime izin verilmeyecektir. Çavdar, a.g.m., s.2064 Başlangıçta CHP böyle bir muhalefeti desteklemekteydi. Böylelikle CHP totaliter bir parti olduğu yönünde yapılan eleştirilere karşılık vermiş olacak diğer taraftan parti içindeki muhalif seslerden kurtulunmuş olacaktı. Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 487

⁶⁶⁸ İsmet İnönü, Demokrat Parti'yi içeriden zayıflatılabilmek adına aralarında Adnan Adıvar'ın da bulunduğu müstakil milletvekilleri ve CHP'den ayrılan diğer vekiller ile “Müstakiller Grubu” kurulmasını teşvik etmekteydi. Hatta bu tarihlerde Halide Edib ve Adnan Adıvar ile yaptığı bir görüşme, söz konusu müstakiller grubunun kurulacağı yönünde bir tevatürün dolaşmasına sebep olmuştur. Halide Edib bu haberi sert biçimde yalanlamıştır. Samet Ağaoğlu ise anılarında İsmet İnönü'nün görüşme sırasında Adnan Adıvar'a hitaben “Celal Bayar ile beni çekiştiriyor musunuz?” sorusuna, sorunun muhattabı olmasa da Halide Edib hiddetle cevap vererek, biz dedikodu yapmayız, eleştiririz. Sizi de Bayar'ı da eleştiriyoruz diyerek cevap vermiştir. Bu küçük anekdot bile Halide Edib'in her şartta eleştirel tavrını muhafaza ettiğinin en belirgin örneklerinden biridir. Samet Ağaoğlu, **Siyasi Günlük, DP'nin Kuruluşu**, (Ed.) Cemil Koçak, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s.587

ulusların farklılıklarını muhafaza etmek sureti ile karşılıklı anlayış ortamı içerisinde bir iş birliğine gitmeleri daha makbul bir durumdur. Halide Edib bu noktada Avrupalı gençlere bir araya gelebilecekleri “insani ve uzun vadede barışı sağlayabilecek değerler” aşılması ile uzun bir sulh sağlamaya destek olacaktır.⁶⁶⁹ Görüleceği gibi Halide Edib, Avrupa’daki yeni bir oluşumun da ancak sindirilerek ve geleneksel ve insani değerlerin ön plana çıkarılması ile başarılı olacağını belirtirken mekanik bir birleşmenin, tek tip Avrupalı yaratma çabasının uzun vadede barışı getiremeyeceği görüşünü ortaya koyar. Halide Edib için önemli olan farklılıkların muhafaza edilerek, çok seslilik ve çok renklilik içerisinde uyuma ulaşmadır. Esasen açıkça ifade etmese de benzer bir durum ülke siyaseti için de geçerlidir. Ülkede belirginleşen anti-komünist politikalar adeta bir cadı avı gibi komünist avı başlatmış, diğer taraftan Demokratlar ve CHPliler arasında keskinleşen muhalefet de Halide Edib’in vurgusunu yaptığı “uyum” ortamının tam zıddı yönde bir atmosfer yaratmıştır.

Demokratların seçimde yaşananlar neticesinde sertleşen muhalefetleri, CHP’nin aynı ölçüde verdiği karşılıklar siyasi atmosferi oldukça gerginleştirmiştir. Kapitalist liberal demokrasiler ve komünist sistem arasında iki kutuplu bir düzene evrilen dünya siyaseti de Türkiye’deki sosyo- politik ortamı etkilemekteydi. Kendini iyiden iyiye gösteren sol akımlara karşı tahammülsüz ve baskıcı tutum da özellikle akademik çevrelerde huzursuz bir ortam yaratmaktaydı. Tüm bu çekişme içerisinde bunalan halkın da Demokrat Parti’ye olan yönelimi ortamı iyiden iyiye kızdırmıştı. Halide Edib tüm bu karmaşa içinde arka planda kalmayı tercih etmiştir. Adnan Adıvar’ın Ankara’ya gitmesi ardından akademik ve edebi çalışmalarına ağırlık veren Halide Edib’in gazete yazılarının da seyrekleştiği dikkat çekmektedir. 1950 yılında gelindiğinde Halide Edib tarafında dikkat çekici bir hareketlenme başlayacaktır.

1950 yılı, Halide Edib’in düşünsel alanda her zaman var olsa da aktif siyasette yer alan bir vekil olarak siyaset sahnesinde kendisini göstereceği tarih olması açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Halide Edib’in aktif siyasete yönelmesinin ilk sinyalleri seçim kanunundaki değişiklik üzerine kaleme aldığı yazısı ile kendisini

⁶⁶⁹ Halide Edib Adıvar, “İç Birliği ve Sulh”, **Akşam**, nu. 10167, 6 Şubat 1947

göstermiştir. 1946 seçimlerinde uygulanan usule göre oylar açık kullanılırken sayımlar gizli yapılmıştır. Bu durum seçimlerin güvenilirliğini tartışmalı hale getirmiştir. Konu üzerinde gerek muhalefet gerekse kamuoyu sıklıkla durmuş ve yapılan eleştirilerin bir sonucu olarak yeni seçim yasası 16 Şubat 1950 tarihinde çıkarılmıştır. Yasaya göre tek dereceli, genel, eşit, gizli oyla yapılacak milletvekili seçimlerinin sayımları ise açık yapılacaktır. Seçim yargı denetim ve gözetiminde olacak dolayısıyla olası bir anlaşmazlıkta yargı mercilerine başvurulabilecektir. Halide Edib'i oldukça heyecanlandırdığı anlaşılan bu gelişme ile ilgili olarak Akşam gazetesinde yayımlanan yazısında çıkan kanunun demokrasi serüveninde de önemli bir aşama olduğunu belirtir.

“... acaba ne kadar fire ile bu kanun sayesinde seçim serbestliğini başaracaktır? Bunu tahmin etmek ne kadar güç olursa olsun, bir çeyrek asra yakın tek parti ve totaliter zihniyetle yaşamış olan bir memleketin meclisinden böyle bir kanunu geçirmek, modern manada demokraside bir köprü başı elde etmek demektir. Bu kanunla umumi seçime girerken- hiç olmazsa şehirlerde ve kasabalarda- eski seçimlerden fazla halkın reyini serbesçe kullanması imkânı hasıl olduğuna inanmak mümkündür.”⁶⁷⁰

Halide Edib'in yazısını bitirirken yaptığı çoğulcu demokrasi vurgusu da dikkat çekicidir:

“...gerçi şu ya da bu parti mensuplarının kendi partilerine rey vermeleri az çok tabii ise de sayıları her halde beş altı milyonu geçen ve hiçbir partiye tamamen mal olmayan vatandaşların neye ve nasıl rey vereceklerini tahmin etmek imkansızdır. İşte bu kendi başına üstünde durulacak ve ciddiyetle tetkik edilecek bir meseledir. Çünkü demokrasi fi tarihinden beri “en büyük ekseriyetin en büyük faydası ve saadeti” demektir. Mamafih demokrasinin aynı zamanda akalliyetlerin, hatta ferdin hakkını korumakla mükellef olduğunu unutmamak lazımdır. Bu noktanın bütün demokrasilerde az çok muvaffakiyetle halledildiğini hatırd tutmak şartiyle, en büyük ekseriyetin en büyük faydası ve saadetinin ne kadar muhtelif, hatta bazen zıt görünen ne kadar çok cephesi olduğunu düşünmek ve ona göre hazırlanmak yalnız siyasi partilerin değil bütün rey sahibi vatandaşların da kabiliyet ve kudretlerine göre düşünmek, vazifelerini yapmak için bu büyük seçim çok mühim bir fırsat olacaktır.”⁶⁷¹

⁶⁷⁰ Halide Edib Adıvar, “Seçim Kanunu Çıktı”, **Akşam**, nu. 11264, 20 Şubat 1950

⁶⁷¹ Halide Edib Adıvar, “Seçim Kanunu Çıktı”

Hem partilerin seçmenin benzer düşünceler etrafında toplansalar da münferit istekleri ve yönelimleri olabileceği ve demokrasilerin de çoğunluğun iktidarı sağlansa da bu farklılıkları muhafaza edeceği bilincinde olacak hareket etmelerini, halkın da bu bilinçle sandığa gitmesi gerektiğini belirterek demokratikleşme sürecinde bireysel özgürlüklerin de gözden kaçırılmaması gerektiğinin altını çizmektedir.

Türkiye'nin çok partili hayata geçişi 1946 seçimlerinde gerçekleşmiş olsa da yeni seçim kanunu ve DP lehine gerçekleşen toplumsal desteğin artışı Halide Edib'i oldukça heyecanlandırmıştır. Öyle ki benzer tarihlerde seçime gidecek olan İngiltere üzerine kaleme aldığı yazısında, İngiliz politikacıların söylemlerinde refah, istihdam ve özel teşebbüslere bırakılmış bazı alanlarda millileştirme kavramları üzerinde durduklarını belirtir. Bu üç temel kavram İngiltere'de siyasal partilerin programlarını şekillendiriyor olsa da tüm demokratik yönetimler ve tabii ki demokratikleşme sürecinde önemli bir merhalede bulunan Türkiye için de örnek teşkil etmelidir.⁶⁷² Görüleceği gibi Halide Edib, çok partili siyasal hayata dair önemli umutlar beslemekteydi. Hatta henüz başlangıç safhasında olan çok partili siyasal ortama göre hayli ileri bir aşamada bulunan İngiltere'yi örnek gösterecek kadar coşkulu bir beklenti içindeydi.

Halide Edib cephesindeki seçim kanunu sonrasında yaşanan hareketliliği, Akşam gazetesinin son 50 yılın en etkili isimleri anketinde 8. sırada yer alması izledi.⁶⁷³ Aynı günlerde, Demokrat Partili bir ismin Halide Edib'e partilerinden aday olması yönünde bir teklifle gitmesi ve hemen ardından 25 Nisan 1950 tarihinde çıkan Son Posta gazetesinde Demokrat Parti'nin adayları arasında gösterilmesi ile Halide Edib'in İzmir'den bağımsız aday olarak seçime katılacağı duyurulmuş oluyordu.⁶⁷⁴

Halide Edib'in adaylığı oldukça dikkat çekmiştir. Hatta Türk Kadınlar Birliği başkanı gazeteci İffet Halim Oruz, Kadın gazetesi için kendisi ile bir söyleşi gerçekleştirmiştir. İffet Halim Mecliste daha fazla kadın vekil olması yönündeki görüşüne Halide Edib,

⁶⁷² Halide Edib Adıvar, "Bir Seçim Numunesi", **Akşam**, nu. 11266, 22 Şubat 1950.

⁶⁷³ "20 Türk Şahsiyeti", **Akşam**, 11 Mart 1950

⁶⁷⁴ Çalışlar, **a.g.e.**, s.447; "D.P. Aday Listesi İlan Edildi", **Son Posta**, 25.04. 1950, no:5637

sayının değil niteliğin daha önemli olduğu vurgusunu yapıyordu.⁶⁷⁵ Çalışlar'ın da dikkat çektiği gibi bu durum demokrasilerde çok sesliliğin uyumunu savunan Halide Edib ile çelişmektedir. Diğer taraftan hiçbir zaman aktif olarak feminist mücadele içinde olmayışı ve daha ziyade erkek kardeşler kulübündeki “kız kardeş” rolünü benimsemiş olduğu hatırlandığı takdirde de bu tavrı şaşırtıcı değildir. Hatta “silah arkadaşı” İsmet İnönü, Halide Edib'in Demokrat Parti'den aday olmasına sinirlenip, CHP'nin daha çok kadın vekil adayları olduğu vurgusu⁶⁷⁶ üzerine Halide Edib, çok sayıda kadın vekil olmasının bir önemi olmadığını belirtmesi⁶⁷⁷ de siyasi düşünce dünyasında “kadın mücadelesi”nin, her zaman var olmakla beraber, merkezi bir rol oynamadığını ortaya koymaktadır.

Halide Edib yoğun bir seçim çalışmasının ardından 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimler sonucunda İzmir milletvekili olarak TBMM'ye girmiştir.⁶⁷⁸ Halide Edib'in milletvekili olarak Meclis kürsüsünden yaptığı ilk konuşma ise oldukça dikkat çekici olmuştur. Demokrat Parti programındaki eğitim başlığı altındaki maddeler üzerinden yaptığı analizleri aktardığı konuşmasında eğitim politikaları üzerinde detaylı bir biçimde durur. Halide Edib, Tek Parti yönetiminin öğrencileri de totaliter rejimin bir parçası haline getiren farklılıkları yok edip “tek”leştiren, endokrine edici “maarif” sisteminin detaylı bir düzenlemeden geçmesi gerektiğini savunur.

Halide Edib son olarak parti programındaki “ilmin, tekniğin ve güzel sanatların süratla gelişmesini sağlamak için bütün vasıta ve tedbirlere başvurmak” ifadelerini olası bir aşırılığa yol açma ihtimaline karşılık sakıncalı bulur.

“Fakat programın sonlarında, şimdiye dikkati çekmemiş bir fıkra vardır ki; bunun üstünde durmayı bir vicdan borcu addediyorum. Bu da, aşırı cereyanların tehlikesinden bahsederken, mizah ve tenkid kisvesi altında

⁶⁷⁵ İffet Halim Oruz, “Halide Edib Adıvar”, **Kadın Gazetesi**, 08.05.1950; aktaran Çalışlar, **a.g.e.**, s. 448

⁶⁷⁶ Çalışlar, **a.g.e.**, s.448

⁶⁷⁷ “Prof. Halide Edib Adıvar'ın İzmir'de konuşması”, **Akşam**, 9 Mayıs 1950

⁶⁷⁸ 1950 seçimlerinin Adıvar çifti için çarpıcı olan kısmı ise Adnan Adıvar'ın son anda liste dışı kalmasıdır. Her iki parti listesinden de aday gösterilerek, partiler üstü bir hakem gibi TBMM'de bulunmak isteyen Adnan Adıvar'ın bu isteği gerçekleşmemiş, listelere alınmamıştır. Torunları Ömer Sayar'ın aktardığına göre Adnan Adıvar bu duruma oldukça içerlemiştir. Çalışlar, **a.g.e.**, s.449; diğer taraftan bu sefer Meclis'te söz sahibi olan ismin Halide Edib olması, kadın olması nedeniyle Cumhuriyetin ilk yıllarında uzak kalmak zorunda olduğu Parlamente'ye girmiş olması açısından oldukça önemlidir.

yapılabilecek neşriyata karşı yapılan ve zorla hareket edilebileceğini müphem bir surette ifade eden bir kaç satırdır...gerek yanlış dahi olsa kanaat halinde buna inanmış olanlara, gerek birtakım politika kastiyle şu veya bu ideolojiden bahsedenlere gelince; onlara, zorla ve cebirle karşı gelmeye, galebeye çalıştığımız zaman tehlikeli bir zihniyeti başka bir isim altında tekrar yaşatmış ve ihya etmiş oluruz. Bilirsiniz ki, aziz arkadaşlar; bizde Mehmet Akif'in şiirlerini benimseyenlere mürteci, Tevfik Fikret'i büyük şair telâkki edenlere komünist damgası vurulur. Bilirsiniz ki, Mehmet Emin'in: «Ben bir Türküm, dinim cinsim uludur» mısramı tekrar edenlere de bazan hem mürteci hem de ırkçı lâkâbı verildiği vâkıdır. Böyle bir devirde programın yukarda zikrettiğim satırlarının, fikir hürriyeti için bir tehlike teşkil etmesi imikân vardır.”⁶⁷⁹

Halide Edib, parti programında çok da dikkat çekmeyecek esasen son derece küçük bir ayrıntıya dikkat çekmiştir. Elbette bunun altında yatan en önemli sebep sansüre sıklıkla uğramış bir yazar olmasıdır. Halide Edib, yaptığı eleştirisi ile “iyi niyetli” ifadelerin bile sansür ve müdahaleye zemin hazırlayabilecek olma ihtimali karşısında reaksiyon göstererek düşünce hürriyetine zarar verebilecek en ufak bir detayın karşısında olacağını ilk andan ortaya koymuştur.

Son olarak konuşmasını bitirirken 14 Mayıs'ın “Demokrasi Bayramı” olarak kutlanması önerisinde bulunur.

“İşte bütün bunlardan dolayıdır ki, en son olarak muhterem heyetinize, aziz ve kıymetli milletimizin tarihte dönüm noktası olacak olan bu hareketini tes'id için, 14 Mayıs'ı Demokrasi bayramı olarak Millî bayramlarımız arasına sokmanızı çok isterdim. Bunu Demokrat Parti o gün iktidarı ele aldı diye teklif ediyorum sanmayın. Eğer insaniyet ve medeniyet için de böyle mukadderse, böyle bir bayram, partiler içinde ve partiler dışında demokrasi müminlerinin hepsinin bayramı olacaktır”⁶⁸⁰

Halide Edib'in bu coşkulu çıkışı Demokrat Parti saflarından alkış almakla beraber konuşmanın Milliyet Gazetesinde yayımlanmasının ardından yoğun eleştirilere maruz kalır. Bunun üzerine Halide Edib, kendisini ifade edebilmek adına 14 Haziran 1950 tarihinde Akşam'da “14 Mayıs'a Dair Son Söz” başlıklı bir yazı yayımlamak durumunda kalır.

⁶⁷⁹ Halide Edib Adıvar, “Adnan Menderes'in kurduğu Hükümetin programı münasebetiyle”, **T. B. M. M. Tutanak Dergisi**, C. I, 9. Dönem, 5. Birleşim, 2.06.1950, s.99

⁶⁸⁰ Halide Edib Adıvar, “Adnan Menderes'in kurduğu Hükümetin programı münasebetiyle”, s.100

Halide Edib, 14 Mayıs'ı, totaliter rejimlerle – demokrasilerin mücadele ettiği bir dönemde Türkiye'nin safını demokrasilerden yana kullanmasının bir nişanesi olarak gördüğünü, herhangi bir partiden bağımsız zihniyet değişimine işaret ettiğini ifade eder.

“...dünyada totaliter zihniyet ile demokrasi zihniyeti arasında çok uzun sürecek çetin bir mücadele vardır...demokrasinin galebesi için birinci şart milletin içten demokrasiye imanıdır. Türk milleti bunu, hem tahsil bakımından ileri demokrasilerden hayli geri olmasına rağmen sezdi.”⁶⁸¹

Halide Edib, Türkiye’de demokrasinin sarsıntısız yerleşmesi halinde Yakın Doğu’daki ülkelere de örnek teşkil ederek, dünya siyasetinde önemli bir güç haline geleceğine işaret eder. İşte tam da bu durumun başlangıcının kutlanması Türkiye’de olduğu kadar çevre ülkelerde de önemli bir anlam ifade edecektir. Diğer taraftan kendisine yöneltelen asıl demokrasi bayramının “23 Nisan” olduğuna yönelik eleştiriye de 23 Nisan’ın bir milletin bağımsızlığını, özgürlüğünü ifade ederken, söz konusu özgürlüğün “bireysel” sahada da kendisini göstermesi açısından 14 Mayıs’ı başka bir yerde değerlendirmek gerektiğini ifade eder ve nihayetinde önerisine son sözü Meclisin söyleyeceğini belirterek yazısını bitirir.

“23 Nisan Türk Milletinin mukadderatının bir dönüm noktası olarak daima tesid edilecektir. Fakat o daha ziyade Türk milletinin kolektif hürriyetinin yani istiklalinin tehlikeye düştüğü zaman geçirdiği ölüm dirim mücadelesinin bir alemidir. Ona isterseniz İstiklal Günü diyebilirsiniz fakat ferdi hürriyetin realiteye inkılab etmiş olduğu 14 Mayıstan ayırmak şartıyla. 14 Mayıs’ın demokrasi bayramı olarak kabul edilmesi veyahut edilmemesi babında son söz Meclisindir.”⁶⁸²

Halide Edib, seçim hazırlıkları sırasında Üniversitedeki görevinden emekli olmuştur. Meclis faaliyetlerine önemli bir zaman ayırmakla beraber bir entelektüel olarak faaliyetlerine de ara vermez. Seçimlerden hemen sonra “Fikir Hürriyeti ve Muharrir ortak Masası” toplantısı için gittiği İskoçya’dan dönüşünde üyesi olduğu Uluslararası Pen Kulüpleri Federasyonu’nun⁶⁸³Türkiye merkezini kurmuş ve başkanlık görevini

⁶⁸¹ Halide Edib Adivar, “14 Mayıs’a Dair Son Söz”, **Akşam**, nu. 11378, 14 Haziran 1950.

⁶⁸² Adivar, “14 Mayıs...”

⁶⁸³ 1921 yılında kurulan PEN, dünya yazar ve çevirmenlerini bir araya getirmeyi hedefleyen, ifade ve düşünce özgürlüğünü savunmak, korumak ve yaymak misyonu ile hareket eden uluslararası bir organizasyondur. PEN poets (şairler), essayists (denemeciler) ve novelists (romancılar) kelimelerinin baş harflerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Türk PEN Kulübü ise 1950’de Halide Edib Adivar

üstlenmiştir. Derneğin amacı yazarların dünya çapında düşünce ve ifade özgürlüğüne sahip olmalarını sağlamaktır.⁶⁸⁴

Görüleceği gibi özgürlük Halide Edib'in hayatının her safhasında temel faktördü. 1951 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde milli eğitim konusunda yaptığı konuşmasında, eğitim sisteminin de “özgürleşmesi” gerektiği yönünde düşüncelerini dile getirmiştir. Kuşkusuz, eğitim için yeterli bütçe ayrılmalıdır; ancak bundan daha önemlisi, zihniyetin değiştirilmesi için atılması gereken adımlardır:

“Mamafih bunun sadece para ile de olmayacağı bilimiz. İlmektep hocalarının hizmetlerinin kutsiyeti derecesinde huzura ve emniyete kavuşmaları lâzımdır. Bilhassa hocaları tokmak altında tutan zihniyetin yarattığı kanunlara son vermek lâzımdır.”⁶⁸⁵

Seçimden hemen sonra Doğuda iyiden iyiye kendisini gösteren Sovyetler Birliği tehdidi karşısında Nato'ya üye olma yolunda ilerleyen Türkiye'nin, bunun için savaş halinde olan ABD ve müttefiklerin yanında Kore'ye asker gönderilmesi yönünde karar alması, Demokrat Parti Hükümeti'nin ilk alınan kararlarından biridir. Millî Mücadele gibi ölüm kalım savaşı verildiği bir dönemde gençlerin savaşlarda ölmesini kabul etmekte güçlük çeken, Gandhi'nin silahsız pasif direnişinin II. Dünya Savaşı arifesindeki dünya için örnek olmasını ümit eden Halide Edib'in Kore Savaşı'na asker gönderme konusunda sessiz kalması esasen hiç anlaşılır değildir. Savaşa asker desteğini Batı ile bütünleşme yolunda bir zorunluluk olarak gördüğü farz edilebilir. Ancak her koşulda barıştan yana yol arayan bir ismin bu noktada sessiz kalışının bu önerme ile de açıklanması tatmin edici olamayacaktır.

Halide Edib, Meclis oturumlarına katılmakla beraber yukarıda değindiğimiz gibi eğitim ve seçim bölgesi olan İzmir'deki yerel faaliyetlerle alakalı birkaç kez kürsüye çıkmış olsa da çok aktif bir tavır sergilememiştir. Halide bu önermenin istisnası 1951

öncülüğünde kurulmuştur. Bkz.P.E.N. Türkiye Merkezi İnternet Sitesi, “Tarihçe”, (Çevrimiçi) <http://www.pen.org.tr/tr/tarihce>, 04.02.2023

⁶⁸⁴ Çalışlar, **a.g.e.**, s.454

⁶⁸⁵ Halide Edib Adıvar, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Ankara Üniversitesi ve Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü 1951 yılı bütçeleri münasebetiyle, **T. B. M. M. Tutanak Dergisi**, 5. Cilt, 9. Dönem, 51. Birleşim, 25.02.1951, s.760

yılında yapılan Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar hakkındaki kanun münasebetiyle yapacağı konuşma olacaktır.

5.2.1. Atatürk'ü Koruma Kanunu Üzerine

Demokrat Parti'nin yasal olarak gerçekleştirdiği ilk eylem, Türkçe olarak okunan ezanın Arapça olarak okunmasını serbest bırakmak olmuştur. Bu durum kalabalıkları ve onları etkileyen din çevreleri lehine verilmiş dikkat çekici bir taviz olmuştur.⁶⁸⁶ Devamında devlet radyosunda dini yayınların başlaması ve din derslerinin zorunlu hale gelmesi gibi politikalar muhafazakâr kesimlerde Atatürk dönemi inkılaplarından da vazgeçilebileceği algısı yaratmaya başlamıştır. Söz konusu algının tezahürü ise gerici- muhafazakâr cenahın Atatürk heykellerini kırma eylemlerinin ortaya çıkması olmuştur. Muhalefette olan CHP, DP Hükümetini saldırılara göz yummakta ve pasif bir tavır takınmakla suçlamaya ve çeşitli illerde protesto mitingleri düzenlemeye başlamışlardır. Celal Bayar Türkiye'de irticai bir hareketi mümkün olmayacağını belirtse de artan baskılar ve eleştirilerden kurtulmak isteyen DP Atatürk'ü Koruma Kanunu çıkarmaya karar vermiştir.⁶⁸⁷

Kanun tasarısı Meclise geldiğinde DP'li milletvekilleri antidemokratik uygulamaların önünü açabileceği, Atatürk'ü resim ya da heykele indirgemenin saygısızlık olabileceği gibi kimi çekincelerle kanun tasarısına çekimser yaklaşırken; CHP'li vekiller ise tasarıyı yetersiz bulmaktaydı.⁶⁸⁸ Bu kararsız hava içerisinde kürsüye çıkan isimler içinde en sarsıcı konuşmayı yapan ise Halide Edib olmuştur.

Halide Edib, konuşmasına ilk olarak Atatürk'ün inkılaplarını korumak için böyle bir kanunun çıkarıldığı argümanını eleştirerek başlar. Atatürk tartışmasız ülke tarihindeki en kıymetli isim olsa da inkılaplar yaklaşık yüz yıllık bir sürecin ve o süreci yaşayan milletin ürünüdür. Elbette değişim sürecine son halini veren büyük bir ivme kazandıran Atatürk olsa da Halide Edib devrimlere Cumhuriyet ya da millet inkılapları denmesini daha doğru bulduğunu ifade etmiştir.

⁶⁸⁶ Çavdar, a.g.m., s.2068

⁶⁸⁷ Selçuk Koca, "Atatürk'ü Koruma Kanunu", **Türkiye'nin 1950'li Yılları**, 2. bs., (Ed.) Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s.323-324

⁶⁸⁸ Koca, a.g.m., s.329

“Müsaade ederseniz bu inkılâplara Cumhuriyet inkılâbı, Türk Milletinin inkılâpları diyeyim. Gerçi bunun son safhasını ve en yüksek şeklini Atatürk vermiştir. Fakat Atatürk de bu memleketin evlâdıdır, İşte bu tasarımı getirenler bu inkılâplara taarruz, noktası üzerinde durmıyarak, daha fazla bunu heykele hücum, şu suretle, bu suretle Atatürk mefhumuna karşı gelmiş insanlara karşı bir kanun gibi gösteriyorlar.”⁶⁸⁹

Halide Edib ayrıca, heykele zarar vermek ya da Atatürk’e saygısız ithamlarda bulunulması sebebiyle bir kanun çıkarmanın yönünü Batıya dönen Türkiye’de bir “Şark” zihniyeti görünümü yarattığını ifade eder.

“...sadece heykel kırmak veya Cumhuriyetin banisi Atatürk'e dil uzatmak gibi bir saygısızlığın önüne geçmek için yeni bir kanun yapmayı bir Şark zihniyetinin mahsulü diye telâkki ederim.

Yani Atatürk'ü âdeta bir put haline sokmak, inkılâpları bir nevi müstehase haline getirmektir, diyecekler ve bu tenkid hürriyetine mâni olacak bizim ileriye doğru gitme hareketimize de engel olacaktır.”⁶⁹⁰

DP kendisine yöneltilen Atatürk’ün anısını yok etme gibi ithamları ortadan kaldırmak maksadıyla bu kanun tasarısını gündeme getirmişti. Dolayısıyla kendi içerisinde çıkacak çatlak sesler muhalefetin eline de koz verecekti. Bu sebeple Halide Edib’e de ilk tepki yine DP içerisinde, Adana Milletvekili Cezmi Türk’den geldi. Atatürk ile gireceği bir karşılaştırmada kaybedeceğini ifade ettiği Halide Edib’in inkılapların millete ait olduğu yönündeki açıklamasına, Atatürk’ün devrimlerini halka mal ettiğini belirterek tersine çevirmiştir.

“Arkadaşlar; onun için Atatürk inkılâplarını Atatürk'e mal, etmekte imsak etmiyelim, hisset göstermiyelim. Atatürk bu inkılâpları Türk Milletine mal etmiştir. Atatürk'ü millettten, milleti Atatürk'ten ayırmaya imkân yoktur. Ta ki Türk Milletinin bütün efradı can vermiş ola.”⁶⁹¹

Halide Edib kendisine karşı yöneltilen eleştiriye hemen cevap verir:

“Muhterem hatip büyük nutkunu yaparken bilmem neden Atatürk’ü bâzı adamları mukayese etmek istedi”? Büyük General, Cumhurbaşkanı, Başbakan, siyaset adamlarıyla pekâlâ mukayese» edebilirdi. Fakat hiçbir zaman siyaseti kendisine bir meslek edinmemiş olan, bütün ömründe hoca ve yazarı olarak kalan sevkı talih ile memleket hizmetine katıldığı zaman, bu memleketin Ayşesi, Fatması gibi çok naçiz hizmette bulunan biriyle mukayese edemez.

⁶⁸⁹ Halide Edib Adıvar, Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar hakkındaki Kanun münasebetiyle, **T. B. M. M. Tutanak Dergisi**, 7. Cilt, 9. Dönem, 73. Birleşim, 07.05.1951, s.90

⁶⁹⁰ Adıvar, Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar hakkındaki Kanun Münasebetiyle, s.91

⁶⁹¹ Cezmi Türk, Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar hakkındaki Kanun münasebetiyle, s.90

Nasılsa sevkı talih ile, İzmir'in ısrarı üzerine ve sayın bir büyük adamın 'evime kadar gelerek bize yardım ediniz demesi üzerine ve hissen demokrat olduğum için hiç te mizacıma uymıyan bu muhitin içine düşmüş bulunuyorum. Her halde benimle Atatürk'ü mukayese etmekte hiçbir münasebet yoktur.”⁶⁹²

Halide Edib'in Cezmi Türk'ün konuşmasına verdiği cevap son derece sert olmuştu. İçinde bulunduğu oluşumdan huzursuz olduğunu muhtemel bir öfke anında dile getirmekten çekinmemiştir. İnkılapların kime ait olduğu hususunda ise ısrarını devam ettirmiştir.

“İnkılâplara gelince, fikirlerine şu bakımdan iştirak ederim, inkılâplara hürmet edelim. Fakat kendileri bunlara Atatürk inkılâpları diyorlar. Fikirlerine hürmet ederim. Filhakika Atatürk'ün kadınlar için yapmış olduğu şey, değil Türk kadınları, bütün dünya kadınları üzerinde tesir yapmıştır. Mamefih ben buna sadece. Türk Milletinin büyük evlâdı Atatürk'ün ismi ve onun tesiriyle çıkmış olan kanunlardır demekle devam edeceğim- yine inkılâplar millettir.”⁶⁹³

Halide Edib'in Demokrat Parti sıralarında bulunmasının kendisinde yarattığı memnuniyetsizliği ifadesi üzerine Kütahya Milletvekili Ahmet İhsan Gürsoy'un “yük oluyorsa istifa ediniz” sözüne karşılık “milletvekilliğinden istifa edilmez” karşılığını verecektir.

Her ne kadar istifa etmese de bu konuşma ve beraberindeki tartışmalar Halide Edib'in aktif siyaset hayatında sonun başlangıcı olmuştur. Bu süreçten sonra Halide Edib, birkaç kısa fikir beyanı dışında kürsüde yer almayacaktır. Bununla birlikte muhalefet ettiği Atatürk'ü Koruma Kanunu 25 Temmuz 1951 tarihinde TBMM'de kabul edilmesinin ardından hemen 1952 yılının başında Kılıç Ali'nin kaleme aldığı yazı dizisinde Halide Edib'in İngilizce kaleme aldığı kitaplarında Atatürk'ün anısına saygısızlık ettiği, din ve düşmanlığını aleni bir biçimde gösterdiği ifade edilmesi ise oldukça manidardır.⁶⁹⁴Bu bir bakıma Halide Edib'e yönelik bir geçmiş hesaplaşmasıdır.⁶⁹⁵

⁶⁹² Adıvar, Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar hakkındaki Kanun münasebetiyle, s.90

⁶⁹³ Adıvar, Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar hakkındaki Kanun münasebetiyle, s.91

⁶⁹⁴ Kılıç Ali, “Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor”, **Milliyet**, 01.01.1952, s.1,7

⁶⁹⁵ İpek Çalışlar, Halide Edib'in bu duruma hayli canını sıktığını belirtmiştir. Çalışlar, **a.g.e.**, s.459

1.23. 5.3.Siyasete Veda

Halide Edib bir dönem süren milletvekilliği kariyeri kuvvetle muhtemel hayal ettiği doğrultuda ilerlemedi. Aynı dönem milletvekilliği yaptığı Samet Ağaoğlu Halide Edib'in daha ziyade Anadolu'dan vekillerle fikir alışverişinde bulunduğunu, öne çıkan siyasi simalardan ve parti başkanlarından uzak durduğunu ifade ediyor. Ancak Halide Edib için tanıdık simaların azaldığı TBMM'deki yeni ve genç kadrolar, onu romanlarından tanımaktaydı. Uzun yıllar ülke dışında kalmış bir entelektüel olarak onlara yabancı olduğu gibi konuşma şekli ya da düşünceleri de anlaşılmasız gelmekteydi.⁶⁹⁶ Halide Edib bir aydın üslubu ile siyaset yapmaya çalışıyordu. Üniversite kürsüsüne alışık olan Halide Edib'in meclis kürsüsündeki her zamanki ideal olana yönelik tavrı, meselelere bakışındaki akademik üslup realite ile arasında bir uyumsuzluk yaratmış ve bu durum gerek partisi içinde gerekse mecliste ayrıksı bir konumda kalmasına neden olmuştur. Diğer taraftan Halide Edib'in liberal demokrasi arayışında heyecanlı bir umut beslediği Demokrat Parti'nin popülist eğilimi ve Tek Parti döneminde eleştirdiği kısıtlayıcı, baskıcı politikaların benzerlerini uygulamaya yönelmesi, ciddi bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Eleştirel tavrı ve özgürlükçü yaklaşımından ödün vermeyen Halide Edib, mecliste aradığını bulamayarak 1954 yılında Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan vedanamesi ile aktif siyasal hayatına devam etmeyeceğini açıklayarak yeniden yazı masasına dönmüştür.

Halide Edib'in "Siyasi Vedaname"si de üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur. Yazısında demokratik görünümlü diktatörlüklerden bahseder ve seçmenleri bu noktada uyarır:

"Demokrasinin birçok şekilleri ve zamana göre tefsirleri vardır. Müfrit sağ ve sol rejimler, ideolojilerine daima demokrasi damgası vururlar. Gerek Demir perde arkası gerek ırkçı diktatörlükler derler ki halkın sesi hakkın sesidir. Halk ve millet isterse muayyen bir durum yaratmak için mukadderatını bir tek şahsa teslim edebilirim. Fakat buna hakiki demokratlar diktatörlük derler.

Gene derler ki, millet herhangi seçtiği ve mutlak bir ekseriyeti haiz bir meclise de isterse her hakkı, hatta insan haklarını, anayasayı da çiğniyecek bir kudret verebilir...

⁶⁹⁶ Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, s.196

Gene derler ki mademki halkın sesi hakkın sesidir, o halde herhangi bir ihtisas ve bilgiye dayanırsa dayansın, halk kalabalığı hükmünü istediği gibi verebilir... demokraside, bütün kuvvetler arasında muvazene insan münasebetlerinde nizam, idarede istikrar teessüs etmez ve şahıslar, zümreler kabiliyet ve ihtisaslarına göre kullanılmazsa, o demokrasiden hayır umulmaz.”⁶⁹⁷

Halide Edib, açıktan mevcut hükümeti eleştirmese de dolaylı bir şekilde demokrasi adı altında baskıcı bir yönetime gidildiğini ifade ediyordu. Çoğunluğunu temsil etme durumunun yaratacağı güce dayanarak ülke idaresinde keyfiyetle karar alınabilme tehlikesine dikkat çekiyor bunun bir kontrol mekanizması olması gerekliliğine vurgu yapıyordu:

“Bizim demokraside eksik görünen şey, salahiyyet ve kontrol denilen şeylerin ayarlanmamış olmasıdır. Salahiyyet olmazsa bir şey yapılamaz, derece derece de olsa kontrole tabi olmıyan salahiyyet ve kudret ergeç insan haklarını çiğneyebilir. Onun için kendimize göre bir ayan meclisi kurmak acil ihtiyaçlarımızdan biridir.”⁶⁹⁸

Halide Edib’in vedanamesindeki sert göndermelerin basında yankı bulması gecikmemiştir. Siyasetten çekilen Halide Edib’de övgü dolu satırlarla karşılık verenler olduğu kadar eleştirel yaklaşanlar da olmuştur. Örneğin Orhan Seyfi Orhon, bu defa da DP’nin yayın organı gibi faaliyet gösteren *Zafer* gazetesindeki yazısında Halide Edib’in siyasi hırsının edebiyatçı yönüne ağır bastığını belirterek “Halide Hanım’ı ben kendi dünyamın içinde kaybettim.” ifadelerini kullanacaktır.⁶⁹⁹

Halide Edib siyasi kariyerini bitirmesinin ardından Yeni İstanbul’da haftalık yazılar kaleme almakla beraber *Cumhuriyet*’te de aralıklı olarak yazmaya devam etmiştir. Gezi yazıları ya da ağırlıklı olarak sanat, felsefe üzerine yazılar kaleme alan Halide Edib’in bu süreçte siyasete yönelik çıkışlarını yakalamak zordur.

5.3.1.6-7 Eylül Olayları

⁶⁹⁷ Halide Edib Adıvar, “Siyasi Vedaname”, *Cumhuriyet*, 05.01.1954

⁶⁹⁸ Halide Edib’in II. Abdülhamid dönemindeki Ayan Meclisi ya da İngiltere’deki Lordlar Kamarası gibi bir kontrol mekanizması olarak görev yapacak bir senato önerisi 1960 darbesi sonrası tesis edilecek yeni yönetimde 1982 yılına kadar devam edecek Cumhuriyet Senatosu adıyla uygulanacaktır.

⁶⁹⁹ Orhan Seyfi Orhon, Vedaname, *Zafer*, 07.01.1954, Aktaran Orhan Koloğlu, “Halide Edib, Devrimler ve Demokrasi”, *Tarih ve Toplum*, Eylül 1998, Sayı 177, s.53-59

1954 yılının 1 Temmuz’unda Adnan Adıvar’ın vefatı üzerine son derece sarsılan Halide Edib’i etkileyen bir diğer olay ise 6-7 Eylül 1954 tarihinde yaşanan ve azınlıklara karşı girişilen linç gösterileri olacaktır.

II. Dünya Savaşı sonrasında İngiltere’nin Kıbrıs’taki yönetimi zayıflamaya başlamıştı. Bu durum Kıbrıslı Rumlarda Yunanistan ile birleşme “Enosis” hayallerini ortaya çıkarmış; çok geçmeden adadaki Türklerin de politize olması ile gerginlik tırmanmıştır. 1950 yılında Türkiye’nin de Kıbrıs sorununda bir taraf olarak masaya oturması, Türkiye’de de Kıbrıs gündemini oluşturmaya, Türkçülüğün bu alana kanallı olmasına ortam yaratmıştır. Basının ve bazı yer altı örgütlerinin de kışkırtmaları ile önce 28 Ağustos 1955’te Kıbrıslı Rumların Türklere karşı bir katliam düzenleyeceği haberi, ardından Selanikte bulunan Atatürk’ün evine bomba atıldığı haberiyle birlikte, Taksim Meydanı’nda protesto gösterileri başlamış, önce Rumları daha sonra tüm gayrimüslim azınlıkları hedef alan bir linç gösterisine dönüşmüştür.⁷⁰⁰ Tarihe 6-7 Eylül olayları olarak geçen bu üzücü olaylar karşısında Halide Edib de suskun kalmamıştır.

Bu dönemde yazdığı *Yeni İstanbul* gazetesinde 19 Eylül 1955 tarihinde yayımlanan yazısında olayları eleştirmiştir. Çocuklara din dersi verilirken hangi inanışa mensup olursa olsun tüm inanışlara ait ibadethanelere ve ibadetlere saygının öğretilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Halide Edib’in vurgusu yine zihniyet değişimi üzerinedir. Daha önce de pek çok kez üzerinde durduğu gibi tarih öğretiminde insani ilişkiler düşmanlık hikâyeleri bağlamında değil; medeni bir düzlemde hareket edilmelidir. Aksi halde yaşanan “yüz kızartıcı” olaylar tüm açıklığı ile ortadadır.⁷⁰¹

5.3.2.1960 Darbesi Sonrası 147’likler Olayı Üzerine

⁷⁰⁰ Niyazi Kızılyürek, **Milliyetçilik Kısacasında Kıbrıs**, 3.bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.238; Tanıl Bora, **Türkiye’nin Linç Rejimi**, İstanbul: Birikim Yayınları, 2014, s.19; Foti Benlisoy, “Ellili Yıllar Türkiye’sinin Tarihi: Azınlıkların Tarihi”, Türkiye’nin 1950’li Yılları, 2.bs., (Ed.) Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s.355, Dilek Güven, **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005

⁷⁰¹ Halide Edib, “İki Devir, Dört Tarih”, **Yeni İstanbul**, 19 Eylül 1955; Çıkan olayların ardından basında azınlıkları suçlayan haberler yer alırken büyük bir bilgi kirliliği de yaşanmaktaydı. İpek Çalışlar, Halide Edib’in tüm bu karmaşa içinde itidalli davranarak gerçeği görmeyi başardığını ifade etmektedir. Çalışlar, **a.g.e.**, s. 485

1950lerin sonlarıyla beraber Halide Edib'in iyiden iyiye köşesine çekildiğini, enerjisini arka arkaya çıkan romanları ve daha önce de üzerinde durduğumuz, *Turkish Ordeal*, *Turkey Faces West* ve *Conflict Between East And West in Turkey* isimli kitaplarına dayanarak yaptığı çeviriler⁷⁰² ve akabinde yayımlanan sırasıyla *Türkün Ateşle İmtihanı* ve *Türkiye'de Şark, Garb ve Amerikan Tesirleri* isimli anı ve deneme kitaplarına vermiştir. Rahatsızlıklarının arttığı ve yataktan fazla çıkamadığı bu dönemde yazıp üretmeye devam etmiştir.

Halide Edib'in kendi dünyasına çekildiği son yıllarındaki “son çıkışı” ise 1960 askeri darbesi ardından olacaktı.

1950lerin ortasından itibaren başlayan ve gitgide artan enflasyon, siyasi istikrarsızlık, gitgide baskıcı bir hal almaya başlayan yönetime karşı hoşnutsuzluk orduda, özellikle genç subaylar arasında da kendini göstermeye başlamıştır. DP'nin zenginlik ve gösterişi yüceltirken kaba bir maddecilik uğruna ülkenin ahlaki ve geleneksel değerlerini zayıflattığı düşünülmektedir. Ordudaki hoşnutsuzluğun siyasal bir hal alması, CHP muhalefeti ve muhalif basının yanında bir tutum izlemelerine neden olmuştur. Bunun neticesinde 27 Mayıs 1960 sabahı yapılan bir askeri hareketle DP iktidarına son verildi. DP liderleri ve tüm parlamento üyeleri Yassıada'da Yüce Divan'da yargılandılar ve alınan kararlar neticesinde Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan idam edildi.

Türk siyasal hayatında önemli bir dönüm noktası olan 1960 darbesinin Halide Edib cephesinde bir aksi olacaktı. Halide Edib başlangıçta darbe konusunda herhangi bir tavır sergilememiştir. İpek Çalışlar'ın Halide Edib'in torunu Ömer Sayar'dan aktardığına göre darbeden sonra İstanbul Valiliği ve Belediye Başkanlığına getirilen Refik Tulga, ihtilalden hemen sonra Halide Edib'i ziyaret etmiş ve bu ziyaretleri de sık sık tekrarlamıştır. Askeri yönetimin Halide Edib'in ihtilal karşıtı olası bir çıkışının

⁷⁰² Halide Edib, *Turkish Ordeal*, *Turkey Faces West* ve *Conflict Between East And West In Turkey* kitaplarını yaygın kanının aksine birebir Türkçeye çevirmemiş; bazı bölümleri çıkarmış, bazılarını ise değiştirmiştir. Türkiye'de yayımlanıyor oluşu ve Atatürk'ün lider kültürünü korumaya yönelik hassasiyetin hat safhada olduğu bir dönemde tartışma yaratacak eleştirilerini Türkçeye çevirmekten kaçınmış, kitaplarına otosansür uygulamıştır.

önüne geçmek için bu ziyaretleri gerçekleştirmiş olabileceği oldukça kuvvetli bir ihtimaldir.⁷⁰³

Başlangıçta askeri müdahalenin oluşunu olumlu karşılamış bazı üniversite öğretim üyeleri görevlerinden uzaklaştırıldı. 147 isimin yer aldığı liste üniversite içinden gelen ihbarlara dayanılarak yapılmış ve hiçbir dayanağı olmadan hazırlanmıştı. Görevini yapmamakla itham edilen öğretim üyelerinin ya yerleri değiştirilmiş ya da görevden uzaklaştırılmışlardı. Bu durum Halide Edib'in gündemini oldukça meşgul etmiştir ve nihayetinde dayanamayarak durumu eleştiren yazısı Ruh Mikroplarını Cumhuriyet'te yayımlatır.

“O kadar ümitle ve sevinçle karşıladığımız 27 Mayıs Devrimlerinin idealci ve memleket hayrına çalışan adamlar olduğuna eminim. Onun için düşündüğümü açıkça söyleyeceğim.

Kendi kendime düşünmüştüm. Acaba bu hareket her ne saikle olursa olsun Anayasaya aykırı değil midir? Bu sabah Vatan gazetesinde tanınmış bir hukukçunun bu hareketin anayasaya aykırı olduğunu açıktan açığa yazması bana da tekrar kalemi elime aldırdı.”⁷⁰⁴

Görüleceği gibi Halide Edib, belki de ilerleyen yaşıyla alakalı olarak daha temkinli davranmaktaydı. Bunun bir diğer sebebi de öğretim üyelerinin neden üniversiteni uzaklaştırıldıklarına ilişkin tatmin edici bir açıklamanın yapılmamış olmasıydı. Tüm bunlara rağmen yapılan müdahalenin Anayasa'ya aykırılığı konusunda emin olması akabinde yazısını kaleme almıştır.

Halide Edib, II. Abdülhamid'in istibdat yönetimi ya da 31 Mart Vakasından sonra hayli baskıcı bir hal alan İTC yönetiminde sıklıkla eleştirdiği jurnalcılık bahsine uzun yıllar sonra tekrar dönmüştü. Üniversite hocalarının bazı kişisel hırslar nedeniyle yapılan birçoğu asılsız ihbar neticesinde görevlerinden uzaklaştırmaları Halide Edib'e geçmişi anımsatmıştır. Ruh mikrobi olarak adlandırdığı jurnalin yeniden bir salgın haline geldiğini ifade etmektedir:

“Bizdeki salgınlar, yani ruh mikrobi salgınları öteden beri curnalcılık şeklinde kendini göstermiştir. Bir devir kapanıp bir başka devir açılınca ihtiraslar, kinler

⁷⁰³ Çalışlar, a.g.e., s494

⁷⁰⁴ Halide Edib Adıvar, “Ruh Mikropaları”, **Cumhuriyet**, 24 Aralık 1960

vesair gibi ruh mikropları saikiyle insanlar, kendilerine hiç fenalık etmemiş kimseleri de lekeler curnal eder.

Bu 147lerin affı da böyle bir curnalcılık neticesiyle olmuştur. Belki bunların içlerinde yerlerinden alınması gerekenler vardı. Fakat bunu bağımsız olması için yüz yıldan fazla bir zamandır mücadele ettiğimiz üniversitenin senatosunun yapması gerekirdi. İşte bunun için bugün memleketi idare eden idealist gençlerden hepimizin ricası, bu 147lerin affının toptan geri alıp kendilerini yerlerine iade etmeleri ve eğer aralarında çıkarılmaları gerekenler varsa bunu da Senatoya bırakmalarıdır.”⁷⁰⁵

Muhtemelen başlangıçtaki demokratikleşme heyecanını sönümlendiren Demokrat Parti yönetimi ile arasının açılmış olması nedeniyle 27 Mayıs Darbesi sonrasında hemen bir tavır göstermemiştir. Nitekim Demokrat Partinin baskıcı tutumunun arttığı ve yukarıda da değinildiği gibi geleneksel değerleri sarsan ve kurucu felsefeye ters düşen maddiyatçı bir anlayışın yerleşmeye başlaması nedeniyle ordunun müdahalesi adeta bir özgürlük ilanı olarak algılanmış ve entelektüel çevrelerce de olumlu karşılanmıştır. Halide Edib’i bu noktada asıl rahatsız eden ise “özgürlük” getirenlerin özerk olması gereken üniversitelere müdahale etmeleridir. Halide Edib’i oldukça sarsan bu olay aynı zamanda suskunluğunu da son kez bozmasına sebep olmuştur.

Halide Edib’in, bu tarihten sonra siyasal meseleler konusundaki çıkışları sona ermiştir. Neredeyse evden çıkamayacak kadar sağlığı bozulmuş olsa da çevirilerine ve edebi çalışmalarına devam etmiştir. Son röportajını Hayat Dergisi’nden Turgut Etingu’ya vermişti. Ölümünden sonra yayımlanmasını istediği röportajda kendisinden samimi bir biçimde bahsetmiştir.⁷⁰⁶ Bu yıllarda Kayseri cezaevinde olan eski Demokrat Partili Samet Ağaoğlu, hapishaneye kitap göndermeye hazırlandığını, son günlerini ve hastalık dolayısıyla yaşadıklarını aktarmak için Azap Kapısı isimli bir kitap yazmak istediğini belirtir.⁷⁰⁷

Halide Edib’in Azap Kapısı’nı yazmak için vakti olmayacaktı. 10 Ocak 1964 tarihindeki ölümü ile Türkiye, kuruluş dönemine tanıklık etmiş en önemli figürlerinden birini kaybetmiş olacaktı.

⁷⁰⁵ Adıvar, “Ruh Mikropları”

⁷⁰⁶ Turgut Etingu, “Halide Edib’le Son Konuşma”, **Hayat**, 23.01.1964

⁷⁰⁷ Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, s.195

SONUÇ

“Bazıları vardır, ölümlerinden sonra, gelecek nesillerin hatırasında gitgide büyür, efsaneleşir. Halide Edib de bunlardan biridir. Asıl şimdi ölümsüz bir hayatın eşiğinden girmiş bulunuyor.” Halide Edib’in kendi isteği üzerine ölümünden sonra yayımlanan ve ölmeden hemen bir ay kadar önce vermiş olduğu röportajını Turgut Etingü bu cümleler ile bitirmişti.⁷⁰⁸ Gerçekten de Halide Edib, kendinden sonraki kuşakların hatırasında önemli bir yere sahip olduğu gibi kendi döneminde de kimi zaman olumsuz olsa da tarih sahnesinde kendisini gösterdiği 1908 yılından ölümüne kadar her zaman kamuoyunun ilgisini üzerine çeken bir isim olmuştur.

Halide Edib, çok yönlü kişiliği ve farklı dönemlerdeki farklı konumları dolayısıyla Türk Modernleşmesi ve bu süreçte kadının ve hatta muhalif bir kadının konumu anlamada kilit bir rol üstlenmiştir.⁷⁰⁹ Osmanlı Devleti’nin son yıllarından modern Türkiye’nin kuruluş sürecine kadar her önemli dönemde adı geçen Halide Edib’in biyografisini, sadece kronolojik olarak incelemek bile, yaşadığı dönemin siyasi ve düşünsel atmosferini anlamak için zengin bir izlek sunmaktadır. Halide Edib’in çağdaşları arasında ön plana çıkmasında içine doğduğu ev, ailesi ve aldığı eğitimin etkisi oldukça büyüktür. Anneanne evindeki muhafazakâr, uhrevi atmosfer ve baba evindeki kimi zaman aşırılığa kaçan Batılı eğilim arasında büyüyen Halide Edib’in düşünce dünyasında Batı ve Doğu’yu çatıştırmadan harmanlama çabasının temeli de aile içindeki ikilemde atılmıştır. Türkiye’nin kuruluş felsefesindeki önemli noktalardan biri olan Ziya Gökalp’in hars- medeniyet ayrımı da tam olarak bu düzlemde değerlendirilebilir. Modern dünyanın medeniyetini alırken, kendi kültürünün muhafaza edilmesi durumu Halide Edib’in bizatihi yaşam hikâyesinde tezahür etmektedir.

⁷⁰⁸ Etingü, a.g.m., s.19

⁷⁰⁹ Fatmagül Berktaş, **Politikanın Çağrısı**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2010, s.298

Küçük yaşından itibaren oldukça sıkı bir eğitimden geçmiş; Osmanlı Devleti'nin önde gelen bilim insanlarından eğitim almış olmasının yanı sıra, Üsküdar Amerikan Koleji'nden lisans derecesi alarak mezun olan ilk Müslüman kadın olmuştur. Elbette Padişah II. Abdülhamid'in hazine kâtibi olan babasının Halide Edib'e "Kendine ait bir "odaya sahip olma imkânı sunabilmesi erken yaşlarında çevirilerle ya da roman denemeleri ile kendisini gösterebilme şansını ona sunmuştur. Erken yaşta gerçekleştirdiği evliliğinde de benzer şekilde, özellikle 31 Mart sürecinin sıkıntılı atmosferindeki baskılara rağmen, eşi Salih Zeki tarafından yazması konusunda cesaretlendirilmiş, entelektüel gelişimi de desteklenmiştir. Ancak madalyonun öteki yüzünde ise çok eşliliği tercih eden babasının aile hayatında yaşattığı "dram", eşlerin üzüntüsüne şahit olan Halide Edib'i son derece etkilediği gibi çok sevdiği ilk eşi Salih Zeki Bey'in de ikinci kez evlenme isteği büyük bir yıkım yaratmıştır. Görüleceği gibi kadın, kamusal alanda bir eş ya da kız çocuğu olarak desteklenerek modernitenin taşıyıcısı görevi üstlenirken; ev hayatında geleneksel tahakkümün öznesi olmaktan kaçamamıştır. Bu durum modernleşme sürecindeki geleneksel toplumlarda bir vitrin görevi gören ancak sınırları yine erkekler tarafından çizilen kadınların yaşadığı ikilemin belirgin bir örneğidir. Diğer taraftan evliliğinden vazgeçen Halide Edib, siyasi ortamın da gerginleşmesi ile evlilik hayatında önemsemiş olduğu "süslü ve renkli" kadınlığından da "el çekmiştir".⁷¹⁰ Bu da Halide Edib'i örselendiği özel alanından koparak, desteklendiği kamusal alanda var olma mücadelesinin önünü açmıştır.

Halide Edib'in düşünce dünyasındaki değişim ve dönüşümler, özellikle II. Meşrutiyetin ilan olduğu 1908'den Millî Mücadele dönemine kadarki süreçte milliyetçi- Türkçü yönelim ile paralellik göstermiş olsa da kendisine özgü yanını da muhafaza etmiştir. Bazı dönemlerde "askıya" almış olsa birçok savaşın yaşandığı ve Osmanlı Devleti içinde de toplumsal çatışmaların yaşandığı bu süreçte genel olarak şiddetsiz çözüm eğilimini muhafaza etmiştir. Örneğin 1909'da Adana'da yaşanan olaylarda hayatını kaybeden Ermeni vatandaşlar için de son derece etkili bir yazı

⁷¹⁰ Nazan Aksoy, **Kurgulanmış Benlikler, Otobiyografi, Kadın, Cumhuriyet**, 2. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 90

kaleme almış, üzüntüsünü belirtmiş ve yine tehcir sürecinde yaşanan olumsuzluklar konusunda da konuşmaktan geri durmamıştır. 1912 yılında kaleme aldığı Yeni Turan’da ise Osmanlı coğrafyası ile sınırladığı turan ütopyasında, coğrafyada yaşayan tüm uluslar ile harmoni içinde yaratılabilecek bir devlet hayali ortaya koymaktadır. Ancak hemen sonrasında Balkan Savaşları sırasında yaptığı konuşmalar ve kaleme aldığı yazılar da özellikle Bulgarlara yönelik son derece sert ve ağır eleştiriler içermektedir. Elbette bunun altında yatan en önemli sebeplerden biri hemşire olarak cephe gerisinde destek verdiği Osmanlı ordusunun askerlerinin yaşadıkları zor duruma bizatihi tanık olması yatmaktadır. Görüleceği gibi Halide Edib’in düşünce dünyasında duygular da oldukça önemli rol oynamaktadır. Kimi zaman anlam verilemeyen düşünsel dönüşümlerinin altında yatan en büyük sebebin hissiyatı olduğunu ileri sürmek yanlış bir yaklaşım olamayacaktır.

Her ne kadar Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında militarize olan bir öfkeye sahip olsa da I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaşın büyük bir bölümünde Suriye’de ve Lübnan’daki eğitim faaliyetleri ve yetimlere yönelik çalışmaları, sonrasında olumsuz eleştiriler de yöneltilmiş olmakla beraber, düşünce dünyasındaki şiddetsizlik durumunun realitedeki göstergesidir. Hatta hemen bu dönemin sonrasında savaşta kaybedilen toprakların da etkisi ile Anadolu’ya yönelme ve halkı bilinçlendirerek kalkındırma hareketinin de öncüsü isimlerden biri olmuştur.

I.Dünya Savaşı sonrasında ülkenin işgale uğraması ile beraber birbiri ardına yaptığı mitinglerde özgürlük için mücadele edilmesini yüceltirken, hükümetlerin hırslarının ülke halkları arasında bir düşmanlık yaratmaması gerektiğini de dile getirmekten geri durmamıştır. Hatta Amerikan mandası savunusuna kadar varan savaşmadan kurtuluşa ulaşma temennisi elbette yaşanan gerçeklikle örtüşmemiş, kendisi de bu durumun farkına vardığında Millî Mücadeleye katılmak için Anadolu’ya geçmiş hatta bizatihi orduda yer almıştır. Ancak ordudaki ve milli mücadelenin ana kadrosunda sahip olduğu rol itibarıyla dünya kamuoyuna Türklerin şiddet yanlısı olmadığını ve mecbur edildikleri bir mücadelede nefsi müdafaa yolunu seçtiklerini duyurmaya çalışmıştır. Öyle ki Yunan ordularının çekilirken Anadolu’ya yaptığı kıyımı raporladığı çalışmalarında bile Balkan Savaşları’nda Bulgarlar için söylediklerinin aksine bu düşmanlığın gelecek nesillere aktarılmaması gerektiğinin altını çizmiştir. Elbette

bunun altında yatan temel sebep savaşlardan bıkmış bir neslin yeni çatışmaların çıkmaya olasılığını bertaraf etme isteğidir.

Ülke savaş cenderesinden çıkıp, yeni bir düzenin kuruluş sancıları başlarken Halide Edib kendisini sürecin dışında bulmuştur. Sadece Halide Edib değil, eşi Doktor Adnan Adıvar, Kazım Karabekir gibi milli mücadelenin ana kadrosunda olan isimlerin de kuruluş sürecinde geri plana itilmesi bir muhalefet doğurmuş ancak sistemin farklı seslere izin vermeye uygun olmaması ile daha sert biçimde uzaklaştırılmışlardır. Hatta bu uzaklaşma durumu Halide Edib'in ülke dışına çıkmasına ve uzun yıllarını Türkiye'den ayrı geçirmesi ile sonuçlanmıştır. Halide Edib'in devrimsel değil, daha yavaş “evrimsel” değişimden yana olan tavrı ve bunu yüksek sesle dile getirmekten çekinmemesi makbul kız kardeşin, asi kız kardeş olarak erkek kardeşler birliğinden çıkarılmasına sebep olmuş ve bir bakıma kendisine çizilen sınırları aşmış olması da modern Türkiye'yi dünya kamuoyunda temsil edecek mükemmel bir vitrin olmasına rağmen göz ardı edilmesine neden olmuştur. Hatta milli mücadele döneminde “ana” olarak yüceltilirken, muhalif kimliğinin ön plana çıkması ile kendisine cinsiyeti üzerinden yapılan saldırıya eleştirilere hedef olmuştur. Bu durum modernleşirken kamusal alanda olması teşvik edilen kadının belirlenen sınırların dışına çıkmasının da kabul edilemez olduğunun en belirgin örneğidir.

Halide Edib'in yurt dışlı deneyimleri modern dünyayı daha açık biçimde tecrübe etmesine olanak sağladığı gibi Hindistan'a yaptığı seyahat ve Gandhi ile olan görüşmeleri sonucunda elde ettiği tecrübeler özellikle şiddetsiz çözüm konusundaki görüşlerini sağlam bir temele oturtmuştur. Dünyanın yeni bir savaşa sürüklendiği 1930ların sonunda şiddete başvurmadan da bir mücadele verilebileceğini telkin eden yazılar kaleme almıştır. Elbette gerçeklik, temenni edilen gibi olmamış ve II. Dünya Savaşı ile büyük bir yıkım yaşanmıştır. Halide Edib, bu süreçte sosyalist ya da faşist baskıcı yönetimleri tek bir bağlamda değerlendirmemiş ve demokrasinin ve özgürlük mefhumun yara aldığı her türlü yönetimi, bir bakıma savaşın tetikleyicisi görerek ideolojisine bakmaksızın eleştirmiştir. Bu durum da Halide Edib'in yazılarını yazmaya başladığı ilk andan itibaren üzerinde durduğu “demokrasi” ve “özgürlük” kavramlarının hiçbir dönemde düşünce dünyasındaki yerini kaybetmediğini göstermektedir.

Halide Edib'in ülkeye dönüşü ise "asi kız kardeş"ın barışı gibi görünse de muhalif yönünü kaybettiği söylenemez. Zira düşünce sisteminde son derece "ideal" saf bir demokrasi düzeni oluşturan Halide Edib'in, büyük bir savaş içinde olan dünyada keskin bıçak üzerinde hareket etmeye çalışan İsmet İnönü ve tek parti yönetimi ile paralel bir görüşe sahip olması beklenemezdi. Dolayısıyla yüksek sesle olmasa da sessiz muhalefetini devam ettiren Halide Edib, savaş sonrası değişen ortamda çok partili düzene geçilmesinin ardından 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'den milletvekili seçilerek parlamentoya girmiş ve "rötarlı" olarak aktif siyaset hayatı başlamıştır.

Halide Edib'in büyük bir heyecanla başladığı siyaset hayatı, idealize ettiği demokratik siyasi düzen ile mevcut sistemin paralellik göstermeyişi nedeniyle kırılmaya uğramıştır. Halide Edib, parti içinde de düşünce sistemi ile çelişen konulara yüksek sesle muhalefet etmekten geri durmamıştır. Ancak bu tavrının parti içinde de pek hoş karşılanmaması, asi kız kardeşin yine erkek kardeşler topluluğundan ayrılmasına sebep olmuştur.

Halide Edib parlamento deneyiminden sonra kendisini siyasi arenadan geri çekmiş olsa da kendi doğrularına ters düşen bir durum gördüğü anda içindeki "muhalifi ortaya çıkarmaktan çekinmemiş; 1960 askeri darbesi sonrasında üniversitelere yapılan müdahaleleri anti demokratik bulduğunu ifade eden bir yazı kaleme almaktan da geri durmamıştır.

Halide Edib'in idealize ettiği demokrasi ve özgürlük ortamı, çağın gerçekliği ve ülkenin koşulları ile örtüşmemekteydi. Buradan hareketle inandıklarını savunmaktan vazgeçmeyişi, Halide Edib'i daimî bir muhalif haline getirmiştir. Yaşadığı dönemdeki gelişmeler kimi zaman sert çıkışlar yapmasına kimi zaman ise derin bir sessizlik içinde kalmasına yol açarak düşünce dünyasında iniş çıkışlara ve bazı savrulmalara neden olsa da genel çerçeveyi çizmeye olanak sağlayan bir tutarlılıktan bahsetmek mümkündür. Ancak belirtmek gerekir ki özgürlük ve demokrasi kavramlarına yaptığı vurgu, Halide Edib'i ilk etapta liberal düşünce çerçevesinde değerlendirmeye yöneltse de söz konusu kavramları "saf" halleri ile ele alıyor olması ve idealize etmesi düşünce sistemini kendine özgü ideolojilerden bir bakıma bağımsız hale getirmektedir

Görüleceği gibi Halide Edib, 1964 yılındaki ölümüne kadar geçen 82 yıllık yaşamı sürecinde gerek tanık olduğu gerekse bilfiil içinde bulunduğu tarihsel dönemeçler göz önünde bulundurulduğunda Türk siyasal hayatına birçok yönüyle ışık tutacak bir konumda bulunmaktadır. Ayrıca muhalif bir kadının modernleşme sürecinde konumlandırıldığı yeri açık biçimde gösteren biyografisi modernitenin kadına yüklediği anlamda madalyonun öteki yüzünü de ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılma dönemi ile Türkiye'nin kuruluş sürecindeki gelişmeleri farklı bir bakış açısı ile alması; resmî ideoloji ile pek çok konuda aynı hedeflere sahip olsa da bu hedeflere ulaşmak için farklı yollar ortaya koyması, alternatif bir tarih okuması yapmak açısından da zengin bir malzeme sunmaktadır.

Bir yazar, gazeteci, öğretmen, asker, sivil toplum gönüllüsü, akademisyen ve siyasetçi olan Halide Edib, her yönüyle ayrı ayrı ele alınabilecek ve bu şekilde Türk sosyopolitik yaşantısına çeşitli veçheleri ile kaynak olabilecek önemli bir isimdir. Bu çalışmada ise yakın dönem Türk siyasi hayatı Halide Edib'in gözünden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylelikle genel kanıda Halide Edib'in fazlaca ön plana çıkmayan siyasi yönünün aslında yakın dönem Osmanlı- Türk siyasetinde oldukça önemli bir yer işgal ettiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Buraya kadar çalışmanın genel olarak ortaya koydukları özetlenmeye çalışılmıştır. Tam da bu noktada akla gelebilecek soru ise Halide Edib'in düşünce dünyasına yapılan bir yolculuğun sonunda yapılacak yorumun ne olduğudur.

İlk olarak Halide Edib'in “değişken” görünen düşünce dünyasının aslında son derece sabit değerler etrafında şekillendiğini ileri sürmekle fazla ileri gitmiş olmayacağız. Tarihsel koşullar çerçevesinde beraber olduğu isimlerin ve yol arkadaşlarının değişmiş olması, iktidar ile olan inişli çıkışlı ilişkisi Halide Edib özelinde bir farklılaşan dünya görüşü olduğu yönünde bir algı yaratabilmektedir. Örneğin Turkish Ordeal'ın Türkçe versiyonu da diyebileceğimiz Türk'ün Ateşle İmtihanı'ndaki farklılıklar bu çalışmada olduğu gibi otosansür olarak ele alınırken başka bir bakış açısıyla yıllar içinde gerçekleşen bir değişimin de nişanesi olarak görülebilmekteydi. Ya da daha spesifik olarak Halide Edib'in 1909'da Adana'da yaşanan Ermeni olaylarındaki tavrını 1915'deki tehcir sürecinde devam ettirmemesi değişen koşullar altında benzer olaylara bakışının değiştiği yönünde de değerlendirilebilmektedir. Bir başka bir örnekte manda

savunusu yaparken hemen çok geçmeden cephede savaşın ortasında yer alması da bu değişken hallerin bir örneği olarak görülebilmektedir. Elbette değişen konjonktürüntarihi figürlerin de düşünce dünyasında ya da faaliyetlerinde değişimler ve dönüşümlere yol açmasından doğal bir durum olamaz. Buna karşılık Halide Edib için atılan her adımın aynı temel değerler ekseninde atıldığını ve bunun tarih sahnesinde ortaya çıktığı ilk andan o sahneden çekildiği ölümüne kadarki süreçte hiç değişmediğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Yine manda örneği üzerinden gidecek olursak Halide Edib, zorunluluk hâsıl olmakdıkça her zaman barışçıl çözümlerden yana olmuştur, Amerika mandasının pek de doğru bir kurtuluş reçetesi olmadığı bugün ortada olsa da Halide Edib'i bu savunuya iten temel dürtü savaşma gücü tükenmiş görünen bir devletin savaşmadan nasıl kurtulabileceğidir. Bu durum II. Dünya Savaşı önceki tavrında da I. Dünya Savaşı sırasında da aynı şekilde devam etmiştir. Cephede oluşunu ise savaşkan ruhuna değil meşru müdafaa hakkına dayandırmaktadır. Yine benzer biçimde kurtuluş kadrosunda yer alırken kuruluş sürecinde muhalif tarafta yer alması da birdenbire gerçekleşen bir değişim değildir. Öncelik istiklal mücadelesi iken göz ardı edilen siyasi zıtlıklar zemin değişiminde kendisini göstermiştir. Yani hâlihazırda var olan farklılaşmanın milli mücadele sürecinin sona ermesi ile üstü açılmıştır. Dolayısıyla burada da bir değişimden söz etmek mümkün görünmemektedir. Alınan pozisyon, durulan taraf zaman zaman farklılık gösterse de Halide Edib'in düşünce dünyasını şekillendiren temel motivasyonu sağlayan barış, demokrasi, özgürlük kavramlarına karşı hassasiyeti hiçbir zaman değişmemiştir. Halide Edib'in aldığı kararlar ve duruşu her zaman bu kavramların pratikteki ele alınışlarına göre şekillenmiştir. Bu sebeple iktidar odağı ile olan ilişkisinin farklılık göstermesi düşünce dünyasının asgari müşterekleri ile iktidarın bu kavramları ele alış biçimine göre şekillenmiştir. Halide Edib'i müzmin muhalefete iten de düşünce sistemini şekillendiren bu kavramların müdahaleye son derece açık olmalarından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan Halide Edib'in hassasiyetinin zaman zaman reelite ile örtüşmediğini belirtmek gerekir. Mevcut siyasal koşullara ilkesel yaklaşmak pratikte istenen sonucu vermeyebilir. Halide Edib'in aktif siyasette başarılı olamayışının da temelinde yatan durum budur.

Halide Edib'in muhalif yönünden bahsederken dönemin ruhuna ilişkin bir genelleme yapma konusunda önemli bir örnek olduğuna da değinmek gerek. Kurulan cumhuriyette muhalefette ya da iktidarda siyasilerin, elitlerin ya da aydınların temel sorumluluğu devlet olmuştur. Halide Edib de özellikle 1926'da ülke dışına çıkışının ardından Atatürk ile yaşadığı gerilimli ilişkiye karşılık hiçbir zaman Türkiye'deki gelişmeleri ya da modernleşme sürecini incitecek bir tavırdan olmamıştır. Sürecin oluş şekli konusunda fikir ayrılıklarını belirtmekle beraber yaşanan değişim ve dönüşümler konusunda sahiplenici bir tavır benimsemiştir. Doğrudan ifade edecek olursak Halide Edib, çağdaşı diğer Türk aydınları gibi genel siyasi duruşunu devletin kurtuluş, kuruluş ve modernleşme süreci ekseninde şekillendirmiştir. Asıl kaygı devletin bekası ve gelişmesi olsa da bu hedefte yol alırken izlenecek haritada farklılaşmaktadırlar. Halide Edib daha yavaş, toplumun içine sindirerek kendi arzusu ile gerçekleştireceği değişim ve modernleşmenin daha sancısız ve uzun vadede daha kalıcı olacağını savunurken; Atatürk belki kendi sağlığında kontrolünü sağlayabilmek adına hızlı, kesin ve devrimsel bir dönüşümü benimsemiş ve uygulamıştır. Her ne kadar bu fikir ayrılıkları oldukça gerilimli bir süreci beslemiş olsa da Halide Edib, yurt dışında ülkesinin bir temsilcisi gibi davranmaktan geri durmamıştır. Bu durum Halide Edib'in, dönem aydınlarının yüklenmiş olduğu devlete karşı sorumlu olma durumunun en tipik örneklerinden biri olduğunun açık göstergelerindendir. Ancak belirtmek gerekir ki bu sadece Halide Edib'in üzerine giydiği bir temsil gömleği de sayılmazdı. Özellikle bir kadın olarak erkek egemen dünyada sivrilmesi ve sözü geçer konuma gelmesi Halide Edib'i, kadınlar arasında kendi talebi olmamasına karşılık ön plana çıkan bir isim haline getirmiştir. Henüz kadınlar siyasi haklarına sahip değilen yapılmış olan 1925 seçimlerine Türk Kadınlar Birliği tarafından vekil adayı gösterilmesi kadınlar arasında bir temsilci olarak görüldüğünün göstergesi olduğu gibi sadece erkeklerin oy kullandığı seçimlerde sembolik de olsa kendisine oy çıkması da erkekler içinde de temsil gücüne ikna olunmuş olduğunu göstermektedir. Ancak diğer taraftan bakacak olursak Halide Edib'in kadın mücadelesi özelinde çok detaylı bir çaba içinde olduğunu söylemek güçtür. Kadın hakları ve eşitiği Halide Edib'in düşünce dünyasındaki önemli alanlardan birini oluşturmakla beraber tüm dünyaya egemen olacak kadar başat konmda olmamıştır. Bu durumun Halide Edib'in bilinçli tercihi doğrultusunda şekillendiğini belirtmek yanlış olmayacaktır. Zira Halide Edib kadın mücadelesini de

kapsayacak genel bir eşitlik mücadelesini daha aşkın bir konuma koymaktaydı. Bu durum çalışmanın önceki kısımlarında da belirtildiği gibi Halide Edib'in kendisini de salt kadın mücadelesi değil daha kapsamlı bir mücadelenin önemli isimlerinden biri olarak konumlandırmasıyla da alakalıdır. Öncü bir isim olmasına karşılık hareketin taşıyıcılarından bir olma konusunda herhangi bir çıkışı olmamıştır. Ancak bugünden bakıldığında Halide Edib'in kamusal alandaki görünürlüğü itibarıyla kadın mücadelesinde daha belirgin bir rol oynaması Osmanlı- Türk kadın hareketi açısından önemli bir katkı sağlayacakken kendisi tarafından bu durumun es geçildiğini belirtmek durumundayım.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden yakın dönem tarihimize kadar yönetici kadro ve ülkenin öne çıkan aydın kesimi ile birebir ilişkide olan Halide Edib üzerine yapılan siyasi bir değerlendirme doğrudan bu isimler hakkında da irili ufaklı bilgi sahibi olunmasının yolunu açmaktadır. Halide Edib ile ilişkilerini ele alırken, benzer koşullara ya da konulara ne tepki verdikleri ya da düşünce ile faaliyetlerinin neler olduğuna yer vermek karşılaştırmalı bir çalışma ortaya çıkararak Halide Edib'in kendini yerleştirdiği konumdan azade dönemdaşları tarafından nasıl değerlendirildiği ya da nerede durduğu fikrinin oluşmasına yardımcı olmaktadır. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki başta Atatürk olmak üzere Türk Siyasi tarihindeki en önemli isimlerin Halide Edib ile benzer konular üzerindeki değerlendirmelerinde detaya inmek çalışmanın öznesinin arka plana itilmesi sorununu doğurabilecektir. Nihayetinde Halide Edib'in farkında olmadan ya da bilinçli biçimde Osmanlı-Türk siyasal hayatına ilişkin çalışmalarda geri planda kaldığını ifade ederek çok da ileri gitmiş olmayız. Bu çalışmada ise siyasi kimliği son derece belirgin olan buna karşılık üzerinde çok da durulmamış olan Halide Edib'in merkezde kalması ve bu sefer de diğer isimlerin arka planda bırakılması farkında olarak yapılmış bir tercihti. Örneğin milli mücadele dönemindeki faaliyetlerinde bizathi bulunduğu Batı Cephesi dışındaki cephelerde neler olduğu konusunda değerlendirmeleri yoktur. Ya da ihtimal o ki katılmamasından dolayı kongreler konusunda derinlikli analizleri bulunmaz. Bu nedenle döneme Halide Edib özelinde bakıldığı için bu çalışmada da onun olmadığı alanlar tamamiyle dışarıda bırakılmasa da detaylı olarak incelenmemiştir. Ancak bu durumun Halide Edib'in ortaya koyduğu fikirlere ya da gerçekleştirdiği faaliyetlere

bütünüyle katıldığı ya da dönemin en önemli figürünün Halide Edib olduğu gibi iddia da içermediğini belirtmek durumundayım. Burada yapılmak istenen bu sefer sahneyi belli veçheleri ile değil bütünlüklü olarak Halide Edib'in siyasal karakterine vermektir. Böylelikle “spot ışıkları”nın doğrulttuğu karakter farklılaşacağı için döneme de farklı bir paradigmadan bakma olanağı ortaya çıkmaktadır. Modernleşme sürecinde izlenmesini istediği evrimsel gelişme ve özgürlük mefhumları konusunda Kemalist kadrodan ayrılması, kadın kimliği ile ön plana çıkması ve modernleşme sürecinin kadınlara yönelik ikircikli tavrının muhalif duruşu nedeniyle birebir yansıtması döneme ve kişilere ilişkin farklı ve bir parça eleştirel okuma imkânı sağlamaktadır. Yine de söz konusu farklılaşmadan ana akımdan ya da kurucu kadrodan bütünüyle ayrılan bir karakter beklemenin nihayetinde bir hayal kırıklığı yaratabileceğini de eklemek gerekir. Halide Edib daha önce de belirtildiği gibi temel meselesi devlet olan bir kuşağın aydınıdır. Dolayısıyla Osmanlı'nın son yıllarından Türkiye'nin ilk yıllarına hâkim olan milliyetçi- Türkçü yaklaşımdan, kurucu felsefenin de temelinde olan kültür- medeniyet ayrımına genel anlayış Halide Edib'in bakış açısı ile paraleldir. Kısacası muhalefette kaldığı dönemlerde bile derin bir fikir ayrılığından bahsetmek mümkün görülmemektedir. Halide Edib'i “ana kadronun” dışında kalmasının önemli sebeplerden biri amaçlar değil, amaca giden yolda benimsenen yöntemdir. Resmin büyük kısmını görebildiğimiz günümüzden yapacağımız bir değerlendirmede Halide Edib'in tedrici ve bir bakıma muhafazakâr modernleşme savunusunun pratikte işlerliğinin, öngördüğü kadar tutarlı olmayacağını belirtmek gerekir. Örneğin harf devrimin uzun bir sürece yayılmasını böylelikle geçmişle kültürel devamlılığın hasarsız bir geçiş yaşayabileceğini savunurken, Türkiye genelinde yazına dayalı bir kültürel yoğunluğun olup olmadığı hususunda bir enformasyona sahip olduğunu söylemek güç. Örneğin Halide Edib'in Anadolu'ya bakışında çağdaşı ve arkadaşı olan Yakup Kadri'nin *Yaban* romanında çizdiği gibi kopuk, gelişmemiş ve yoz bir tablo yoktur. Gördüğü olumsuzlukları Batı'daki muadil koşullarla kıyaslar. Buna karşılık ülkenin önemli nüfusunu oluşturan Anadolu halkının dinamiği Batılı devletlerinkinden çok farklı olduğu gibi, kentli aydın kesimden de ayrılmaktadır. Dolayısıyla Halide Edib'in idealize ettiği değerlerin, toplumun kendi iç dinamiklerinin çağın gereklerine uymak için müdahaleye gerek duymaksızın bir modernleşme sürecine girebileceği algısının hızlı bir kalkında sürecini elzem kılan ülke

ve dünya koşulları göz önünde bulundurulduğunda gerçekçi olmadığını belirtmek durumundayız.

Halide Edib, belirli genellemeler için bir örnek oluştursa da duygusal yönünü ortaya çıkarma konusunda çekingen olmayışı dönemlere ilişkin yapılan kişi çalışmalarında psikoloji faktörünün de önemini ortaya koymuştur. Örneğin Balkan Savaşları sonrasında Bulgarlara karşı düşmanlığı besleme telkini veren Halide Edib ile Sultanahmet Mitinginde “milletler dost, hükümetler düşmanımız” ifadesini haykıran aynı kişidir. Bu değişimin nedeni salt politik gelişmelerle açıklanamaz. Halide Edib’in çağdaşlarının ilk gençliklerinden itibaren savaşa maruz kalan bir nesil olması en nihayetinde bir yılgınlık yaratması muhtemeldir. Ya da kamulsa alandaki görünürlüğünün örselendiği her durumda şiddetli bir tepki verışı özellikle ilk evliliğinde “özel alanında” yaşamış olduğu travmatik deneyimden tamamen uzaklaşma isteğinden kaynaklanabilmektedir. Elbette bunlar birer varsayımdan öteye geçmemekle beraber çalışmacının dönemi anlamak ya da anlayışını geliştirebilmek açısından psikoloji ilkelerini sistematik olarak kullanabilmesi önemli bir zenginlik katacaktır. Diğer taraftan çalışmanın sınırları ve çalışmacının yetkinliğinin dışında bulunmasının da etkisiyle derinlemesine bir psikolojik analiz yapılması mümkün olmadığı gibi bu anlamdaki bir eksiklik çalışmanın seyrinde bir sapma yaratmasa da sonrasında yapılacak çalışmalar için bir başlangıç noktası teşkil edebilir. En nihayetinde duygu durumu değişiklikleri alınan kararlarda ya da yapılan faaliyetlerde çok belirgin olmasa bile etkili olabilir. Bu sebeple kişiler üzerine yapılacak analizlerde psikojik yönün tevatürler ya da varsayımlardan ileri bir düzeyde incelenmesi alana zenginlik katacaktır. Nitekim psikoloji, tarih ve siyaset bilimini birleştiren psiko-tarih ve psiko-politik alt bilim dallarında tarih sahesindeki önemli şahsiyetlerin psikanalizleri üzerinden çalışmalar yapılmakta, ülkemizde de benzeri eğilimler son yıllarda ivme kazanmaktadır. Dolayısıyla Halide Edib gibi zengin bir malzeme sunan ihtiva eden şahsiyet üzerine yapılan değerlendirmede psikoloji biliminin ilkelerinden destek almak farklı bir bakış açısı sunacağını iler sürmek yanlış bir tahmin olmayacaktır

Bu çalışmada Halide Edib’in siyasi yönünün ele alınması nedeniyle çok sayıda olan edebi eserlerinin tamamına yer verilmemiş; ele alınanlar ise siyasi düşüncesini anlayabilmek ölçüsünde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu bahiste güçlü de bir

hatip olan olan Halide Edib'in çalışmalarının retorik değerlendirmesinin derinlemesine ele alınmadığını itiraf etmek gerekir. Elbette bir sınırlama içerisinde yapılmak durumunda olan çalışmada söylem analizine detaylı biçimde yer verilmesi önemli bir zenginlik oluşutabilecekken çalışmanın amacından uzaklaşarak savrulma tehlikesini de yaşatabilecekti. Edebi olarak kullandığı dil ile ilgili olarak, İngilizce olarak yayımlanan eserleri de dâhil olmak üzere çeşitli çalışmalar mevcuttur. Ancak daha kapsamlı bir retorik değerlendirmesi, görece pratik bir tercih olarak daha dar dönemlendirmeler ya da örnekler üzerinden politik dilinin anlaşılması açısından yeni bir kapı aralayacaktır.

Halide Edib akademik ya da popüler alanda çokça çalışmanın yapıldığı bir isim. Bu durum daha fazla ne ortaya çıkarılabilir sorusunu akıllara getirebilir. Bu alışma da bu soruya bir cevap arama çabası olmuştur. Ancak kendisi de fazlaca kaynak sunan, gazete yazısından, denemelere, romanlara bolca yazılı eser bırakmış oldukça zengin bir karakter olması nedeniyle üzerine yapılacak değerlendirme çalışmaları hususunda bir sona ulaşmak mümkün görünmemektedir.

KAYNAKÇA

- ADA, Turhan: **Adnan Adıvar Hayatı ve Kişiliği**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, Kasım 2010
- ADAK, Hülya: “National myths and self-na(rra)tions: Mustafa Kemal’s Nutuk and Halide Edib’s Memoirs and the Turkish Ordeal”, **The South Atlantic Quarterly**, 102 (2/3), ss. 509-527
- ADAK, Hülya: “Swaraj/siyasi direnişin biyografik sözlüğü: Halide Edib Adıvar, Inside India”, **Duvar Edebiyat Dergisi**, 14. Sayı (Mayıs- Haziran), İstanbul: Duvar Yayınları, 2014, ss.58-60
- ADAK, Hülya: **Halide Edib ve Siyasal Şiddet: Ermeni Kırımı, Diktatörlük ve Şiddetsizlik**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016
- ADIVAR, Halide Edib: “14 Mayıs’a Dair Son Söz”, **Akşam**, nu. 11378, 14 Haziran 1950
- ADIVAR, Halide Edib: “Adnan Menderes'in kurduğu Hükümetin Programı münasebetiyle”, **T. B. M. M. Tutanak Dergisi**, C. I, 9. Dönem, 5. Birleşim, 02.06.1950
- ADIVAR, Halide Edib: “Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar hakkındaki Kanun münasebetiyle”, **T. B. M. M. Tutanak Dergisi**, C. VII, 9. Dönem, 73. Birleşim, 07.05.1951
- ADIVAR, Halide Edib: “Arka Sokak”, **Yedigün**, 1. Kânun 1937, nu: 259, s. 29
- ADIVAR, Halide Edib: “Atom Devrine Girerken- Hürriyete Dair- 1”, **Akşam**, nu. 9637, 15 Ağustos 1945
- ADIVAR, Halide Edib: “Atom Devrine Girerken- Hürriyete Dair- 2”, **Akşam**, nu. 9638, 16 Ağustos 1945

- ADIVAR,
Halide Edib: “Atom Devrine Girerken- Hürriyete Dair- 3”, **Akşam**, nu. 9640, 18 Ağustos 1945
- ADIVAR,
Halide Edib: “Bir Seçim Numunesi”, **Akşam**, nu. 11266, 22 Şubat 1950.
- ADIVAR,
Halide Edib: “Bir Yaşıma Daha Girdim!..”, **Yedigün**, 24 Mart 1937, nu. 211
- ADIVAR,
Halide Edib: “Bu Dönen Kavga Nedir? -2- Görünür Görünmez Sebepler”, **Akşam**, nu.7516, 23 Eylül 1939
- ADIVAR,
Halide Edib: “Bu Dönen Kavga Nedir? -4- Beynelmilel Almanya”, **Akşam**, nu.7523, 30 Eylül 1939
- ADIVAR,
Halide Edib: “Doktor Abdülhak Adnan Adıvar’ın Portresi”, **Doktor Abdülhak Adnan Adıvar**, (Ed.) Halide Edib Adıvar, İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık, 1956
- ADIVAR,
Halide Edib: “İç Birliği ve Sulh”, **Akşam**, nu. 10167, 6 Şubat 1947
- ADIVAR,
Halide Edib: “İki Devir, Dört Tarih”, **Yeni İstanbul**, 19 Eylül 1955
- ADIVAR,
Halide Edib: “Mazarik-Çekoslavya Reisicumhuru”, **Yedigün**, Birinci Teşrin 10, Nu.241
- ADIVAR,
Halide Edib: “Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Ankara Üniversitesi ve Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü 1951 yılı bütçeleri münasebetiyle”, **T. B. M. M. Tutanak Dergisi**, C.V, 9. Dönem, 51. Birleşim, 25.02.1951
- ADIVAR,
Halide Edib: “Milli Klasikler”, **Akşam**, nu.7383,13 Mayıs 1939
- ADIVAR,
Halide Edib: “Neye Karşı ve Niçin?” **Akşam**, nu. 7527, 4 Teşrinevvel 1939
- ADIVAR,
Halide Edib: “Ruh Mikropları”, **Cumhuriyet**, 24 Aralık 1960
- ADIVAR,
Halide Edib: “Seçim Kanunu Çıktı”, **Akşam**, nu. 11264, 20 Şubat 1950

- ADIVAR,
Halide Edib: “Siyasi Vedaname”, **Cumhuriyet**, 05.01.1954
- ADIVAR,
Halide Edib: **Ateşten Gömlek**, 26.bs. İstanbul: Can Yayınları, Aralık 2013
- ADIVAR,
Halide Edib: **Handan**, 12.bs., İstanbul: Can Yayınları, Kasım 2007
- ADIVAR,
Halide Edib: **Hindistan’a Dair**, İstanbul: Can Yayınları, 2014
- ADIVAR,
Halide Edib: **Masks or Souls?**, London: Allen & Unwin, 1953
- ADIVAR,
Halide Edib: **Mev’ud Hüküm**, İstanbul: Atlas Kitabevi, 1976
- ADIVAR,
Halide Edib: **Mor Salkımlı Ev**, 21. bs., İstanbul: Can Yayınları, 2017
- ADIVAR,
Halide Edib: **Seviye Talib**, İstanbul: Atlas Kitabevi, 1973
- ADIVAR,
Halide Edib: **Sinekli Bakkal**, 28.bs., İstanbul: Can Yayınları, 2018
- ADIVAR,
Halide Edib: **Türk’ün Ateşle İmtihanı**, İstanbul: Çan Yayınları, 1962
- ADIVAR,
Halide Edib: **Türkiye’de Şark, Garb ve Amerikan Tesirleri**, İstanbul: Can Yayınları, 2009
- ADIVAR,
Halide Edib: **Türkiye’de Şark, Garb ve Amerikan Tesirleri II**, (Çev.) Can Ömer Kalaycı, İstanbul: Can Yayınları, 2015
- ADIVAR,
Halide Edib: **Vurun Kahpeye**, 5. bs. İstanbul: Özgür Yayınları, 2000
- ADIVAR,
Halide Edib: **Yeni Turan**, İstanbul: Can Yayınları, 4.bs., 2017
- ADIVAR,
Halide Edib: **Kenanın Çobanları & Maske ve Ruh**, İstanbul: Can Yayınları, 2018

- Ağaoğlu Ahmet: “Türkçülük- Türkiyecilik”, **Tercüman-ı Hakikat**, 19 Ağustos 1918
- AĞAOĞLU, Samet: **Siyasi Günlük, DP'nin Kuruluşu**, haz. Cemil Koçak, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992
- AĞAOĞLU, Samet: **Babamın Arkadaşları**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998
- AHMAD, Feroz: **İttihad ve Terakki 1908-1914**, 11. bs., (Çev.) Nuran Yavuz, İstanbul: Kaynak Yayınları, Şubat 2017
- AHMAD, Feroz: **Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler, Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar**, (Çev.) Ayşe Gür, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017
- AHMAD, Feroz: **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, 4. Baskı, (Çev.) Sedat Cem Karadeli, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010
- Ahmet Emin: "Köycülük Hareketi", **Vakit**, 5 Temmuz 1335 (1919)
- AKANDERE, Osman: “Atatürk'ün İzmit basın toplantısı (16-17 Ocak 1923) ve Bu Toplantıda Verilen Önemli Mesajlar”, **Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi**, C. II, Sayı:1, 2001
- AKANDERE, Osman: 11 Nisan 1920 (1336) Tarihli Takvim-i Vekâyi'de Kuvayı Milliye Aleyhinde Yayınlanan Kararlar”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 24, Kasım 1999-2003, ss.417-467
- AKÇAM, Taner: “Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, C.IV, (Ed.) Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.53-62
- AKGÜN, Seçil: **General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1981
- AKPINAR, Soner: **Türk Romanında II. Abdülhamit**, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2015
- AKSAKAL, Hasan: **Politik Romantizm ve Modernite Eleştirileri**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015

- AKSOY, Nazan: **Kurgulanmış Benlikler, Otobiyografi, Kadın, Cumhuriyet**, 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014
- AKŞİN, Sina: *“İttihat ve Terakki”*, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.V, (Ed.) Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss.1422-1435
- AKŞİN, Sina: *“Millî Mücadele ve İstanbul Hükümetleri”*, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. V, (Ed.) Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss.1176-1183
- AKŞİN, Sina: **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, C. I: Mutlakıyete Dönüş (1918-1919)**, 2.bs, İstanbul: Cem Yayınevi,1992
- ALKAN, Mehmet Ö.: *“Mustafa Kemal Paşa’nın Bir Lider Olarak İnşası”*, **Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları**, (Ed.) Bülent Bilmez, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s.3-14
- ALKAN, Mehmet Ö.: *“Osmanlı’da Cemiyetler Çağı”*, **Tarih ve Toplum**, nu.238, Ekim 2003
- ALKAN, Mehmet Ö.: *“Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”*, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C.I, 8. bs., (Ed.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, ss.377-407
- ALTUN, Mehmet: *“Kuvayı Milliyetçilerin Gizli Sığınağı ve Ardındaki Bilinmeyenler Özbekler Tekkesi”*, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 112, İstanbul 2003, ss.18-23
- ANDERSON, Benedict: **Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, 3. bs., (Çev.) İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 2004
- ARALOV, Semyon İvanoviç: **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923**, 2.bs. (Çev.) Hasan Âli Ediz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010
- ARAR, İsmail: **Atatürk’ün İzmit Basın Toplantısı**, Cumhuriyet Gazete ’si Armağanı, İstanbul: Yenigün Yayıncılık, 1997

- ARDIÇ, Nurullah: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hilafet Tartışmaları: Eleştirel Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. XV, Sayı 29, 2017, ss.301-328
- ARI, Kemal: **Büyük Mübadele Türkiye’de Zorunlu Göç (1923-1925)**, 2.bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Mart 2000
- ARKLAY, Tracey: “Political Biography: Its Contribution to Political Science”, **Australian Political Lives**, (Ed.) Tracey Arklay, John Nethercote and John Wanna, Canberra: ANU E Press, 2006
- ARMAOĞLU, Fahir: **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 17. Bs., İstanbul: Alkım Yayınevi, 2010
- ARMAOĞLU, Fahir: **Siyasi Tarih (1789-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997
- ATATÜRK, Mustafa Kemal: **Nutuk**, 5. Bs, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017
- ATAY, Falih Rıfkı: **Çankaya**, C.V, İstanbul: Yeni Gün Basın Yayıncılık, Kasım 1999
- ATAY, Falih Rıfkı: **Çankaya**, İstanbul: Sena Matbaası, 1980
- ATAY, Falih Rıfkı: **Zeytin Dağı**, İstanbul: Pozitif Yayınları, Aralık 2009
- AYAŞLI, Münevver: **İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim**, 2.bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014
- AYDEMİR, Şevket Süreyya: **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa I, II, III**, 16.bs., İstanbul: Remzi Kitabevi, 2019
- AYDIN, Suavi: “İki İttihad-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, 8. bs., C.I, (Ed.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, ss.117-128

- AYSAL, Nejdett: “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 37-38, Mayıs-Kasım 2006
- BAKTIAYA, Adil: **Osmanlı Suriye’sinde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce**, İstanbul: Bengi Yayınları, 2009
- BALCI, Merve: **Halide Edip Adıvarın Gazete ve Dergi Yazıları**, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2020
- BARDAKÇI, Murat: **Enver**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015
- BAYKAL, Bekir Sıtkı: **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, No:10, 1969
- BAYUR, Yusuf Hikmet: **Atatürk’ün Hayatı ve Eseri**, Güven Basımevi, 1963
- BELGE, Murat: **Edebiyatta Ermeniler**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013
- BENLİSOY, Foti: “Ellili Yıllar Türkiye’sinin Tarihi: Azınlıkların Tarihi”, **Türkiye’nin 1950’li Yılları**, 2.bs., (Ed.) Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, ss.355-376
- BERKES, Niyazi: **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1975
- BERKES, Niyazi: **Unutulan Yıllar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997
- BERKTAY, Fatmagül: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Feminizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C.I, 8. bs., (Ed.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, ss.348-359
- BERKTAY, Fatmagül: **Politikanın Çağrısı**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2010

- BERKTAY, Fatmagül: **Tarihin Cinsiyeti**, 4 bs. İstanbul: Metis Yayınları, Nisan 2012
- BERKTAY, Fatmagül: **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın**, 4.bs., İstanbul: Metis Yayınları, 2012
- BEYATLI, Yahya Kemal: **Siyasi ve Edebi Portreler**, 3. bs., İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1986
- BIYIKLI, Mustafa: **Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları: -İki Dünya Savaşı Arası**, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik: **Türk İstiklal Harbi I: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, 3. bs., Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, 1999
- BORA, Tanıl: **Türkiye'nin Linç Rejimi**, İstanbul: Birikim Yayınları, 2014
- BORAK, Sadi: **Atatürk ve Edebiyat**, İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972
- BORAK, Sadi: **Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları (1899-16 Mayıs 1919)**, Kırmızı Beyaz Yayınları, 2004
- BOSTAN, M. Hanefi: “Sadrazam Said Halim Paşa”, **TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 1, Sayı 3, Eylül 2011, ss.69-92
- BOZDAĞ, İsmet: **İki Aşk Arasında Atatürk**, İstanbul: Truva Yayınları, 2006
- BOZKURT, Mahmut Esat: **Atatürk İhtilali I-II**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003
- BUXTON, Charles Roden: **Turkey in Revolution**, London, T. F. Unwin, 1909
- CAINE, Barbara: **Biyografi ve Tarih**, (Çev.) Müge Sözen, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019
- CARR, Edward Hallett: **Tarih Nedir?** 10, bs., (Çev.) Misket Gizem Gürtürk, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008

- CARVER, Terrell: “Methodological Issues in Writing a Political Biography”, **Journal of Political Science**, Vol. 20, No. 1, Article 2, Kasım 1992
- Cemal Paşa: **Hatıralar, İttihat ve Terakki: I. Dünya Savaşı Anıları**, 2. bs., (Ed.) Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006
- Cenap Şahabettin: “Vaziyet-i Umumiye-i Siyasiye”, **Hadisat**, 1.11.1918
- CHATTERJEE, Partha: “Kadın Sorununa Milliyetçi Çözüm”, **Vatan, Millet ve Kadınlar**, Ayşegül Altınay (der), 4. Bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2011
- CLEVELAND, William L.: **Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak Osmanlılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri**, (Çev.) Burak Demiryakan, İstanbul: Edebi Şeyler Yayınları, Ekim 2018
- COŞKUN, Alev: **Samsun'dan Önce Bilinmeyen 6 Ay, İşgal, Hüzün, Hazırlık**, 4.bs., İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2008
- COŞKUN, Alev: **Yeni Mandacılar**, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2008
- ÇAKIR, Serpil: “Kadınlığın İlk Tarihi Şikâyeti: Beyaz Konferanslar”, **Tarih-Toplum**, Sayı: 231, 2003, ss.40-47
- ÇALIŞLAR, İpek: **Mustafa Kemal Atatürk: Mücadelesi ve Özel Hayatı**, 1881-1927, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Ekim 2018
- ÇALIŞLAR, İpek: **Latife Hanım**, İstanbul: Doğan Kitapçılık, Ekim 2006
- ÇALIŞLAR, İpek: **Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın**, İstanbul: Everest Yayınları, Mayıs 2010
- ÇAVDAR, Tevfik: “Demokrat Parti”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. VIII, (Ed.) Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, ss.2060-2075

- ÇAVDAR, Tevfik: **Talat Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, 4. Bs. İstanbul: İmge Kitabevi, 2001
- ÇETİN, Nurullah: “Halide Edip, Millî Mücadele ve Amerikan Mandacılığı”, **Halide Edip Adıvar İncelemeleri**, (Ed.) Nurullah Çetin, Ankara: Atlas Kitabevi, 2017, ss.7-26
- ÇEVİKER, Turgut: “Ana Çizgileriyle Osmanlı Karikatürü”, **Toplumsal Tarih**, C.XX, No.122, Şubat 2004, ss.72-77
- ÇİÇEK, Talha: M. “Birinci Dünya Savaşında Suriye’de Panislamist Propaganda: Eş-Şark Gazetesi”, **Dil ve Edebiyat Araştırmaları**, Sayı: 17, Bahar 2018, ss.107-126
- ÇİÇEK, Talha: M. **War and State Formation in Syria, Cemal Pasha’s Governorate during World War I, 1914-17**, New York, Routledge Press, 2014
- DEMİRDİREK, Aynur: **Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının bir Hikâyesi**, Ankara: İmge Yayınları, 1993
- DENY, Jean: **Yeni Türkiye**, İstanbul: Yenigün Yayıncılık, 2000
- Derviş Vahdeti: “Meclis-i Mebusan Riyâset Aliyyesine”, **Volkan**, 24 Şubat 1909, nu: 55, s.1
- DORSAY, Atilla, AYÇA, Engin: “Bedi Muvahhit ile Konuşma, “Aydın Konuşması””, **Yedinci Sanat, Sayı 9, 1973**
- Dr. Adnan: “Turkish Dictatorship Position of Mustapha Kemal”, **The Daily Telegraph**, 29.09.1928
- DURAKBAŞA, Ayşe: **Halide Edib: Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, 5.bs, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012
- DURŞUN, Mutlu: **Nihal Atsız: Milliyetçi Bir Liderin Siyasi Entelektüel Portresi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023

- DURUKAN, Kaan: “Prens Sabahaddin ve İlm-i İçtima Türk Liberalizminin Kökenleri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, 8. bs, C.I, (Ed.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, ss.143-155
- DÜNDAR, Fuat: **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008
- ECO, Umberto: **Tez Nasıl Yazılır?**, 3.bs, (Çev.) Betül Parlak, İstanbul: Can Yayınları, 2018
- ELDEM, Vedat: **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994
- ELLISON, Grace Mary: **Turkey To-Day**, London: Hutchinson Co. Ltd, 1928
- ELLISON, Grace Mary: **Bir İngiliz Kadını Gözüyle Kuva-i Milliye Ankarası**, (Çev.) İbrahim S. Turek, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1973
- Elmalılı Hamdi: **İslâmiyet ve Hilâfet ve Meşîhât-i İslâmiye**, İstanbul: Beyanülhak, 12 (16 Şubat 1324) s.511-514
- ELMAN, Ahmet Şevket: **Dr. Reşit Galip**, Ankara, 1955
- ENGİNÜN, İnci: **Halide Edib Adıvar**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989
- ENGİNÜN, İnci: **Halide Edib Adıvar**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019
- ENGİNÜN, İnci: **Halide Edip Adıvar**, İstanbul: Toker Yayınları, 2004
- ENGİNÜN, İnci: **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi**, 3.bs., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007
- ENGİNÜN, İnci: **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları 4, Belgeler**, İstanbul: Dergâh Yayınları, Eylül 2013

- ER, Alev: “Millî Mücadelede Siyasal Kuruluşlar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.IV, (Ed.) Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss.1120-1134
- ERDAL, Kelime: **Halide Edib Adivar ve Eğitim**, İstanbul: Ezgi Kitabevi, 2008
- ERDEM, Y. Hakan: **Tarih- Lenk**, İstanbul: Doğan Kitap, Ocak 2013
- ERDEN, Ali Fuad: **Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları-1**, (Ed.) Yusuf Turan Günaydın, İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018
- ERHAN, Çağrı: **Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri**, Ankara: İmge Yayınları, 2001
- ERKUL, Ali: "Prens Sabahattin", **Türk Toplumbilimcileri**, (Ed.) Emre Kongar, C.I, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982, ss.79-150
- EROL, Mine: “Wilson Prensipleri Cemiyeti’nin Amerika Cumhurbaşkanı Wilson’a gönderdiği Muhtıra”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.III, Sayı 4-5, Ankara, 1966, ss.237-245
- EROL, Mine: **I. Dünya Savaşı Arifesinde Amerika’nın Türkiye’ye Karşı Tutumu**, Ankara: Bilgi Basımevi, 1976
- ETİNGU, Turgut: “Halide Edib’le Son Konuşma”, **Hayat**, 23.01.1964
- EVANS, Laurence: **Türkiye’nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)**, (Çev.) T. Alanay, N. Uğurlu, Ö. Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003
- Falih Rıfkı: “Nutuk/ Tarihin İstifadesi”, **Hâkimiyeti Milliye**, 20 Temmuz 1928
- Falih Rıfkı: “Putperestlik”, **Hâkimiyeti Milliye**, 7 Ağustos 1928
- GEARY, P. J.: **The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe**, Princeton ve Oxford: Princeton University Press, 2002
- GELLNER, Ernest: **Uluslar ve Ulusçuluk**, (Çev.) Büşra Ersanlı Behar, Günay Göksu Özdoğan, İstanbul: İnsan Yayınları, 1992

- GERWARTH, Robert: **Mağluplar, Birinci Dünya Savaşı Neden Bitmedi 1917-1923**, Yüksel Taşkın (Çev.), İstanbul: Doğan Kitap, 2016
- GOLOĞLU, Mahmut: **Halifelik Ne İdi? Nasıl Alındı? Niçin Kaldırıldı?** 2.bs, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012
- GOLOĞLU, Mahmut: **Millî Mücadele Tarihi I: Erzurum Kongresi**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008
- GOLOĞLU, Mahmut: **Millî Mücadele Tarihi- V, 1923 Türkiye Cumhuriyeti**, 2.bs, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2021
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip: **Millî Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına**, 3.bs, İstanbul: Kronik Yayınları, 2018
- GÖZÜTOK, Türkan: “Yeni Turan’da Kimlik Sorunu”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 5/2, Spring 2010
- GÖKÇE, Ramiz: **Akbaba**, No: 587, 26 Temmuz 1928, s. 1
- GÜNYOL, Vedat: “Eveleme Geveleme”, **Akşam**, nu.9659, 6 Eylül 1945
- GÜVEN, Dilek: **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005
- GÜZEL, Şehmus: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C III-IV., (Ed.). Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss.858-874
- Halide Edib: “Amerika Tahkik Heyetine”, **Vakit**, nu. 635, 4 Ağustos 1335/1919

- Halide Edib: “Amerika Türkleri Nasıl Tanırdı?”, **Yeni İstanbul**: 2 Temmuz 1956
- Halide Edib: “Ateş ve Güneş Münasebetiyle”, **Büyük Mecmua**, nu. 6, 24 Nisan 1335/1919
- Halide Edib: “Barbaros Hayreddin’in Haleflerine” (Vatan Piyesi Hakkında), **Tanin**, nu. 37, 24 Ağustos 1324- 6 Eylül 1908
- Halide Edib: “Bir Kadın İçin”, **Tanin**, nu. 1604-1607, 18-21 Mayıs 1913
- Halide Edib: **Conflict of East and West in Turkey**, Delhi: Jamia Press, 1935
- Halide Edib: “Dârülfünûn Konferans Salonunda Yapılan Konuşma”, **Darülfünun Konferans Salonunda Kadınlarımızın İçtimaları**, İstanbul: Tanin Matbaası 1328- 1912
- Halide Edib: “Felaketlerden Sonra Milletler” (Konferans) (Umumi Konferanslar Cemiyeti’nin kadınlar için düzenlediği konferanstaki konuşmasıdır.), **Türk Yurdu**, C.V, nu. 16, 16 Mayıs 1329-29 Mayıs 1913
- Halide Edib: “Fesler, Çarşafar”, **Büyük Mecmua**, nu. 12, 2 Teşrinievvel 1919
- Halide Edib: “Haftanın Zihniyetleri”, **Büyük Mecmua**, nu. 14, 30 Teşrinievvel 1919
- Halide Edib: “Halide Edib’in Fatih Mitingindeki Nutku”, **İleri**, nu. 492, 20 Şaban 1337/20 Mayıs 1335/1919
- Halide Edib: “Halide Edib’in Kadıköy Mitingindeki Nutku”, **İleri**, nu. 495, 23 Şaban 1337/23 Mayıs 1335/1919
- Halide Edib: “Halide Edib’in Sultanahmet Mitingindeki Nutku”, **Vakit**, nu. 565, 23 Şaban 1337/24 Mayıs 1335/1919

- Halide Edib: “Halka Doğru”, **Büyük Mecmua**, nu. 12, 2 Teşrinievvel 1919
- Halide Edib: “Kadınlığa Dair-Büyük Mecmua Müdüriyetine”, **Büyük Mecmua**, nu. 6, 24 Nisan 1335/1919
- Halide Edib: “Kazım Karabekir Paşa’nın Çocuklarına”, **İkdam**, nu. 9317, 6 Recep 1341/22 Şubat 1339/1923
- Halide Edib: **Memoirs of Halide Edib**: London: John Murray, 1923
- Halide Edib: “Münacaat”, **Türk Yurdu – fevkalade Nüsha**- nu. 24, 5 Teşrinievvel 1328- 18 Ekim 1912
- Halide Edib: “Münacaat”, **Tanin**, nu. 1513, 16 Şubat 1913
- Halide Edib: “Müslümanlar Kendilerine Efendi Değil Dost İstiyorlar”, **Vakit**, nr: 435, 8 Kânunusani 1335/1919
- Halide Edib: “New York’a Giderken”, **Yeni İstanbul**, 7 Mayıs 1956
- Halide Edib: “Padişah ve Şehzadelerimize”, **Türk Yurdu**, Yıl 2, C. III, nu. 2, 2 Teşrinievvel 1328- 15 Kasım 1912
- Halide Edib: “Suriye’de Türkler”, **Vakit**, nu. 377, Teşrinisani 1334/1918
- Halide Edib: “Tarihin Köşe Başında”, **Büyük Mecmua**, nu. 13, 10 Teşrinievvel 1919
- Halide Edib: “Türkiye’de Diktatörlük ve Reformlar”, (Çev.) Mehmet Özden, **Türkiye Günlüğü**, Sayı:37, Kasım-Aralık 1995

- Halide Edib: **Turkey Faces West, A Turkish View of Recent Changes and Their Origin**, New Haven: Yale University Press, 1930
- Halide Edib: **Turkish Ordeal**, New York: The Century Co.,1928
- Halide Edib: “Wilson Şartları Karşısında”, **Vakit**, nu. 358, 22 Teşrinievvel 1334/1918
- Halide Edib: “Yakup Kadri Bey’e”, **İkdam**, nu. 9067, 17 Şevval 1340/14 Haziran 1338/1922
- Halide Edib: “Yakup Kadri Beyefendi’ye”, **Son Telgraf**, nu. 168, 5 Cemaziyelevvel 1343/2 Kânunuevvel 1340/1924
- Halide Salih: “Bazı Endişelerim”, **Tanin**, nu. 42, 29 Ağustos 1324 - 11 Eylül 1908
- Halide Salih: “Besa Oyununda”, **Tanin**, 12 Ağustos 1908, nu.25, s.3
- Halide Salih: “Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder” , **Tanin**, nu. 6, 24 Temmuz 1324- 6 Ağustos 1908
- Halide Salih: “Bir Hükûmet-i Meşrutanın Ahlâkı”, **Tanin**, nu. 4, 22 Temmuz 1324- 4 Ağustos 1908, s.2
- Halide Salih: “Bugün – Dün: Hafiyeler- Gazeteciler”, **Tanin**, nu. 11, 29 Temmuz1324, s.2
- Halide Salih: “Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları”, **Tanin**, nu. 13, 31 Temmuz 1324- 13 Ağustos 1908
- Halide Salih: “Kaç Nasiye Vardır Çıkacak Pâk-u Dıraşan”, **Tanin**, nu. 1, s.2, 19 Temmuz 1324- 1 Ağustos 1908
- Halide Salih: “Kadınlar İçin”, **Tanin**, nu. 7, 13 Teşrinisani 1908
- Halide Salih: “Ölenlerle Öldürenler”, **Tanin**, 1909
- Halide Salih: "Halkçılık. Köycülük I- II", **İkdam**, 19, 20 Teşrin-i Evvel 1335 (1919).

- Halil Paşa: **Bitmeyen Savaş**, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1972
- HANİOĞLU, Şükrü: **Atatürk: An Intellectual Biography**, New Jersey: Princeton University Press, 2017
- HANİOĞLU, Şükrü: “İttihadçılık”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (Dönemler ve Zihniyetler)**, C.IX, (Ed.) Ömer Laçiner, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, ss. 249-258
- HANİOĞLU, Şükrü: “Osmanlıcılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.V, (Ed.) Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss.1389-1393
- HAYBER, Abdülkadir: **Halide Edip Yakup Kadri ve Reşat Nuri’nin Romanlarında Nesil Çatışmaları**, Ankara: Kurgan Yayınevi, 2018
- Helphand Parvus: “Devlet ve Millet”, **Türk Yurdu**, C. III, No. 3, 1913
- Helphand Parvus: “Türk Gençlerine Mektup I”, **Türk Yurdu**, C. IV, No. 5, 1329
- HEPÇİLİNGİR LER, Feyza: **Halide Edib Adıvar, Halka Doğru Büyük Mecmua (1919) ve Yedigün (1936-1939) Yazıları**, İstanbul: Can Yayınları, 2017
- HİKMET, Neriman: “Halide Edib’le Mülakat”, **Vakit**, 23. 03. 1939, Yıl: 22, Sayı: 7613, s.8,10
- Hüseyin Cahid: “Şimdi de Hilafet Meselesi”, **Hilafet Risaleleri**, C.VI, (Ed.) İsmail Kara, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014
- Hüseyin Cahid: “Hilafet Meselesi”, **Hilafet Risaleleri**, C.VI, (Ed.) İsmail Kara, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014
- Hüseyin Cahid: “Türkiye Cumhuriyeti”, **Tanin**, 25 Eylül 1339, s.1
- Hüseyin Cahid: **Tanin**, nu.259, 23 Mayıs 1909

- HÜSEYİN, İmran: **The Caliphate, the Hejaz and the Saudi-Wahhabi Nation-state**, New York: Masjid Darul Qur'an, 1997
- Ispartalı Hakkı: "Anadolu'ya Dair", **Türk Yurdu**, C.V, nu. 16, 1913
- İNALCIK, Halil: **Atatürk ve Demokratik Türkiye**, İstanbul: Kronik Yayınları, 2020
- İNAN, Afet: "Mustafa Kemal Atatürk'ün Büyük Nutku'nu Söylediğinin 50. Yılı, **Türk Dili Aylık Dil ve Yazın Dergisi – Söylev Özel Sayısı**, Ankara, Sayı: 314, 1977
- İNÖNÜ, İsmet: **Hatıralar**, Cilt II, (Ed.) Sabahattin Selek, 2. bs., İstanbul: Bilgi Yayınları, 1992
- İNSEL, Ahmet: "Milliyetçilik ve Kalkınmacılık", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, C.IV, (Ed.) Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, ss.763-776
- İNUĞUR, M.Nuri: **Basın ve Yayın Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1982
- İsmail Sami: "Temelsiz Bir Bina", **Minber**, 7 Kânunuevvel 1334
- K., Tarık Dursun: **Bağışla Onları**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Ağustos 2018
- KANSU, Aykut: **1908 Devrimi**, (Çev.) Ayda Erbal, 6. bs İstanbul: İletişim Yayınları, 2011
- KARA, İsmail: **Hilafet Risaleleri I-VI Cilt**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2002-2014
- KARABEKİR, Kazım: **Ermeni Dosyası**, 2. bs., (Ed.) Faruk Özerengin, İstanbul: Emre Yayınları, 1995

- KARABEKİR, Kazım: **Günlükler (1906-1948)** 2 Cilt, (Ed.) Yücel Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009
- KARABEKİR, Kazım: **İstiklal Harbimizin Esasları**, İstanbul: Sinan Matbaası, 1951
- KARABEKİR, Kazım: **Paşaların Kavgası**, 6.bs, İstanbul: Emre Yayınları, 2005
- KARAKAŞ, Mehmet: “Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, Yıl 9, Sayı 38, Ağustos-Eylül-Ekim 2006
- KARAOSMAN OĞLU, Yakup Kadri: **Yaban**, İstanbul: Birikim Yayınları, 15 bs., Ocak 1981
- KARAÖMERLİ OĞLU, M. Asım: “Türkiye’de Köycülük,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (Kemalizm)**, C.II, 6. bs., (Ed.) Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, ss.284-294
- KARAÖMERLİ OĞLU, Asım: **Orada Bir Köy var Uzakta, Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006
- KARPAT, Kemal H.: “Ziya Gökalp’in Kooperatifçilik, Millet-Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C.I, 8. bs., (Ed.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009
- KARPAT, Kemal H.: **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010
- KARPAT, Kemal H.: **Ortadoğu’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, (Çev.) Recep Boztemur, Ankara: İmge Kitabevi, 2001
- KAYAPINAR, M. Akif: “Ussama Makdisi ve Osmanlı Oryantalizmi”, **Divan**, Sayı 20, No. I, 2006
- KAZAN, Frances: **Halide**, (çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: Galata Yayınları, 2001

- KAZAN, Frances: **Halide Edip ve Amerika**, (Çev.) Bernar Kutluğ, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995
- Kâzım Şinasi: “Matbuat: Suriye Mektepleri”, **Türk Yurdu**, Yıl 5, Sayı 141, 16 Ağustos 1533- 16 Ağustos 1917
- KERESTECİOĞLU, İnci: “Milliyetçilik: “Uyuyan Güzeli Uyandıran Prensten” Frankeştayn’ın Canavarına”, **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, (Ed.) H. Birsen Örs, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007
- Kılıç Ali: “Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor”, **Milliyet**, 01.01.1952, s.1,7
- Kılıç Ali: **Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Hatıraları**, 23. Bs., der. Hulusi Turgut, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları
- KILIÇ, Remzi: **Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası XIX. Yüzyılda İdari Yapısı**, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2011
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin: **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Ankara: Kültür Ofset, 1993
- KIZILYÜREK, Niyazi: **Milliyetçilik Kısacasında Kıbrıs**, 3.bs, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002
- KOCA, Selçuk: “Atatürk’ü Koruma Kanunu”, **Türkiye’nin 1950’li Yılları**, 2. bs., (Ed.) Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020
- KOCABAŞOĞLU, Uygur: “Hürriyet’in Basması Kadar Basını da Ünlüdür”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, (Ed.) Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ekim 2010
- KOÇAK, Birgül, TAMER, Aytül: “II. Meşrutiyet Döneminde İki Milliyetçi Kadın: Halide Edib ve Müfide Ferid”, **Doğu Batı, II Meşrutiyet (100.yıl)**, C.I, Mayıs- Haziran Temmuz 2008
- KOÇAK, Cemil: “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, (Ed.) Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985

- KOÇAK, Cemil: **İkinci Parti, Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, C.I., İstanbul: İletişim Yayınları, 2010
- KOÇAK, Cemil: **Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, C.I, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996
- KOLOĞLU, Orhan: Halide Edib: Devrimler ve Demokrasi”, **Tarih ve Toplum**, Eylül 1998, Sayı 177
- KOLOĞLU, Orhan: “Halide Edip’in Gönüllü Sürgün Yılları”, **Tarih ve Toplum**, Ağustos 1998, sayı.176
- KOLOĞLU, Orhan: **Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918, Zafer-i Nihai’den Tam Teslimiyete**, İstanbul: Boyut Yayınları, 2000
- KOLOĞLU, Orhan: **Cumhuriyet’in İlk Onbeş Yılı (1923-1938)**, İstanbul: Boyut Kitapları, 1999
- KOLOĞLU, Orhan: “Karikatürümüze Kadının Girişi”, **Toplumsal Tarih**, C.XX, No.122, Şubat 2004
- KONGAR, Emre: “Söylev Hangi Koşullar Altında Söylendi, **Türk Dili Aylık Dil ve Yazın Dergisi – Söylev Özel Sayısı**, Ankara, Sayı: 314, 1977
- KORKMAZ, Çağdaş Cansın: **Birinci Dünya Savaşı Sonunda İmzalanan İki Barış Antlaşması: Sevr ve Versay**, İstanbul: Boyut Yayınları, 2018
- KORKMAZ, Tuğrul: **Tipolojik ve Kuramsal Bağlamda Milliyetçilik ve Anadoluçuluk**, Ankara, A Kitap Binyıl Yayınevi, 2016
- Köprülüzade Mehmet Fuad: “Türkçülüğün Gayeleri”, **Vakit**, 16 Temmuz 1918
- KÖROĞLU, Erol: **Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Milli Kimlik İnşasına**, 3. Bs, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016
- KURNAZ, Şefika: **Balkan Savaşı’nda Kadınlarımız**, İstanbul: Ötüken Yayınları, Nisan 2012

- KURNAZ, Şefika: **Osmanlı Kadının Yükselişi (1908-1918)**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, Mayıs 2013
- KURNAZ, Şefika: **Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923**, 2. bs, İstanbul: Ötüken Neşriyat, Şubat 2015
- KUTAY, Cemal: **Türk Millî Mücadelesinde Amerika**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1979
- KUTAY, Cemal: **Üç Paşalar Kavgası**, Tarih Yayınları, 1964
- KÜÇÜK, Cevdet: “Abdülmecid”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. I, İstanbul 1988
- LOWRY, Heath W.: “Halide Edib Hanım in Ankara: April 2, 1920- August 16, 1921”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları- Bildiriler) 21-23 Eylül 1987**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1994
- LOWRY, Heath W.: **Clarence K. Streit’s The Unknown Turks, Mustafa Kemal Paşa, Nationalist Ankara& Daily Life In Anatolia, January- March 1921**, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2011
- Mahmud(Siirt Mebusu): “Kin, Garaz ve İhtirasla Dolu Bir Ruh”, **Milliyet**, nu.878, 24 Temmuz 1928
- Mahmud(Siirt Mebusu): “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’na Dair” **Hâkimiyet-i Milliye**, 14 Kasım 1924
- MAKDİSİ, Ussama: “Ottoman Orientalism”, **American Historical Review**, Vol. 107, No. 3, June 2002
- MAKSUDYAN, Nazan: “1909 Adana Olayları Ertesinde Cemal Bey’in Adana Valiliği ve Osmanlılık İdeali”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 174, Haziran 2008
- MANTRAN, Robert: **XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu**, (Ed./Çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 1995

MARDİN, Şerif: “19. yy ’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, ed. Murat Belge, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, (Ed.) Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985

MASTERS, Bruce: **Osmanlı İmparatorluğu’nun Arapları, 1516-1918, Sosyal ve Kültürel Bir Tarih**, (Çev.) Feray Coşkun, İstanbul: Doğan Kitap, 2017

MENTEŞE, Halil: **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları**, (Ed.) İsmail Arar, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986

Mevlânâzade Rıfat: **Türkiye İnkılabının İç Yüzü**, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2017

Muhammed Kürd Ali: **Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları**, 2. bs, İbrahim Tüfekçi (Çev.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2014

MUMCU, Uğur: **Kazım Karabekir Anlatıyor**, 17. Bs İstanbul: Tekin Yayınevi, 1996

MUTLU, Mine: **Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi 1919 -1920**, Giresun: İleri Basımevi, 1972

MUTMAN, Mahmut: “Şarkiyatçılık/Oryantalizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık**, C.III, 4.bs, (Ed.) Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007

NAGEL, Joane: “Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik”, **Vatan, Millet ve Kadınlar**, 4. Bs., (Ed.) Ayşe Gül Altınay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011

NAGEL, Joane: “Masculinity and Nationalism: Gender and nationality in the making of nations”, **Ethnic and Racial Studies**, Mart 1998, vol.21, No.2

NAJMABADI, Afsane: “Sevgili ve Ana Olarak Erotik Vatan: Sevmek, Sahiplenmek, Korumak”, **Vatan, Millet ve Kadınlar**, 4. Bs., (Ed.) Ayşe Gül Altınay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011

- NATARAJAN, Nagarajan: "Women, Nation and Narration in Midnights Children", **Scattered Hegemonies: Postmodernity and Transnational Feminist Practices**, (Ed.) Inderpal Grewal ve Caren Kaplan, Minneapolis: University of Minnesota Press, 8 Mart 1994
- Nazım Hikmet: **Kemal Tahir'e Mahpushaneden Mektuplar**, 5. Bs, İstanbul: Adam Yayınları, 1993
- NOVAK,D., KROPOTKİN, P.: "An Unpublished Essay on Leo Tolstoy by Peter Kropotkin", **Canadian Slavonic Papers**, Vol. 31, 1956
- ODABAŞI, İ. Arda: **II. Meşrutiyet Basınında Halkçılık, Köycülük, Sosyalizm**, İstanbul: Dergâh Yayınları, Ekim 2015
- ONARAN, Alim Şerif: **Muhsin Ertuğrul'un Sineması**, 2. bs, Ankara: Agora Kitaplığı, Nisan 2013
- ORAN, Baskın: "Lausanne Barış Konferansı", **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980**, C.I, 13bs. (Ed.) Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008
- ORBAY, Rauf: **Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım**, C.I, İstanbul: Emre Yayınları, 1993
- Orhan Seyfi: "Halide Hanım Buhran Geçiriyor", **Milliyet**, nu.877, 25 Temmuz 1928
- Ortak, Şaban: "Millî Mücadele Dönemi'nde Farklı Bir Gazete: Wilson Gazetesi", **Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim 2016 / Elâzığ, c. III**, haz. Merve Uğur, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2018
- Ömer Seyfettin: **Ashab-ı Kehfimiz Bir Ermeni Gencin Hatıra Defteri**, İstanbul: Malazgirt Yayınevi, 1972

- ÖZCAN, Azmi: **Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere**, Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayını, 1997
- ÖZGÜÇ, Agâh: **Türk Sinemasında İlkler**, İstanbul: Yılmaz Yayınları, Aralık 1990
- ÖZGÜÇ, Agâh: **Türlerle Türk Sineması, Dönemler- Modalar – Tiplemeler**, İstanbul: Dünya Yayınları, Ekim 2005
- ÖZKIRIMLI, Umut, SOFOS, Spyros A.: **Tarihin Cenderesinde Yunanistan ve Türkiye’de Milliyetçilik**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ekim 2013
- ÖZÖN, Nijat: **Türk Sineması Kronolojisi (1895-1966)**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968
- ÖZTAN, Güven Gürkan: **Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011
- PAKİŞ Ahmet: “Anadolucu Söylemde ‘Öteki’ İmgesi”, **Spectrum: Journal of Global Studies Special Issue**, C.IV, Mart 2012
- PALMER, Alan: **Osmanlı İmparatorluğu. Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, 1992, (Çev.) Belkıs Çorakçı Dişbudak, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, Sabah Kitapları, İstanbul: 1995
- PANIAN, Karnig: **Goodbye, Antoura a Memoir of the Armenian Genocide**, Stanford, Stanford University Press, 2015
- PORTER, Russel B.: “Say East Accepts Our Machine Age”, **The New York Times**, 6 Ağustos 1928
- RENAN, Ernest: **Nutuklar ve Konferanslar**, (Çev.) Ziya İshan, Ankara: Sakarya Basımevi, 1946

- Reşit Galip: "Türk Ocakları", **Altın Yurd**, C. I, No. 5, 9 Eylül 1339 -1923
- REYHAN,
Cenk: "Prens Sabahattin", **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, 8. bs, C.I, (Ed.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009
- Ruşen Zeki: "İnsaniyet Fikrînin Galebesi", **İnkılab-ı Beşer**, 13.11.1918
- SAGAY, Reşat: **XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972
- SANCAR,
Serpil: **Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti**, 3.bs, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014
- SARIHAN,
Zeki: **Kurtuluş Savaşı Kadınları**, 5. bs, Ankara: Ulusal Eğitim Derneği Yayınları, 2010
- SARINAY,
Yusuf,
KARACAKAY
A, Recep: **1909 Adana Ermeni Olayları**, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012
- SARINAY,
Yusuf: **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1994
- SERTEL,
Sabiha: **Roman Gibi**, 2 bs, İstanbul: Belge Yayınları, 1987
- SEVİNÇLİ,
Erdal: **"Bedia Muvahhit 70 Yaşında", Cumhuriyet Dergi, Sayı 385, 8 Ağustos 1993**
- Seyyah (Hakkı Süha): "Ateşten Gömlek", **Vakit** (Merhaba sütunu), 10 Mayıs 1923

SEZGİN, Ömür: **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, 2. Bas. Ankara: İmge Kitabevi, Kasım 2005

SEZGİN, Ömür, ŞAYLAN, Gencay: “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. VIII, (Ed.) Murat Belge, İstanbul İletişim Yayınları, 1995

SMITH, Anthony D.: **Milli Kimlik**, (Çev.) Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994

SOYDAN, Mahmut: **Millî Mücadele Tarihine Dair Notlar: Ankaralı’nın Defteri**, (Ed.) Nejdett Bilgi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006

SÖNMEZOĞLU, Faruk: “Millî Mücadele ve Dış Dünya”, C. V, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, (Ed.) Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985

SÖYLER, Olgay: “Özbekler Tekkesi”, **Atlas Tarih: Kurtuluş Savaşı Özel Sayısı 1**, Sayı 2019-01, İstanbul: 2019

STREIT, Clarence: “Halide Hanum Recites the Epic of Turkey’s Revival”, **The New York Times**, 14 Ekim 1928

Suphi Nuri: “Rumlarımız”, **İleri**, nu.1746, 14 Aralık 1922,

ŞİMŞİR, Bilal N.: **Atatürk’ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991

TACHAU, Frank: “The Search For National Identity Among The Turks”, **Die Welt Des Islams**, C.VIII, Sayı 3, 1963

Talat Paşa: **Talat Paşa’nın Hatıraları**, (Ed.) Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul: Güven Basımevi, 1946

TANÖR, Bülent: **Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul: Der Yayınları, 1992

- TANÖR,
Bülent: **Kurtuluş (Cumhuriyet Gazetesi Armağan)**, İstanbul:
Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., Temmuz 1997
- TANSEL,
Selahattin: **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.I, Ankara: MEB Yay.
1977
- TEK, Müfide
Ferit: **Aydemir**, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008.
- TEVETOĞLU,
Fethi: Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete: Minber", **Atatürk
Araştırma Merkezi Dergisi**, C.V, Sayı: 13, ss.183 – 194,
1988
- Topçu, Aslıhan
Doğan: "Türk Sinemasında Halide Edib uyarlamaları", **Türk
Edebiyatı**, Sayı:484, Yıl 42, s.62-66, Şubat 2014
- TOPRAK,
Zafer: **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-
Milli Burjuvazi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül
1995
- TOPRAK,
Zafer: "Ermeni Sorunu'nda Dünyü İnşa Etmek ya da 'Mukatele'nin
İcadı," **Toplumsal Tarih**, sayı 147, Mart 2006
- TOPRAK,
Zafer: **Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm 1908 – 1935**,
İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015
- TOPRAK,
Zafer: **Türkiye'de Popülizm 1908-1923**, İstanbul: Doğan Kitap, 2014
- TOWNSHEND,
Sir Charles Vere
Ferrers: **My Campaign**, New York: J. A. McCann Company, 1920
- TUNAYA,
Tarık Zafer: **Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına
Bakışlar**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004
- TUNAYA,
Tarık Zafer: **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.II, 2. Bs İstanbul: Hürriyet
Vakfı Yayınları

- TUNÇAY, Mete: **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, Ankara: Yurt Yayınları, 1981
- TURAN, Namık Sinan: “Hilafetin Kaldırılış Sürecinde Siyasal Konjonktür ve Kullandıkları Tezler açısından İktidar- Muhalefet İlişkileri”, **Türkiye’de Siyasal Muhalefet**, (Ed.) Ayşegül Komsuoğlu, İstanbul: Bengi Yayınları, 2008
- TURAN, Namık Sinan: **Hilafet, Erken İslam Tarihinden Osmanlı’nın Son Yüzyılına**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017
- TURAN, Namık Sinan: Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyet’e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet”, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No:38 (Mart 2008)
- UÇMAN, Abdullah: “Sinekli Bakkal’da Devrin Sosyal ve Siyasal Meseleleri”, **Halide Edib Adıvar**, (Ed.) Emel Kefeli, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018
- URGAN, Mina: **Bir Dinozorun Anıları**, 89.bs, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Mayıs 2018
- USLU, Ateş: “Richard Wagner’in Siyasal Düşünceleri: Modernite Eleştirisi ve Ulusal Sanat Anlayışı”, **Sosyoloji Dergisi (İstanbul Üniversitesi)**, C. 37, 2017
- ÜLKEN, Hilmi Ziya: **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 9. bs, İstanbul: Ülken Yayınları, İstanbul, 2010
- ÜLKER, Erol: “Karakol Cemiyeti”, **Atlas Tarih: Kurtuluş Savaşı Özel Sayısı 1**, Sayı 2019-01, İstanbul, 2019
- ÜNÜVAR, Kerem: “Ziya Gökalp”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, (Milliyetçilik)**, C.IV, 3. bs., (Ed.) Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008
- ÜSTEL, Füsun: “Köycüler Cemiyeti”, **Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi**, Sayı 72, C. XII, Aralık 1989

- ÜSTEL, Füsün: **Makbul Vatandaşın Peşinde, II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, 3. Bs, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008
- ÜSTEL, Füsün: **Türk Ocakları 1912- 1931**, 3. Bs, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010
- VAN OS, Nicole A.N.M.: Halide Edib'in Florence Billings'e Yazdığı İngilizce Mektuplar "Bu da Ghejer..'", **Tarih ve Toplum**, C. 39, Haziran 2003
- VAN OS, Nicole A.N.M.: "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, C.I, 8. bs, (Ed.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009
- Velid Ebuzziya: "Cumhuriyet Bahsi de Nereden Çıktı?", **Tevhid-i Efkar**, Sayı 808-836, 25 Eylül 1339
- WATENPAUGH, Keith David: Are There Any Children for Sale? Genocide and the Transfer of Armenian Children (1915-1922)", **Journal of Human Rights**, Sayı 12, 2013
- WATENPAUGH, Keith David: "The League of Nations' Rescue of Armenian Genocide Survivors and the Making of Modern Humanitarianism, 1920-1927", **The American Historical Review**, Vol. 115, No. 5, Aralık 2010,
- WILSON, Woodrow: "America's Terms of Peace, Message to Congress, January 8, 1918", **World War Issues and Ideals**, Boston, 1918
- Yakup Kadri: **Hâkimiyet-i Milliye**, 27 Teşrinievvel 1924, no.1257
- YALÇIN, Kemal: **Emanet Çeyiz, Mübadele İnsanları**, İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008
- YALMAN, Ahmet Emin: **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, II Cilt 1922-1971**, (Ed.) Erol Şadi Erdiñç, İstanbul: Pera Turizm Yayınları, 1997

- YAVUZ, Yusuf Şevki: “Elmalılı Muhammed Hamdi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 11, İstanbul: TDV Yay., 1995
- YAYLAGÜL, Gamze: Halifeliğin Kaldırılmasının Hindistan Müslümanlarına ve Türk Basınına Yansıması”, **Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:1, C. IV, 2020
- YAZAR, Rabia: “Doç. Dr. Ateş Uslu ile 19. Yüzyıl Bohemyası Üzerinden Milliyetçilik Çözümlemeleri”, <https://www.tuicakademi.org/19-yuzyil-bohemyasi-uzerinden-milliyetcilik-cozumlemeleri/> (çevrimiçi: 03.02.2023)
- YAZOĞLU, Cengiz: **Osmanlı'nın Tasfiyesi**, C.II, 2. Bs, İstanbul: İthaki Yayınları, Eylül 2016
- YEGHENIAN, Aghavnie: “The Turkish Jeanne d’Arc: An Armenian Picture of Remarkable Halide Edib Hanoum”, **New York Times**, 1922
- YERASIMOS, Stefanos: “Tek Parti Dönemi”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 2. Bs, der. Irwin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 1992
- YEŞİL, Ahmet: **Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Ankara: Cedit Neşriyat, 2002
- YILMAZ, Mustafa: “Harold C. Armstrong’un Grey Wolf Mustafa Kemal an Inimate Study of a Dictator” (Bozkurt- Mustafa Kemal) Kitabı Üzerine, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XI**, Sayı 33, 1995
- Yusuf Ziya: “Halide Edip Hanım’a”, **İkdam**, nu. 11226, 25 Temmuz 1928, s.3
- YUVAL-DAVIS, NIRA: **Cinsiyet ve Millet**, 3. Bs, (Çev.) Ayşin Bektaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010
- ZİHNİOĞLU, Yaprak: **Kadınsız İnkılap Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği**, İstanbul: Metis yayınları, 2003

- Ziya Gökalp Hilafetin Hakiki Mahiyeti”, **Hilafet Risaleleri**, C.VI, (Ed.) İsmail Kara, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014
- “Türkçülük ve Türkiyecilik”, **Yeni Mecmua**, 4 Temmuz 1918
- Türkçülüğün Esasları**, 7. bs, İstanbul: Varlık Yayınları, Mayıs 1968
- ZÜRCHER, Eric Jan: **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, 4. Bs, (Çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013
- ZÜRCHER, Eric Jan: **Millî Mücadelede İttihatçılık**, (Çev.) Nüzhet Salihoğlu, İstanbul: Bağlam Yayınları, Ekim 1987
- ZÜRCHER, Eric Jan: **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 7. bs, (Çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000
- ZWEIG, Stefan: **Dünün Dünyası: Bir Avrupalının Anıları**, 3.bs (Çev.) Burhan Arpad, İstanbul: Can Yayınları, 2000

Yazarı
Belirtilmeyen
Kaynaklar:

Görüşler, Aralık 1945, n.1, y.1

Birinci Türk Neşriyat Kongresi, 2.bs., Ankara: Edebiyatçılar Derneği Yayınları, 1997

“Türk Ocağı Kongresi”, **Türk Yurdu**, C.VII, Sayı 160, 15 Temmuz 1918

İmzasız Gazete
Haberleri:

"Anadolu Ortasında Yeni Bir Memure", **Vakit**, 9 Teşrin-i Evvel 1335 (1919)

“20 Türk Şahsiyeti”, **Akşam**, 11 Mart 1950

“Cihan Sulhu”, **Tanin**, 7.09.1918

“Cihan Sulhunda Türkiye”, **Tanin**, 08.10.1918

“D.P. Aday Listesi İlan Edildi”, **Son Posta**, 25.04. 1950

“Gazi’nin Gençlik ve Öğrenim Hayatı Hakkında Yazarın Kindar Yalanları; Mustafa Kemal Hiçbir Zaman Farmason Olmamıştı.” **Akşam**, 11 Aralık 1932, s.1-2

“Halide Edib dün İstanbul’a Geldi”, **Cumhuriyet**, 04.08.1935, Nu.4030, s.1,7

“Halide Edibi İstanbul’a Getiren Küçük Ömer”, **Son Posta**, 04.08.1935, Sene:6, No: 1797, s.1,8

“Halide Hanım Fırkacı”, **Cumhuriyet**, 22 Ekim 1924, Sayı:165

“Harb ve Sulh”, **Yenigün**, 08.10.1918

“Maarif Vekilinin Nutku”, **Ulus**, 06.05.1939, s.1,6

“Prof. Halide Edib Adıvar’ın İzmir’de konuşması”, **Akşam**, 9 Mayıs 1950

“Şeyhülislam ve Meclis-i Mebusan”, **Mizan**, 7 Receb 1326

“Yeni Kabine ve Babıali’nin Mesuliyeti”, **Mizan**, 7 Receb 1326 (22 Temmuz 1324)

“A Woman Speaks For The New Turkey, Clair Price”, **The New York Times**, 29 Temmuz 1928

“Dr. Garfield Raises prohibition Issue”, **The New York Times**, 3 Ağustos 1928

“Hasan Fehmi Bey’in 17 Teşrinievvel 1336’da (Ekim 1920) TBMM’nin Gizli Oturumundaki Konuşmasından”, **TBMM Gizli Gelse Zabıtalari**, C.I, Ankara, 1985

“New Turkey Lauded at Williamstown”, **The New York Times**, 4 Ağustos 1928

“Politics Institute Calls A Feminist”, **The New York Times**, 28 Mayıs 1928

“Turkish Feminist Arrives to Lecture”, **The New York Times**, 28 Temmuz, 1928

“Turkish Feminist to Open Institute”, **The New York Times**, 22 Temmuz 1928

“Temaşa- Ateşten Gömlek Sinemada”, **Yeni Mecmua**, C. IV., Sayı: 10 (76), 15 Mayıs 1923, s.217

“Avrupa Rekabeti Karşısında Amerika’ya İltica Doğru Mudur”, **Minber**, 9 Kânunuevvel, 1334

“Meb’usan Ahdı”, **Vakit Gazetesi**, “No:801, 30 Ocak 1920

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti’nde kurulan cemiyetlerle ilgili gazete haberleri:

Vakit, 26 Aralık 1918

Vakit, 6 Aralık 1918

Minber, 6 Aralık 1918

Yeni Tasvir-i Efkâr, 6 Aralık 1918

İnternet
Kaynakları:

P.E.N. Türkiye Merkezi İnternet Sitesi, “Tarihçe” (Çevrimiçi),
<http://www.pen.org.tr/tr/tarihce>, 04.02.2023

“Isabel Fry: The Everyday Life of an Extraordinary Woman”,(Çevrimiçi), <https://isabelfry.omeka.net/exhibits>, 1 Aralık 2018

“Quakers”

(Çevrimiçi),https://www.bbc.co.uk/religion/religions/christianity/subdivisions/quakers_1.shtml, 07.03.2016

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve orta öğretimini Ankara ve Manisa’da tamamlayan Mehtap Tanar, 2003 yılında öğrencisi olduğu İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nden 2008 yılında lisans, 2011 yılında yüksek lisans dereceleri ile mezun olmuştur. Yüksek lisans tezini Batı Avrupa’da Sosyal Darwinizm Tartışmaları ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri üzerine tamamlayan Mehtap Tanar, 2013 yılından bu yana İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nde uzman olarak görev yapmaktadır.